LOGORI, ZATVORI I PRISILNI RAD U HRVATSKOJ/JUGOSLAVIJI
1941.-1945., 1945.-1951.
Zbornik radova

LOGORI, ZATVORI I PRISILNI RAD U HRVATSKOJ/JUGOSLAVIJI
1941.-1945., 1945.-1951.
Zbornik radova

Nakladnik:
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

Za nakladnika:
Dr. sc. Stjepan Matković

Urednici:
Dr. sc. Vladimir Geiger
Mr. sc. Martina Grahek Ravančić
Mr. sc. Marica Karakaš Obradov

Recenzenti:
Dr. sc. Miroslav Akmadža
Dr. sc. Mario Jareb
Dr. sc. Zdenko Radelić
Dr. sc. Katarina Spehnjak

Lektorica i korektorica:
Gordana Malnar, prof.

Slog i tisak:
TISKARA ZELINA d.d., Sv. Ivan Zelina

Naklada:
300 primjeraka

ISBN 978-953-6324-87-3

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu
pod brojem 747471

Tiskano potporom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa
Republike Hrvatske

ZBORNIK RADOVA

LOGORI, ZATVORI I PRISILNI RAD U HRVATSKOJ/JUGOSLAVIJI 1941.-1945., 1945.-1951.

Znanstveni skup

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Opatička 10
12. svibnja 2009.

Zagreb 2010.

SADRŽAJ / *CONTENTS*

LOGORI, ZATVORI I PRISILNI RAD U HRVATSKOJ/JUGOSLAVIJI
1941.-1945., 1945.-1951.

CAMPS, JAILS, AND FORCED LABOUR IN CROATIA/YUGOSLAVIA
1941-1945, 1945-1951

Riječ unaprijed 7

Mario KEVO
Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu
Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) 9
Restricting Freedom and Forced Labour in the Legal System
of the Independent State of Croatia (1941-1945)

Dragan CVETKOVIĆ
Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje 41
The Plight of the Population of the Independent State of Croatia
in camps – A numerical overview

Carl BETHKE
Das Frauen- und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien
(1941-1942) 57
Loborgrad – a concentration camp for women and children
in Croatia (1941-1942)

Davor KOVAČIĆ
Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika
Nezavisne Države Hrvatske do zatočenika koncentracijskih logora 75
Vlado Singer and Stjepan Rubinić – from high-ranking police
officials of the Independent State of Croatia to concentration
camp prisoners

Zlatko BEGONJA
Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog
logora na otoku Molatu 91
Contradictions concerning the number of victims in the fascist
concentration camp on the island of Molat

Nikica BARIĆ
Wehrmacht, NDH, evakuacija, deportacija i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944. godine 111
German *Wehrmacht*, Independent State of Croatia, Evacuation and Deportation of Population and Forced Labor in Dalmatia during 1944

Dragan ALEKSIĆ
Prinudni rad u Srbiji u Drugom svetskom ratu 133
Forced Labour in Serbia in the Second World War

Vladimir GEIGER
Lišavanje slobode i prisilni rad u hrvatskom/jugoslavenskom zakonodavstvu 1945.-1951. 151
Restrictions to Freedom and Forced Labour in Croatian/Yugoslavian Law, 1945-1951

Martina GRAHEK RAVANČIĆ
Logori Križnoga puta u Hrvatskoj 1945. 167
The Camps of the "Death Marches" throughout Croatia in 1945

Nataša MILIĆEVIĆ
Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944-1950. 183
Certain Types of Forced Labour in Serbia, 1944-1950

Zoran JANJETOVIĆ
Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944-1950. 205
The forced labour of *Volksdeutsche* in Vojvodina, 1944-1950

Slađana JOSIPOVIĆ
Sudski procesi protiv katoličkih svećenika u Osijeku 1945.-1947. godine 217
Trials of Catholic priests in Osijek 1945-1947

Srđan CVETKOVIĆ
Položaj političkih osuđenika u zatvorima Srbije 1945-1985. 239
The position of political convicts in prisons in Serbia from 1945-1985

Riječ unaprijed

U ovom zborniku radova objavljena su izlaganja sa znanstvenoga skupa *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 12. svibnja 2009. Od ukupno 15 izlaganja sa znanstvenog skupa u zborniku se objavljuje 13 izlaganja, naime oni prilozi koji su prispjeli uredništvu. Radovi su objavljeni na izvornom jeziku, kako su i izloženi na skupu, na hrvatskom, srpskom i njemačkom jeziku, a sažeci su pisani na engleskom jeziku. Sudionici znanstvenoga skupa, sedam hrvatskih, pet srpskih i jedan njemački povjesničar, iznijeli su rezultate svojih najnovijih istraživanja. Kako je pitanje lišavanja slobode, logora, zatvora i prisilnoga rada tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću, u Hrvatskoj i u Jugoslaviji, unatoč mnogobrojnim historiografskim i drugim radovima, nedovoljno obrađeno, izlaganja na znanstvenom skupu *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, kao i u konačnici ovaj zbornik radova, s nizom novih podataka i pogleda, te otvaranjem novih istraživačkih tema, mogu biti prilogom boljem poznavanju i poticaj daljnjem istraživanju naslovljene problematike.

UDK: 343.813(497.5)"1941/1945"
340.134(497.5)"1941"
343.819.5(497.5)"1941/1945"
Izvorni znanstveni članak

Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)

Mario KEVO
Hrvatski institut za povijest,
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

Nakon osnivanja logorskog sustava i nakon prvih deportacija u logore, ustaške su vlasti odlučile urediti formalno-pravnu podlogu kako bi osobe "nepoćudne i pogibeljne" po utemeljeni poredak upućivale na "preodgoj" u sabirne i radne logore. Iako su u dotadašnjoj pravnoj praksi lišavanje slobode i prisilni rad već bili spomenuti, tek su proglašavanjem zakonskih odredaba krajem 1941. stvoreni formalno-pravni temelji za deportacije. Usporedo s oblikovanjem pravne podloge, ustaške su vlasti završile i strukturiranje represivnog aparata koji je u djelo trebao provoditi odredbe uperene prvenstveno protiv pripadnika partizanskog pokreta i pripadnika marginalnih skupina društva. Na temelju izvora i literature autor prikazuje problematiku lišavanja slobode i slanja osoba na prisilni rad, kao i strukturu represivnog aparata zaduženog za provedbu te formalno-pravne podloge.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, zakonodavstvo, koncentracijski logori, lišavanje slobode, prisilni rad, internirani civili, politički zatočenici.

Proglasom koji je na zagrebačkoj radiopostaji 10. travnja 1941. pročitao Slavko Kvaternik utemeljena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Kako su uspostavu nove države svesrdno podržale Sile Osovine, odnosno Kraljevina Italija i Treći Reich, pretpostavke da će se i na području NDH provoditi nacionalno-isključivo i rasno zakonodavstvo te protežirati potpuna isključivost određenih društvenih skupina ubrzo su se i obistinile. Naime, vlasti NDH su samo nekoliko dana nakon osnivanja države sve napore u zakonodavnoj djelatnosti usmjerile na razvoj vlastitog rasnog i nacionalnog zakonodavstva, a logičnim uzorom činilo se zakonodavstvo koje je tridesetih godina 20. stoljeća stupilo na snagu u Hitlerovoj Njemačkoj. Dakle, nove su vlasti u Zagrebu veoma brzo preko *Narodnih novina* (čiju je objavu pratila i objava novih zakona i pravilnika u dnevnom tisku poput, primjerice, *Hrvatskog naroda*, *Novog lista/ Nove Hrvatske* itd.) proglasile zakonske odredbe, izvršne naredbe i pravilnike čije su odredbe bile uperene protiv Židova, Srba, nešto kasnije Roma i komunista, te protiv marginalnih društvenih skupina (kriminalci, prostitutke, džepari, prosjaci). Nešto kasnije, a jačanjem antifašističkog duha u narodu, odnosno jačanjem partizanskog pokreta, glavnu preokupaciju ustaškog represivnog su-

stava predstavljali su komunisti, tj. pripadnici KPH i KPJ te pripadnici partizanskog pokreta koji su od ustaških vlasti kvalificirani kao "banditi".

Proklamirana politika rasne i nacionalne isključivosti, proganjanje nepoželjnih i nepoćudnih, zatim određenih društvenih i marginalnih skupina kao i sve jače širenje i jačanje partizanskog pokreta samo su pospješili i ubrzali osnivanje logorskog sustava u NDH. Dakle, ubrzo su uspostavljeni koncentracijski logori koji su službeno nazivani "sabirni ili radni" logori, a vlasti su u njih upućivale osobe na prisilni rad i "preodgoj". Prvi su logori nastali gotovo "stihijski", a to su bili: Danica (Koprivnica), Gospić, Jadovno, Slana, Metajna (Pag), Kruščica (Travnik). U drugoj fazi oblikovanja logorskog sustava u NDH utemeljeni su Krapje, Bročice i jasenovački logor, ali većina logora osnovana je i prije donošenja zakonskih odredbi o slanju osoba u sabirne i radne logore te prije formiranja konačnih struktura ustaškog represivnog aparata koje su odredbe spomenutih zakonskih odredaba trebale provoditi u djelo. Neki su koncentracijski logori zatvoreni (primjerice Krapje i Bročice) i prije nego što su tijekom listopada i studenog proglašene zakonske odredbe koje su na snagu stupale 1. siječnja 1942. Primjenu zakonskih odredaba vlasti su prolongirale kako bi se upravne oblasti i represivni sustav u potpunosti konstituirali te u potpunosti pripremili za provođenje deportacija. Ovdje treba dodati i činjenicu da su vlasti NDH za vrijeme primjene navedenog represivnog zakonodavstva utemeljile samo dva logora, tj. pred kraj rata osnovan je logor Lepoglava pod zapovjedništvom Poglavnikovih tjelesnih sdrugova (ranije kaznionica), dok je početkom 1942. utemeljen "Sabirni i radni logor Stara Gradiška". Osnivanje potonjeg logora za vrijeme primjene represivnog zakonodavstva može se spominjati tek uvjetno. Naime, ako u obzir uzmemo činjenicu da su prvi logoraši u prostore dotadašnjeg banovinskog Kaznenog zavoda počeli pristizati krajem 1941. onda možemo govoriti i o ranijem utemeljenju logora, odnosno prije početka primjene represivnog zakonodavstva, ali status logora je formalnopravno riješen zakonskom odredbom od 17. veljače 1942., čijim je odredbama Kazneni zavod Stara Gradiška formalno-pravno reorganiziran i pretvoren u "Sabirni i radni logor".[1] Stoga se može govoriti kako se radi o jednom od rijetkih logora koji je osnovan u vrijeme postojanja formalno-pravne podloge za lišavanje slobode i slanje na prisilni rad osoba nepoćudnih i pogibeljnih za aktualni poredak.

Odnos prema Židovima

U zakonskim odredbama o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, ustaški je režim naciju definirao integralno kao nacionalnu zajednicu, a kako nije postojala "specijalna hrvatska rasa" korišten je izraz "arijsko porijeklo", dok su kao rasne manjine koje se razlikuju od Hrvata nave-

[1] Zakonska odredba o ukidanju Kaznionice i zavoda za prisilni rad u Staroj Gradiški, *Narodne novine NDH* (Zagreb), br. 40, 18. II. 1942. (dalje: *NN NDH*).

deni Židovi i Romi.[2] Upravo su prvi progoni bili usmjereni protiv tih dijelova društva, a vlasti NDH su se preko privremenog represivnog sustava (državnog i ustaškog), i prije donošenja formalno-pravne podloge o ozakonjenju slanja ljudi u logore i strukturiranja represivnog aparata, obračunale s većim dijelom hrvatskih i bosanskih Židova.[3] To se pitanje dakle pokušalo riješiti izvaninstitucionalno, odnosno vlasti NDH proglasile su niz zakonskih odredaba i naredaba koje su bile uperene protiv Židova, ali nijedna od njih nije predviđala njihovo slanje na prisilni rad u koncentracijske logore. Iako su marginalizacija, pljačka i progoni Židova otpočeli nekoliko dana nakon utemeljenja NDH, u pravnim aktima NDH tek se 4. lipnja 1941. prvi put spominje prisilni rad. Naime, iako je objavljen niz zakonskih odredaba protiv Židova, one su nadopunjavane provedbenim dokumentima, naredbama i pravilnicima. Tako je 4. lipnja 1941. dr. Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova NDH, na temelju čl. 5. Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, potpisao Naredbu o promjeni židovskih prezimena i označivanju židova i židovskih tvrtki.[4] Spomenutim zakonskim aktom utvrđeno je vraćanje izvornih židovskih prezimena osobama koje su ih zamijenile, a ukinute su i sve dozvole izdane nakon 1. prosinca 1918. Naredbom je isto tako određeno na koje slučajeve se odnose spomenute promjene, a utvrđeno je i koja se poduzeća imaju smatrati židovskim tvrtkama. S obzirom na temu rada, svakako se najzanimljivijim čini posljednji članak *Naredbe* koji propisuje sankcije za prekršitelje nekog od članaka. Naime, prekršitelji su se imali kazniti novčanim iznosom (u korist države) ili zatvorom do 6 mjeseci trajanja, "a u osobito izazovnim slučajevima i prisilnim radom u trajanju do godine dana". Nejasnim ostaje koji su bili osobito „izazovni" slučajevi, s obzirom na to da takvi slučajevi nigdje nisu bili pojašnjeni, pa su bile moguće razne zloporabe i malverzacije vezane uz taj članak. Vjerojatnim se čini da je ova nedorečenost, koja će često pratiti zakonodavne akte NDH, trebala poslužiti kako bi ovlašteni službenici upravno-redarstvenih vlasti, koji su izricali kazne, mogli djelovati potpuno autonomno, odnosno samovoljno.

Prisilni rad iz prethodne *Naredbe* A. Artukovića je vrlo vjerojatno podrazumijevao i deportaciju prekršitelja na prisilan rad u logore. Zanimljivim se čini dodati i da je do kraja 1941. u zakonodavstvu NDH uveden i prisilni rad koji je isključivao deportaciju osoba na rad u logore već se trebao obavljati u kotarskim oblastima, a o čemu će više riječi biti u odjeljku posvećenom "zdravstvenom redarstvu". Dakle, idući formalno-pravni dokument u kojem je zabilježen prvi (neizravni) spomen logora proglašen je 26. lipnja 1941. (Izvanredna Zakonska odredba i zapovjed Poglavnika), a izrijekom je i opet bio vezan uz Židove, jer:

[2] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija, Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., 60.

[3] O odnosu prema Židovima usp. Ivo GOLDSTEIN (suautor Slavko GOLDSTEIN), *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.

[4] Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Beograd, 1973., 432.-435.

Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i oteščavaju obskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.[5]

O važnosti koju su vlasti pridavali ovoj zakonskoj odredbi svjedoči i podatak da se kroz iduća tri dana trebala objavljivati na naslovnici svih tiskovina, zatim se tri puta dnevno trebala čitati na radiopostajama, zatim se trebala plakatirati po svim gradovima, dok su se o njezinu proglašenju trebala pobrinuti i općinska poglavarstva, a zamoljene su i vjerske vlasti da "odredbu dadu proglasiti po duhovnim pastirima."[6]

Iako je ranije naveden prvi podatak koji je imao uporište u zakonodavstvu NDH, treba dodati kako nepostojanje formalno-pravne podloge u dotadašnjem zakonodavstvu nije značilo da represivni aparat NDH nije zatvarao ljude, odnosno lišavao ih slobode i slao u logore. Tako su do oblikovanja formalno-pravne podloge u zakonodavstvu, kao i do strukturiranja represivnog aparata, represivni organi, između ostaloga, djelovali i na temelju naredaba tek uspostavljenih institucija, poput Ravnateljstva ustaškog redarstva. Prva hapšenja u Zagrebu su počela pod parolom "čišćenja" Zagreba od "nepoćudnih" elemenata, a odmah u svibnju 1941. progon je proširen na područje čitave NDH, tj. odlučeno je da se slobode liše svi poznatiji ili sumnjivi komunisti.[7] Ravnateljstvo ustaškog redarstva je u tom smislu svim velikim županama i nižim upravno-administrativnim jedinicama uputilo okružnicu na temelju koje im je odobreno lišavanje slobode svih "Židova i Srba-pravoslavaca, koji su bilo poznati već kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi, da su skloni tome pokretu", a iste mjere su trebali poduzeti protiv komunista katoličke ili muslimanske (islamske) vjeroispovijesti.[8] Za potonje dvije grupe uhićenih okružnim se nalogom predviđalo pritvaranje u zatvoru, dok se Srbe i Židove trebalo otpremiti u "zbiralište Gospić". Treba istaknuti i kako se u okružnici izrijekom nigdje ne navodi koncentracijski (sabirni ili radni) logor, nego je upotrijebljen izraz "zbiralište", ali on se zapravo upotrebljavao za logor, a može se primijetiti i kako nigdje nema spomena prisilnog rada. Naravno, iako i opet nigdje nije izrijekom spomenuto, slanje Srba i Židova u logor je zapravo značilo njihovu vjerojatnu likvidaciju. Nepostojanje prisilnog rada donekle je u skladu i s tezom kako je gospodarsko uništenje Židova u početku bila središnja politička ideja novog režima, dok će se o pitanju prisilnog rada nešto više računa povesti kasnije, a u donošenju ustaških rasnih zakona svoju je ulogu odigrao i pritisak

[5] Izvanredna Zakonska odredba i zapovjed, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb), sv. I. (1941.), 212.-213. (dalje: *Zbornik zakona i naredaba NDH*).

[6] Nalog dr. Andrije Artukovića, ministra unutrašnjih poslova NDH, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, I. (1941.), 213.

[7] M. COLIĆ, *Takozvana NDH*, 353.

[8] Isto.

Njemačke.[9] To potvrđuju i navodi Hansa Helma, policijskog atašea Poslanstva Trećeg Reicha u Zagrebu, koji je u izvještaju od 18. travnja 1944. zaključio kako je Židovsko pitanje u NDH, s iznimkom nekih područja, riješeno na zadovoljavajući način.[10] Istodobno, Helm je u izvještaju otkrio i da su progoni Židova bili posljedica stalnog njemačkog pritiska da se Židovi odstrane iz svih sfera života, ali tome su se protivile vlasti NDH obrazlažući njihovu potrebu kao obrazovanog i industrijski školovanog kadra koji se neće moći nadomjestiti.

Oblikovanje temeljnih struktura represivnog aparata

Prije oblikovanja temeljnih struktura represivnog aparata, odnosno Ustaške nadzorne službe (UNS) i Župskih redarstvenih oblasti (ŽRO), upućivanje u logore obavljalo se posredstvom Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, odnosno Ravnateljstva za javni red i sigurnost te Ispostave Ustaškog redarstvenog povjereništva. Osim navedenih, upućivanje u logore obavljali su zapovjednici ustaških jedinica, vojni zapovjednici, veliki župani i upravitelji redarstvenih oblasti, a ljudi su bili upućivani u logor mimo znanja upravnih i redarstvenih organa NDH i na intervenciju, primjerice, Njemačke narodnosne skupine.[11]

Razvidno je da su u početku osobe otpremane u logore zato što su bili Židovi, Romi ili komunisti, na temelju provedbenih naredaba izdanih od strane upravno-redarstvenih oblasti NDH, ali se tek osnivanjem Ustaške nadzorne službe (UNS) počinje oblikovati represivno-administrativni sustav koji će, uz manje preinake, ostati na snazi do sloma NDH. Ustaška nadzorna služba je osnovana zakonskom odredbom od 16. kolovoza 1941., a osnovna zadaća UNS-a se sastojala u sprečavanju svake djelatnosti koja bi "ugrozila slobodu i nezavisnost NDH, mir, spokoj i sigurnost građana NDH."[12] Na čelu UNS-a nalazio se ustaški nadzorni povjerenik (prvim povjerenikom je imenovan Eugen Dido Kvaternik, dotadašnji zapovjednik Ravnateljstva za javni red i sigurnost), a sastojala se od četiri, odnosno pet odsjeka.[13] Dakle, osnivanjem UNS-a sve nadležnosti u pogledu koncentracijskih logora i upućivanja ljudi na prisilan rad prešle su u nadležnost novoosnovane službe, odnosno sve odluke vezane

[9] Maršal Kvaternik je izbačen s jedne sjednice vlade jer je protestirao protiv rasnih zakona, a naknadno je izjavio da je njemačko poslanstvo smatralo da su „Hrvati premekani i judenhörig"., N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 61.

[10] Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1986., 337.-338.

[11] Mario KEVO, "Počeci logora Jasenovac", *Scrinia Slavonica*, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 3, Slavonski Brod, 2003., 481.-482.

[12] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 483.

[13] Zakonskom odredbom o osnivanju, djelokrug poslova Ustaške nadzorne službe je raspoređen u četiri odsjeka: Ured I. (Ustaško redarstvo), Ured II. (Ustaška obavještajna služba), Ured III. (Ustaška obrana) i Ured IV. (Ustaški osobni ured), a prestrukturiranjem djelokrug poslova je već 20. studenoga raspodijeljen na pet odsjeka, odnosno dodan je Ured V. (Ustaška sigurnostna služba). Usp. Zakonska odredba o ustaškoj nadzornoj službi, čl. 3. i Zakonska odredba kojom se preinačuje i dopunjuje zakonska odredba o ustaškoj nadzornoj službi od 16. kolovoza 1941. broj CCLXVII-1192-Z. p.-1941., *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 483., 918.

uz osnivanje logora, upućivanje osoba u logore, kao i njihova sudbina bile su pridržane Ustaškom redarstvu, odnosno Uredu I. UNS-a. Provedbeni je dio bio povjeren Ustaškoj obrani, odnosno Uredu III. UNS-a poznatom i kao Ured za logore, na čelu kojeg su bili Mijo Babić, a zatim Vjekoslav Luburić.

Nakon osnivanja UNS-a proteklo je neko vrijeme dok nova služba nije u potpunosti strukturirana, a zatim se prišlo daljnjem oblikovanju represivnog sustava. Već 24. listopada 1941. represivni sustav NDH upotpunjen je provedbenim organom te su upravno-redarstvene oblasti zamijenjene Župskim redarstvenim oblastima, dok je Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu pretvoreno u Redarstvenu oblast za grad Zagreb.[14] Prema odredbama proglašene zakonske odredbe, Župske redarstvene oblasti bile su nadležne za područje pojedine velike župe, bile su podređene Ministarstvu unutrašnjih poslova, a imale su veoma širok djelokrug ovlasti od kojih su, s obzirom na problematiku rada, najvažnije bile: održavanje javnog reda i mira, briga za osobnu i imovinsku sigurnost, suzbijanje unutrašnje i vanjske protudržavne promidžbe te zdravstveno redarstvo o kojem će više govora biti nešto kasnije.[15] Osim navedenih ovlasti, Župske redarstvene oblasti surađivale su s državnim tužiteljstvima, obavljale redarstveni nadzor nad ugostiteljskim objektima i slično, a u gradovima veće važnosti Ministarstvo unutrašnjih poslova je, na prijedlog velike župe, moglo osnovati Ispostavu Župske redarstvene oblasti s djelokrugom rada koji je pripadao Župskim redarstvenim oblastima.

Formalno-pravna podloga za upućivanje osoba u koncentracijske logore

Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore objavljena je u *Narodnim novinama NDH* 26. studenoga 1941., a time su ustaške vlasti privele kraju ideju o formalnopravnom ozakonjenju lišavanja osoba slobode te su ozakonile postupak deportacija, odnosno slanja osoba na prisilni rad u sabirne i radne logore NDH.[16] Istodobno je prvim člankom ove zakonske odredbe dovršeno i strukturiranje nadležnosti represivnog aparata jer je osnivanje logora povjereno isključivo UNS-u, tj. "Ove logore ovlaštena je osnivati u pojedinim mjestima Nezavisne Države Hrvatske Ustaška nadzorna služba".[17]

Od ovog trenutka ljudi su upućivani u logore na temelju ove zakonske odredbe kojoj je tek trebalo dodati detaljno razrađeni upravni postupak, a čija je provedba bila u nadležnosti UNS-a. Naime, prema šestom članku odredbe, ustaški nadzorni povjerenik tek je trebao izdati "propisnik o ustrojstvu, poslovanju i stepenu opreza i pazke u sabirnim i radnim logorima, te o uzdržavanju osoba, upućenih u ove logore". Proglašenje ove zakonske odredbe nije promi-

[14] Zakonska odredba o župskim redarstvenim oblastima, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 790.-792.

[15] Isto, čl. 4., st. 1.-3., 7.

[16] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 968.-969.

[17] Isto, čl. 1.

jenilo ništa bitno u praksi. Naime, nastavljene su deportacije ljudi u koncentracijske logore zato što su bili Židovi, Romi, komunisti ili pripadnici partizanskog pokreta, ali sada su osobe upućivane na *preodgoj* i prisilni rad na temelju formalno-pravne odluke o pogibeljnoj i/ili antidržavnoj djelatnosti. Istodobno su u logore i nadalje pristizale osobe kojima nije izdana nikakva odluka o upućivanju u logor, a takvi su slučajevi najčešće završavali likvidacijama.

Na temelju prvog članka spomenute odredbe u sabirne i radne logore su upućivane "nepoćudne osobe, koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskog naroda".[18] Daljnjim odredbama odlučeno je da trajanje prisilnog boravka u logorima nije moglo biti kraće od tri mjeseca, niti duže od tri godine, a konačnu odluku o nečijem upućivanju u logor donosilo je Ustaško redarstvo, odnosno Ured I. UNS-a, protiv koje nije bilo pravnog lijeka niti tužbe na upravni sud.[19] Iako su navedeni članci sugerirali jedno, situacija u praksi bila je ponešto različita od propisane, a bitno je dodati i neke pojedinosti koje karakteriziraju samu propisanu odredbu. Naime, iako je bilo propisano kako trajanje prisilnog boravka u logoru nije moglo biti kraće od tri mjeseca, ali niti duže od tri godine, ima dokumenata koji posvjedočuju suprotno, tj. da su Župske redarstvene oblasti, obavljajući svoju ulogu dodijeljenu im prvim člankom zakonske odredbe, podnosile prijedlog za nečije upućivanje na prisilni rad u logor i na duže razdoblje. Tako, primjerice, Župska redarstvena oblast iz Sarajeva sredinom travnja 1942. Ustaškom redarstvu UNS-a šalje "Priedlog o upućivanju u logor" kojim predlaže da se izvjesni Šukrija Uzunović, Avdo Penjić i Ibrahim Tarabar, koji su zbog sumnje u komunističku promidžbu uhićeni 31. ožujka 1942. u Zenici te su kao takvi opasni za javni red i sigurnost NDH, upute na prisilni boravak u logor "u trajanju od 5 /pet/ godina".[20]

Istodobno je navedena odredba o nepostojanju pravnog lijeka protiv odluka Ustaškog redarstva o nečijem upućivanju u logor postala upitna jer je, primjerice, Župska redarstvena oblast iz Banja Luke 23. prosinca 1941. Povjereništvu UNS-a uputila prijedlog da se izvjesni Hasan Seferagić, redarstveni stražar koji je netom otpušten iz službe, zbog sumnje u komunizam "preda prijekom sudu, a ukoliko bi ga sud riješio da ga se kao sumnjivog zbog podržavanja veza s komunistima pošalje u logor Jasenovac."[21] Ovdje treba reći nekoliko riječi i o pokretnim sudovima. Naime, 24. lipnja 1941. u *Narodnim novinama* proglašena je Zakonska odredba o pokretnom prijekom sudu.[22] Ova je zakonska odredba tijekom 1941. više puta nadopunjavana i proširivana novim odredbama, ali svim pravnim aktima ustaških vlasti vezanima uz prijeke i pokretne prijeke sudove bio je zajednički način sankcioniranja, odnosno ako je optuženik bio proglašen krivim, pokretni mu je prijeki sud "imao

[18] Isto, čl. 1.

[19] Isto, čl. 2. i čl. 3.

[20] Nihad HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006., 106.-108.

[21] Isto, 103.

[22] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 196.-197.

izreći kaznu smrti strijeljanjem", koja se morala izvršiti u roku najviše tri sata od izricanja presude. Dakle, s obzirom na to da su prijeki sudovi sankcionirali isključivo smrtnom kaznom, nejasnim ostaje na temelju čega je Županska redarstvena oblast iz Banja Luke pretpostavljala da bi prijeki sud optuženiku mogao odrediti kaznu prisilnog rada u logoru Jasenovac, ali nam upravo ovaj dokument Županske redarstvene oblasti ukazuje da su prijeki sudovi, vjerojatno, bili ovlašteni i za izricanje ovakve vrste kazne, iako to izrijekom nigdje nije formalno-pravno i navedeno.[23]

Nešto prije naveo sam kako je Ustaško redarstvo UNS-a odlučivalo o "stepenu opreza i pazke", dok su sve upravne i samoupravne oblasti, kao i ustanove ustaškog pokreta, bile dužne Ustaškom redarstvu, a posredstvom Županskih redarstvenih oblasti, prijaviti osobe navedene u prvom članku Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore.[24] Ustaško redarstvo UNS-a odlučivao je na temelju postupka predviđenog za upravno-kazneni postupak, a cijeli je administrativni postupak veoma brzo razrađen.[25] Administrativni je postupak sadržavao obrasce vezane uz upućivanje osoba u logor, kao i obrasce vezane uz moguće puštanje osoba iz logora.[26]

Vezano uz formalno-pravnu podlogu na temelju koje su osobe upućivane na prisilni rad u koncentracijske logore treba dodati i kako je ta zakonska odredba promijenjena nekoliko puta, odnosno potkraj veljače 1943., a zatim nekoliko mjeseci uoči sloma NDH. Prvom promjenom, proglašenom 27. veljače 1943., nadopuna dotadašnje zakonske odredbe sastojala se u reguliranju statusa državnih i samoupravnih službenika ako budu upućeni na prisilni boravak u sabirne i radne logore, odnosno predviđala je njihovo otpuštanje iz državne službe kao i lišavanje prava na mirovinu.[27] Iduća je promjena provedena 12. siječnja 1945. kada je Poglavnik Ante Pavelić potpisao Zakonsku odredbu o promjenama i nadopunama Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba u sabirne i radne logore, koja je na snagu stupila sutradan, tj. s danom objave u *Narodnim novinama*.[28] Promjene koje donosi ova zakonska odredba bile su tehničke prirode jer se radilo o usklađivanju terminologije sa

[23] Usp. Zakonska odredba o pokretnom prijekom sudu; Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe o prijekom sudu i zakonske odredbe o pokretnom prijekom sudu; Zakonska odredba o promjeni zakonske odredbe o nadopuni zakonske odredbe o prijekom sudu i zakonske odredbe o pokretnom prijekom sudu od 26. lipnja 1941.; Zakonska odredba o promjeni zakonske odredbe o prijekom sudu i zakonske odredbe o pokretnom prijekom sudu; Zakonska odredba o proširenju nadležnosti priekog suda i pokretnog priekog suda, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 196.-197., 213.-214., 217., 247., 640.-642.

[24] Čl. 3., *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 969.

[25] Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Fond 218 – Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za pravosuđe (MPB, OzP), br. I 155/1941.

[26] Razrađeni administrativni postupak i obrasci nalaze se u prilogu rada.

[27] Zakonska odredba kojom se mijenja i nadopunjuje zakonska odredba od 25. studenoga 1941. o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, *NN NDH*, br. 48, 27. II. 1943.

[28] *NN NDH*, br. 10, 13. I. 1945.

stanjem sustava (izraze Ustaška nadzorna služba i ustaški nadzorni povjerenik zamijenili su Glavno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova, a Župske redarstvene oblasti zamijenile su Državne redarstvene oblasti). Izvornoj zakonskoj odredbi je pridodan i članak „5. a" kojim je utvrđeno da se osobama upućenima na prisilni boravak u sabirne i radne logore može u korist NDH oduzeti pokretna ili nepokretna imovina, ali ne u vrijednosti većoj od pola milijuna kuna. Takvu odluku kojom se oduzimala imovina u korist države donosilo je Glavno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost MUP-a NDH nakon procjene imovine. No, zanimljivo je kako su se ove odredbe mogle primijeniti i retroaktivno, odnosno protezale su se i na osobe koje su upućene u logore prije proglašenja ove zakonske odredbe.

Zdravstveno redarstvo, "noćni šetači" i čuvanje morala

Samo desetak dana nakon uspostavljanja Župskih redarstvenih oblasti, vlasti NDH krenule su u obračun i s marginalnim skupinama društva u NDH koje su, moglo bi se reći, bile neprimjerene i nepojmljive ustanovljenoj čistoći i arijevskoj časti hrvatskog naroda. Naime, objavom u *Narodnim novinama* na snagu je 6. studenoga 1941. stupila "Zakonska odredba o susbijanju prosjačenja, skitnje i bludničenja", koju je dva dana ranije potpisao Poglavnik Ante Pavelić.[29] Odredbama ove zakonske odredbe strogo je bilo zabranjeno prosjačenje, skitnja i prostitucija (bludničenje), prekršitelji su kažnjavani zatvorskom kaznom u trajanju do 60 dana, a u slučaju ponovnog uhićenja radi istovjetnog prekršaja "zdrave i za rad sposobne osobe" upućivane su na prisilni rad u trajanju do godine dana. Ako su u skitnji i/ili prosjačenju zatečena djeca, otpremana su u zavod za prisilni odgoj ili u druge ustanove za zaštitu i socijalnu skrb, dok je protiv roditelja, zbog nemara nad djecom, primjenjivana spomenuta zatvorska kazna do 60 dana, odnosno u slučaju ponovnog uhićenja djece roditelji su mogli biti upućeni na prisilni rad u trajanju do godine dana. Vezano uz prosjačenje treba spomenuti i kako su se sredinom 1942. pojavile ideje o osnivanju posebnih radnih logora u koje bi se smještali "oni kojima je prosjačenje jedino zanimanje", a zagrebački su prosjaci veoma brzo trebali biti otpremljeni u Loborgrad.[30]

U zakonskoj su odredbi kao nadzorni i izvršni organ određene redarstvene oblasti, a detaljniji djelokrug rada je ipak obrazložen sedmim i osmim člankom Zakonske odredbe o Župskim redarstvenim oblastima, kojima su iste ovlaštene za tzv. "Zdravstveno redarstvo".[31] Pojednostavljeno, redarstveni su organi djelovali na suzbijanju alkoholizma (opijanje), kletve, nemorala, prostitucije i vodili su brigu o "moralno posrnulima", a obavljali su i nadzor nad ugostiteljskim objektima (gostionice, kavane, svratišta, prenoćišta) i ostalim

[29] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 866.

[30] "Radni logori za one, kojima je prosjačenje zanimanje, Zagrebački prosjaci šalju se u Loborgrad", *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 140, 18. VI. 1942., 9.

[31] Čl. 7. i čl. 8., *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 790.

javnim okupljalištima. Iako je petim člankom Zakonske odredbe o suzbijanju prosjačenja, skitnje i bludničenja predviđeno da se prisilni rad obavlja u pojedinim kotarevima (vjerojatno prema zavičajnosti), za što je bilo ovlašteno Ministarstvo udružbe koje je u suradnji s Ministarstvom prometa i javnih radova trebalo odrediti vrstu radova na koje će se uhićenici uputiti, u praksi se postupalo sasvim suprotno. Naime, većina uhićenih osoba gotovo je automatizmom upućivana u koncentracijske logore, što su provodile Župske redarstvene oblasti, koje su prijedlog o nečijem upućivanju na prisilan rad upućivale Ustaškom redarstvu UNS-a. Dakle, iako su zakonskom odredbom bile propisane ovlasti, većinu odluka vezanih uz prekršaje vezane za ovu zakonsku odredbu donosilo je ipak Ustaško redarstvo.

Nekoliko dana nakon proglašenja zakonske odredbe u akciju usmjerenu na suzbijanje navedenih "zastranjenja" u društvu uključio se i dnevni tisak. Tako je, primjerice, *Novi list* već 11. studenoga objavio veoma opširan tekst posvećen prosjačenju starih ljudi, djece, pijančevanju i ljenčarenju, a posebno je oštar bio prema roditeljima djece koja prosjače, jer se tekstom sugeriralo "da su ti roditelji tako pokvareni, da bi im trebalo djecu oduzeti i poslati na prisilan odgoj".[32] Naravno, osim ovakvih tekstova kojima se podupiralo suzbijanje ovakvih pojava u društvu, dnevni je tisak prenosio i službene obavijesti redarstvenih oblasti o upućivanju osoba na prisilan rad. Tako je dnevnik *Nova Hrvatska* 18. studenoga prenio vijest da je, unatoč pooštrenim mjerama, na ulicama bilo zamijećeno dosta pijanih osoba, pa je Redarstvena oblast za grad Zagreb poduzela mjere protiv istih, odnosno uhićeno je sedam osoba od kojih je troje upućeno na prisilni rad.[33] Istodobno je Redarstvena oblast poduzela i mjere protiv *noćnih šetača*. Naime, na snazi je bio redarstveni sat koji je počinjao uvečer u 23 sata, ali unatoč zabrani kretanja uhićeno je 20 osoba, od kojih je njih šestero upućeno na prisilni rad. Unatoč zabranama i strogim kaznama, izgleda da su propisane mjere bile kontraproduktivne. Naime, samo u pretposljednjem vikendu u studenome 1941. Redarstvena je oblast uhitila 82 osobe, od kojih je 12 osoba sankcionirano upućivanjem na prisilni rad.[34] Iz navedenih ilustrativnih primjera razvidno je da su napori upravno-redarstvenih oblasti bili usmjereni na suzbijanje marginalnih skupina društva, poput sitnih kriminalaca, skitnica i prosjaka, a njihove napore su često podržavali napisi u dnevnom ili tjednom tisku o slanju takvih ljudi na prisilni rad. Osim razloga navedenih u zakonskoj odredbi, osobe su upućivane u logore zbog krađe, hazardnih igara, džeparenja, a posebna je pozornost posvećena "nabijanju cijena" i krijumčarenju osnovnih životnih namirnica. U svrhu stjecanja predodžbe o kakvim se vrstama prekršaja radilo, ovdje ću tek ilustrativno iznijeti jedan primjer:

[32] "Ružna pojava prosjačenja ENERGIČNO ĆE SE SUZBITI", *Nova list* (Zagreb), br. 195, 11. XI. 1941., 10.

[33] "Zagrebačko redarstvo šalje pijance na prisilan rad, Pooštrene mjere protiv noćnih šetača", *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 202, 18. XI. 1941., 10.

[34] "Stroge mjere redarstva protiv pijanaca, Osim globe i zatvora, odašiljanje na prisilan rad", *Nova Hrvatska*, br. 210, 26. XI. 1941., 13.

Za sada iznosimo samo imena triju osoba, koje su kažnjene zbog kriomčarenja i nabijanja cijena iznad maksimalne. Radi prodaje svinjskoga mesa uz cijenu od 120 Kuna po kg. nabavljenog na odpremnu dozvolu koja je već jednom bila iskorištena kažnjeni su: Ratarić Artur, zakupnik mesnice (…) s 15 dana zatvora i šest mjeseci prisilnog boravka u sabirnom i radnom logoru, te sa 100.000.– Kuna novčane kazne, zatim Glogovšek Vladimir, namještenik blagajne Glavnog ustaškog stana u Zagrebu s jednom godinom prisilnog boravka u sabirnom i radnom logoru, te Lovretić Marko, trgovac u Zagrebu, (…) s 50.000 Kn. novčane kazne u korist države.[35]

Sankcioniranje prekršaja poput ovog maloprije navedenog određivalo je Gospodarsko redarstvo, a same su sankcije bile gotovo istovjetne sankcijama koje su predviđene zakonskom odredbom o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba u logore.[36]

Ustaške su vlasti posvećivale veoma veliku pozornost ovoj problematici pa je djelokrug ovih poslova već 31. siječnja 1942. prebačen pod nadležnost tada osnovanog Središnjeg državnog ureda za suzbijanje kriminaliteta.[37] Tako su u nadležnost novog zavoda prešli slučajevi vezani uz provođenje mjera na suzbijanju kriminaliteta, ali i prekršaja prikazanih u prethodnoj zakonskoj odredbi o suzbijanju skitnje, prosjačenja i prostitucije. Zavod je dakle, između ostaloga, bio zadužen za provođenje mjera uperenih protiv zločinaca i opće opasnih osoba, zatim za provođenje mjera na suzbijanju nedruštvenih (asocijalnih) osoba, javnih žena (prostitutke) i cigana (Roma), za suzbijanje džeparenja i krivotvorenja novca, provalnika i varalica, kao i za općenito suzbijanje nemorala i nemoralnih aktivnosti (sprečavanje igara na sreću, širenja nemoralnih slika, spisa i oglasa, suzbijanje pobačaja, homoseksualnosti itd.). Tako su nakon ukidanja UNS-a Župske redarstvene oblasti i Redarstvena oblast za grad Zagreb radile na suzbijanju kriminaliteta po uputama i smjernicama novoosnovanog Središnjeg državnog zavoda, kojem su po tim pitanjima bile podređene i nalazile su se pod njegovim nadzorom. O nastavku veoma živih aktivnosti protiv spomenutih društvenih skupina svjedoči i podatak kako je početkom veljače 1942. Redarstvena oblast za grad Zagreb poduzela veoma opširnu raciju, u kojoj je sudjelovalo 150 detektiva Ustaške nadzorne službe, stotinjak detektiva Redarstvene oblasti i 60 redarstvenih stražara, a uhićeno je više od 150 osoba.[38] U akciji je uhićen veći broj kriminalaca, zatim žena "sumnjivog moralnog po-

[35] "Krijumčari upućeni u logore i kažnjeni osjetljivim globama zbog nabijanja cijena i krijumčarenja živežnih namirnica", *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 19, 22. I. 1942., 6.

[36] Isto. Novinski napis usp. sa Zakonskom odredbom o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih u sabirne i radne logore, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 968.-969.

[37] Zakonska odredba o osnutku Središtnjeg državnog ureda za suzbijanje kriminaliteta, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. II. (1942.), 152.-153.

[38] "U općoj raciji uhićeno je preko 200 osoba od kojih će mnogi biti poslani u radne logore", *Nova Hrvatska*, br. 35, 10. II. 1942., 9.

našanja", a uhićeno je i 60 *noćnih šetača*. Uhićeni "kriminalni tipovi" upućeni su u radne logore, a prigodom racije uhićeno je i više osoba koje su zatečene u hazardnim igrama. "Hazarderi" su zadržani u zatvoru i trebalo ih se uputiti u radne logore. Osim navedenih skupina ljudi, vlasti NDH koristile su koncentracijske logore i pri obračunu sa svojim kadrom pa su na prisilni rad u logore slali i svoje službenike. Tako su u koncentracijskom logoru Jasenovac završila i tri agenta Ustaškog redarstva UNS-a. Naime, zbog "nedostatka stege, zlog, nemarnog i nesavjesnog vršenja službe, zbog neurednog dolaženja na dužnost, kao i zbog nemoralnog i nedostojnog vladanja u privatnom životu upućeni su Dragutin Novak (…), Dragutin Gradečki (…) i Mijo Topljak (…) na prisilni boravak u sabirni i radni logor u Jasenovcu u trajanju od tri godine (…)."[39]

Sustav odmazde i uvođenje kolektivne odgovornosti

Zbog sve jačeg rasta antifašističkog pokreta i jačanja pripadnika partizanskog pokreta, ustaške su vlasti u pokušaju suzbijanja "banditizma" formalnopravno ozakonile i sustav odmazde. Tako je već 2. listopada 1941. u *Narodnim novinama* proglašena Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinitelj ne pronađe.[40] Ovaj veoma kratki zakonski akt sastojao se od samo dva članka, a predviđao je odmazdu zbog "komunističkog napadaja na život ili imovinu", odnosno ako prilikom napada pogine jedna ili više osoba, a počinitelj se ne ustanovi u roku deset dana, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova bilo je ovlašteno da za svakog poginulog strijelja deset osoba iz "reda redarstveno ustanovljenih prvaka komunista". Dakle, ovim pravnim aktom ustaške su vlasti ozakonile odmazdu, što nije bilo nimalo strano niti neočekivano u ratnim vremenima, ali je ovakav postupak samo potaknuo porast represivnih mjera prema stanovništvu. Ustaške su vlasti ovu zakonsku odredbu dodatno pooštrile 8. travnja 1943., kada je ubrzano izvršenje odmazde, odnosno razdoblje između počinjenja napada i pronalaska počinitelja smanjeno je s deset na samo tri dana.[41]

Prethodna je zakonska odredba upotpunjena, dodatno proširena i osnažena nekako u vrijeme završetka vojnih operacija ustaško-njemačkih snaga protiv partizana (operacije na Kozari), odnosno 22. srpnja 1942., kada je na snagu stupila "Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini".[42] Iako su ovom odredbom vlasti NDH nastojale regulirati naknadu štete počinjene uništavanjem paležom, pljačkom ili nekom drugom nasilnom radnjom, zakon je prvenstveno bio uperen protiv pripadnika partizanskog pokreta kao i njihovih obitelji, a formalno-pravno

[39] "Agenti Ustaškog redarstva upućeni u sabirni i radni logor u Jasenovcu", *Nova Hrvatska*, br. 46, 22. II. 1942., 5.

[40] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 714.

[41] Zakonska odredba o promjeni zakonske odredbe o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinitelj ne pronađe, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. III. (1943.), 266.

[42] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. II. (1942.), 924.-925.

je ozakonjen i sustav kolektivne odgovornosti. Već prvim člankom odredbe naglašena je odgovornost cijelih obitelji, jer su zakonodavci njime predvidjeli sankcioniranje svih članova obitelji ako bi pojedinci, samostalno ili u zajednici s oružanim skupinama, narušavali i/ili ugrožavali javni red i mir, te ako bi poduzeli bilo kakvu opće opasnu radnju, odnosno nasilni čin protiv države, pojedinca ili imovine. Naravno, kazna se sastojala od upućivanja na prisilan boravak u sabirne logore, a, osim za navedene osobe, istovjetna je kazna bila predviđena i za sve članove obitelji "od kuće odbjeglih osoba". Iz potonjeg je razvidno da su ustaške vlasti nastojale represivnim metodama, deportacijama, odnosno internacijom cijelih obitelji, suzbiti nasilne aktivnosti protiv vlastitog društveno-političkog poretka te zaustaviti jačanje partizanskog pokreta na teritoriju NDH. Iako pripadnici partizanskog pokreta, pa čak ni komunisti, nisu nigdje izrijekom navedeni u ovoj zakonskoj odredbi, očito je da su sankcije uperene upravo protiv istih, a posredno preko članova njihovih obitelji. Ova tvrdnja postaje još jasnija ako se u obzir uzme činjenica da se izraz "od kuće odbjegle osobe" zapravo primjenjivao isključivo na osobe koje su se pridružile partizanima, tj. osobe koje su od kuće pobjegle u "šumu", odnosno na njihove obitelji. Uvođenjem kolektivne odgovornosti u službenu legislativu vlasti NDH nadale su se kako će zloupotrebom položaja cijelih obitelji posredno postići zadovoljavajuće rezultate u suzbijanju najjačeg otpora vlastitom poretku, da će ujedno pacificirati zemlju te, što je možda bilo i najvažnije, da će zadovoljiti vladajuće strukture Trećeg Reicha, izrazito nezadovoljne sa stalnim povećanjem opće nesigurnosti u NDH, što je rezultiralo i potrebom za stalnim povećavanjem njemačke vojne prisutnosti na teritoriju NDH. Izgledno je i kako je ova zakonska odredba, tj. zakon o represalijama, nastao na poticaj samog S. Kaschea, poslanika Trećeg Reicha u NDH. Naime, povodom partizanske djelatnosti na Fruškoj Gori, Kasche je 16. srpnja 1942. ponovno molio M. Lorkovića da se poduzmu općenite represalije protiv obitelji i sela iz kojih potječu partizani, a tom prigodom je predložio i sljedeće mjere: zatočenje obitelji partizana, podržavljenje njihova imetka i nametanje određene kontribucije pučanstvu u selima na čijem se području događaju sabotaže, napose napadi na željezničku prugu, na brzojavne i brzoglasne veze i na javne zgrade. Njemački je poslanik to pitanje smatrao veoma važnim i žurnim te je tražio jedno opće rješenje za čitavu državu, a napose za područje Srijema.[43] U izvješću od 20. srpnja M. Lorković je zapisao: "Prema poticaju njemačkog poslanika dogovorili smo, po uputi Poglavnika, glavne točke Zakona o represalijama protiv imetka i porodice partizana i emigranata, te fakultativne represalije prema općinama u kojima se zbivaju napadi na državna dobra. Zakon će danas biti predložen Poglavniku."[44]

[43] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković: Ministar urotnik*, Zagreb, 1998., 210.-211. (Izvješće Poglavniku od 17. srpnja 1942.).

[44] Isto, 213. (Izvješće Poglavniku od 20. srpnja 1942.). A. Pavelić je zakonsku odredbu potpisao 20. srpnja, a na snagu je stupila 22. srpnja 1942., odnosno danom objave u *Narodnim novinama NDH*, usp. Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. II. (1942.), 924.-925.

U slučaju prethodno navedenih prekršaja pojedinih članova obitelji kazna upućivanja na prisilni boravak u koncentracijske logore NDH imala se primijeniti na sve osobe koje su s takvim osobama živjele u kućnoj zadruzi u smislu zakonske odredbe o zadrugama od 9. svibnja 1889., a to su bili žena (supruga), roditelji, djeca, braća i sestre ako su s osobama, koje su napravile prekršaj ove zakonske odredbe živjeli u zajedničkom kućanstvu. O samom upućivanju pojedinih članova obitelji takvih osoba na prisilan boravak u logore te o vremenu trajanja prisilnog boravka odluku je izravno donosilo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost MUP-a NDH samostalno, odnosno na preporuku redarstvenih oblasti. Trajanje prisilnog boravka nije moglo biti kraće od šest mjeseci niti duže od tri godine, a Ravnateljstvo za javni red i sigurnost bilo je ovlašteno na temelju vlastite prosudbe u bilo kojem trenutku ukinuti odluku o nečijoj deportaciji u logor, odnosno smanjiti trajanje boravka pojedine osobe u logoru. Kao i neke ranije zakonske odredbe, i ova je sadržavala članak o nepostojanju pravnog lijeka ili tužbe na upravni sud pa su, dakle, odluke donesene upravnokaznenim postupkom bile i konačne.

Osim navedenih sankcija, zakonska je odredba sadržavala i jednu novost. Naime, u nju su uključene sankcije imovinske prirode, pa su tako pojedini članovi obitelji spomenutih osoba, koje su načinile prekršaj ove zakonske odredbe, mogli ostati bez cjelokupne imovine (pokretnine i nekretnine) u korist NDH, a takvu je odluku donosilo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost MUP-a NDH. Istodobno su vlasti prikazale i svojevrsnu velikodušnost ponudivši amnestiju koja je propisana 10. člankom zakonske odredbe, kojim su vlasti NDH odlučile odustati od primjene navedenih represivnih mjera za sve članove obitelji odbjeglih osoba ako se takve osobe u roku 14 dana vrate svojim kućama. Iz prikazanih dijelova posvećenih sankcioniranju, ali i iz same strukture zakonske odredbe, izgledno je kako su njezini presudni dijelovi zapravo nastali jednostavnim kombiniranjem dvije zakonske odredbe, kojima su ustaške vlasti formalno-pravno regulirale upućivanje osoba na prisilni rad u logore te postupak s imovinom osoba koje su narušavale javni red i mir.[45]

Prethodne zakonske odredbe nadopunjene su još jednom zakonskom odredbom koja je predviđala represivne mjere, a na snagu je stupila 30. listopada 1943. Naime, Zakonska odredba o zaštitnim mjerama zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti predviđala je oštre represivne mjere (nazivane zaštitnim mjerama) u slučaju narušavanja javnog reda i sigurnosti napadom ili sabotažom ako počinitelj ne bi bio pronađen.[46] Odredbama je predviđeno da se za odmazdu izvrši strijeljanje, ili u osobito teškim slučajevima vješanje, odmetnika, njihovih pomagača i komunista, a u smislu

[45] Usp. Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, čl. 1.-6.; Zakonska odredba o oduzimanju imovine osobama, koje narušavaju javni mir i poredak, čl. 1.-3., čl. 5.-16.; Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. I. (1941.), 968.-969., 1080.-1081.; sv. II. (1942.), 924.-925.

[46] *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. III. (1943.), 1288.-1289.

već ozakonjenog sustava kolektivne odgovornosti, članovi obitelji mogli su biti upućeni u logor ili im je prijetilo oduzimanje imovine. Novosti ove zakonske odredbe sastojale su se u tome da je Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost MUP-a NDH ovlašteno da slobodno određuje stupanj odmazde i to prema svakom pojedinom slučaju, a u veoma ugroženim područjima MUP je prije spomenute ovlasti mogao prenijeti i na zapovjednike vojnih jedinica. Istodobno je bilo predviđeno i kažnjavanje cijelih naselja gdje se dogodio napad, jer je Glavno ravnateljstvo bilo ovlašteno stanovnicima takvih mjesta izreći novčane ili imovinske sankcije, a sve osobe protiv kojih je postojala ikakva sumnja Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost je moglo poslati u logore koji su se u tu svrhu trebali osnovati.

Prethodno prikazanim zakonskim odredbama formalno-pravno ozakonjen je sustav odmazde i kolektivne odgovornosti, a zakonski članci su prvenstveno bili upereni protiv partizana. Osim oružanih i redarstvenih snaga, represivnim metodama su često pribjegavale njemačke i talijanske jedinice koje su bile raspoređene na teritoriju NDH. Iako su talijanski vojni zapovjednici sa četničkim odredima pokušali dogovoriti borbu protiv partizana, bilo je slučajeva da su talijanske snage provodile odmazdu na terenu. Primjerice, 17./18. veljače 1943. na području Kastavštine talijanske vojne snage spalile su 110 kuća i u internaciju odvele 1.500 osoba zato što su partizani odveli 40 mladića.[47] Takav postupak odmazde prema nedužnom stanovništvu zapravo je bio samo dokaz da su talijanske vojne vlasti dosljedno primjenjivale pojam kolektivne odgovornosti koji nije bio stran niti talijanskom fašističkom zakonodavstvu. Međutim, represija vojnih vlasti bila je popraćena veoma izraženim oblicima nasilja i zastrašivanja, kao što su strijeljanje, odvođenje i internacija talaca, mahom rodbine pripadnika partizanskog pokreta, a internacija rođaka i simpatizera ustanika obuhvaćala je osobe oba spola od 10 do 60 godina starosti.[48]

Iako se u radu govori o prisilnom radu u zakonodavstvu NDH, moram reći nekoliko riječi i o talijanskim logorima. Bilo je slučajeva da su talijanske snage zarobljavale ljude i predavale ih vlastima NDH, koje su ih zatim slale na prisilan rad u logore, no Talijani su zarobljene civile, žene i djecu slali u logore koje su talijanske vojne i civilne vlasti otvorile na teritoriju Kraljevine Italije, ali i na istočnoj obali Jadrana koja je Rimskim ugovorima pripala Italiji.[49] Osim navedenog događaja u Kastavštini, stanje je svugdje bilo veoma loše. Tako Mladen Lorković u svojim izvješćima Poglavniku bilježi kako je stanje u anektiranom dijelu sušačke okolice postajalo sve teže i da su započele najteže represalije protiv sela iz kojih je bilo odmetnika. Talijanske vojne vlasti strijeljale su u selu Podhum kod Grobnika 120 osoba, navodno sve muškarce od 22 do 40 godina starosti, dok je ostalo pučanstvo odvedeno, a kuće su opljačkane i spaljene. Slične represalije primjenjivane su i u drugim mjestima, a i na po-

[47] B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 16.-17.

[48] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 184.

[49] O talijanskim logorima opširnije u Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, prev. Mirko ŠIKIĆ, Zagreb, 2006.

dručju anektirane Dalmacije prilike su postajale sve gore, dok je stanovništvo neprestano odvođeno u sabirne logore Kopar u Istri i odatle dalje u Italiju.[50] Prema podacima Ante Nikšića, novog poslanika NDH u Rimu, u ljeto 1943., neposredno prije kapitulacije Kraljevine Italije, u talijanskim koncentracijskim logorima nalazilo se zatočeno oko 70.000 Hrvata.[51]

Do odmazdi i represalija protiv pučanstva, kao i njihova lišavanja slobode i slanja na prisilni rad, dolazilo je i zbog nesporazuma i neslaganja između njemačkih vojnih struktura u NDH i ustaških vlasti. Primjerice, vlasti NDH pod svaku su cijenu željele izbjeći novačenje u njemačke divizije iz jednostavnog razloga što nije bilo dovoljno ljudi, a pripadnici njenih vojnih postrojbi su dezertirali da se pridruže Nijemcima. Nezadovoljan rezultatima vrbovanja u novu SS diviziju, Heinrich Himmler, glavar SS-a i ministar unutrašnjih poslova, sredinom 1943. optužio je za neuspjeh Hrvate, a prema njegovim informacijama, ustaške su vlasti u koncentracijski logor poslale muškarce koji su se prijavili u *Waffen-SS* pa je naredio da njemačka policija ima pretražiti hrvatske koncentracijske logore, a krivce – po potrebi – kazniti smrću.[52] Sama podložnost ustaških vlasti prema Nijemcima dovela je tako daleko da je krajem 1943. njemačko redarstvo u Zagrebu počelo uhićivati i državne službenike, pripadnike Poglavnikova tjelesnog zdruga (PTS), kao i hrvatske državljane bez razlike, a pod vidom partizana Nijemci su otpremali mnoge Hrvate iz pokrajine na prisilan rad u Njemačku, ili su izvršavali čak i smrtne osude.[53]

O samovolji njemačkih vojnih struktura, koje čak niti nisu bile operativno smještene na teritoriju NDH, svjedoči i podatak kako se u drugoj polovici 1943. u Hrvatskom Zagorju nenajavljeno pojavila motorizirana brigada *Waffen-SS-a*. Prema navodima Vjekoslava Vrančića, dužnosnika, državnog tajnika i ministra NDH, zapovjednik te brigade nasilnim je metodama i na svoju ruku počeo prikupljati ljude i otpremati ih na rad u Treći Reich, a u tu je svrhu u susjednoj Sloveniji (tada dio Trećeg Reicha) osnovan i sabirni logor.[54] Vrančić u memoarskim zapisima donosi dosta podataka o samovolji njemačkih vojnoredarstvenih struktura u NDH. Tako je u memoarima zabilježio kako je često dolazilo do nesuglasica između hrvatskih redarstvenih oblasti i njemačkog političkog redarstva u NDH, jer se od početka uvriježila navika da njemačke redarstvene oblasti zahvaćaju u problematiku koja se nije ticala odmetnika, a bilo je slučajeva da su ljudi uhićivani iz političkih razloga i mimo znanja hrvatskih vlasti odvođeni u Treći Reich.[55]

---

[50] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković: Ministar urotnik*, 215. (Izvješće Poglavniku od 23. srpnja 1942.).

[51] B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 41.

[52] B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 41.-42.; Vasa KAZIMIROVIĆ, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941 – 1944*, Beograd, 1987., 203.

[53] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković: Ministar urotnik*, 380.

[54] Vjekoslav VRANČIĆ, *Branili smo državu, Uspomene – osvrti – doživljaji*, Washington D. C., sv. I., 364.

[55] V. VRANČIĆ, *Branili smo državu, Uspomene – osvrti – doživljaji*, sv. II., 394.

U pokušajima pacifikacije nesigurnih područja vlasti NDH više su puta amnestijom pokušale privoljeti osobe koje su se pridružile partizanima da se vrate kućama. Tako je Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova, već 10. prosinca 1941. uputio javni poziv "pobunjenicima koji su utočište potražili u šumama da predaju oružje i vrate se kućama." Vlada im je jamčila miran život, imovinu i slobodu, ali poziv u obalnoj zoni nije imao osobitog odjeka.[56] Nakon kapitulacije Kraljevine Italije, Pavelić je u govoru održanom 9. rujna 1943. na Radićevu trgu u Zagrebu (danas Markov trg) napomenuo da Vlada jamči "život i slobodu" svakome tko se vrati iz "šume" i pristane braniti Hrvatsku, a posebnu je poruku uputio Dalmatincima: "Dalmacija ne može i ne smije biti u šumi – kazao je Pavelić – nego mora biti u svojoj vlastitoj kući, u svojim domovima."[57] No, upravo je prepuštanje Dalmacije, odnosno talijanska okupacija Dalmacije, jamčilo masovni odlazak u partizane, a dolazak partizana na vlast u rujnu 1943. među prvima je pozdravio i krčki biskup Srebrnić.[58] Već 26. siječnja 1944. Vlada NDH je i opet pozvala "pobunjenike" da polože oružje, ovaj put slijedom Zakonske odredbe o neprovađanju odnosno obustavi kaznenog progona protiv odmetnika i vojnih bjegunaca koji se vraćaju, tj. prijave vojnim, upravnim i sudskim vlastima. Odredba je bila na snazi do 26. svibnja 1944., a zatim je produžena do 1. srpnja 1944.[59] Vlada je takvim osobama jamčila osobna i imovinska prava.

Na kraju ću dodati još nekoliko napomena vezanih uz promjene strukture represivnog aparata u NDH. Već sam prije u tekstu naveo da je cjelokupnu nadležnost u pogledu koncentracijskih logora, prisilnog rada i provođenja politike deportacija, odnosno internacije osoba, na temelju posebnih zakonskih odredaba i pravilnika pridržala Ustaška nadzorna služba preko svojih Ureda I. (Ustaško redarstvo) i Ureda III. (Ustaška obrana). Posebnom zakonskom odredbom u listopadu 1941. osnovane su župske redarstvene oblasti koje su zajedno s Redarstvenom oblasti za grad Zagreb predstavljale produženu ruku UNS-a na terenu, gdje su u svojstvu izvršnih organa provodili represivnu politiku prema osobama "nepoćudnim i pogibeljnim" za aktualni poredak. Međutim, s vremenom su provedene određene upravno-političke promjene u strukturi represivnog aparata NDH, što se odrazilo i na UNS. U nadopunama osnovne zakonske odredbe o UNS-u tijekom 1942. provedene su promjene tehničke prirode, od kojih su najvažnije bile vezane uz nazive odsjeka UNS-a, koji su izgubili pridjev "ustaški", a djelokrug poslova opet je raspoređen na četiri odsjeka jer je ukinut Ustaški osobni ured (Ured IV.).[60] Dakle, 30. travnja

[56] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 211.

[57] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 380.-381.; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 281.

[58] Sažeto o tome vidi: N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 135. i dalje.

[59] B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 280..; N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 415.-416.

[60] Usp. bilješku 13 te: Zakonska odredba kojom se preinačuje zakonska odredba o ustaškoj nadzornoj službi od 16. kolovoza 1941. broj CCLXVII-1192-Z. p.-1941.; Zakonska odredba o preinaci zakonske odredbe o ustaškoj nadzornoj službi od 16. kolovoza 1941. broj CCLXVII-1192-Z. p-1941., *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. II. (1942.), 303., 487.

1942. odsjeci UNS-a dobili su nove nazive, pa je tako Ustaško redarstvo preimenovano u Zaštitno redarstvo (Ured I.), a još su postojale Obavještajna služba (Ured II.), Obranbena služba (Ured III.) i Sigurnostna služba (Ured IV.).

U drugoj polovici 1942. vlasti su NDH prišle restrukturiranju Državne vlade, a posebnom zakonskom odredbom, koja je stupila na snagu 10. listopada 1942., djelokrug nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova proširen je i na javni red i sigurnost.[61] Tada je MUP, između ostaloga, postao zadužen za održavanje javnog reda i mira, redarstvenu i sigurnosnu službu, javno ćudoređe, osobnu i imovinsku sigurnost kao i za nadzor nad kretanjem osoba i nadzor nad strancima. Nekoliko dana kasnije (13. listopada 1942.) Poglavnik Pavelić je, nakon njemačkog pritiska kao i zbog represivnih metoda i terora koji su se razmahali u NDH, prihvatio ostavku Eugena Dide Kvaternika, ustaškog nadzornog zapovjednika i organizatora cjelokupnog represivnog i redarstvenog sustava koji je tada bio na snazi.[62] Preklapanje u ovlastima po pitanju javnog reda i mira, zatim osnivanje glavnih ravnateljstava u MUP-u kao i uklanjanje E. Kvaternika rezultirali su 22. siječnja 1943. ukidanjem UNS-a. Time su izvršna nadležnost u provođenju represivne politike, nadležnost nad koncentracijskim logorima, prisilnim radom i upućivanjem ljudi u logore prešle u djelokrug poslova Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost MUP-a NDH, dok su kompetencije Sigurnosne službe (Ured IV.) podvrgnute Zapovjedništvu Poglavnikovih tjelesnih sdrugova.[63]

Zaključak

Nakon osnivanja prvih logora u NDH uslijedile su i prve gotovo stihijske deportacije osoba u logore. U početku, u logore su upućivani uglavnom Židovi i komunisti, pa su vlasti NDH izvaninstitucionalnim putem provele mjere protiv velikog broja Židova koji su u logore slani bez ikakve pravne podloge u zakonodavstvu NDH. Međutim, vlasti su odlučile urediti formalno-pravnu podlogu kako bi osobe "nepoćudne i pogibeljne" po utemeljeni poredak upućivale na "preodgoj" u logore.

Iako su u dotadašnjoj pravnoj praksi lišavanje slobode i prisilni rad bili već spomenuti, tek su s proglašavanjem zakonskih odredaba krajem 1941. stvoreni formalno-pravni temelji za deportaciju osoba u logore. U tom pogledu bila je najvažnija Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore koja je u *Narodnim novinama NDH* objavljena 26. studenoga 1941.

[61] Zakonska odredba o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske, čl. 20, st. b, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. II. (1942.), 1279.

[62] *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945*, ur. Darko STUPARIĆ, Zagreb, 1997., 225. O razlozima smjene E. Kvaternika ukratko vidi, primjerice, N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 69.-73. I tamo navedeni izvori i literatura.

[63] Zakonska odredba o ukidanju ustaške nadzorne službe, *Zbornik zakona i naredaba NDH*, sv. III. (1943.), 44.-45.

Zakonodavne vlasti su formalno-pravnu podlogu za upućivanje osoba na prisilan rad i njihovo lišavanje slobode upotpunile s više zakonskih odredaba usmjerenih na marginalne društvene skupine, odnosno na izvjesna zastranjenja koja su bila nespojiva s ustanovljenom čistoćom i arijevskom čašću hrvatskog naroda. Za provođenje mjera "zdravstvenog redarstva", odnosno za suzbijanje alkoholizma (pijanaca), kletve, nemorala, prostitucije i vođenje brige o "moralno posrnulima", bile su ovlaštene Župske redarstvene oblasti, a osobe koje su opetovano kršile te odredbe bile su sankcionirane prisilnim radom. Iako je zakonom predviđeno da se rad obavlja u pojedinim kotarevima (vjerojatno prema zavičajnosti), u praksi su prekršitelji upućivani u koncentracijske logore. Osim toga, mjere lišavanja slobode s prisilnim radom, što je najčešće značilo upućivanje u koncentracijski logor, provođene su i protiv osoba koje su se bavile krađom, zatim protiv pobornika hazardnih igara, kriminalaca, krijumčara, džepara, gospodarskog kriminala itd.

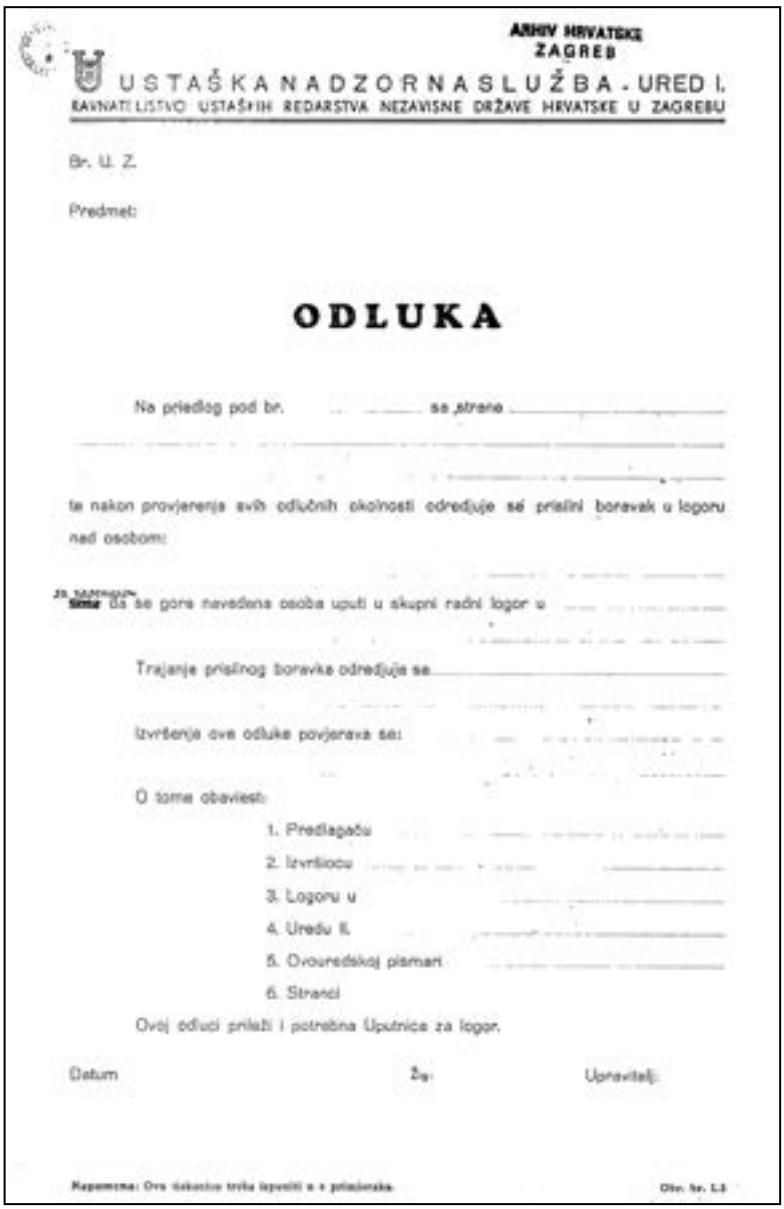
Zbog jačanja partizanskog pokreta vlasti NDH su u pokušaju suzbijanja "banditizma" formalno-pravno ozakonile i sustav odmazde koji je upotpunjen sustavom kolektivne odgovornosti. Na temelju Zakonske odredbe o suzbijanju nasilnih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini, cijele obitelji lišavane su slobode i slane u logore, ako su članovi njihovih obitelji narušavali javni red i mir, djelovali protiv države, pojedinca i imovine, a kazna je posebno predviđena za članove obitelji svih "od kuće odbjeglih osoba". Vlasti su u stvari represivnim metodama, deportacijama, odnosno internacijom cijelih obitelji nastojale suzbiti otpor vlastitom društveno-političkom poretku, pacificirati zemlju te suzbiti partizanski pokret.

Usporedo s oblikovanjem pravne podloge, ustaške vlasti oblikovale su i strukturu represivnog aparata zaduženog za provođenje sankcija, a koji je za vrijeme postojanja NDH više puta restrukturiran. U ljeto 1941. osnovana je Ustaška nadzorna služba koja je imala cjelokupnu nadležnost nad problematikom prisilnog rada i koncentracijskim logorima. Župske redarstvene oblasti osnovane su u listopadu i zajedno s Redarstvenom oblasti za grad Zagreb predstavljale su produženu ruku UNS-a na terenu, odnosno izvršni organ.

Već 31. siječnja 1942., nakon osnivanja Zavoda za suzbijanje kriminaliteta, potpuna nadležnost u pogledu zdravstvenog redarstva i prekršaja zakonske odredbe o suzbijanju prosjačenja skitnje i bludničenja, zatim uz imovinsko-gospodarske prekršaje, krijumčarenje i nabijanje cijena prešli su pod nadzor novog Zavoda. Nakon restrukturiranja Državne vlade NDH nadležnost nad javnim redom je sredinom listopada 1942. preuzelo Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, dok je UNS ukinut u siječnju 1943. Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH je krajem 1943. ovlašteno i da prema vlastitoj procjeni određuje stupanj odmazde prema svakom pojedinom slučaju, a u veoma ugroženim područjima MUP je te ovlasti prenio na zapovjednike vojnih jedinica.

Prilog br. 1

Obrazac L2 – *Odluka o upućivanju neke osobe u sabirni logor.*

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA - URED I.
RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE U ZAGREBU

Br. U. Z.

Predmet:

ODLUKA

Na priedlog pod br. ... ... sa strane .....

te nakon provjerenja svih odlučnih okolnosti određuje se prisilni boravak u logoru nad osobom:

da se gore navedena osoba uputi u skupni radni logor u .....

Trajanje prisilnog boravka određuje se .....

Izvršenje ove odluke povjerava se: .....

O tome obaviesti:

1. Predlagaču
2. Izvršiocu
3. Logoru u
4. Uredu II.
5. Ovouredskoj pismari
6. Stranci

Ovoj odluci priloži i potrebna Uputnica za logor.

Datum ... Ž.u. Upravitelj:

Napomena: Ova odsudca treba izpuniti u 6 primiaraka. Obr. br. L2

Odluku je ispunjavao Ured I., tj. Ustaško redarstvo Ustaške nadzorne službe (UNS), a sastavljala se u šest istovjetnih primjeraka.

Izvornik: HR-HDA 218 – Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH (MPB NDH), Odjel za pravosuđe (OzP), br. I 155/1941.

Prilog br. 2

Obrasci L3, L3a i L3b

USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA – URED I.
RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE U ZAGREBU

Br.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Uputnica
u skupni radni logor

Zapovjedniku logora u

Na temelju odluke ovog ureda br. od upućuje se osoba:

na izvršenje prisilnog boravka u trajanju od

Nad imenovanom osobom ima se primjeniti stepen opreza i pazke

Izvršenje prepraćenja u logor povjereno je.

Datum

Upravitelj:

Br. U. Z.

Potvrda logora

Sovezno s odlukom Ureda I. – Ravnateljstva Ustaških Redarstva Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu pod br. i na temelju UPUTNICE izdane od strane istog Ureda pod br. zaprimljeno je danas osoba:

doprašena po
na prisilni boravak u ovaj logor.

Datum

Zapovjednik logora

NAPOMENA: Ova se potvrda šalje Uredu I.

Br. U. Z.

Potvrda logora

Sovezno s odlukom Ureda I. – Ravnateljstva Ustaških Redarstva Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu pod br. i na temelju UPUTNICE izdane od strane istog Ureda pod br. zaprimljeno je danas osoba:

doprašena po
na prisilni boravak u ovaj logor.

Datum

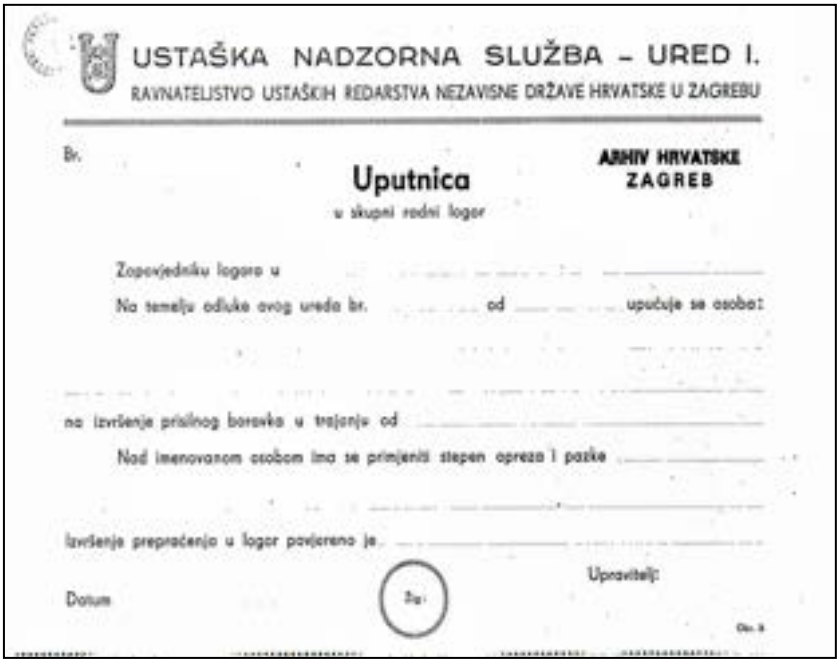
Zapovjednik logora:

NAPOMENA: Ova se potvrda izdaje ovoj vlasti, koja je osobu dopremila u logor.

Usporedi priloge br. 3. do 5.

Prilog br. 3

Obrazac L3 – *Uputnica u skupni radni logor.*

USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA – URED I.
RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE U ZAGREBU

Br.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Uputnica
u skupni radni logor

Zapovjedniku logora u

Na temelju odluke ovog ureda br. od upućuje se osoba:

na izvršenje prisilnog boravka u trajanju od

Nad imenovanom osobom ima se primjeniti stepen opreza i pazke

Izvršenje prepraćenja u logor povjereno je

Upravitelj:

Datum

Uputnicu je ispunjavao Ured I. UNS-a i prilagala se zajedno s formularima L2 (prilog br. 1), L3a (prilog br. 4) i L3b (prilog br. 5). Obrazac L3 je ostajao Zapovjedništvu logora koje je na temelju istih ispunjavalo logorski očevidnik i zatočeničku kartoteku.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 4

Obrazac L3a – *Potvrda logora o prihvatu prepraćene osobe.*

Br. U. Z.

Potvrda logora

Sovazno s odlukom Ureda I. - Ravnateljstva Ustaških Redarstva Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu pod br. ... i na temelju UPUTNICE izdane od strane istog Ureda pod br. ... zaprimljeno je danas osobe:

dopraćene po ... na prisilni boravak u ovaj logor.

Datum

Zapovjednik logor

NAPOMENA: ...

Zapovjednik logora:

Zapovjedništvo logora je ispunjeni obrazac L3a odašiljalo Uredu I. UNS-a.
Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 5

Obrazac L3b – *Potvrda logora o prihvatu prepraćene osobe.*

Br. U. Z.

Potvrda logora

Sovazno s odlukom Ureda I. - Ravnateljstva Ustaških Redarstva Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu pod br. ... i na temelju UPUTNICE izdane od strane istog Ureda pod br. ... zaprimljeno je danas osobe:

dopraćene po ... na prisilni boravak u ovaj logor.

Datum

Zapovjednik logora:

NAPOMENA: ...

Zapovjedništvo logora je ispunjeni obrazac L3b predavalo osobi, tj. vlasti koja je osobu dopremila u logor na izdržavanje kazne.
Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 6

Obrazac L4 – *Nalog za predvedenje iz skupnih radnih logora*.

USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA - URED I.
RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE - ZAGREB

Br. U. Z. .....

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Nalog za predvedenje
iz skupnih radnih logora

Zapovjedniku Logora u .....

Izvolite Ustaškom redarstvu za grad Zagreb i Vel. Župu Prigorje - u Zagrebu predvesti

(ime i prezime i ime oca osobe)

koja osoba se nalazi u logoru na temelju odluke ovog ureda br. ..... od .....
i Uputnice br. ..... od ..... radi: .....

Dan.

Upravitelj:

Ovu tiskanicu treba ispuniti u 2 primjerka. (1 logoru, 1 Uredu I.)

Obr. br. L4.

Kada se osoba osuđena na prisilni boravak trebala otpustiti iz logora dobivalo je Zapovjedništvo logora *Nalog za prevedenje* Ustaškom redarstvu za veliku župu Prigorje i grad Zagreb. Na temelju tog naloga obavljano je prepraćenje osobe Ustaškom redarstvu, koje je toj osobi izdavalo *Odpusnicu* (Obrazac L5 – vidi prilog br. 7). Tiskanica se ispunjavala u dva primjerka od kojih su po primjerak zadržavali Ured I. UNS-a te Zapovjedništvo logora.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 7

Obrazac L5 – *Odpustnica*.

USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA – URED I.
RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE — ZAGREB

Br. U. Z.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

ODPUSTNICA

Ravnateljstvo Ustaških redarstva Nezavisne države Hrvatske u Zagrebu — odpustilo je:

(ime i prezime osobe)

iz skupnog radnog logora u _____ na slobodu, pošto je gore imenovana osoba, dosuđena joj vrijeme prisilnog boravka u logoru u trajanju od _____ izdržala.

Ova na znanje svim putem svim vlastima u zemlji.

Dan _____ (Ravnatelj):

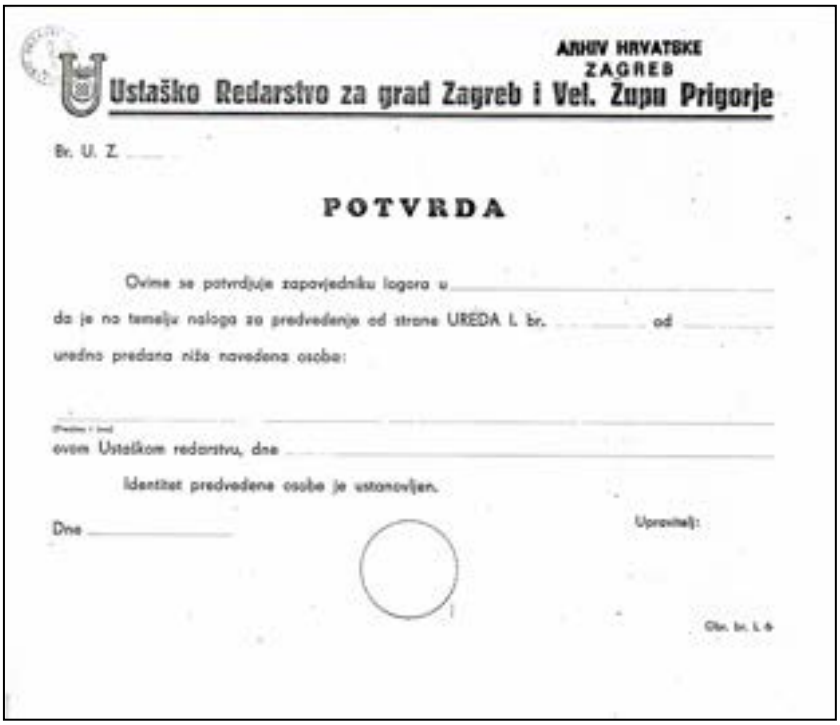
Ova iskaznica treba ispuniti u 2 primjerka. Obr. br. L5
Ova otpusnica se izvršuje osobi, koja putu na slobodu Ustaško redarstvo na grad Zagreb i V. Ž. Prigorje.

Otpusnicu je ispunjavalo Ravnateljstvo Ustaških redarstva NDH u Zagrebu. Obrazac se ispunjavao u dva primjerka od kojih je jedan bio namijenjen osobi koja je otpuštana iz logora dok je drugi primjerak zadržavao Ured I. UNS-a.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 8

Obrazac L6 – *Potvrda o primitku osobe.*

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Ustaško Redarstvo za grad Zagreb i Vel. Županu Prigorje

Br. U. Z. ____

POTVRDA

Ovime se potvrđuje zapovjedniku logora u _____

da je na temelju naloga za predvedenje od strane UREDA I. br. _____ od _____

uredno predana niže navedena osoba:

_____ _____

(Prezime i ime)

ovom Ustaškom redarstvu, dne _____

Identitet predvedene osobe je ustanovljen.

Dne _____ Upravitelj:

Obr. br. L 6

Obrazac kojim je Ustaško redarstvo za grad Zagreb i Vel. županu Prigorje zapovjedniku logora potvrđivalo preuzimanje tražene osobe, na temelju *Naloga za predvedenje* (Obrazac L4 – vidi prilog br. 6) izdanog od strane Ureda I. UNS-a.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 9

Obrazac L7 – *Obaviest o puštanju na slobodu iz sabirnih logora.*

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Ustaško Redarstvo za grad Zagreb i Vel. Županu Prigorje

Br. U. Z. .....

OBAVIEST

o puštanju na slobodu iz sabirnih logora.

Upravitelju UREDA I. – Na temelju odpusnice izdane po naslovu br. .....

od ....., puštena je danas niže navedena osoba:

.....

(Ime i prezime)

na slobodu, koja je prema nalogu za predvedenje br. ..... od ..... bila dopraćena iz logora u ..... ovom redarstvu.

Upravitelj:

Dne .....

Ova se tiskovina razvija u 2 primjerka (Ured I — Uredu II.)

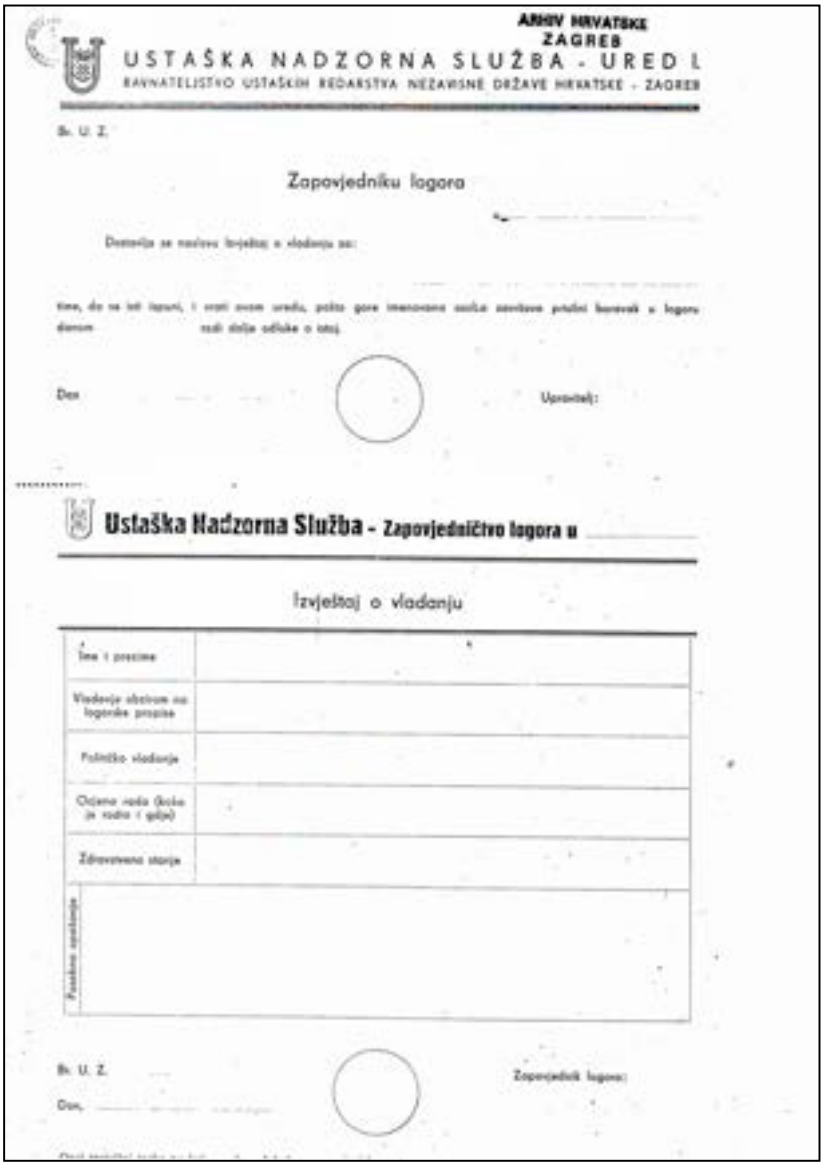
Obr. br. L 7

Obrazac kojim je Ustaško redarstvo za grad Zagreb i Vel. županu Prigorje izvještavalo UNS o puštanju osobe na slobodu na temelju *Odpustnice* (Obrazac L5 – vidi prilog br. 7) izdane od strane Ureda I. UNS-a. Obrazac je ispunjavan u dva primjerka, od kojih je svaki primjerak odašiljan Uredu I. i Uredu II. (Ustaška obavještajna služba) UNS-a.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 10

Obrazac L8 – *Izvještaj o vladanju.*

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA - URED I
RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE - ZAGREB

Br. U. Z.

Zapovjedniku logora

Dostavlja se naslovu Izvještaj o vladanju za:

time, da na isti ispuni, i vrati ovom uredu, pošto gore imenovana osoba ostane potpuni gospodar u logoru danom radi dalje odluke o toj.

Dne Upravitelj:

Ustaška Nadzorna Služba - Zapovjedničtvo logora u

Izvještaj o vladanju

Ime i prezime	
Vladanje obzirom na logorske prosjake	
Političko vladanje	
Ocjena rada (kako je radio i gdje)	
Zdravstveno stanje	
Posebne opaske	

Br. U. Z.

Dne,

Zapovjednik logora:

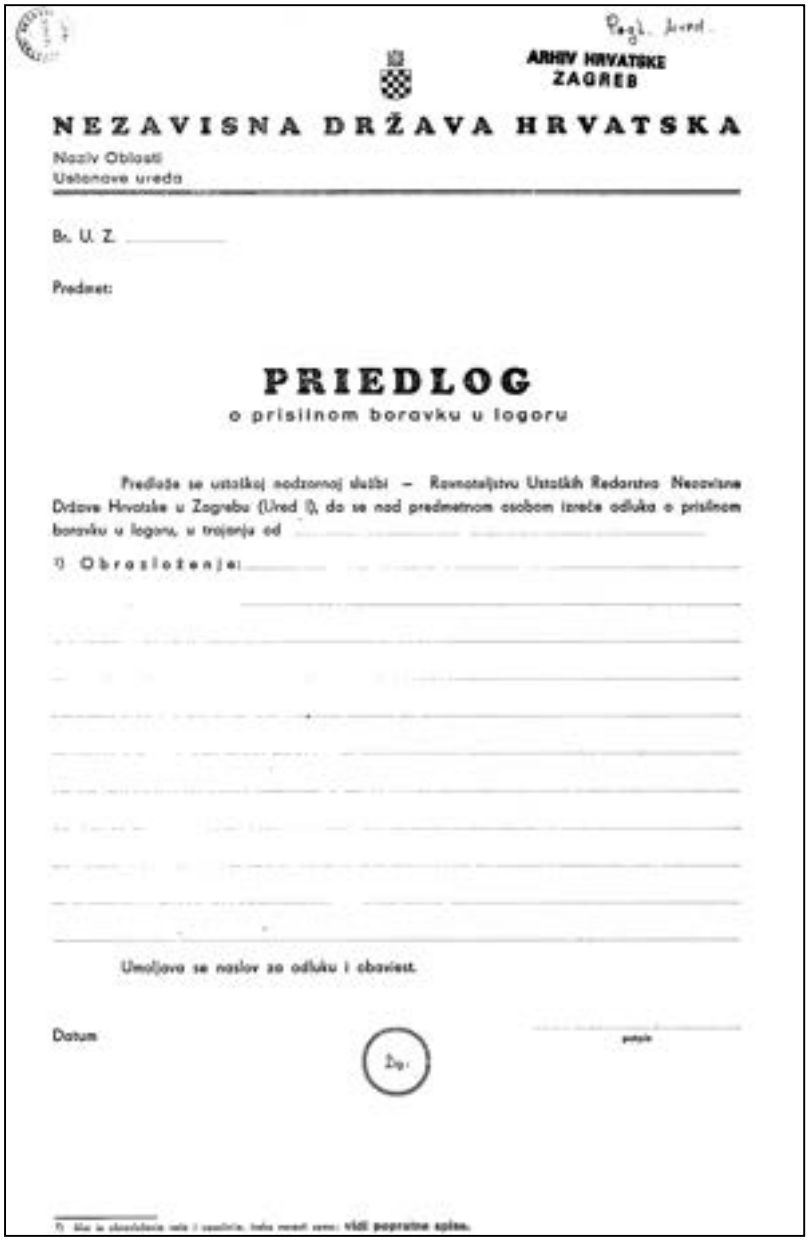
Izvjesno vrijeme prije otpuštanja neke osobe iz logora Ured I. UNS-a je Zapovjedništvu logora dostavljao *Obrazac L8* koji je dotično Zapovjedništvo trebalo ispuniti podacima o vladanju, radu i zdravstvenom stanju zatočene osobe, te je odmah tiskanica odašiljana natrag Uredu I. UNS-a na daljnji postupak.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Prilog br. 11

Obrazac – *Priedlog o prisilnom boravku u logoru*.

Prednja strana prijedloga.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Naziv Oblasti
Ustanove ureda

Br. U. Z. .....

Predmet:

PRIEDLOG
o prisilnom boravku u logoru

Predlaže se ustaškoj nadzornoj službi – Ravnateljstvu Ustaških Redarstva Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu (Ured I), da se nad predmetnom osobom izreče odluka o prisilnom boravku u logoru, u trajanju od .....

1) Obrazloženje: .....

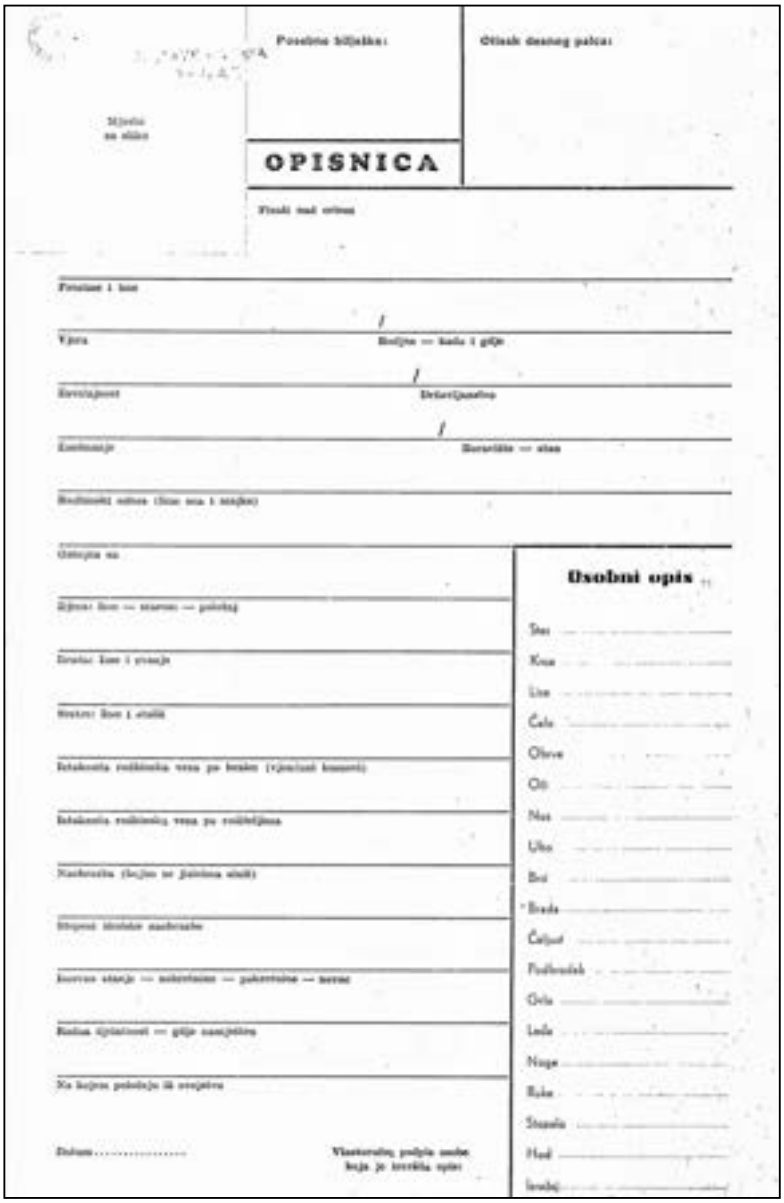
Umoljava se naslov za odluku i obavijest.

Datum .....

.....
potpis

1) ... vidi popratne spise.

Poleđina prijedloga.

OPISNICA

Osobni opis

Na temelju ovog *Priedloga o prisilnom boravku u logoru* Ured I. UNS-a je odlučivao o slanju neke osobe na prisilni boravak u logor. Prednja strana prijedloga sadržava zaglavlje redarstvene oblasti te obrazloženje traženih mjera, dok poleđina sadržava sve osnovne podatke o osobi, zatim osobni opis i fotografiju osobe.

Izvornik: HR-HDA 218 – MPB NDH, OzP, br. I 155/1941.

Summary
Mario KEVO

Restricting Freedom and Forced Labour in the Legal System of the Independent State of Croatia (1941-1945)

Following the formation of a camp system and the first deportations, the authorities of the Independent State of Croatia decided to create a formal legal basis for it in order to direct "undesirable and dangerous" persons according to the established order to "re-education" in concentration and work camps. Though restrictions to freedom and forced labour had been mentioned in previous legal practice, it was only after the proclamation of legal decrees at the end of 1941 that a formal legal basis for deportation to camps came into existence. In conjunction with the formation of the legal basis, the Ustaša authorities also completed the structuring of a repressive apparatus which in part had to carry out the decrees directed primarily against the followers of the Partisan movement and members of marginal societal groups. Prior to and alongside this, using an extra-institutional path, the Ustaša authorities carried out measures against the majority of Croatian and Bosnian Jews who were sent off to camps without any legal basis in the laws of the Independent State of Croatia. On the basis of sources and literature the author presents the issue of restricting freedoms and the dispatch of persons to forced labour in concentration and work camps in the Independent State of Croatia, as well as the structure of the repressive apparatus responsible for the execution of the formal-legal basis, but the work does not discuss the issue of incarceration.

Key words: Second World War, Independent State of Croatia, Legal system, Concentration camps, restriction of freedom, forced labour, civilian internment, political prisoners

UDK: 355.01-058.65(497.5)"1941/1945"
343.819.5(497.5)"1941/1945"
Izvorni znanstveni članak

Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje

Dragan CVETKOVIĆ
Muzej žrtava genocida, Beograd, Republika Srbija

Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu delimično revidiranog popisa "Žrtve rata 1941.–1945." iz 1964. godine prikaže stradanje civilnog stanovništva sa teritorije NDH u koncentracionim logorima. Na osnovu dostignutih rezultata u reviziji popisa, prateći do sada iskazani trend u obrađenim podatcima, napravljen je proračun broja stradalih u logorima koji se kreće između 173 800 i 184 800. Sačinjen je pregled u kome je analizirana teritorijalna pripadnost stradalih, godina stradanja, nacionalna struktura (58,03% Srba, 16,09% Jevreja, 12,83% Roma, 6,97% Hrvata, 0,95% Muslimana i 5,13% pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti), odgovornost za stradanje (počinioci zločina – 85,25% NDH, 14,28 Nemačka i 0,46 Italija), navedeno je nekoliko stratišta sa najvećim brojem stradalih, te je sve smešteno u kontekst opšteg stradanja u NDH i Jugoslaviji.

Ključne reči: NDH, ljudski gubici, civilne žrtve, popis "Žrtve rata 1941.-1945." iz 1964., logori, Jasnovac, Gospić-Jadovno-Pag, Zemun-Sajmište, Auschwitz.

Stradanje civilnog stanovništva u logorima tokom Drugog svetskog rata predstavlja značajan segment ukupnog stradanja, i njemu je u svetu posvećen pozamašan istoriografski opus. Ni jugoslovenska istoriografija,[1] kao ni istoriografija država naslednica nije zanemarivala ovu temu. Najveći deo radova je posvećen logoru Jasenovac, koji je bio najveći i najpoznatiji logor na jugoistoku Evrope, a kvantitet objavljenih radova nije praćen jednakim kvalitetom.[2] Osta-

[1] Opštejugoslovenskim projektom "Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu", započetim 1982. godine, trebalo je u potpunosti obraditi ovu temu (prema Milan KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992., 5.).

[2] O obimnom opusu radova o Jasenovcu (ali i drugim logorima u NDH) do 2000. godine vidi Jovan MIRKOVIĆ, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima,* B. Luka - Beograd 2000.; Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945., Logor smrti i radni logor*, Jasenovac - Zagreb 2003.; Slavko ODIĆ, Slavko KOMARICA, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, (pogovor Milan Koljanin), Beograd 2005.; *Spomen područje Jasenovac – katalog-monografija*, (ur. Tea Benčić Rimay), Jasenovac 2006.; Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga IV, Jagodina 2007.; *Jasenovac*, zbornik radova, (ur. Zdravko Antonić), Banja Luka 2007.; Srboljub ŽIVANOVIĆ, *Jasenovac, odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, (ur. Todor Bjelkić), Beograd - London 2008.; Mario KEVO, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.", *Časopis za suvremenu povijest* 2/2008., Zagreb., 547.-585. O broju stradalih u logoru Jasenovac vidi Igor GRAOVAC, Dragan CVETKOVIĆ, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...*, Zagreb 2005., 72.-75., 97.; *Jasenovac, žrtva je pojedinac – Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac*

li logori su u istoriografiji, nekako, ostali u njegovoj senci, te im je posvećen dosta manji broj radova.[3] O stradanju u logorima je često pisano u okviru drugih tema koje su se, u manjoj ili većoj meri, odnosile na stradanje stanovništva. Sveukupno gledano, ocene o broju stradalih u logorima su varirale, menjale se tokom godina i do sada je to ostalo otvoreno pitanje o kome se i dalje vode polemike u struci i široj javnosti. Polemike su naročito izražene u vezi logora koje je organizovala NDH. Ovaj rad ima za cilj da doprinese sagledavanju problema stradanja stanovništva NDH u logorima u dva aspekta, određivanja približnog broja stradalih i sagledavanja njihove unutrašnje strukture na osnovu delimično revidiranog popisa "Žrtve rata 1941.– 1945." iz 1964. godine.

Iako je o ratnim žrtvama često govoreno, da su, u neku ruku, smatrane zalogom za postojanje države i sistema, socijalistička Jugoslavija nikada nije sačinila celoviti popis stradalih tokom Drugog svetskog rata.[4] Usled nedostatka približno tačnih podataka otvoren je prostor za raznovrsna nagađanja, manipulacije, kako naučne tako i političke, pa i za stvaranje novih mitova. Država je 1964. godine pokušala da sprovede popis stradalih na celoj svojoj teritoriji. Zbog ideološke opterećenosti sa realizacijom se krenulo iz pogrešnih osnova,

1941.-1945., (ur. Tea Benčić Rimay), Jasenovac 2007.; D. CVETKOVIĆ, "Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац", *Токови историје*, 2007., br. 4, 153.-168.; Antun MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac* (rukopis – iz štampe izlazi 2010, Jagodina).

[3] Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb 1966., izmenjeno i dopunjeno 1990. Uz navedenu knjigu o logoru Sajmište iz pomenutog projekta, za ovaj rad je značajna knjiga Tomislav ŽUGIĆ, Miodrag MILIĆ, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*, Beograd 1989. (Od ostalih naslova iz projekta koji su povezani sa ovde obrađivanom temom: Dragoljub KOČIĆ, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941-1945*, Beograd 1989.; Slavko PEŠIĆ, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941-1944*, Beograd 1989.; Đuro ĐURAŠKOVIĆ, Nikola ŽIVKOVIĆ, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941-1945*, Beograd 2001.; Miodrag MILIĆ, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mathauzen*, Beograd 1992.); Ivan KOVAČIĆ, *Kampor 1942-1943, Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka 1998.; Đuro ZATEZALO, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941.*, knjiga I-II, Beograd 2007.; Miodrag BIJELIĆ, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Beograd 2008.; Zdravko DIZDAR, "Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 1-2, Zagreb 1990., 83.-110.; *Isti*, "Ljudski gubici logora 'Danica' kraj Koprivnice, 1941.–1942.", *Časopis za suvremenu povijest* 2/2002., Zagreb, 337.-407.; D. CVETKOVIĆ, "Pregled stradanja stanovništva Hrvatske u nemačkim koncentracionim logorima van teritorije Hrvatske", *Dijalog povjesničara /istoričara,* 10/2, (ur. Igor Graovac), Zagreb 2008., 201.-222.

[4] Prvi pokušaj popisivanja ratnih žrtava sprovela je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1946. godine, ali popis nije bio uspešan usled propusta u radu i nesaradnje među Zemaljskim komisijama, te je obuhvatio samo 505 182 osobe što je smatrano nedovoljnim, pa je trebalo da bude ponovljen što nije učinjeno. (Miodrag ZEČEVIĆ, Jovan POPOVIĆ, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, Beograd 1996., knj. I, 42.). SUBNOR je radio popise po opštinama 1950. godine (pojedinačni podaci nisu nikada objavljeni, postoje zbirni podaci za Hrvatsku), zatim popise preživelih pripadnika NOB-a i učestvovao je sa drugim istraživačima u izradi i objavljivanju lokalnih monografija sa popisima palih boraca i "žrtava fašističkog terora". Takođe je i Crveni krst prikupljao podatke o stradalima. Jevrejske opštine su prikupljale podatke za svoje sunarodnike stradale u holokaustu.

a i sama metodologija izrade popisa je bila manjkava.[5] Popisom je utvrđeno da je na teritoriji Jugoslavije stradalo 597 323 osoba,[6] od kojih je 134 464 stradalo u internaciji (22,51%). Popisna komisija je utvrdila da je učinjen čitav niz propusta pri izradi popisnika, te zaključila da je njime obuhvaćeno 56–59% lica od onih koje je trebalo obuhvatiti popisom.[7] Pošto je popis stradalih prvenstveno sačinjen radi naplate ratne štete od Nemačke, a dobijeni broj stradalih u ratu bio je daleko od očekivanog i do tada važećeg broja 1 706 000, odlučeno je da se stavi zabrana na njegovo korišćenje i sav materijal je predat Arhivu Jugoslavije na čuvanje. Zabrana je trajala gotovo trideset godina, do 1992. godine. Gubitak vremena je smanjio mogućnost utvrđivanja pravog broja stradalih zbog biološkog nestanka svedoka, a time je znatno otežana pokrenuta revizija popisa.[8]

[5] U Saveznom izvršnom veću je 11. 5. 1964. godine održan sastanak na kome su "doneti sledeći zaključci: 1. Da se izvrši opšti popis svih žrtava rata…. Ovo pogotovo što za sada ne postoji takva konkretna dokumentacija koja bi mogla da posluži za podnošenje odštetnog zahteva prema Nemačkoj ni u jednoj republici. Lica koja su poginula u kvislinškim organizacijama ne bi se obuhvatala popisom..." (usp. I. GRAOVAC, D. CVETKOVIĆ, *Ljudski gubici Hrvatske...*, 53.; opširnije o pregovorima Zoran JANJETOVIĆ, *Od Auschwitza do Brijuna, Pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb 2007.).

[6] Popis je urađen za tadašnju teritoriju Jugoslavije, što znači da su u nju uračunati i stradali sa teritorija pripojenih nakon Drugog svetskog rata. Odbijanjem broja stradalih sa teritorija priključenih Jugoslaviji nakon 1945. godine dobija se broj stradalih sa teritorije Kraljevine Jugoslavije koji iznosi 580 981. *(Žrtve rata 1941.–1945. (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku (SZS), Beograd 1966., 27.-39.).

[7] *Žrtve rata...*, 5.-23. Popisna komisija je proračunala da bi popisom trebalo da se obuhvati 1 016 000 do 1 066 000 osoba. Procena je izvršena u Saveznom zavodu za statistiku uz stručnu saradnju dr. Dušana Breznika, upravnika Centra za demografska istraživanja**.** U broj koji je trebalo obuhvatiti popisom nije uračunato procenjenih oko 50 000 stradalih kvislinga, kao ni oko pretpostavljenih 40 000 Roma i Jevreja za koje nije imao ko da pruži podatke, iz čega proizilazi da je u Jugoslaviji u ratu stradalo između 1 106 000 i 1 156 000 osoba, što znači da je popisom obuhvaćeno između 51,7 i 54% stvarno stradalih iz Jugoslavije. Novija demografska istraživanja, kao i analiza rezultata ovog popisa, upućuju na to da za polaznu tačku u istraživanjima treba uzeti procenu broja stradalih koja se kreće između 1 070 000 i 1 120 000 osoba, odakle sledi da je popisom obuhvaćeno od 53,3–55,8% stradalih. Procenjeni broj za teritoriju KJ iznosi između 1 042 000 i 1 092 000 stradalih.

[8] Koristeći se raznovrsnom arhivskom građom i anketnim formularima u SZS je, uz asistenciju Muzeja žrtava genocida, otpočeo 1995. godine rad na reviziji popisa. Ideja je da se revizijom obuhvate sva lica koja su živela na prostoru Jugoslavije bez obzira na nacionalnu, versku, etničku, političku i vojnu pripadnost čime se ispravlja osnovna metodološka greška ne popisivanja "kolaboracionista". Ovako loš metodološki pristup popisivača 1964. godine doveo je do toga da je čitava nacionalna grupa Nemaca proglašena za "kolaboracioniste" te nije popisana, a slično se desilo, ali u daleko manjem obimu, sa nekim drugim nacionalnim grupama. Ispravka je usmerena i na utvrđivanje počinioca zločina odnosno odgovornih za stradanje što nije činjeno 1964. godine (iako su popisnice pune podataka o izvršiocima zločina), na utvrđivanje broja Roma koji nisu posebno popisivani već su vođeni uglavnom kao ostale ili nepoznate nacionalnosti ili pak kao Hrvati, a u manjem broju kao Srbi ili Muslimani, zatim na otklanjanje netačnosti u podacima, što sve dovodi do promenljivosti podataka. Stoga izložene podatke vezane za ove kategorije treba primiti sa rezervom. Revizija je u SZS sa prekidima obavljana do 1999. godine, a od 2003. se sprovodi u MZG. Do sada je revizijom za područje Jugoslavije utvrđen broj od 657 290 stradalih što je povećanje od 10,04% (59 967 osoba). (AJ, Fond 179, popis "Žrtve rata 1941.–1945."; Arhiv Muzeja žrtava genocida (dalje: AMŽG), fond Žrtve rata 1941-1945. godine.).

Pored glavnog pitanja koliko je stradalih, značajno pitanje za istraživače je šta pokazuju rezultati popisa, odnosno kakva je unutrašnja struktura stradalih. Iako je nepotpun, popis je, po podacima sa kojima raspolaže, vrlo indikativan, jer pruža mogućnost analize na vrlo reprezentativnom uzorku. Dosadašnje iskustvo sa prezentacijom dostignutih rezultata revizije popisa pokazuje da su oni uglavnom pogrešno (ili možda namerno) smatrani konačnim, te su kao takvi predstavljani u medijima i istoriografskoj literaturi. Na osnovu dostignutih rezultata u reviziji popisa, a prateći do sada iskazani trend u kretanju dobijenih podataka, napravljena je procena broja stradalih, te su sve analize urađene na osnovu proračunatog broja stradalih. Radi lakše prezentacije podataka svi brojevi su zaokruženi na najpribližniju numeričku vrednost.[9] U radu je analizirana teritorijalna pripadnost stradalih u logorima sa teritorije NDH, zatim godine njihovog stradanja, nacionalna struktura stradalih, određena odgovornost za stradanje u logorima, napravljen je pregled najznačajnijih stratišta, odnosno logora u kojima je stradao najveći broj civila, te je sve smešteno u kontekst opšteg stradanja u NDH i Jugoslaviji.

Sagledavanje stradanja je neizbežno povezano sa utvrđivanjem brojnosti stanovništva i nacionalne strukture određene teritorije. Na prostoru koji je dobila, odnosno na kome je formirana NDH, prema proceni nemačkog ministarstva spoljnih poslova, živelo je 6 285 000 stanovnika. Među njima je bilo 52,51% Hrvata (3 300 000), 30,63% Srba (1 925 000), 11,14% Muslimana (700 000), 2,39% Nemaca (150 000), 1,19% Mađara (75 000), 0,59% Jevreja (38 000), 0,48% Slovenaca (30 000) i 1,03% Čeha i Slovaka (65 000),[10] dok nije naveden broj Roma.[11]

Radi utvrđivanja broja stradalih u logorima sa teritorije NDH, potrebno je njihovo stradanje posmatrati u kontekstu opšteg stradanja stanovništva ove teritorije, a posebno stradanja civila. Kao polazna tačka u istraživanju uzet je broj stradalih Jugoslavije koji je proizašao iz procesa nastanka popisa "Žrtve

[9] Zaokruživanje brojeva na najmanje trocifrenu vrednost (najmanji broj 100), dovelo je u pojedinim slučajevima do minimalnih odstupanja u preciznosti, ali to nikako ne može da utiče na ukupno izložene rezultate.

[10] U navedenoj nemačkoj proceni je navedeno 40 000 Jevreja u koje je uračunato i oko 2 000 emigranata na teritoriji NDH, a koji u ovom radu nisu uzeti u razmatranje (Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977., 106.). Pošto je za Kraljevinu Jugoslaviju procenjeno da je 1941. godine imala 15 831 000 stanovnika (B. KOČOVIĆ, *Žrtve*..., 164.), odnosno 15 973 000 stanovnika (V. ŽERJAVIĆ, *Gubici*..., 80.) sledi da je na teritoriji NDH živelo 39,35% njenih stanovnika.

[11] Kao osnova za proračune u daljem radu uzet je aproksimativni broj od 30 000 Roma u NDH. Demografska istraživanja na osnovu popisa jezičke pripadnosti su pokazala da je na toj teritoriji živela oko 21 hiljada Roma, mada je svakako postojao deo koji se nije izjasnio ili je pak bio dovoljno asimilovan da je govorio drugim jezikom (većim delom hrvatskim i manjim srpskim, što otvara pitanje njihovog nacionalnog identiteta), te su se i ne retko tako i nacionalno opredeljivali. (B. KOČOVIĆ, *Žrtve*..., 173.-176.; V. ŽERJAVIĆ, *Gubici*..., 36.-45.); Dosadašnji rezultati u broju identifikovanih Roma tokom revizije popisa, aktuelna obuhvaćenost potencijalnih žrtava, iskazani trend u pristizanju podataka i naročito nesrazmerno veliki udeo dece do 14 godina starosti među identifikovanima, pokazuju de je ukupni broj stradalih Roma veći od broja koji su demografi procenili kao ukupni broj Roma ove teritorije.

rata 1941.–1945.", a koji se kreće između 1 070 000 i 1 120 000 osoba, odnosno između 1 042 000 i 1 092 000 za teritoriju Kraljevine Jugoslavije.[12] Proračunom za teritoriju NDH dolazimo do broja koji se kreće između 690 000 i 736 000 stradalih. Stradali iz NDH predstavljaju 66,82% ljudskih gubitaka Jugoslavije, što je veliko stradanje s obzirom na učešće od 39,35% u njenoj populaciji. Odnos u broju stradalih stanovnika NDH prema ostalom delu Jugoslavije iznosi 2,01:1. Razvrstavanje žrtava prema kategorijama stradanja pokazuje da je u NDH život izgubilo između 499 000 i 530 000 civila.[13] Gubici civilnog stanovništva predstavljaju 72,16% ukupnih ljudskih gubitaka NDH, a ujedno civili iz NDH čine 73,36% stradalih civila Jugoslavije.[14] Poređenja radi, u ostalom delu Jugoslavije, dakle van teritorije NDH, učešće civila među stradalima je 52,68%.[15] Teritorijalna rasprostranjenost žrtava pokazuje da 49,08% stradalih civila potiče iz BiH (246 000–259 000), 46,65% iz Hrvatske (232 000–248 000), dok ih je 4,27% iz Srema (21 000–23 000). Analiza nacionalne strukture stradalih civila pokazuje da je među njima 332 000 do 352 000 ili 66,47% Srba, 51 000 do 54 000 Hrvata, što je 10,20%, 39 000 do 41 000 Muslimana, ili 7,77%, 29 000 do 31 000 Jevreja, ili 5,83%, 24 000 do 26 000 Roma, što je 4,86%, 6 000 do 7 000 ostalih nacionalnosti, ili 1,26%, i 18 000 do 19 000 neutvrđenih[16] nacionalnosti, što je 3,60%.[17]

Prema do sada iskazanom trendu u obrađenim podacima, proračunato je za teritoriju NDH da je u koncentracionim logorima stradalo između 173 800 i 184 800 osoba.[18] Stradali u logorima predstavljaju 34,85% stradalih civila NDH. Stradali u logorima iz NDH predstavljaju 74,40% stradalih u logorima iz Jugoslavije (između 234 300 i 247 700). Odnos broja stradalih u logorima iz NDH prema onima iz ostalog dela Jugoslavije iznosi 2,91:1, ali s obzirom na

[12] Dalje se u radu pod pojmom Jugoslavije podrazumeva teritorija, stanovništvo i broj stradalih Kraljevine Jugoslavije.

[13] U NDH je stradalo između 5 i 6 hiljada pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu i u logorima za ratne zarobljenike (0,77% stradalih), između 149 i 157 hiljada pripadnika NOVJ-a (21,60% stradalih) i između pretpostavljenih 37 i 43 hiljada pripadnika ostalih vojnih formacija (5,61% stradalih).

[14] Procenjeni broj stradalih civila Jugoslavije se kreće između 684 i 718 hiljada što je 65,70% stradalih.

[15] Odnos u broju stradalih civila NDH i ostatka Jugoslavije iznosi 2,76:1, ali s obzirom da je teritoriju NDH nastanjivalo 39,35% populacije Jugoslavije taj odnos u stradanju iznosi 4,25:1.

[16] Preliminarne analize koje su rađene za grupu "neutvrđene nacionalnosti" pokazuju da je među njima najviše Srba i Roma, ali za sada ne postoje validni izvori koje potvrđuju ove pretpostavke.

[17] Od stradalih civila Srba 54,09% je iz BiH (180 000–190 000), 41,08% je iz Hrvatske (136 000–145 000) i 4,82% je iz Srema (16 000–17 000). Stradali civili hrvatske nacionalnosti potiču najvećim delom, 82,86%, iz Hrvatske (42 000–45 000), dok ih je 16,66% iz BiH (8 500–9 000) i 1,24% iz Srema (600–700). Od stradalih Jevreja 57,67% je iz Hrvatske (16 700–17 900), 38,17% je iz BiH (11 100–11 800), a 4,16% je iz Srema (1200–1300). Stradalih Roma je najviše iz Hrvatske 79,80% (19 100–20 800), 12% je iz Srema (2 900–3 100), dok ih je 8,20% iz BiH (2 000–2 100).

[18] U ovaj broj nisu uračunate osobe koje su stradale na prinudnom radu u NDH ili u Nemačkoj, a čiji položaj se često mogao izjednačiti sa položajem zatočenika u konc-logorima. Takođe u ovaj broj nisu uračunati stradali u logorima za ratne zarobljenike.

učešće u populaciji Jugoslavije od 39,35% stvarni odnos u stradanju je 4,48:1. Učešće stradalih u logorima među stradalim civilima iz NDH je neznatno veće od njihovog učešća u ostalom delu Jugoslavije (33,08%).

Stradanje u logorima se odvijalo permanentno, tokom čitavog rata, ali njegov intenzitet nije bio jednak u svim periodima rata. Godine stradanja pokazuju da je druga godina rata bila najpogubnija po civilno stanovništvo i tokom nje je izgubilo živote 56,83% od svih stradalih u logorima. Značajno stradanje je zabeleženo i u prvoj godini rata u kojoj je stradalo 20,25%, tako da je u prve dve godine rata život izgubilo 77,07% svih stradalih u logorima. Najveće gubitke u NDH je pretrpela Hrvatska sa čije teritorije potiče 56,61% stradalih u logorima (98 300–104 700), sledi BiH sa 37,81% stradalih (65 800–69 800), dok iz Srema potiče 5,58% stradalih u logorima (9 700–10 300).[19] Stradali u logorima među stradalim civilima iz ovih oblasti, najveće učešće imaju u Sremu i Hrvatskoj gde ono iznosi 45,45% odnosno 42,29%, dok je njihovo učešće u BiH 26,85%. Iako je u Hrvatskoj i BiH stradao približno isti broj civila, odnos u broju stradalih u logorima iznosi 1,5:1. Analiza prema godinama stradanja pruža mnogo potpuniju sliku stradanja stanovništva pojedinih teritorija u logorima.

NDH-logori	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%
Hrvatska	24 600 – 26 200	25,02	47 100 – 50 100	47,88	7 000 – 7 500	7,14	9 300 – 9 900	9,46	10 300 – 11 000	10,49
%	69,97	//	47,69	//	59,92	//	61,94	//	79,18	//
BiH	9 800 – 10 400	14,90	46 000 – 48 700	69,84	3 400 – 3 600	5,16	4 500 – 4 800	6,86	2 100 – 2 300	3,24
%	27,82	//	46,42	//	28,93	//	30,00	//	16,36	//
Srem	oko 800	8,00	5 800 – 6 200	60,00	1 300 – 1 400	13,50	1 200 – 1 300	12,50	oko 600	6,00
%	2,20	//	5,89	//	11,15	//	8,06	//	4,46	//
ukupno	35 200 – 37 400	20,25	98 900 – 105 000	56,86	11 700 – 12 500	6,75	15 000 – 16 000	8,64	13 000 – 13 900	7,50

Tabela 1. Proračun na osnovu podataka dobijenih iz baze podataka "ŽR 1941.–1945."

[19] Pod Hrvatskom se podrazumeva deo teritorije, kasnije nastale Republike Hrvatske, u okviru NDH, dok se pod Sremom u NDH podrazumeva teritorija koja se administrativno nalazila u sastavu kasnije formirane Republike Srbije.

Stradanje u određenim periodima rata nije bilo ravnomerno na svim teritorijama. Od svih stradalih u logorima iz BiH 69,84% je izgubilo život tokom 1942. godine, što je slučaj i sa 60,00% stradalih iz Srema, dok je u istom periodu život u logoru izgubilo 47,88% stradalih iz Hrvatske. Za stradale u logorima iz Hrvatske i BiH pogubna je bila i prva godina rata tokom koje je život izgubilo 25,02 odnosno 14,90% stradalih, dok se za stradale iz Srema izdvajaju treća i četvrta godina rata tokom kojih je život izgubilo 13,50 odnosno 12,50% stradalih u logorima. Stradali u logorima iz Hrvatske imaju nadpolovičnu većinu u učešću među žrtvama tokom čitavog rata, izuzev u drugoj godini rata kada je ono gotovo izjednačeno sa učešćem stradalih iz BiH. Posebno je velika disproporcija u stradanju tokom prve i posebno poslednje godine rata kada odnos u broju stradalih civila u logorima sa ove dve teritorije iznosi 2,5:1 odnosno 4,8:1. Najveće učešće stradali iz Srema su zabeležili u 1943. godini kada predstavljaju 11,15% stradalih u logorima.

Teritorijalna disperzija stradalih u logorima pokazuje da oni najvećim delom (63,58%) potiču iz četiri oblasti, Slavonije iz koje je 26,72% stradalih (46 400–49 400), Bosanske krajine sa 21,93% (38 100–40 500), iz Severozapadne Hrvatske 14,93% (25 900–27 600), kao i Istočne Bosne iz koje potiče 12,52% stradalih u logorima (21 700–23 100). Od stradalih u logorima iz Hrvatske 47,19% potiče iz Slavonije, a 26,35% iz Severozapadne Hrvatske, dok iz Bosanske krajine potiče 57,96%, a iz Istočne Bosne 33,04% stradalih u logorima iz BiH.

Nacionalna struktura pokazuje da je među njima 58,03% Srba (101 400–106 700), 16,09% Jevreja (27 800–29 900), 12,83% Roma (22 200–23 800), 6,97% Hrvata (11 900–13 200), 0,95% Muslimana (1 600–1 800) i 5,13% pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti (8 900–9 500). S obzirom na učešće u stanovništvu NDH, Jevreji i Romi predstavljaju najveće žrtve logora jer je njihovo učešće među stradalima u logorima 27 odnosno 26 puta veće od njihovog učešća u populaciji. Učešće Srba, kao najbrojnije nacionalne grupe među stradalima u logorima je dvostruko veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Sa druge strane, učešće Hrvata i Muslimana stradalih u logorima je 7,5 odnosno 12 puta manje od njihovog učešća u stanovništvu NDH. Odnos u broju stradalih Srba prema stradalim Hrvatima i Muslimanima, kao tri najbrojnije nacije, je 8,33:1 odnosno 61,21:1, ali zbog zastupljenosti tri nacionalnosti u stanovništvu NDH (1:1,71 prema Hrvatima i 2,75:1 prema Muslimanima), stvarni odnos u stradanju u logorima je 14,24:1 odnosno 22,26:1. Stradali u logorima nisu jednako zastupljeni među stradalim civilima kod svih nacionalnosti. Tako oni čine 96,17% kod stradalih Jevreja, 92,00% kod Roma, 30,42% kod Srba, 23,81% kod Hrvata, 4,25% kod Muslimana i 36,80% kod pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti.

NDH-logori	Hrvatska	%	Bosna i Hercegovina	%	Srem	%	ukupno
Srbi	45 800 – 48 300	45,22	50 000 – 52 500	49,25	5 600 – 5 900	5,53	101 400 – 106 700
%	46,35	//	75,59	//	57,50	//	58,03
Hrvati[1]	10 700 – 11 700	89,60	1 000 – 1 200	8,80	oko 200	1,60	11 900 – 13 100
%	11,03	//	1,62	//	2,00	//	7,56
Jevreji	15 900 – 17 000	57,02	10 800 – 11 700	38,99	1 100 – 1 200	3,99	27 800 – 29 900
%	16,21	//	16,59	//	11,50	//	16,09
Romi	17 600 – 19 000	79,57	2 000 – 2 100	8,91	2 600 – 2 700	11,52	22 200 – 23 800
%	18,03	//	3,02	//	26,50	//	12,83
Muslimani	_ _	--	1 600 – 1 800	100,00	_ _	--	1 600 – 1 800
%	- -	//	2,51	//	- -	//	0,95
Ostali i nepoznati	8 300 – 8 700	92,39	400 – 500	4,89	oko 200	2,17	8 900 – 9 500
%	8,37	//	0,66	//	2,00	//	4,55
Ukupno	98 300 – 104 700		65 800 – 69 800		9 700 – 10 300		173 800 – 184 800
%	56,61	//	37,81	//	5,58	//	100,00

Tabela 2. Proračun na osnovu podataka dobijenih iz baze podataka "ŽR 1941.–1945."

Od u logorima stradalih Srba 49,25% potiče iz BiH, 45,22% iz Hrvatske i 5,53% iz Srema. Odnos u broju Srba stradalih u logorima iz Hrvatske prema onima iz BiH je 1:1,09, ali s obzirom da je u okviru NDH u Hrvatskoj živelo dvostruko manje Srba nego u BiH, odnos u stradanju u logorima je 1,83:1. Najveće učešće među stradalima u logorima Srbi imaju u BiH gde iznosi 75,59%, zatim u Sremu 57,50%, dok u Hrvatskoj ono iznosi 46,35%. U logorima stradali Srbi iz Hrvatske i Srema predstavljaju 35,77% odnosno 34,85% stradalih civila sunarodnika sa ovih teritorija, dok u logorima stradali Srbi iz BiH predstavljaju 27,70% stradalih civila Srba iz BiH. Od stradalih Hrvata 89,60% potiče iz Hrvatske, u kojoj su zabeležili i najveće učešće među stradalima u logorima od 11,03%. Među stradalim sunarodnicima civilima, stradali u logorima najveće učešće imaju u Sremu 33,77%, značajno manje u Hrvatskoj 25,75%, dok među sunarodnicima iz BiH oni predstavljaju 12,64%. Među Jevrejima koji su izgubili živote u nekom od koncentracionih logora 57,02% potiče iz Hrvatske, 38,99% je iz BiH, dok ih je 3,99% iz Srema. Gotovo podjednako učešće su zabeležili među stradalim logorašima iz BiH i Hrvatske (16,59 odnosno 16,21%), dok je ono nešto manje među stradalima iz Srema (11,50%). Od stradalih Roma 79,57% potiče iz Hrvatske, 8,91% iz BiH i 11,52% iz Srema.

Najveće učešće među stradalim logorašima je registrovano u Sremu gde iznosi 26,50%, nešto manje u Hrvatskoj 18,03%, dok je u BiH gotovo zanemarljivo. Svi u logoru stradali Muslimani potiču iz BiH gde su imali učešće među stradalima u logorima od 2,51%. Od ostalih nacionalnosti 92,39% potiče iz Hrvatske, 4,89% iz BiH i 2,17% iz Srema, a jedino značajnije učešće među stradalima od 8,37% su imali u Hrvatskoj.

Regionalni raspored stradalih u logorima pokazuje neravnomernosti u stradanju pojedinih nacionalnosti, što je delimično uslovljeno nacionalnom strukturom tih teritorija. Među sunarodnicima iz NDH koji su život izgubili u nekom od logora, Srbi iz Bosanske krajine predstavljaju 35,57% stradalih (35 600–40 500), a oni iz Slavonije 22,63% (22 800–24 300).[20] Srbi iz Bosanske krajine predstavljaju 93,34%, dok Srbi iz Slavonije čine 49,16% svih civila stradalih u logorima iz ovih regiona. Jevreji stradali u logorima potiču najvećim delom iz dve oblasti, 32,93% je iz Severozapadne Hrvatske (9 200–9 800), dok ih je 29,12% iz Istočne Bosne (8 000–8 800).[21] Među u logorima stradalim civilima ovih oblasti, Jevreji predstavljaju 35,51% u Severozapadnoj Hrvatskoj i 37,50% u Istočnoj Bosni. Najveći deo Hrvata stradalih u logorima, 55,39%, potiče iz Severozapadne Hrvatske i oni u ovom regionu predstavljaju 25,98% stradalih u logorima.[22] Romi stradali u logorima, najvećim delom, od 56,11%, potiču iz Slavonije (12 400–13 400) i predstavljaju 26,93% stradalih u logorima iz ovog regiona.

Ukrštanje godina stradanja sa nacionalnom strukturom stradalih u logoru daje mnogo potpuniju sliku. Tako se može pratiti kakva je percepcija protivnika među pojedinim nacionalnostima od strane režima NDH i Nemačke u pojedinim periodima rata. To je uslovilo bitne razlike u njihovom stradanju, tako da pojedine nacionalnosti u većem delu stradaju, ili bivaju gotovo u potpunosti uništene, u prvim godinama rata, a neke u poslednjim.

N D H - logori	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%
Srbi	23 400 – 24 500	23,02	57 300 – 61 400	57,04	7 500 – 7 900	7,40	9 600 – 10 100	9,47	3 600 – 3 800	3,56
%	65,98	//	58,21	//	63,64	//	63,55	//	27,51	//
Hrvati	1 000 – 1 100	8,40	2 000 – 2 200	16,80	1 100 – 1 200	9,20	1 900 – 2 200	16,40	5 900 – 6 400	49,20
%	2,89	//	2,06	//	9,92	//	13,23	//	45,72	//
Jevreji	5 000 – 5 400	18,02	17 300 – 18 700	62,39	1 600 – 1 700	5,72	1 700 – 1 800	6,07	2 200 – 2 300	7,80

[20] U logorima stradali Srbi iz Bosanske krajine predstavljaju 74,24% u logorima stradalih sunarodnika iz BiH, iako je na toj teritoriji živelo 38,44% srpske populacije BiH, dok Srbi iz Slavonije predstavljaju 50,05% u logorima stradalih sunarodnika iz Hrvatske.

[21] Jevreji severozapadne Hrvatske predstavljaju 57,75% u logorima stradalih sunarodnika iz Hrvatske, dok Jevreji iz Istočne Bosne čine 74,67% stradalih sunarodnika iz BiH.

[22] Hrvati iz severozapadne Hrvatske predstavljaju 62,05% u logorima stradalih sunarodnika iz Hrvatske.

N D H - logori	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%
%	14,32	//	17,66	//	13,64	//	11,29	//	16,73	//
Romi	3 600 – 4 000	16,52	17 100 – 18 200	76,74	oko 600	2,61	800 – 900	3,70	oko 100	0,43
%	10,47	//	17,31	//	4,96	//	5,48	//	0,74	//
Muslimani	oko 100	5,88	oko 400	23,53	oko 300	17,65	oko 500	29,41	oko 400	23,53
%	0,27	//	0,39	//	2,48	//	3,23	//	2,97	//
Ostali i nepoznati	2 100 – 2 300	23,91	4 800 – 5 100	53,80	oko 600	6,52	oko 500	5,43	oko 900	9,78
%	6,06	//	4,86	//	4,96	//	3,23	//	6,69	//

Tabela 3. Proračun na osnovu podataka dobijenih iz baze podataka "ŽR 1941.–1945."

Primetna je neravnomernost u stradanju među pojedinim nacionalnostima tokom rata, tako da se jasno izdvajaju dve grupe među stradalima. U prvu i znatno veću grupu spadaju nacionalnosti koje su bile predviđene za uništenje u NDH, bez obzira na to da li su egzekuciju sproveli organi NDH ili Nemačke. Kod njih je najveći deo stradao u logorima prve dve godine rata. U prvu grupu se svrstavaju Romi sa 93,26% (20 700–22 200), Jevreji sa 80,41% (22 300–24 100), Srbi sa 80,06% (80 700–85 900) i ostale i neutvrđene nacionalnosti sa 77,71% (6 900–7 400) stradalih. Kod svih nacionalnosti iz ove grupe više od 53,80% stradalih je izgubilo život u 1942. godini, dok je od Roma tada stradalo 76,74%. Drugu, manju grupu, sačinjavaju nacionalnosti kod kojih je većina stradala u poslednje dve godine rata, a u nju spadaju Hrvati sa 65,60% (7 800–8600) i Muslimani sa 52,94% (oko 900), s time što je 49,20% Hrvata izgubilo život u nekom od logora tokom poslednje godine rata. Tokom prve četiri godine rata učešće Srba je iznad njihovog opšteg prosečnog učešća među stradalima u logorima, da bi se u poslednjoj godini rata prepolovilo. Kod u logorima stradalih Jevreja i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti godišnje učešće među stradalima je približno jednako, uz manje varijacije, njihovom prosečnom učešću među stradalima. Kod Roma je zabeležen rast učešća u drugoj godini rata, da bi usledio pad koji se u poslednjoj godini rata približio nultoj vrednosti. Sa jačanjem antifašizma kod Hrvata i Muslimana raste i represija nad njima, pa se tako i povećavao broj stradalih u logorima. Njihovo učešće među stradalima u logorima se konstantno povećavalo da bi od treće godine rata bilo iznad njihovog prosečnog učešća, tako da je kod Hrvata u poslednjoj godini rata dostiglo i 6 puta veću vrednost od prosečne.

Analiza odgovornosti za stradanje pokazuje da je u logorima koje je organizovala NDH život izgubilo 85,25% stradalih u logorima (148 300–157 400), u nemačkim logorima je stradalo 14,28% (24 700–26 500), dok je ostalih 0,46% stradalo u italijanskim logorima (oko 800).

odgovornost za stradanje	NDH	%	Nemačka	%	Italija	%
Srbi	90 900–95 700	89,67	10 300–10 800	10,14	oko 200	0,19
%	61,04		41,21		25,0	
Jevreji	20 600–22 100	74,0	7 200–7 800	26,0	--	--
%	13,97		29,30		--	
Hrvati	7 900–8 700	66,40	3 600–4 000	30,40	oko 400	3,20
%	5,43		14,84		50,0	
Romi	22 200–23 800	100,0	--	--	--	--
%	15,05		--		--	
Muslimani	1 300–1 500	82,35	oko 200	11,76	oko 100	5,88
%	0,92		0,78		10,0	
Ost. i nep.	5 400–5 600	59,78	3 400–3 700	38,59	oko 100	1,09
%	3,60		13,87		10,0	
Ukupno	148 300–157 400		24 700–26 500		oko 800	

Tabela 4. Proračun na osnovu podataka dobijenih iz baze podataka "ŽR 1941.–1945."

U logorima koje je organizovala NDH, tri nacionalne grupe, koje su bile određene za delimično ili potpuno uništenje, predstavljaju 90,06% stradalih (Srbi 61,04%, Romi 15,05% i Jevreji 13,97%). Sa druge strane, antifašisti i protivnici režima iz redova "državotvornih" naroda predstavljaju 6,35% stradalih, Hrvati 5,43% i Muslimani 0,92%, uz 3,60% pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti. Romi i Jevreji predstavljaju najveće žrtve logora koje je organizovala NDH jer je njihova zastupljenost među stradalima 30 odnosno 23,7 puta veća od njihovog učešća u populaciji NDH. Učešće Srba je dvostruko veće nego u populaciji, dok je učešće Hrvata i Muslimana 9,7 odnosno 12,1 puta manje od njihove zastupljenosti u stanovništvu. Od početka smatrani za neprijatelje, Srbi i Jevreji (iz različitih razloga) čine većinu stradalih u nemačkim logorima sa 41,21 odnosno 29,30%. Značajno je učešće stradalih Hrvata u nemačkim logorima od 14,84% (2,7 puta veće nego u logorima NDH), kao i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti (13,87%, čak 3,85 puta veće nego u logorima NDH), dok je učešće Muslimana gotovo zanemarljivo. Učešće Jevreja među stradalima u nemačkim logorima je 50 puta veće od njihovog učešća u populaciji, Srba 1,4 puta veće, dok je učešće Hrvata i Muslimana 3,5 odnosno 14 puta manje od zastupljenosti u stanovništvu NDH. U italijanskim logorima nadpolovičnu većinu stradalih čine Hrvati (52,94%), značajno je učešće stradalih Srba sa 23,53%, dok je učešće Muslimana i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti izjednačeno (11,76%). Učešće stradalih Hrvata i Muslimana u italijanskim logorima je jednako njihovom učešću u stanovništvu NDH, dok je učešće Srba 1,2 puta manje od učešća u populaciji. Nisu sve nacionalnosti stradale u istoj meri u logorima različitih država. Tako su svi Romi koji su stradali u logorima izgubili život u nekom od logora koje je organizovala NDH, a u njima je život izgubilo i 89,67% Srba stradalih u logorima,

82,35% Muslimana, 74,0% Jevreja, 66,40% Hrvata i 59,78% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U nemačkim logorima stradalo je 30,40% Hrvata, 26,0% Jevreja, 11,76% Muslimana, 10,14% Srba i 38,59% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U italijanskim logorima je život izgubilo 5,88% Muslimana, 3,20% Hrvata, 0,19% Srba i 1,09% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti.

Radi detaljnijeg uvida u stradanje civila u logorima potrebno je izvršiti ukrštanje odgovornosti za stradanje u njima i teritorijalne pripadnosti i nacionalne strukture stradalih, naročito za one nacionalnosti koje su bile rasprostranjene u svim delovima NDH, poput Hrvata, Srba i Jevreja.[23] U logorima koje je organizovala NDH, kod stradalih Srba podjednak deo, 47,59 odnosno 47,27% potiče iz Hrvatske (43 200–45 600) odnosno BiH (43 000–45 200), dok ih je iz Srema 5,14% (4 700–4 900). Sličan je i odnos kod u njima stradalih Jevreja, od kojih je 49,41% iz BiH (10 100–11 000), a 45,90% je iz Hrvatske (9 500–10 100), dok je 4,92% iz Srema (1 000–1 100). Kod obe nacionalne grupe je primetno da je u logorima NDH znatno veće učešće stradalih sa onih teritorija na kojima je živeo manji deo zajednice. Pošto je na teritoriji Hrvatske živeo znatno manji deo Srba u odnosu na BiH (u odnosu 1:2), time je njihovo stradanje u logorima NDH bilo utoliko veće. Kod Jevreja veći deo stradalih potiče iz BiH u kojoj je živeo manji deo Jevreja NDH. Od stradalih Hrvata u logorima NDH 90,96% potiče iz Hrvatske (7 300–7 800), što je dosta više od učešća Hrvata iz Hrvatske u ukupnom broju ove nacionalne grupe u NDH, dok ih je 7,23% iz BiH (500–700) i 1,81% iz Srema (oko 150). Sa druge strane, u nemačkim logorima stradali Srbi potiču većim delom iz BiH, 66,82% (6 900–7 200), iz Hrvatske ih je 24,17% (2 500–2 600), dok ih je iz Srema 9% (900–1 000). Suprotno Srbima, najveći deo Jevreja i Hrvata stradalih u nemačkim logorima potiče iz Hrvatske, 88,67% odnosno 89,47%, dosta manje ih je iz BiH, 9,33 odnosno 7,89% i jako malo iz Srema, 1,33% odnosno 2,63%. Za razliku od logora koje je organizovala NDH, gde je primetna izvesna sistematičnost u uništavanju Srba i Jevreja (u smislu uništenja istog broja pripadnika ovih nacionalnih grupa sa obe teritorije), u nemačkim logorima stradali Srbi su uglavnom "pokupljeni" sa područja u kojima su Nemci izvodili vojne operacije, dok su Jevreji odvedeni sa teritorije Hrvatske gde ustaše nisu pokazivale "zadovoljavajuće rezultate" u njihovoj eliminaciji. Jednaki je udeo stradalih iz Hrvatske i BiH u italijanskim logorima. Stradali Srbi u italijanskim logorima potiču u jednakom broju iz Hrvatske i BiH (po 100), dok je stradalih Hrvata 60% iz Hrvatske (oko 300) i 40% iz BiH (oko 200).

Stanovništvo NDH je stradalo u više desetina logora koje su organizovale NDH, Nemačka i Italija. Pregled po stratištima je ograničen na četiri logora sa najvećim brojem stradalih. U njima je život izgubilo 88,12% (153 200–162 800) svih stradalih u logorima sa teritorije NDH. Od četiri logora sa najvećim

[23] Romi jesu bili rasprostranjeni, ali su oni stradali isključivo u logorima NDH, dok su Muslimani koji su stradali u logorima NDH, Nemačke i Italije poticali samo iz BiH.

brojem stradalih stanovnika NDH, dva su organizovale vlasti NDH, a dva Nemačka, s time što se jedan nalazio na teritoriji NDH.

Gospićka grupa logora (Gospić, Jadovno, Pag) je prvi sistem logora formiran u NDH radi uništenja dela njenog stanovništva. U njemu je, u svega par meseci postojanja, život izgubilo između 15 300 i 15 900 osoba što je 8,70% stradalih stanovnika NDH u logorima i 10,21% stradalih u logorima koje je organizovala NDH. Osnovan u prvim mesecima postojanja NDH, sistem logora je dobio ulogu mesta uništenja srpskog i jevrejskog naroda. Među stradalima u logoru je 87,18% Srba (13 400–13 800), 12,18% Jevreja (1 800–2 000) i 0,64% Hrvata, ostalih i nepoznatih nacionalnosti (oko 100). Stradali Srbi i Jevreji u logoru predstavljaju 13,07% odnosno 6,59% sunarodnika iz NDH koji su život izgubili u nekom od logora i 14,58% odnosno 8,90% stradalih u logorima koje je organizovala NDH.

U Jasenovačkoj grupi logora stradalo je između 122 300 i 130 100 osoba što je 70,38% stradalih u logorima iz NDH, a ujedno predstavljaju i 82,56% stradalih u logorima koje je organizovala NDH. Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je među njima 62,60% Srba (77 000–81 000), 15,06% Roma (18 000–20 000), 14,66% Jevreja (18 000–19 000), 4,914% Hrvata (6 000–6 400), 1,10% Muslimana (1 300–1 500), 1,66% ostalih i nepoznatih (2 000–2 200). Kao najveći logor u NDH i jugoistoku Evrope, Jasenovac predstavlja najveće stratište za pripadnike svih nacionalnosti NDH koje su život okončale u logorima. U Jasenovcu je život izgubilo 75,93% svih Srba iz NDH stradalih u logorima i 84,67% stradalih Srba u logorima koje je organizovala NDH. U njemu je život izgubilo 82,61% Roma, 82,35% Muslimana, 64,12% Jevreja, 49,60% Hrvata iz NDH stradalih u logorima, a ujedno predstavljaju i 100% Muslimana, 86,65% Jevreja, 82,61% Roma, 74,70% Hrvata stradalih u logorima koje je organizovala NDH. S obzirom na učešće u populaciji od 0,6 odnosno 0,5% Jevreji i Romi predstavljaju najveće stradalnike logora. Tako je učešće Jevreja među stradalima u logoru 24 puta, a učešće Roma čak 30 puta veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Učešće stradalih Srba je više nego duplo veće od njihovog učešća u stanovništvu NDH. Sa druge strane učešće stradalih Hrvata i Muslimana je 10,7 odnosno 10 puta manje od njihove zastupljenosti u populaciji. Posmatrajući tri većinska naroda u NDH, odnos u broju stradalih Srba i Hrvata u logoru je 12,75:1, ali s obzirom na njihov odnos u populaciji NDH (1:1,71), taj odnos iznosi 21,80:1. Odnos u broju stradalih Srba i Muslimana u logoru je 56,43:1, ali s obzirom na njihovo učešće u stanovništvu (2,75:1) taj odnos je 20,52:1.

U nemački logor na Sajmištu u Zemunu (*Anhaltelager Semlin*) odvođeno je stanovništvo iz NDH u periodu od dve godine, nakon zatvaranja jevrejskog logora (*Judenlager Semlin*). U tom periodu u njemu je stradalo između 9 200 i 9 800 osoba, što je 5,30% stradalih u logorima iz NDH, koji ujedno predstavljaju 37,11% stradalih iz NDH u logorima koje je organizovala Nemačka. Nacionalna struktura pokazuje da je među njima 94,21% Srba (8 700–9 200), 4,74% Hrvata (400–500), kao i 1,05% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti

(oko 100). Stradali Srbi u logoru predstavljaju 8,60% sunarodnika iz NDH koji su život izgubili u nekom od logora i 84,83% Srba stradalih u logorima koje je organizovao Treći Rajh. Na Sajmištu je život izgubilo 3,32% Hrvata stradalih u logorima i 13,24% stradalih u logorima koje je organizovala Nemačka.

U drugom nemačkom logoru, Auschwitzu kao najvećem nacističkom logoru, stradalo je između 6 400 i 7 000 stanovnika NDH, što je 3,74% stradalih u logorima i 26,17% stradalih u nemačkim logorima. Pošto je logor osnovan sa ciljem da se u njemu izvrši uništenje prvenstveno jevrejske populacije u Evropi, a zatim i ostalih protivnika nacionalsocijalizma, najbrojniju nacionalnu grupu među stradalima iz NDH predstavljaju Jevreji sa 85,82% (5 500–6 000), dok je među ostalima 8,21% Hrvata (500–600) i po 2,99% Srba i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti (oko 200). Jevreji stradali u Auschwitzu predstavljaju 19,93% stradalih sunarodnika iz NDH stradalih u logorima i 76,67% stradalih u nemačkim logorima. U njemu stradali Hrvati predstavljaju 4,06% sunarodnika koji su izgubili život u nekom od logora i 14,46% stradalih u logorima koje je organizovala Nemačka. Učešće Srba stradalih u Auschwitzu među sunarodnicima iz NDH koji su stradali u nekom od logora je zanemarljivo (0,19%), a oni predstavljaju 1,90% stradalih u nemačkim logorima.

Na osnovu podataka delimično revidiranog popisa "Žrtve rata 1941.–1945." proračunato je da je tokom rata sa teritorije NDH je u koncentracionim logorima stradalo između 173 800 i 184 800 osoba. Stradali u logorima predstavljaju 34,85% stradalih civila NDH, a ujedno predstavljaju 74,40% svih stradalih u logorima iz Jugoslavije. U prve dve godine rata život je izgubilo 77,07% stradalih u logorima. Najveće gubitke u NDH je pretrpela Hrvatska sa čije teritorije potiče 56,61% stradalih u logorima, sledi BiH sa 37,81%, dok iz Srema potiče 5,58% stradalih u logorima. Među stradalim civilima iz ovih oblasti, stradali u logorima, najveće učešće imaju u Sremu i Hrvatskoj gde ono iznosi 45,45% odnosno 42,29%, dok je njihovo učešće u BiH 26,85%. Nacionalna struktura pokazuje da je među stradalima u logorima 58,03% Srba, 16,09% Jevreja, 12,83% Roma, 6,97% Hrvata, 0,95% Muslimana i 5,13% pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti. S obzirom na učešće u stanovništvu NDH, Jevreji i Romi predstavljaju najveće žrtve jer je njihovo učešće među stradalima u logorima 27 odnosno 26 puta veće od njihovog učešća u populaciji. Učešće Srba, kao najbrojnije nacionalne grupe među stradalima u logorima je dvostruko veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Sa druge strane, učešće Hrvata i Muslimana stradalih u logorima je 7,5 odnosno 12 puta manje od njihovog učešća u stanovništvu NDH. Stradali u logorima među stradalim civilima čine 96,17% kod Jevreja, 92,00% kod Roma, 30,42% kod Srba, 23,81% kod Hrvata, 4,25% kod Muslimana i 36,80% kod pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti. Među stradalim u logorima, 93,26% Roma, 80,41% Jevreja, 80,06% Srba i 77,71% ostalih i neutvrđenih nacionalnosti je izgubilo život u prve dve godine rata, dok je 65,60% Hrvata i 52,94% Muslimana stradalo u poslednje dve godine rata. Od svih stradalih u logorima sa ove teritorije, 85,25% je izgubilo život u logorima NDH, 14,28% u nemačkim, dok je 0,46% stradalo u itali-

janskim logorima. U logorima koje je organizovala NDH, među stradalima je 61,04% Srba, 15,05% Roma i 13,97% Jevreja, 5,43% Hrvata, 0,92% Muslimana i 3,60% ostalih i neutvrđenih nacionalnosti. Među žrtvama u nemačkim logorima je 41,21% Srba, 29,30% Jevreja, 14,84% Hrvata i 13,87% ostalih i nepoznatih nacionalnosti, dok je u italijanskim logorima među stradalima 52,94% Hrvata, 23,53% Srba i po 11,76% Muslimana i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. Svi Romi stradali u logorima su izgubili život u nekom od logora koje je organizovala NDH, a u njima je život izgubilo i 89,67% Srba stradalih u logorima, 82,35% Muslimana, 74,0% Jevreja, 66,40% Hrvata i 59,78% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U nemačkim logorima život je izgubilo 30,40% Hrvata stradalih u logorima, 26,0% Jevreja, 11,76% Muslimana, 10,14% Srba i 38,59% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U italijanskim logorima je život izgubilo 5,88% Muslimana stradalih u logorima, 3,20% Hrvata, 0,19% Srba i 1,09% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U samo četiri logora, od kojih su po 2 organizovali NDH i Nemačka, život je izgubilo 88,12% svih stradalih u logorima sa teritorije NDH. U Jasenovcu je stradalo između 122 300 i 130 100 osoba što je 70,38% stradalih u logorima iz NDH, a ujedno predstavljaju i 82,56% stradalih u logorima koje je organizovala NDH. Nacionalna struktura stradalih pokazuje da je među njima 62,60% Srba, 15,06% Roma, 14,66% Jevreja, 4,91% Hrvata, 1,10% Muslimana, 1,66% ostalih i nepoznatih. U logorima Gospić, Jadovno, Pag, život je izgubilo između 15 300 i 15 900 osoba što je 8,70% u logorima stradalih stanovnika NDH i 10,21% stradalih u logorima koje je organizovala NDH. Među stradalima u logoru je 87,18% Srba, 12,18% Jevreja i 0,64% Hrvata, ostalih i nepoznatih nacionalnosti (oko 100). U nemačkom logoru na Sajmištu u Zemunu stradalo je između 9 200 i 9 800 osoba, što je 5,30% stradalih u logorima iz NDH, koji ujedno predstavljaju 37,11% stradalih iz NDH u logorima koje je organizovala Nemačka. Nacionalna struktura pokazuje da je među njima 94,21% Srba, 4,74% Hrvata, kao i 1,05% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U Auschwitzu, kao najvećem nacističkom logoru, stradalo je između 6 400 i 7 000 stanovnika NDH, što je 3,74% stradalih u logorima i 26,17% stradalih u nemačkim logorima. Među stradalima je 85,82% Jevreja, 8,21% Hrvata i po 2,99% Srba i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti.

Summary

Dragan CVETKOVIĆ

The Plight of the Population of the Independent State of Croatia in camps – A numerical overview

This work attempts to show the plight of the civilian population in the territory of the Independent State of Croatia in concentration camps on the basis of the partially revised list "Žrtve rata 1941-1945" (Victims of War, 1941-1945) first published in 1964. On the basis of results obtained from a revision of the list according to current trends in the analysis of the data, the number of deaths that occurred in the camps is calculated somewhere between 173,800 and 184,800. An overview is made which analyzes the territorial origins of the victims, their year of death, the national structure (58.03% Serbs, 16.09% Jews, 12.83% Roma, 6.97% Croats, 0.95% Muslims, and 5.13% members of other or unknown origins), responsibility for deaths (the perpetrators of crimes – 85.25% Independent State of Croatia, 14.28% Germany, and 0.46% Italy), the sites where the most numerous executions were carried out are identified, and all of this is shown against the larger context of the general suffering that took place in the Independent State of Croatia and Yugoslavia.

Key words: Independent State of Croatia, demographic losses, civilian victims, the list "Žrtve rata 1941-1945" from 1964, camps, Jasenovac, Gospić-Jadovno-Pag, Zemun-Sajmište, Auschwitz

UDK: 343.819.5(497.5 Loborgrad)"1941/1942"
355.257.7(497.5=112.2)"1941/1942"
929 Heger, K.
Izvorni znanstveni članak

Das Frauen - und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941-1942)

Carl BETHKE
Universität Leipzig, BR Deutschland

Der Artikel behandelt das Frauen - und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Nordkroatien von der Anlage des Lagers im Oktober 1941 bis zur Deportation fast aller Häftlinge nach Auschwitz im August 1942. Die ca. 1500 insbesondere jüdischen Gefangenen stammten vor allem aus Bosnien (Sarajevo) und Nordkroatien, dazu kamen jüdische Flüchtlinge, besonders aus Wien, sowie ca. 200 serbische Frauen. Letzte wurden vor der Auflösung des Lagers nach Serbien oder nach Deutschland zur Zwangsarbeit deportiert. Offenbar unterstand das Lager bis zum Sommer 1942 der "jüdischen Abteilung" der Ustaša-Polizei, der Kommandant Karlo Heger und die Wachmannschaften gehörten zur deutschen Volksgruppe. Im Lager kam es zu Misshandlungen, bei Epidemien starben 1941/42 bis zu 200 Menschen.

Stichworte: Loborgrad, Konzentrationslager, NDH, deutsche Volksgruppe, Karlo Heger

Die Konzentrationslager in Kroatien während des zweiten Weltkrieges unterstanden den Ustaše und wurden in der Regel auch von diesen betrieben. Im Fall des in Nordwest-Kroatien gelegenen, 1941-1942 bestehenden Frauenlagers Loborgrad handelte es sich bei dem Kommandanten und dem "Wachpersonal" jedoch um Angehörige der "Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien" bzw. deren militärischer "Einsatzstaffel". Die vorliegende wissenschaftliche Literatur dazu basiert vor allem auf Quellen des Kroatischen Staatsarchivs in Zagreb.[1] Im Folgenden sollen diese Angaben ergänzt werden anhand von Dokumenten der Deutschen Botschaft in Zagreb, der "Einsatzstaffel", sowie der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg.

Am 26.6.1941 befahl Pavelić, vier Tage nach dem Überfall auf die Sowjetunion, für das "Verbreiten verlogener Nachrichten", die jüdische Bevölkerung

[1] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb 2001, 344-360; Narcisa Lengel-Krizman, Prilog proučavanju terora u NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942, in: *Povijesni prilozi* 4 (1985), 1-38, hier 12-21; Zdravko Dizdar, Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945. godine, in: *Časopis za suvremenu povijest* 1-2 (1990), 83-110, hier 94f.; Savez Jevrejskih opština FNRJ, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd 1952, 74-76.

"strafrechtlich zur Verantwortung zu ziehen".[2] Dazu sollte diese in Lager unter freiem Himmel verbracht werden, was in vielen Orten systematischere Verhaftungen durch die Ustaše einleitete. Die Formulierung "unter offenem Himmel" verweist darauf, dass ein entsprechender "Lagerapparat" dafür kaum existierte, und so wurden die Verhafteten hin- und hergeschickt. Anfangs war offenbar geplant, diese Menschen in die dünnbesiedelten Karstbereiche zu verschleppen, und so wurden die meisten Gefangenen Mitte und Ende Juli 1941 nach Gospić, und dann auf die Insel Pag deportiert[3], bis in diesem Gebiet die italienische Besatzungsmacht die Verwaltung übernahm. Daraufhin wurden vor allem die Frauen und Kinder im August auf das Gut Krušića in Bosnien gebracht, zu dem jetzt auch Juden aus Bosnien bzw. Sarajevo sowie einige serbische Frauen aus Bosnien kamen. Die überlebenden jüdischen Männer wurden im September in das damals neu geschaffene Konzentrationslager Jasenovac abtransportiert. Schließlich wurden von Krušica aus ca. 1500 zumeist jüdische Frauen mit Kindern in plombierten Wagons Anfang Oktober 1941 ohne ausreichende Verpflegung nach Zagreb transportiert. Unterwegs wurden die Gefangenen mit Schusswaffen bedroht, wenn sie den Fenstern zu nahe kamen. In Zagreb angekommen (5.-7. 10.1941) wurden sie von der jüdischen Gemeinde und dem Roten Kreuz versorgt. Acht Blinde kamen in die Obhut des Roten Kreuzes.[4] Ein Mitarbeiter der deutschen Gesandtschaft notierte: "Bei Durchsuchung der Wagen/ der erste Transport waren Personen-Wagen, zum Teil deutsche Wagen/ konnte man seine Wunder erleben: Die Luft ist zum Schneiden dick, Aborte vollkommen versaut". Die Gefangenen seien ausgehungert, zum Teil "verlaust" und verlangten nach Wasser, die letzten 3 1/2 Monaten hätten sie in nicht weniger als vier Lagern zugebracht. Die meist aus Bosnien stammenden Frauen, seien von den Ustaše geschlagen, sowie manche auch vergewaltigt und "beseitigt" worden, damit sie nichts sagten. "Auf Wun-

[2] Dr. Ante Pavelić, Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske: Izvanredna zakonska odredba i zapovjed. Zagreb, dne 26. lipnja 1941, in: Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1944. Dokumenta. Priredio: Antun MILETIĆ. Beograd 1986, Br. 1; SAVEZ (wie Fn. 1), 60-61; offen ist, inwieweit diese Verhaftungen, auf deutschen Befehl geschahen, GOLDSTEIN (wie Fn.1), 255f. akzentuiert die "Psychose" der Ustaše selbst.

[3] Nalog glavnog ustaškog stana u Zagrebu. Zagreb. Primio dne 19 srpnja 1941, in: *Građa za Historiju Narodnooslobodilačkog Pokreta u Slavoniji*. Redakcija Zdravko Krnić, Martin Kaminski. Slavonski Brod 1962 Knjiga I. Br. 40; Vutuc, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost za Nezavisnu Državu Hrvatsku: Velikim županama-svima.- Redarstvenim Ravnateljstvima. Predmet: Srbi i Židovi pod sumnjom radi komunizma-postupak. U Zagrebu, dne 30. srpnja 1941, in: ebd. Br. 46.

[4] Anica Ehrenfreud-Polić: Zapisnik od 24. VIII 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (im Folgenden: ZKRZ). Hrvatski državni arhiv Zagreb (HDA), 306 ZKRZ GUZ 2235/10-45, kut. 11, 1128-1132; Sabina Majsel: Zapisnik od 22. jula 1945 ebd., 1138-1139; Lidia Rosenberg: Zapisnik, dana 2 kolovoza 1945, ebd. 1148-1151; Pavao Stern: Zapisnik od 21. jula 1945, ebd., 1152-1154; Zusammenfassung der Aussagen durch die Kommission: Predsjednik Zemaljske Komisije Leo Singer, Zemaljska komisija za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ), Zagreb: Saopćenje Br. 35, Logor Loborgrad. Zagreb, dne 4 siječnja 1946, ebd., 1110-1118; Aleksandar Klein: Dislozierung jüdischer Flüchtlinge aus Zagreb. Zagreb, am 23. April 1942 Yad Vashem Archives Jerusalem M 70/214.

sch höherer Stellen" wurde die Bewachung nun "Männern der Einsatzstaffel" unterstellt. Die Gefangenen wurden, über Zlatar, mit Lkw nach Loborgrad in Zagorje gebracht, wo angeblich "während ihrer Haft das Leben als Mensch gesichert" sein sollte.[5]

"Loborgrad" war ein heruntergekommenes Schloss in dem Ort Lobor (7 km von Zlatar), welches einst einer Familie Keglević gehört hatte. Anfang des 20. Jahrhundert war es verkauft, und 1935 von der gemeinnützigen Zagreber "Gesellschaft für sozialen Schutz" erworben worden, um dort ein Altenheim für ca. 60 Personen unterzubringen. Der Leiter dieser Gesellschaft, der Arzt Janka Pajaš, erhielt im September 1941 von dem Kaufmann Božidar Gregl aus Varaždin, damals Beauftragter für das Gefangenenwesen bei der "Direktion für öffentliche Sicherheit und Ordnung", den Auftrag, die Gebäude zu räumen und auf dem Areal ein Lager für 1 500 Gefangene einzurichten. Bei einer Ortsbegehung waren außer Pajaš und Gregl der Leiter der "Jüdischen Abteilung" der Ustaša-Polizei, Wilko Kühnel, und ein gewisser Gjurnić sowie Josip Abraham und Dragutin Rosenberg von der jüdischen Gemeinde Zagreb anwesend. Pajaš erklärte hierbei, dass die Gebäude für nur 500 Personen geeignet seien. Gregl erwiderte, dass es gleichgültig sei, wie sich die Juden einrichteten, krepierten sie, werde es mehr Platz geben.[6]

Der Arzt Pavao Stern, den die jüdische Gemeinde zum Transport geschickt hatte, erinnerte sich nach dem Krieg, auf dem Zagreber Bahnhof den späteren Kommandanten Dragutin/Karlo/Karl Heger sowie den Wachmann Michael Gollick/Golik erkannt zu haben.[7] Dieser Dragutin/Karlo/Karl Heger war vermutlich 1906 in Osijek geboren worden, seine Familie stammte aus Vinkovci. Zeugen aus Osijek bestätigten Heger im August 1942 vor ihrer Deportation nach Auschwitz in Loborgrad gesehen zu haben.[8] Heger war ca. 1,

[5] Bericht über die Übernahme des Jüdinnentransportes von den Ustascha durch eine Wachabteilung der Einsatzstaffel der volksdeutschen Gruppe in Kroatien. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin Gesandtschaft Zagreb 73/II; Dragutin Tomašić, Kotarski liječnik, Zlatar: Komisija za ratne zločine u kotaru Zlatar. U Zlataru 11 II.1946. HDA, 306 ZKRZ-AK 36/46 306/489.

[6] Josip Abraham: Zapisnik od 20. jula 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. HDA, 306 ZKRZ GUZ 2235/10-45, kut. 11 1125-1127; Dr. Janko Pajaš: Zapisnik od 21. jula 1942, ebd., 1142–1144; Goldstein (wie Fn. 1), 344-346.

[7] Stern (wie Fn. 4); Singer (wie Fn. 4); Okružna komisija za utvrdjivanje zloćina okupatora i njihovih pomagača u Varaždinu: Zemaljskoj Komisiji za ratne zloćine Zagreb. Predmet: Logor Lobor. Varaždin, dne 18. XII. 1945. HDA, 306 373/45 306/689.

[8] Im Osijeker Standesamtsregister findet sich ein Dragutin/Karl Heger, katholisch, geboren am 30.9.1906 in Osijek als ältestes von vier Kindern des Uhrmachers Dragutin Heger und seiner Frau Ema Zopf aus Vinkovci, beide katholisch: *Zavičajnici Grada Osijeka 1901-1946*. Priredio: Stjepan Sršan i Vilim Matić. Osijek 2003, 294; vgl. die Reklame aus Hegers Geburtsjahr 1906: Karl Heger. Uhrmacher, Juwelier und Gravur. Kapuzinergasse Nr. 4. Lieferant der k. k. Staatsbeamten. Diamant-, Gold- und Silberschmuck, in: Slawonische Presse, 8.7.1906; Dragutin Glasner, Miholjac: Izvještaje o židovskom logoru Djakovo, židovskom naselju Osijek i D. Miholjac, te o životu i radu zatočenika u njemačkim K.L. U Osijeku, dana 12- IX 1945. HDA, 306 ZKRZ GUZ 2235/24-45, 2360-2372, hier 2367.

65m groß und hatte eine Frau in Zagreb, die er laut einer Zeugenaussage regelmäßig besuchte. Als Stellvertreter fungierte sein 24-jähriger Bruder Vlado (eingedeutscht: Valdemar oder Willibald) Heger. Beide hatten vor dem Krieg als Uhrmacher in Zagreb gearbeitet, wo sie später "Villen" bewohnten. Der ca. 30-jährige, aus Osijek stammende Karl Pelz war in Zagreb als Handelsgehilfe tätig, weitere Wachleute hatten dort z. B. als Schuster oder Anstreicher gearbeitet. Gollick war Schneider und stammte wie der Zeichner Eduard Sotrel aus dem Banat. Insgesamt soll es sich bei der Wachmannschaft um ca. 12-20 Täter gehandelt haben, darunter laut der Gefangenen Kuserbanj zwei bis drei (Reichs-) Deutsche.[9] Gollick selbst gab an, die Wachmannschaft habe anfangs (Oktober 1941) zunächst nur 8-10 Personen umfasst. Zum Teil waren diese assimiliert, sprachen schlecht deutsch und verwendeten kroatische Rufnamen, darunter etwa der 27 jährige N. Zuber, Sohn eines Händlers aus Lobor, der sich als Torwache gemeldet hatte, um auf diese Weise einer Einberufung zu entgehen.[10] Es ist schwer zu sagen, was welcher der Täter, zu welchem Zeitpunkt über die "Endlösungs"- Pläne wusste: Am 26. 10. 1941 wandte sich Heger an die Ustaša mit der Bitte, das Lager wegen Platzmangels und unzureichender hygienischer Bedingungen auf 800 Leute zu verkleinern, "um die Arbeitskraft des Lagers auszunutzen". Alte und Kinder sollten der jüdischen Gemeinde zur Unterbringung übergeben werden. Dies könne dem Ansehen des Staates dienen, man werde das Lager Ausländern zeigen können, und es werde sich selbst unterhalten können.[11]

Wie es kam, dass ausgerechnet dieser Heger, ein Gefreiter[12] der "Einsatzstaffel", die Leitung des Lagers "ursurpierte" (so der Zeuge Josip Abraham[13]) ist aus den verfügbaren Unterlagen nicht eindeutig zu ersehen, eine Schlüsselrolle dürfte sicher Kühnel gespielt haben. Bei der Leitung der "Einsatzstaffel" in Osijek hingegen fühlte man sich anscheinend übergangen und drohte Heger am 12.11. 1941, ihn durch das "Gericht der Einsatzstaffel" seines Postens zu entheben: Bis zum 30.11. sollte er das Lager an die kroatischen Behörden übergeben. Heger hielt dem Bataillonsführer der "Einsatzstaffel", ein Oberstleutnant Willibald Keller, in seiner Antwort daraufhin vor, er sei "nicht erst jetzt Nationalsozialist" geworden (Anm.: Keller war früher Offizier in der jugoslawischen

[9] Danica Kuserbanj: Zapisnik od 12. decembra 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bjelovaru. HDA, 306 373/45 306/689; Zora Blau: Zapisnik od 17. prosinca 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ebd.; Singer (wie Fn. 4).

[10] Bayerisches Landeskriminalamt: Vernehmungsniederschrift. z. Z. Dachau, den 22.11 1961 Bundesarchiv (BA) B 162/1670 (Vernehmung Michael Gollick); Oskar Kisicky: Zapisnik od 19. VII 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. HDA, 306 ZKRZ GUZ 2235/10-45, kut. 11, 1135-1137.

[11] Karl Heger, Zapovjedničtvo Loborgrad: Ravnateljstvu ustaškog redarstva, Židovski odsjek, Zagreb. Loborgrad, dne 26.10.1941 Yad Vashem M 70/14.

[12] Zweitunterster militärischer Rang. KZs in Deutschland unterstanden höheren SS-Chargen.

[13] Abraham (wie Fn. 6).

Armee[14]). Den Transport mit 1360 Jüdinnen nach Lobor habe er am 6.10.1941 auf Befehl eines Zugführers des 2. Zuges der Stabswache der Einsatzstaffel im Einvernehmen mit kroatischen Behörden übernommen. Die häufig wechselnden Wachmannschaften, offenbar Gegenstand von Klagen, habe er sich nicht aussuchen können, und im Interesse schneller Entscheidungen berichte er direkt dem Ustaša – Aufsichtsdienst. Diese Rechtfertigungen zielten auf den Vorwurf der Eigenmächtigkeit, sowie Plünderungen durch Angehörige der Wachmannschaften, was der Bataillonsführer der "Einsatzstaffel" am 19.11. wiederholte: Es sei unklar, wer ihn, Heger, eigentlich mit der Führung des Lagers beauftragt habe, jedenfalls nicht seine militärischen Vorgesetzten, denn die Direktion der Ustaša sei nicht für die Soldaten der "Einsatzstaffel" zuständig. Trotz der Pflicht zur Berichterstattung habe Heger dazu keinerlei Meldung gemacht, ja nicht einmal einen Vermerk, wer dort Dienst tue. Offensichtlich nicht im Bild über die Verhältnisse vor Ort, wollte Keller wissen, woher Heger überhaupt das Geld und die Lebensmittel zum Betrieb des Lagers habe. Anscheinend war er auf Heger nicht gut zu sprechen und rügte die "Ungebührlichkeit des Stils", in einem extra Schreiben hieß es, seine Antworten sprächen jeder militärischen Form des Schriftverkehrs Hohn und grenzten an eine Unverschämtheit. Tatsächlich meldete Heger am 19.11. der Ustaša - Polizei in Zagreb, ihm sei von seinem deutschen Zugführer befohlen worden, die Leitung des Lagers bis Ende des Monats den kroatischen Behörden zu übergeben. Es ist also nicht sicher, ob, wann, und in welcher Form Heger der Befehlsstruktur der "Einsatzstaffel" unterstand, in deren (erhaltenen) Akten sich sonst m. E. kein Hinweis auf Loborgrad findet. Die wenigen vorliegenden Dokumente des Lagers stammen aus der "Jüdischen Abteilung" der Ustaša - Polizei, im Schriftverkehr verwendete Heger das Siegel "Zapovjedničtvo Loborgrad" mit Ustaša – Emblem.[15] Die Zeugin Kuserbanj gab sogar an, gehört zu haben, dass nach ihrer Entlassung zu Weihnachten 1941 die Ustaše die Verwaltung übernommen hätte, Heger aber Kommandant geblieben sei. Anderseits ordneten mehrere Zeugenaussagen die Bewacher den "Kulturbündlern" und den "Volk-

[14] Keller war der Sohn des Bahnhofsvorstehers in Ruma/Syrmien. Er verunglückte 1944 bei Visoko in Bosnien. s.: Die Aufstellung bewaffneter Einheiten der deutschen Volksgruppe in Kroatien im Rahmen der kroatischen Armee in den Jahren 1941-43, ihre Überführung in die Waffen-SS-Division "Prinz Eugen"; die Partisanenkämpfe in Syrmien. Bericht des Oberst a. D. E. S. aus Agram (Zagreb) in Kroatien, in: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost- Mitteleuropa, Bd. 5: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. Hg. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, bearbeitet von Theodor Schieder in Verbindung mit Werner Conze u. a. Düsseldorf 1961, 83.

[15] Karl Heger: An den Bataillonsführer der Einsatzstaffel Essegg. Agram, den 17.11.1941 Muzej Vojvodina Novi Sad, Film 7 (Deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien, Einsatzstaffel), 134; Bataillonsführer der Einsatzstaffel der D.M., E.S. Oberstleutnant (Keller?): An den E.S. Gefreiten Karl Heger, Lobor-Grad. (Osijek,) 19. November 1941 ebd. Unpag; Deutsche Mannschaft, Einsatzstaffel, Stab Bataillonsführer der Einsatzstaffel der D.M., E.S. Oberstleutnant: An den E.S. Gefreiten Heger Karl, Lobor-Grad. Esseg, 19. November 1941, ebd. 176 a. Yad Vashem Archives JM 1203; Karl Heger, Zapovjedničtvo Loborgrad: Ravnateljstvu ustaškog redarstva, Židovski odsjek, Zagreb. Loborgrad, dne 19.11.1941 (Br. 86) Yad Vashem Archives M 70/16 (RUR 7192).

sdeutschen" zu, was dafür spricht, dass z.B. entsprechende Uniformen bzw. Abzeichen getragen wurden. Laut der Zeugin Rosenberg wiederum hätten die Wachmannschaften schwarze Uniformen mit SS-Abzeichen getragen, doch wurde das Lager erst im Juli 1942 von Reichsdeutschen übernommen. Gollick selber gab bei einer Vernehmung durch Beamte des Bayerischen Landeskriminalamtes am 22.11. 1961 dazu an, man habe selbstgestellte Sachen und "Schifferlmützen" der deutschen Infanterie ohne Abzeichen getragen. [16] Hingegen erwähnte die jugoslawische Kriegsverbrechens- Kommission 1945/46 auch die "Einsatzstaffel" nicht, sondern klagte "die Arbeit des Kulturbundes" an (der freilich 1942 nicht mehr bestand, weil er durch die "Deutsche Volksgruppen"-Organisation ersetzt worden war:[17]).

Solches aus der "Täterforschung" als NS-typisch bekannte Kompetenzwirrwarr (n. Mommsen) änderte am Leiden der Opfer nichts. Viele der Frauen stammten aus Sarajevo, andere kamen aus Zagreb und kleineren Orten Nordkroatiens, z.B. Bjelovar oder der Gegend von Daruvar, oder waren Flüchtlinge aus Deutschland bzw. Österreich (besonders Wien).[18] Bei ihrer Ankunft in Loborgrad erklärte Gregl, für jeden geflohenen Häftling würden zehn weitere erschossen. Als Janka Pajaš von der "Gesellschaft für sozialen Schutz", die Häftlinge, darunter schwangere Frauen, 250 (Klein-)Kinder und Babys, 250 Alte und ca. zehn jüdische Männer (z.T. als Handwerker), erblickte, hatte er den Eindruck von pathologischer Angst und Psychoneurosen. Die ersten Nächte verbrachten die Gefangenen auf den umliegenden Wiesen und den Betonfußböden im Hof des Gebäudes. In den fünf mal vier Meter großen Räumen des Gebäudes wurden zwei- bis dreistöckige Pritschen errichtet. Über die Anzahl der Personen, die auf diese Weise in einem Zimmer untergebracht wurden, machten die Zeugen unterschiedliche Angaben. Die niedrigste Anzahl (25–60) gab Gjuro Kastl an, der jedoch erst im April 1942 nach Loborgard kam. Meistens wurden ca. 80 Gefangene genannt. Die Räume waren auf jeden Fall überbelegt und außerdem kalt, manche hatten, so der Arzt Tomašić aus Zlatar, keine intakten Fensterscheiben. Ein Arbeitslager war Loborgrad nicht. Die Häftlinge dürften die Räume nur kurz, sowie zum Essen, und für

[16] Kuserbanj (wie Fn.9); Singer (wie Fn.4); Rosenberg (wie Fn.4); Vernehmung Gollick (wie Fn. 10): Im Eichmann-Prozess sagte der Zeuge Alexander Arnon„ der das Lager damals als Angestellter der jüdischen Gemeinde besuchte um Hilfslieferungen zuzustellen, a, 19.5.1961 aus, dass das Lager Loborgrad von Volksdeutschen kommandiert wurde http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-046-04.html

[17] Im Rahmen des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes mit Sitz in Novi Sad (1920) hatte die 1932 gegründete Zagreber Ortsgruppe nur marginale Bedeutung. Angesprochen fühlten sich weniger das post- k. u. k. - Bürgertum ("Morgenblatt") etc., als vielmehr Nachkommen zugezogener "schwäbischer" Arbeiter und Handwerker aus der Provinz bzw. der Vojvodina. Es ist nicht bekannt, dass Heger oder andere Wachleute vor 1941 dort relevante Position hatten.

[18] Popis zatočenica u logoru "Lobor-Grad" Ženski logor "Lobor-Grad", Jevrejski istorijski muzej Beograd (JIM) K-24-6-1/2; Iskaz židova u logoru. HDA, 248 1-5-2-3-1-1; eine 28köpfige weibliche Emigrantengruppe, die vor ihrer Verhaftung in Daruvar und untergebracht war, und eine ähnliche 21 köpfige Gruppe aus Ruma, bat wieder dorthin entlassen zu werden: An die P.J. zustehende Behörde. Internierungslager Zlatar. Loborgrad 28. Nov. 1941 Yad Vashem M 70/5.

den Gang zu den lediglich vier Aborten verlassen. Das Waschen erfolgte unter Bewachung in einem nahegelegenen Bach.[19]

Im November 1941 wurden ca. 300 Frauen, vor allem die Serbinnen sowie älteren Jüdinnen mit ihren Kindern in das Außenlager Gornja Rijeka verlegt. Vor allem jüngere Serbinnen wurden im Juni 1942 nach Deutschland zur Zwangsarbeit deportiert, andere aber, zumal die Älteren ab März 1942 nach Serbien abgeschoben und dort entlassen. 73 Jüdinnen kehrten im Mai 1942 von Gornja Rijeka zurück nach Loborgrad.[20]

Die Versorgung der Frauen in Loborgrad mit Lebensmitteln, Medikamenten Decken und Bekleidung versuchte die jüdische Gemeinde Zagreb durch Sammlungen zu gewährleisten, wobei sich die Mittel freilich schnell als begrenzt erwiesen.[21] Für die im Lager inhaftierten Serben organisierte, Diana Budisavljević, geborene Obexer, eine Innsbruckerin, die 1919 nach Zagreb geheiratet hatte, eine eigene Hilfsaktion. Dafür soll sie von dem aus Innsbruck stammenden Unteroffizer Prechtl eine Sondergenehmigung erhalten haben.[22] Zur Überbringung der Lieferungen kamen regelmäßig Mitarbeiter der jüdischen Gemeinde (Borovitz, Goldstein, Oskar Kisicky) in das Lager.[23] Um die Zusendung von Hilfsgütern, sogar aus dem Ausland, sicherzustellen bzw. den Gesundheitszustand zu schildern, waren den Häftlingen Briefe an Verwandte im Umfang von 20 Wörtern mit Bleistift erlaubt. Im Kroatischen Staatsarchiv sind diverse Quittungen von Firmen aus Nordkroatien für solche Lieferun-

[19] Singer (wie Fn. 4); Abraham (wie Fn. 6); Kuserbanj (wie Fn. 9); Tomašić (wie Fn. 5) ; Blau (wie Fn. 9); Gjuro Kastl: Zapisnik od 20 jula 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. HDA, 306 ZKRZ GUZ 2235/10-45, kut.11, 1133; Gollick (wie Fn. 10); Savez (wie Fn. 1), 75; Goldstein (wie Fn. 1), 346-347.

[20] Mirko Peršen, *Ustaški logori*. Zagreb 1990, 281f.; Lengel-Krizman (wie Fn. 19, 13 eine Liste mit 147 Serbinnen, die am 30.3. aus Gornja Rijeka nach Zemun abgeschoben wurden findet sich bei: Karl Heger, Zapovjednik logora, zapovjeničtvo sabirnih logora Lobor-grad i Gornja rijeka: Ravnateljstvo ustaškog redarstva Zagreb HDA, 252, 3065/1942-290936; lt. Ravnateljstvo ustaškog redarstvo, židovski odsjek: Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu, Odjel za narodnu obskrbu, Zagreb. Predmet: potreba hrane za židovske zatočenike logore. (Zagreb,) 20.3.(194) 2 HDA 252, 2665/1942-29070 befanden sich damals 1 600 Häftlinge in den Lagern Loborgrad und Gornja Rijeka.

[21] Židovska bogoštovna općina u Zagrebu: Svim općinama. Akcija za logore. Zagreb dne 29. listopada 1941 Yad Vashem M 70/214; Molba Jevrejske bogoštovne općine od. 8. Decembra 1941 državnom ravnateljstvu za gospodarsku ponovu NDH da se dodele novčana sredstva za izdržavanje logoraša u logorima Lobor-Gradu, Đakovu i Jasenovcu, 8. prosinca 1941., in: *Jasenovac* (wie Fn. 2), Nr.37; Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939- 1945.* Detroit 1981, 281.

[22] Dnevnik Diane Budisavljević : 1941.-1945. Zagreb 2003; mehrere Beiträge in: *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 8 2002; Mirjana Ajduković: The Activity of Diana Budisavljević with the children victims of World War, in: II. *Annual of Social Work* 13 2006, 101-114; vgl. David Bullock: Tiroler Frauen im Widerstand, 2.7.2010 http://www.echoonline.at/index.php?option=com_content&view=article&id=2450:tiroler-frauen-im-widerstand&catid=35:zeitgeschichte&Itemid=64

[23] Franjo Novosel, Apotekar, Zlatar: Izjava. Komisiji za ratne zločine za kotar Zlatar u Zlataru. U Zlataru 9 II.1946. HDA, 306 ZKRZ-AK 36/46 306/489; Stjepan Kovačić, posjednik: Kotarskoj Komisiji za ratne zločine. Markušbrijeg, 10/II. 1946 ebd.; Kisicky (wie Fn. 10).

gen erhalten, was dafür spricht, dass Informationen über das Lager in Teilen der regionalen Öffentlichkeit bekannt waren.[24] Allerdings kam nur ein Teil der Waren bei den Gefangenen an, vielfach wurden diese von den Wachmannschaften geplündert und in Zagreb bzw., gegen verbliebene Wertsachen, in der von Willibald/Vlado Heger geführten "Marketenderei" an die Häftlinge verhehlt. So bleib die Versorgung mangelhaft, die Frauen erhielten lediglich alle ein- bis zwei Tage 15dkg Maisbrot (Männer 30dkg), dazu zu etwas schwachen Kaffee am Morgen und schlechte Suppe sowie etwas Milch für die Kinder am Mittag bzw. Abend. [25]

Schon die Beschimpfungen der Häftlinge als "dreckige Juden" belegen den Antisemitismus der Täter jenseits von Befehlsstrukturen. Nach einer Zeugenaussage ermordete Heger ein Kind, das ihn angerempelt hatte, mit dem Gewehrkolben. Durch Gewalt und Willkür sollte eine Atmosphäre der Einschüchterung und Angst erzielt werden: Die Zeugin Majsel berichtete, dass Heger einmal nachts in einen Schlafsaal kam, um die Sauberkeit der Schuhe zu inspizieren. Als er einen nicht gut geputzten Schuh fand, warf er diesen durch die geschlossene Fensterscheibe und ließ die Gefangenen frierend zurück. Der Alltag der Gefangenen ähnelte dem in KZ´ s, z.B. Appelle in nächtlichem Schnee oder wie sinnloses Holz Hin- und Her Tragen eines "Arbeitskommandos" jüngerer Frauen. 250 Häftlinge wurden als "Helfer" in der Administration oder für Garten- bzw. Feldarbeiten eingespannt. Für "Vergehen", wie Gespräche mit Passanten oder "unerlaubte geschlechtliche Beziehungen", gab es harte Kellerstrafen.[26] Zudem gibt es Berichte über die Vergewaltigung eines 16-jährigen Mädchens namens Adele aus Wien. Singer erwähnt "Orgien", bei denen Gefangene die Gäste bedienten und einmal mitten in der Nacht "200 Pfannkuchen" zubereiten mussten, was auf einen erheblichen Kreis an Mittätern hindeutet. "Durchsuchungen" nach verbliebenen Wertsachen fanden regelmäßig statt.[27]

Die sanitären Bedingungen im Lager verschlechterten sich bald rapide. Nachdem die wenigen Aborte unbenutzbar geworden waren, ließ Heger zu-

[24] Uprava logora Loborgrad: Oglas broj 21 Loborgrad, 5.V. 1942; ebd. broj 26, 18.V.1942; ebd. Broj 27, HDA, 248 1-5-2-3-2; die "Rundschreiben" der Lagerleitung bilden zusammen mit den Rechnungen (Fn. 22) und einzelnen Korrespondenzen die wenigen erhaltenen Dokumenten des Lagers Loborgrad, sie befinden sich im Fond des Ustaša- Aufsichtsdienstes.

[25] HDA, 248 1-5-2-3-3; Uprava logora Loborgrad: Oglas broj 31 Loborgrad, 15/6 1942; ebd.-2; Blau (wie Fn. 9); Abraham (wie Fn. 6); Ehrenfreud-Polić (wie Fn. 4); Gollick (wie Anm. 10).

[26] Abraham (wie Fn. 6); Stern (wie Fn.4); Majsel (wie Fn. 4); Blau (wie Fn.9); Lengel-Krizman (wie Fn. 1), 16; Ravnateljstvo ustaškog redarstvo, Židovski odsjek, Predstojnik odsjeka: Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovina odjel za narodni obskrbu Zagreb. 20 ožujka (194) 2 Yad Vashem M 70/16; Uprava logora Loborgrad: Oglas broj 19 Loborgrad, dne 28. travanja 1942. HDA, 248 1-5-2-3 -2; Goldstein (wie Fn. 1), 351.

[27] Singer (wie Fn. 4); Abraham (wie Fn. 755); Klara Tausig: Zapisnik od 21. jula 1945 sastavljen u kancelariji zemaljske komisije za utvdrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, HDA, 306 ZKRZ GUZ 2235, 1155–1158; Kuserbanj (wie Fn. 9); Pajaš (wie Fn.6). Vermutlich handelte es sich um die 1923 geborene Adela Krespyc aus Wien, die zuvor in der Emigrantenkolonie Daruvar gelebt hatte. Ihr 1899 geborener Vater Alexander wurde in Jasenovac ermordet, sie selber in Auschwitz: Melita Švob: Židovi u Hrvatskoj- Jews in Croatia. Zagreb I 2004, 178; a. dies. II 2004, 258.

sätzlich Latrinen ausheben, die aber nur zu festgelegten Zeiten (8-12, 14-20 Uhr) unter Bewachung benutzt werden dürften. Außerdem fehlte es Ende Januar 1942 für 1300 Frauen im Lager an Hygieneartikeln bzw. Hegers Bereitschaft diese zu beschaffen, so dass sich die jüdische Gemeinde schließlich hilfesuchend an das Rote Kreuz wandte.[28] Die Häftlingsärzte bzw. die ins Lager geschickten Ärzte (u. a. Dr. Bela Hochstädter[29] sowie ein Dr. Pavao Stern) und Kommissionen des Volksgesundheitshauses in Varaždin bzw. des Hygieneamtes in Zagreb, konnten nicht verhindern, dass zusätzlich zu allein ca. 150 Zuckerkranken, Ruhr und Ende 1941 Typhus ausbrachen. Intern ging die Ustaša-Polizei Anfang Februar 1942 von 50 und die jüdische Gemeinde von 70 an Typhus erkrankten Personen aus, auch im Mai 1942 waren noch 70 Personen. Insgesamt waren im Lager Ende Februar 400 Personen erkrankt. Nach Angaben des Arztes Tomašić aus Zlatar dauerte die Epidemie ca. 16 Wochen, den letzten Fall notierte er am 18.6. 1942.[30] Heger handelte ignorant, er behinderte die Arbeit der Lagerärztin Dr. Milica Band-Kuhn, er verzögerte die Isolierung der Kranken und die Auslieferung von Desinfektionsmitteln, so dass die Inhaftierten praktisch gezwungen waren, aus bereits verseuchten Brunnen zu trinken – dafür "verkauften" die Wachmannschaften für teures Geld Trinkwasser an die gefangenen Frauen Wie die Gefangene Anica Ehrenfreund-Polić angab, begann sich bei Heger jedoch eine "pathologische Angst" zu entwickeln, sich bei den Frauen anzustecken, vermutlich, nachdem sich sein Bruder angesteckt hatte und ins Krankenhaus musste. Mit Unterstützung der jüdischen Gemeinde konnten nun größere Mengen Desinfektionsmittel eingesetzt werden, "Aufrufe" und Vorschriften Hegers vom Frühjahr 1942 sollten darum "Reinheit" und "Hygiene" im Lager herstellen.[31] Insgesamt sind auf dem Lagergelände ca. 200 Menschen Opfer der Epidemien geworden.[32]

[28] Tomašić (wie Fn. 5); Majsel (wie Fn. 4); Pajaš (wie Fn.6); Singer (wie Fn. 4); Abraham (wie Fn. 6); Židovska bogoštovna općina u Zagrebu: Ravnateljstvu ustaškog redarstva, Židovski odsjek, Zagreb (pripr. 27.1.1942) Yad Vashem M 70/16 (RUR 1272); Ravnateljstvo ustaškog redarstvo, Židovski odsjek, Predstojnik odsjeka: Središnjici Crvenog križa, Zagreb. U Zagrebu, 28 siječnja 1942 ebd.; Goldstein (wie Fn. 1), 357-358.

[29] Ravnateljstvo ustaškog redarstva, Židovski odsjek. U Zagrebu, 7 studenoga 1941. HDA, 248.

[30] Predstojnik odsjeka: Ustaška nadzorna služba, 5.2.1942 HDA, 252, 1594/1942-28887; Židovska Bogoštovna Općina u Zagrebu: Ravnateljstvu Ustaškog redarstva Židovski odsjek Zagreb. Zagreb, 7.2.1942 ebd., 1654/1942-28891;Ravnateljstvo ustaškog redarstva, Židovski odsjek, Predstojnik odsjeka: Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovina odjel za narodni obskrbu (Predmet:) Potreba hrane za židovske zatočeničke logore. Zagreb, 20. ožujka 1942. Yad Vashem M 70/16; Nezavisna Država Hrvatska, Ravnateljstvo ustaškog redarstvo, Židovski odsjek. U Zagrebu, dne 11. svibnja 1942. HDA, 248 28693/1942; Tomašić (wie Fn. 5);

[31] Stern (wie Fn. 4); Abraham (wie Fn. 6); HDA, 248 1-5-2-3-2; Ehrenfreud-Polić (wie Fn. 4); Gollick (wie Fn. 10) .

[32] Goldstein (wie Fn.1), 358; laut Kuserbanj (wie Fn. 9): Bis Weihnachten 1941 ca. zehn Tote; 83 Tote bis 6.3.1942, 95 Tote bis 16.4.1942 - davon 16 Personen über 60 Jahre alt: Popis umrlih sa Lobor-grada JM K-24-6-1/2; Popis umrlih zatočenica iz Loborgrada, ebd; minimale Schätzung (Kovačić Fn. 22): 100 Tote; maximale Schätzung (Rosenberg Fn. 3): 500 Tote.

Nach Angaben des letzten Osijeker Rabbiners Steckel wurde im Januar 1942 ein Transport bosnischer Juden aus Sarajevo zurückgeschickt, da sich der Kommandant in Loborgrad weigerte, diese aufzunehmen. Nach acht Tagen ohne Wasser und Verpflegung trafen diese Menschen wieder in Sarajevo ein, von wo sie wenig später in das Lager Đakovo deportiert wurden.[33] In der Folgezeit scheint die Häftlingszahl nicht nur durch die Typhus-Epidemie dezimiert worden zu sein, so schreibt Narcisa Lengel-Krizman, dass einige aus dem italienisch okkupierten Gebiet stammende Jüdinnen entlassen wurden. Die frühere Gefangene Elvira Vera Herzog sagte im Juni 1947 in einem Entnazifizierungsverfahren zugunsten des Fußballfunktionärs Willy Knehe aus Duisburg aus, dieser habe angeblich im Frühjahr 1942 als Major der Wehrmacht in Zagreb ihre und die Freilassung Hunderter weiterer Häftlinge aus Loborgard bewirkt.[34] Vermutlich handelte es sich dabei um die Überstellung zahlreicher Kranker nach Zagreb im Februar und März 1942. Anica Ehrenfreund-Polić z. B. überlebte, weil sie später wie einige andere Gefangene aus dem Krankenhaus an die Küste fliehen konnte. Die Zeugin Majsel wurde am 19.3. nach Zagreb ins Krankenhaus gebracht, um ihr Kind zur Welt zu bringen. Da dieses erkrankt war, erreichte die jüdische Gemeinde, dass Frau Majsel mit ihrem Kind in Zagreb bleiben konnte. Das Kind verstarb kurz darauf, Frau Majsel versteckte sich und überlebte den Krieg. In einigen Fällen kam die Genehmigung zu spät: Kornelija Lackerbachers sollte Ende 1941 entlassen werden, weil ihr Schwiegersohn, der zum Katholizismus übergetretene Vladimir Kon, bei der staatlichen Direktion für Ernährung in Slatina tätig war, inzwischen war sie jedoch verstorben. Die seit dem 18.10. 1941 gefangene Zora Graf, geborene Kaiser, wurde am 16. oder 19.1. 1942 entlassen, weil sie offenbar ein Sparbuch mit 60 000 Kuna besaß, das sich bei ihrem Bruder befand. Da Heger diese Summe "sehr nützlich zum Betreiben des Lagers" fand, bat er das *židovski odsjek*, die Summe abheben zu dürfen. Nur kurz darauf, am 27.1., wurde Zora Graf erneut verhaftet und kam wiederum für zwei Jahre ins Lager. Da ihr Sohn Zdenko Graf Franziskaner war und sich auf ein Theologiestudium vorbereitete, erhielt sie auf Intervention des Kaptol (kroatischer Bischofssitz) am 31.1. die Erlaubnis, zu Hause wohnen zu bleiben.[35] In einem internen Rundschreiben vom

[33] Charles Steckel, *Destruction and Survival*. Los Angeles 1973, 26.

[34] Lengel-Krizman (wie Fn.1), 14; Nils Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen Sport, Politik und Kommerz*. Frankfurt/Main 2005, 318.

[35] E Bianka Levi: Karl Heger, Zavojedničtvo sabirnih logora Lobor – grad i Gornja Rijeka: Ravnateljstvu ustaškog redarstva. Lobor-grad, 28.1.1942; HDA, 252 1402/1942-28876; Maja Kaufer ebd. , 5.2.(194)2, 1739/1942-28892; Terezija Nussbaum ebd., 4.2.1941 (1942), 1805/1942-28905, Kabiljo Blanko ebd. 52.1942, 1867/1942-28907; Sabina Meisel ebd. 5.2.1942, 2571/1942-29041; Majsel (wie Fn. 4); Ida Ungar ebd. 63.1942, 2574/1942-29042; Ehrenfreud-Polić (wie Fn. 4): zu Kornelija Lackerbachers, 9.12.1941–19.1.1942 HDA, 252 1342/1942-28863; Kuserbanj (wie Fn. 9); zu Graf: HDA 252 2571/1942-29041; auch Goldstein (wie Fn.1), 130); Vereinzelt wurden auch später von der Ustaša-Polizei Petitionen mit der Bitte um Entlassung an die Lagerleitung weitergereicht: Ravnateljstvo ustaških redarstva, Nezavisne Države Hrvatske, Židovski odsjek: Zapovjednićstvu sabirnog logora Lobor-grad. Zagreb, 4.4.1942, HDA 252 3196/1942-29143.

28.3.1942 ging die Lagerleitung von nur noch 800 Häftlingen aus, allerdings wurden nach I. Goldstein in solchen Zahlen Kinder nicht einbezogen. Zwei Häftlingslisten, von denen erstere vom 15.4. stammt, nennen 1057 bzw. 1032 Namen.[36]

Loborgrad war kein selbst Vernichtungslager, sondern eine Durchgangstation auf dem Weg zur Ermordung in Auschwitz. Die jüdische Gemeinde bat das *židovski odsjek* am 16.2., offenbar von den Überstellungen im Februar 1942 ermutigt, 15 Kinder im Lager im Alter von 7–20 Jahren an die Gemeinde zu übergeben. Der erwähnten Diana Budisavljević geang es allein Ende März 80 Kinder und jungen Mädchen aus dem Lager freizubekommen, ebenso auch Ende April 1942 noch einmal. Weitere Freilassungen jüdischer Kinder aus Loborgrad wurden jedoch am 6.5.1942 "aus besonderen Gründen" abgelehnt.[37] Dabei schienen die "Aufrufe" der Kommandantur damals sogar kleine Erleichterungen zu versprechen: Am 11./12.5.1942 wurde sogar Grundschul- und Gymnasialunterricht ("3 mal in der Woche 2 Stunden"), sowie am 26.5. ein Kindergarten angekündigt. Angesichts der 12 Wochen später erfolgten Deportation wird man in der Genehmigung freilich einen makabren Hinweis sehen müssen, dass eventuell bereits durchsickernde Informationen am Vorabend der sog. "Aktion Reinhard"[38] es erforderlich machten, die Gefangenen zu täuschen.[39] Viele Details der letzten Phase sind schwer zu rekonstruieren, weil offenbar sämtliche jüdischen Gefangenen ermordet wurden, fast alle Dokumente vernichtet sind, und niemand von den Wachmannschaften strafrechtlich zur Verantwortung gezogen wurde. Anfang August wurde das Lager deutscher Verwaltung übergeben. Im Juli 1942 erschien Kühnel mit einer Kommission aus Deutschland, die verkündete, dass das Lager nun deutscher Verwaltung unterstellt sei – anschließend wurden die Gefangenen durchsucht, um ihnen die letzten Wertsachen abzunehmen. Ein einzelnes Dokument belegt, dass ein Lagerarzt die Untersuchung der Gefangenen auf Transportfähigkeit durchführte, nach welchen Kriterien auch immer teilte er daraufhin der Lagerleitung am 6.8.1942 mit, dass 15 Personen nicht transportfähig seien: Freilich wurden die Betroffenen schließlich doch deportiert.[40] Wichtige Angaben sind Augenzeugenberichten überlebender Osijeker Juden zu verdanken, da die Deportationen aus Kroatien nach Auschwitz Ende August 1942 alle über den in der Nähe Lobors gelegenen Bahnhof Zlatar-Bistrica geführt wurden.[41] Diese

[36] Oglas broj 6 Loborgrad, 28 ožujka 1942, HDA, 248 1-5-2-3-2; Goldstein (wie Fn. 1), 346-347; JM K-24-6-1/6; Lengel-Krizman (wie Fn. 1), 13.

[37] Auszug aus dem Tagebuch "Aktion Diana Budisavljević" hrcak.srce.hr/file/83668; HDA, 252 2617/1942-29053, 16.3.1942–6.5.1942.

[38] D. i. die Ermordung der polnischen Juden im Frühjahr/Sommer 1942.

[39] Oglas broj 22 Loborgrad, 12.V.1942; ebd. 23, 12.V.1942; ebd. 29, 26 V.1942. HDA, 248 1-5-2-3-2; Goldstein (wie Fn. 1), 357; Lengel-Krizman (wie Fn. 1), 13.

[40] Rosenberg (wie Fn. 4); Logorski liječnik: Gospodinu zapovjedniku logora Loborgrada. Loborgrad, 6. VIII.1942. HDA, 248/1-5-2-3-1-1; Lengel-Krizman (wie Fn. 1), 20.

[41] Nach einem Plan vom 14.8. 1942 war vorgesehen, zuerst die Juden aus Zagreb, dann aus Lobor grad und dann aus (Richtung) Vinkovci "nach Deutschland" zu deportieren: g. Vidalja:

Zeugen erkannten nach ihrer Ankunft in Zlatar-Bistrica am 24.8.1941 Heger, der dort in einer "Luxus-Limousine"[42] auftauchte, und seinen Bruder in SS-Uniformen wieder. Sie erfuhren, dass ein Teil der 900 Häftlinge aus Loborgrad, zusammen mit dem Teil des Osijeker Transportes (ca. 600 von 1000 Personen), darunter dem Vorstand der Jüdischen Gemeinde, und mit einem weiteren Transport aus Sarajevo (1000 Personen) "nach Deutschland" weitergeleitet werden sollte. Ein anderer Teil aus dem Osijeker Transport wurde noch drei Tage in Loborgrad festgehalten, 10 kräftige junge Männer, darunter Jakob Perlstein, erhielten die Aufgabe, die weiteren Transporte vorzubereiten. Die Beobachtungen der Zeugen über die "Kulturbündler", die im Lager Wache taten, sind unterschiedlich, der Zeuge Kohn meinte, diese hätten sich (gemessen am Erlebten) "nicht so schlecht verhalten" und den Gefangenen Essen gegeben, andere sagten aus, diese hätten noch in Loborgrad Gefangene totgeschlagen. Diese Aussagen illustrieren die völlige Willkür, der die Gefangenen ausgesetzt waren, und welche die Wachmannschaften zu Herren über Leben und Tod machte. Am 28. 8. marschierten die meisten der noch im Lager festgehaltenen Häftlinge zu Fuß nach Zlatar und bestiegen dort zusammen mit Juden aus Slowenien und Bosnien den Todestransport nach Auschwitz.[43] Nina Goldstein, Katica Haas und Blanka Vinski aus Zagreb kamen, nachdem sie auf der Flucht vor den Deportationen in Karlovac verhaftet worden waren, erst im September 1942 nach Loborgrad. Sie wurden jedoch bereits am 16.9. nach Stara Gradiška und von dort nach Auschwitz deportiert.[44] Ende September 1942 wurde Heger von der "Jüdischen Abteilung" der Ustaša- Polizei aufgefordert, das Auto, welches er als Kommandant benutzt hatte, an den Eigentümer zurückzugeben. Von den etwa 50 Angehörigen eines im Lager zurückgebliebenen Arbeitskommandos wurden am 6. 10. 1942 zwei entlassen und die übrigen nach Jasenovac deportiert. Als die Ustaše im Sommer 1943 das jüdische Altersheim in Zagreb requirierten, wurden nochmals 80 Alte nach Lobor gebracht. Das Inventar des

Zaštitnom Redarstvu na ruke g. zamjenika Sabolića Zagreb. (Primljeno Nezavisna Država Hrvatska, Ustaška Nadzorna služba, Zaštitno redarstvo za grad Zagreb i Veliki Župu Prigorje u Zagrebu, dne 14/VIII 1942) Yad Vashem M 70/16.

[42] Pajaš (wie Fn. 6) erwähnt, dass Heger das Auto des Pfarrers Boroš in Logor angeblich "auf Befehl Marschall Kvaterniks" beschlagnahmt habe, möglicherweise handelte es sich um jenen Ford 4228, für den die jüdische Gemeinde 1942 ebenso Treibstoff hatte einwerben müssen wie für einen Opel Blitz, mit dem u. a. Medikamente nach Loborgrad gebracht wurden, HDA, 252 2641/1942-29058, 18.3.–7.7.1942.

[43] Glasner (wie Fn. 8); Arnod Kohn: Zapisnik od 24. VIII 1945 sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku. U Osijeku dana 6. septembra 1945. HDA, 306 ZKRZ GUZ 2239/ 24-45, 2379-2384, hier 2382; M. Radewiker, Jerusalem: Hermann Chaim Singer, 19.9.1968 (Einvernehmung) BA 162/8939; M. Radewiker, Polizei Jerusalem: Jakob Perlstein, Jerusalem, auf Grund des Schreibens des Generalstaatsanwaltes beim Kammergericht Berlin vom 1.8., am 16.8. 1969 zum Gegenstand der Judenaussiedlungen vernommen (Betr.:) Verfahren gegen ehemalige Angehörige der Ustascha ebd.; Mirko Najman, Beograd: Stradanje osječkih Jevreja u drugom svetskom ratu (Juli 1977) Arhiv Židovske općine Osijek; Rosenberg (wie Fn. 4), Lengel-Krizman (wie Fn. 1), 20.

[44] Hilde Besendorfer: Zapisnik sastavljen kod komisije za utvdrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku, HDA, 306 ZKRZ GUZ 2235, 2337.

Schlosses, welches der "Gesellschaft für sozialen Schutz" gehört hatte, wurde später von Heger in Zagreb verhehlt. Als Polizeispitzel in Zagreb suggerierte er 1943 Verfolgten gegen beträchtliche Summen Hilfe bei der Flucht, und verriet diese an die Polizei, zudem soll er Gelder zum Ausbau des Wallfahrtsortes Marija Bistrica -?- veruntreut haben. 1944 hat sich Heger nach Deutschland bzw. Wien abgesetzt. [45]

Die in Loborgrad inhaftierten jüdischen Frauen wurden offenbar alle in Auschwitz ermordet. Wesentliche Kenntnisse über die Zustände im KZ verdanken sich der Befragung von Zeugen, darunter auch irgendwie entlassene Häftlinge, durch die Landeskommission für Kriegsverbrechen (ZKRZ) 1945/46 in Kroatien. In Deutschland leitete die "Zentrale Stelle" in Ludwigsburg[46], die im Gefolge der Ulmer Einsatzgruppenprozesse seit dem 1.12.1958 tätig war, am 6.4.1960 Vorermittlungen wegen Mordes bzw. Beihilfe zum Mord im Lager Loborgrad ein. Der Hintergrund waren das inzwischen intensivierte Strafverfolgungsbemühen (Ermittlungen Auschwitz-Prozess etc.) im Allgemeinen sowie das bevorstehende Ende der damaligen Verjährungsfrist zum 8.5.1960. Tatsächlich beauftragte der Bundesgerichtshof am 29.4. das Landgericht Traunstein die Ermittlungen durchzuführen. Als Grundlage diente damals die aus Belgrad zugesandte Zusammenfassung der Ergebnisse der Befragungen durch die ZKRZ, welche auch die Namen der mutmaßlichen Verantwortlichen enthielt. Auffallend ist dass Ludwigsburg dabei mit Belgrader Geschichtsinstituten, nicht aber mit den jugoslawischen Justizbehörden direkt zusammenarbeitete. Wichtige Ermittlungs- und Fahndungsergebnisse wurden so vermutlich nicht übermittelt. Ein banaler Hör- oder Schreibfehler in dem Dokument erwies sich bei den Ermittlungen als folgenreich: Die deutschen Behörden suchten dementsprechend als Chef der Ustaša-Polizei einen "Willi *Hühnel*", (oder "Höhnel") tatsächlich handelte es sich um "Vilko *Kühnel*". Schließlich konnte von den 12 Tatverdächtigen mit Hilfe der "Heimatortskartei der Deutschen aus Südosteuropa" in Stuttgart vom Landeskriminalamt Baden Württemberg nur Michael Gollick ausfindig gemacht werden, ein 1906 in Veliki Bečkerek als Sohn eines Schumachers geborener Schneider. Dieser, verheiratet, und 1941 Vater von zwei Kindern, hatte seit 1930/31 in Zagreb gelebt, und sich nach dem Krieg ausgerechnet in Brettelbach bei Dachau niedergelassen. Bei der auf Ansuchen aus Ludwigsburg vorgenommen Vernehmung am 22.1. 1961 durch Beamte des Bayerischen Landeskriminalamtes bestritt Gollick an strafbaren Handlungen beteiligt gewesen zu sein oder von diesen auch nur zu wissen. Er sei bei Kriegsbeginn arbeitslos gewesen habe und sich dann bei der Einsatzstaf-

[45] Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo Unutrašnjih Poslova, Ravnateljstvo ustaškog redarstvo, Židovski odsjek: Gospodinu Karlu Heger, zapovjedniku sabirnog logora Lobor-grad, Loborgrad kod Zlatara. Predmet: Povratak samovoza. Zagreb, 23 rujna 1942. HDA, 248 5518/42; Lengel-Krizman (wie Fn. 1), 20-21; Vladimir Crnek, Sudac: Zapisnik sastavljen u Zemaljskoj komisiji za utvrdjenje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača. U Zagrebu dne 2. Juni 1945. HDA, 306 ZKRZ GUZ, 2235/10-45, kut. 11, 1121-1124.

[46] Kontext: Adalbert Rückerl, *NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung*. Heidelberg 1982, 139-156 (Rückerl war 1966-1984 Leiter der Zentralen Stelle).

fel gemeldet, die er –fälschlich- als von der Wehrmacht aufgestellte "Hilfspolizei" darstellte. Von dort sei er nach Loborgrad geschickt worden um sich bei Heger zu melden. Gollick versuchte, die Zustände im KZ rücksichtslos zu beschönigen, und behauptete etwa der Stacheldraht um das Lager sei so niedrig gewesen, dass die Gefangenen ohne weiteres hätte darüber steigen können. Die Gefangenen hätten sich sogar zum Einkaufen in Lobor abmelden können, Geld und Schmuck habe man ihnen belassen. Einmal in der Woche hätten die Gefangenen zum Essen Fleisch erhalten. Er und der Wachmann Novak hätten Briefe hinausgeschmuggelt. Besonders die Tatsache, dass Gollick die Zahl der Gefangenen mit nur 200 angab, die der Erkrankten aber sogar nur mit "acht bis zehn", spricht jedoch sehr dafür dass dieser bei der Vernehmung gelogen hat. Gerade Gollick war in Zeugenaussagen persönlich belastet worden, er hatte Gefangene geschlagen und ausgeraubt, und war als einer der "hauptsächlichen Terroristen" besonders brutal.[47] Bei seiner Vernehmung stritt er jedwede Misshandlungen ab und behauptete dreist: "Von dem übrigen Wachpersonal, wie auch von mir muss ich sagen, dass wir allgemein beliebt waren, denn die Gefangenen haben sich mit uns unterhalten und auch mit Fragen an uns gewandt". Wenn jedoch Heger in der Nähe gewesen sei, habe er nicht mit den Gefangenen gesprochen, die Hegers seien nicht beliebt gewesen.[48] Den Dienst im Lager habe er schließlich doch quittiert, da er "nicht mit ansehen konnte wie die Kranken so herumgelegen sind". Bereits im Oktober 1941 sei er zur Organisation Todt gewechselt[49], nach dem Krieg war er 1 ½ Jahre in russischer und kurzfristig auch ungarischer Gefangenschaft gewesen. Gollick stritt ab den Gesandte Siegfried Kasche und den "Volksgruppenführer" Altgayer zu kennen. Der zuständige Oberstaatsanwalt Ehrensperger vom Landgericht Traunstein ging davon aus, dass es sich in Loborgrad nicht um deutsche Einheiten handelte. Zu Gollick meinte er: "Diese Einlassung ist ihm nicht zu widerlegen, weil keine Zeugen oder andere Beweisunterlagen zur Verfügung stehen. Es besteht auch keine Möglichkeit die weiteren Beschuldigten oder Zeugen zu ermitteln". Am 19.12.1961 wurde daraufhin das Verfahren eingestellt.[50]

*

Bevor das Reichsicherheitshauptamt (RSHA) im August 1942 die "Endlösung" in Kroatien einleitete bestanden dort, im Rahmen der Judenverfolgung, neben dem Vernichtungslager Jasenovac, noch das "Ghetto" Tenje bei Osijek sowie das Frauen- Konzentrationslager Loborgrad und Đakovo. Lobrograd wurde von Volksdeutschen, vermutlich Angehörige der sog. "Einsatzstaffel" bewacht. Das Lager Jasenovac war nach 1945 jahrzehntlang Gegenstand von Prozessen und intensiver öffentlicher Debatten. Dagegen sind die Leiden

[47] Insgesamt BA B 162/1670; Goldstein (wie Fn.1) , 60; s. Pajaš (wie Fn. 6), Abraham (wie Fn. 6); Kastl (wie Fn. 19).

[48] Gollick liess sich bei seiner Vernehmung übrigens auch darüber aus, dass Heger ständig die Augen geträn̈t hätten, er war also möglicherweise Allergiker.

[49] Diese Angabe erscheint auf Grund von Gollicks eigenen Aussagen unglaubwürdig.

[50] Der Gesamtvorgang: BA B 162/1670.

der ehemaligen Gefangenen aus Loborgrad weitgehend vergessen worden. Auf dem Gelände befindet sich heute ein Behindertenheim, aber kein Hinweis auf die Ereignisse von 1941/42. Wann auf welcher Ebene von wem über das Schicksal der Frauen in Loborgrad entscheiden wurde, bzw. wer, wann von der Art der Ermordung wusste, kann im Rahmen dieser Studie nicht beantwortet werden. Diese Diskussion muss umfassenderen Untersuchungen zur Geschichte des Holocaust in Kroatien vorbehalten bleiben. Für die Durchführung der Deportationen 1942 jedenfalls lag die Entscheidungsgewalt mit Sicherheit beim RSHA, d.h. deutschen, und nicht mehr kroatischen Stellen.

Es kann nicht sicher entscheiden werden, ob das Lager Loborgrad direkt der Kommandogewalt der "Deutschen Volksgruppen"- Führung oder der Ustaša-Polizei unterstand. Die derzeit verfügbaren Akten sprechen m. E. eher für letzteres, zumal eine andere Praxis auch aus vergleichbaren Ländern Ost- und Südosteuropas nicht bekannt ist. Möglicherweise bestand eine entsprechende, von der Forschung noch nicht entdeckte Vereinbarung, wobei Kühnel eine Schlüsselrolle gespielt haben dürfte. Aber auch andernfalls würde dies selbstverständlich nicht die "Volksgruppenführung" von ihrer Verantwortung entbinden, insbesondere für den jahrelangen antisemitischen Hate-speech des Propagandaamtes, die Pogrome 1941 und die Beteiligung des Wirtschaftsamtes an der sog, Arisierung; fest steht zudem, dass die Führung der "Einsatzstaffel" von der Tätigkeit ihrer Angehörigen in Loborgrad wusste, und dies, obwohl man sich zuerst übergangen fühlte, letztlich akzeptierte. Keinesfalls jedoch kann sich der Gefreite Heger darauf berufen, das Lager Loborgrad lediglich auf einen Befehl seines militärischen Vorgesetzen hin übernommen zu haben ("Befehlsnotstand"). Vielmehr nahm er in diesem Zusammenhang sogar erhebliche dienstliche Auseinandersetzungen bzw. Rügen seines Bataillonsführers in Kauf. Die Aussichten auf Raub und sexuelle Gewalt, die im Lager Loborgrad eine besondere Rolle spielten, dürften dafür entscheiden gewesen sein.

In der "donauschwäbischen" Publizistik nach 1945 ist das Lager Loborgrad praktisch *nie* (!) erwähnt worden. Man mag berücksichtigen, dass das Lager mehrere hundert Kilometer von den Siedlungsgebieten der Minderheit entfernt lag, das Milieu der zagreber Deutschstämmigen Handwerker zum Teil nur noch wenige Berührungspunkte mit den Dörfern der Vojvodina hatte, und auch die Häftlinge kaum aus diesen Regionen stammten. Die heute noch lebenden (bekennenden) Donauschwaben haben ihre "Heimat" oft nur als Kinder erlebt, von der Kenntnis von Einzelheiten der Judenverfolgung waren sie möglicherweise weitgehend abgeschirmt. Gleichwohl, bedenkt man dass die "Donauschwäbische Bibliographie" ansonsten Hunderte von Titeln zur regionalen Kultur und Geschichte dieser Minderheit aufbieten kann[51], ist eine ehrliche Auseinandersetzung auch dieser Seite ihrer Vergangenheit überfällig, und den vielfältigen Verständigungsbemühungen mehr als angemessen.

[51] *Donauschwäbische Bibliographie. Das Schrifttum über die Donauschwaben in Ungarn, Rumänien, Jugoslawien und Bulgarien sowie – nach 1945 – in Deutschland, Österreich, Frankreich, USA, Canada, Argentinien und Brasilien*. Hg. Anton Scherer München, Graz 1966 ff.

Der 1960/61 gescheiterte Versuch die Bewacher des KZ Loborgard in Deutschland strafrechtlich zur Verantwortung zu ziehen, sagt schließlich auch etwas aus über die Umstände der juristischen Aufarbeitung der NS-Verbrechen. Die Vorstellung die deutschen Behörden hätten sich seinerzeit an einer solchen Aufarbeitung vollkommen desinteressiert gezeigt, ist mit Blick auf die Bemühungen der Ludwigsburger Zentralen Stelle und anderer Gerichte – man denke an den Prozess gegen Kommandanten des Lagers Zemun schon 1953[52], etwas übertrieben (vgl. auch der Auschwitz-Prozess 1964).[53] Zweifellos hatten sich viele NS-Täter in der Nachkriegszeit eine neue Identität zugelegt oder waren tatsächlich in Deutschland nicht auffindbar. Allerdings ist aus dem Fall Loborgrad durchaus zu erkennen, dass gerade auch manche Staatsanwaltschaften mangelhaften Einsatz zeigten, und das allenfalls Richtern zustehende- Prinzip "in dubio pro reo" schon in der Ermittlungsphase anzuwenden geneigt waren. Dabei ist zu bedenken, dass eine historische Aufarbeitung der Vorgänge in Loborgrad, und der Rolle von Volksdeutschen in diesem Zusammenhang, auch seitens der Geschichtswissenschaften jahrzehntelang nicht zur Verfügung stand.

[52] Rückerl (wie Anm.43), 136; der Angeklagte Schäfer erhielt aber nur 6 ½ Jahre Haft: Kerstin Freudiger, *Die juristische Aufarbeitung von NS-Verbrechen*. Tübingen 2002, 196-202.

[53] Ulrich Herbert, Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des "Holocaust", in: *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Hg. Ulrich Herbert. Frankfurt/Main 1998, 9-66, hier 13-17.

Summary
Carl BETHKE

Loborgrad – a concentration camp for women and children in Croatia 1941-1942

The study focuses on the concentration camp Loborgrad for women and children in Northwest-Croatia from the time of its erection in October 1941, till the deportation of nearly all of its internees to Auschwitz in August 1942. Its about 1500 mostly Jewish prisoners came from Bosnia (Sarajevo) and Northern Croatia, apart from them were some Jewish refugees, among these many from Vienna, plus approximately 200 Serbian women. Before the deportations the latter were sent to Serbia or to Germany in order to perform forced labor. Apparently the camp was under the supervision of the "Jews Department" of the Ustaša police, however the commander in chief Karlo Heger and the guards belonged to the ethnic German group. Physical abuses are reported from the camp, during epidemics in 1941/42 up to 200 inmates died.

Key words: Loborgrad, concentration camp, NDH, ethnic Germans, Karlo Heger

UDK: 929 Singer, V.
929 Rubinić, S.
351.74(497.5)"1941/1945"
343.819.5(497.5)"1941/1945"
Izvorni znanstveni članak

Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske do zatočenika koncentracijskih logora

Davor KOVAČIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U članku je prikazana sudbina Vlade Singera i Stjepana Rubinića koji su nakon uspostave NDH zauzimali visoke položaje u redarstveno-obavještajnom sustavu NDH. Ubrzo su, međutim, zbog određenih poteza pali u nemilost režima i završili u koncentracijskim logorima. Za Singera je odlazak u koncentracijski logor Stara Gradiška završio tragično, odnosno fizički je uklonjen. Rubinić je nakon godinu dana pušten iz logora. Po izlasku se bavio trgovačkim poslovima. Nakon sloma NDH u svibnju 1945. povlači se u Austriju, gdje mu se nakon nekog vremena gubi svaki trag.

Ključne riječi: Vlado Singer, Stjepan Rubinić, redarstvo, policija, Nezavisna Država Hrvatska, koncentracijski logori, Jasenovac, Stara Gradiška.

Vlado Singer: od zapovjednika obavještajne službe NDH do likvidacije u koncentracijskom logoru Stara Gradiška

Vlado Singer rodio se 21. listopada 1908. u Virovitici. Bio je pokršten Židov i smatrao se Hrvatom.[1] Veoma se rano odrekao svoga židovstva, i vjerski i nacionalno, smatrajući da je za Židove u Hrvatskoj jedini pravi put potpuna asimilacija, odnosno potpuna identifikacija s hrvatstvom.[2] Javno je predvodio sveučilištarce u društvu Hrvatski akademski pravaški klub "Kvaternik", a zajedno s Eugenom Didom Kvaternikom predvodio je i proturežimske demonstracije koje su se dogodile 6. ožujka 1932., kada se skupina studenata zabarikadirala u zgradi Sveučilišta i izvjesila hrvatske zastave, a sukob s policijom trajao je pet sati.[3] Bila je to prva uspjela hrvatska manifestacija nakon proglašenja diktature koja je trajala već preko tri godine. Sudionik tih demonstracija, hrvatski pjesnik Ivo Lendić, pisao je 1941.: "Sjećam se, kako smo 1932.

[1] *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 359.

[2] Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007., 112.

[3] *Eugen Dido Kvaternik. Sjećanja i zapažanja 1925.-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, uredio Jere Jareb, Zagreb 1995., 272. Usp. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Republički sekretarijat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti (dalje: RSUP SRH SDS), dossier Ante Moškov, zapisnik o saslušanju od 10. svibnja 1947., 3.

na sveučilištu prvi put za vrijeme diktature zajedno vješali hrvatske zastave. Organizacija barikade, koju je bio proveo Eugen Dido Kvaternik, bila je toliko jaka, da je srpska policija provalila na Sveučilište tek nakon pet sati. Nikada se više naše barikade na sveučilištu nisu tako dugo održale (…) A nas je ukupno bilo trideset i šest."[4]

Prema svjedočenju spomenutog E. D. Kvaternika, u aktivističko-konspirativnoj skupini sveučilištaraca glavni je pokretač i mozak bio Vlado Singer koji je imao veze sa svim oporbenim skupinama i pojedincima, posebno Antom Trumbićem.[5] Prema mlađem Kvaterniku, "prvi revolucionarno-konspirativni početci datiraju iz godine 1926.-1927. U to vrijeme se počinju formirati prvi revolucionarni kadrovi u organizacijama 'Eugen Kvaternik', 'Hrvatska Mladica', pravaške radničke i seljačke omladine, te donekle 'Domagoj'." Kvaternik navodi da su pored njega glavni akteri bili Branimir Jelić, Vlado Singer i Mladen Lorković. Kaže da su oni već onda bili potpuno svjesni "da su sve naše političke formacije preživjele, i da treba stvarati novi pokret koji će biti nosilac beskompromisne i revolucionarne borbe".[6]

Na Zagrebačkom sveučilištu Singer se zalagao da se organizira suradnja između komunista i hrvatskih nacionalista kako bi se uskladila aktivnost protiv zajedničkog protivnika, beogradske Šestojanuarske diktature, odnosno kralja Aleksandra Karađorđevića.[7] Godine 1933. Singer je zajedno sa sveučilištarcima nacionalistima pokrenuo *Našu grudu*, koju je i uređivao.[8] U literaturi se izdavanje tog lista obično povezuje s budućim ustaškim emigrantom Vladimirom Singerom, nesumnjivo tadašnjim pristašom dr. Ante Pavelića. Tako u njegovu životopisu objavljenom u *Tko je tko u NDH*, str. 359., stoji da je u "ožujku 1933. pokrenuo i uređivao *Našu grudu*, glasilo mlade hrvatske nacionalističke organizacije, prve novine izišle u Hrvatskoj za vrijeme diktature". Inače Singer nije bio označen urednikom lista. U prvom je broju kao odgovorni urednik naveden Branko Krmpotić, a u drugom je kao vlasnik, izdavač i odgovorni urednik označen Aleksander Hondl. Oba su broja bila zabranjena, što je naznačeno i na primjercima koji se čuvaju u NSK u Zagrebu. [9]

Polovicom 1933. godine u Zagrebu se raspačavao letak koji je potpisala navodna Hrvatska udružena revolucionarna akcija (H.U.R.A.). Zagrebačka policija vrlo je uvjereno tvrdila da je student "ekonomske visoke škole Singer Vladimir utvrđen kao glavni krivac", ali je njemu uspjelo pobjeći. Takva ga je djelatnost ubrzo udaljila sa Sveučilišta pa je Singer, zajedno s Eugenom Didom Kvaternikom, Ivom Herenčićem i drugim istaknutim sveučilištarcima, bio prisiljen otići u emigraciju. U njegovu stanu u Beču jedno je vrijeme živio te prijavio boravište bečkom redarstvu i Eugen Dido Kvaternik. U Beču je Sin-

[4] *Eugen Dido Kvaternik.*, 272.

[5] *Isto*, 207.

[6] *Isto*, 271.

[7] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 112.

[8] Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 619.

[9] Nacionalna sveučilišna knjižnica, Zagreb, sig. 85.436 adl.7.

ger uhićen na zahtjev jugoslavenskih vlasti zbog navodne veze s namjeravanim atentatom Petra Oreba na kralja Aleksandra 16. prosinca 1933. Oreb je trebao u Klagenfurtu stupiti u vezu sa Singerom, ali ga nije tamo pronašao. Naime, tada su u zemlju ubačeni posebno obučeni atentatori. No u odlučnom trenutku atentator Oreb nije djelovao. Policija je otkrila atentatore pa su presudom suda za zaštitu države dvojica, Petar Oreb i Josip Begović, bila osuđena na smrt i obješena. U ožujku 1934. Singera uhićuje austrijsko redarstvo – bez sumnje na zahtjev Jugoslavije. Nakon šest mjeseci je pušten i odlazi u Italiju, gdje je boravio u ustaškim logorima na Liparima. Tamo je 1934. organizirao dolazak skupine pedesetak studenata emigranata koje je Pavelić navodno odbio jer nije u logorima želio akademski obrazovane ljude.[10]

Poduzetan i sposoban, Singer se mudro distancirao od intriga i kompromitirajućih sporova unutar emigracije. Zajedno s dr. Antom Pavelićem, Singer se u travnju 1941. vratio na visokom položaju u ustaškoj hijerarhiji i preuzeo vođenje Osobnog odjela u Glavnom ustaškom stanu. Kao osoba koja je zauzimala visoko mjesto u ustaškoj hijerarhiji, Singer je zastupao stajalište da su u nacionalnoj revoluciji neizbježne revolucionarne mjere. Tako je svom znancu Šimi Balenu u svibnju 1941. godine na zagrebačkom Zrinjevcu rekao: "(…) Svijet je u ratu i još će neko vrijeme biti. Naša se revolucija događa usred velikog rata. U takvim se prilikama dešava svašta, što se inače neće desiti. Može se i svašta poduzeti, što u mirno doba nije moguće. Mi moramo koristiti priliku. Srbi su nam već tri stotine godina najveća smetnja na vratu. S njima, tako namnoženima i takvima kakvi jesu, nikad sreće u našoj hrvatskoj državi. Sad je prilika! Moramo ih trećinu pobiti, trećina će pobjeći, a trećina će se pokatoličiti i postat će Hrvati."[11]

Inače, Singer se u tom razgovoru prema Balenu postavio zaštitnički. Balen se naime u prvom trenutku uplašio tog susreta na Zrinjevcu: u međuvremenu je bio odležao četiri godine zatvorske kazne zbog organiziranog djelovanja protiv režima s pozicija hrvatskog nacionalizma, ali se na robiji više zbližio s komunistima, osobito s Andrijom Hebrangom, pod čijim je utjecajem postao komunist. S razlogom se bojao da će ga ustaška vlast tretirati kao neprijatelja, ali ga je Singer umirio riječima: "Šime, ti si robijao za Hrvatsku, to svi znamo, i ti se nemaš čega bojati i budi miran dok sam ja tu."[12]

Pojedini suvremenici koji su poznavali V. Singera govore o njemu s poštovanjem i uvažavanjem. Tako je Marija Kvaternik, udovica Eugena Dide Kvaternika, u jednom intervjuu izjavila: "Vlado Singer bio je Židov i izraziti hrvatski rodoljub. Bio je neobično inteligentan i sposoban, pa ga je državni poglavar stavio na odgovorno mjesto šefa Osobnog ureda. Singer je bio neobično pošten. Možda najviše govori podatak, da je odbio bilo kakve povlastice, kuću, čak i stan. Živio je kao podstanar. Bio je na čelu Osobnog ureda, koji je izdavao

[10] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001., 30.

[11] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 113.

[12] *Isto*.

potvrde o hrvatstvu. Ne, dakako, potvrde o pripadnosti hrvatskome narodu ili Ustaškomu pokretu, nego o hrvatskomu političkom uvjerenju. One su bile predpostavkom zapošljavanja u državnoj službi. Tamo su se mogle zaposliti samo osobe, za koje bi Osobni ured potvrdio da se nisu okaljale o čast hrvatskoga naroda i da se nisu suprotstavljale hrvatskoj borbi za uzpostavu neovisne države."[13]

Odmah nakon uspostave NDH osnovana je u sklopu Glavnog ustaškog stana Ustaška obavještajna služba (UOS). Još prije osnivanja UNS-a Ustaška obavještajna služba djelovala je kao grana Glavnog ustaškog stana kojom je rukovodio Vlado Singer. Temeljni kadar uzet je iz ustaških obavještajnih središta koja su djelovala još prije sloma stare Jugoslavije. U srpnju 1941., po Singerovoj zapovijedi, Herman Togonal otišao je u Bosnu organizirati ustašku obavještajnu službu. Nakon obavljena zadatka uputio je Singeru izvještaj u kojem, između ostalog, kaže: "Predvidjeli smo posebne prostorije, gdje bi se odgajali ljudi, odnosno mladići raznih zanimanja, ali inteligentni, u tečajevima iz konspiracije, uhođenja, šifriranja, radio - telegrafije itd. po jedan sat i više dnevno kako je to provađano u grupi 'M.G.'" (To je bila skupina "Matija Gubec", sastavljena od omladinaca, koja je djelovala u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, op. a.)[14] Nadalje se u izvještaju kaže: "Organizaciju toga posla bismo povjerili Leonu Togonalu (Hermanov brat), studentu prava, koji je na cijeli način odgojio cijelu grupu osim pet ili šest starijih članova, tako da niti jedan koji je prošao njegove tečajeve nije na dužnosti zatajio."[15] Članovi tog društva osnutkom NDH eksponirali su se kao ustaše, a poslije je veći dio bio u UNS-u, napose obavještajnoj službi.[16]

---

[13] http://*tomislavjonjic.iz.hr/IV_kvaternik.html*

[14] HDA, RSUP SRH SDS, 013.0/55., Oktavijan Svježić, 115.-117. Izbor članova društva "Matija Gubec" bio je vrlo strog i pojedinac je morao proći više faza prije nego što je postao članom društva te je zato broj članova bio vrlo malen. Nije bila dovoljna samo preporuka člana, nego je dotični s čovjekom koga je preporučio za primitak u društvo trebao određeno vrijeme komunicirati izvan društva, upoznati ga i vidjeti njegove eventualne slabosti, ispitati njegovu povjerljivost, političko uvjerenje. Tek bi se onda na zajedničkoj sjednici ili sastanku članova društva odlučilo prima li se takav pojedinac u društvo za člana ili ne. Radeći na taj način, uspjeli su u vrijeme Kraljevine Jugoslavije zadržati potpunu tajnost svih svojih akcija pa ni u jednoj od njih nije bio uhićen nijedan član društva. Odmah nakon osnutka NDH, prilikom neke svečanosti, vojskovođa Slavko Kvaternik spomenuo je članove "Matije Gupca" kao svoje najbolje i najvjernije suradnike. U vrijeme NDH nastao je razdor između članova: na jednoj strani nalazili su se svi članovi na čelu s Borivojem Rotkvićem i Josipom Blaževićem, a na drugoj su bila tri brata Togonal. Razlog sukoba bio je u tome što su se braća Togonal svojim intrigama željeli dokopati vodstva i primata u društvu. To je i bio razlog što Rotkvić i Blažević nisu sudjelovali ni u kakvom redarstvenom ili obavještajnom radu u vrijeme NDH jer nisu htjeli sudjelovati ni u čemu povezanom s radom braće Togonal. Društvo "Matija Gubec" navodno je nastavilo ilegalno djelovati i u NDH, pod utjecajem ustaških pukovnika, kojima je bio "cilj velika Hrvatska očišćena od svih stranih elemenata". Usp. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997., 25.

[15] *Isto*.

[16] HDA, RSUP SRH SDS, 013.2.11., kut. 53, Obavještajna policijska služba, I-dio.; HDA, UNS, Ured II, sig., 248/1-4.

Na čelu ustaške obavještajne službe su bili Vlado Singer i Mirko Jerec. Kao voditelj obavještajne službe Singer je obavijestio svoga nadređenoga Eugena Didu Kvaternika o "talijanskom etapnom zaposjedanju čitave Hrvatske u pet etapa". Prva etapa: područje iz Rimskih ugovora; druga: reokupacija Druge zone; treća: reokupacija Treće zone; četvrta: okupacija Hrvatske do Save; peta: zaposjedanje sjeverne Hrvatske do Drave. Kada je Kvaternik taj plan prenio dr. Paveliću, ovaj mu se narugao riječima: "Što znaš ti i tvoja policija."[17]

Zapravo je Pavelić sve to već bio ustupio Talijanima. Od toga časa Vlado Singer bio mu je još "oštriji trn u oku". Naime, prema Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941., Prva zona, odnosno Zona A (dijelovi Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, sjeverna i srednja Dalmacija i gotovo svi jadranski otoci) bila je pripojena Kraljevini Italiji. Italija je prema ugovoru imala pravo, ako se pojave sigurnosni razlozi, staviti pod svoju kontrolu i Drugu zonu, odnosno Zonu B (ostatak jadranske obale i otoka, dijelovi Gorskog kotara, Like, Dalmatinska zagora i Hercegovina). Mussolini je 16. kolovoza 1941. uputio telegram kojim "zbog neodgodivih mjera vojne sigurnosti" zahtijeva talijansku reokupaciju Druge zone. Time su ovi događaji potvrdili Singerov izvještaj.[18]

S talijanske strane ta se potreba objašnjavala ustankom koji je krajem srpnja i početkom kolovoza buknuo u velikom dijelu tog područja, poremetio komunikaciju i ugrozio sigurnost čak i same obale. U pozadini su bile imperijalne težnje fašističke Italije da zavlada cijelim Jadranom i što širim dijelovima unutrašnjosti.

Kao upravitelj obavještajne službe, Vlado Singer nastojao je putem konspirativnog obavještajnog rada prodrijeti u Komunističku partiju te na taj način ovladati njome. Tako je u povjereništvu UNS-a u Sarajevu u takav način rada uputio Krešu Togonala i poslije Dragutina Jileka, koji su te metode primjenjivali u praksi. Takav način rada pokazao je prilično dobre rezultate, otkrivani su mjesni, okružni i pokrajinski komiteti, a nekima se uspjelo i djelomice zavladati. Na isti je način u obavještajni rad Singer uputio i Ozrena Kvaternika, bratića Eugena Dide Kvaternika. Međutim, on je kao povjerenik UNS-a u Banjoj Luci primjenjivao druge metode i oblike rada, koje mu je vjerojatno predlagao Viktor Tomić. Zatvarao je komuniste, vodio istrage držeći ih zatvorene u vlastitom uredu. Rezultat takva rada bio je potpuni neuspjeh, što je dovelo i do privremenog ukidanja povjereništva u Banjoj Luci, ali bez ikakvih osobnih posljedica za njega, budući da je poslije u obavještajnoj službi dobio viši položaj. Za razliku od njega, Vlado Singer, čije su metode davale mnogo bolje rezultate, nakon prvog neuspjeha u radu poslan je u logor.

Naime za diverziju, odnosno atentat, na pošti u Jurišićevoj ulici E. D. Kvaternik pronašao je "krivca" u Vladi Singeru, jer je za diverzante, bračni par Galjer, jamčio da su lojalni državi. Prema raspoloživom arhivskom gradivu, čini se da se tu radilo o starom emigrantskom obračunu između njega i Eu-

[17] *Eugen Dido Kvaternik.*, 131.

[18] *Isto*, 132.

gena Dide Kvaternika. Tada je u Zagrebu prevladavalo mišljenje da je Singer sposobniji od Kvaternika i da mu se pružila prilika da ga se na zgodan način riješi. Prema nekim svjedočenjima, Eugen Dido Kvaternik izjavio je kako je po Pavelićevu nalogu sam uhitio Singera i poslao ga u Jasenovac.[19] Međutim, mlađi je Kvaternik u svojim memoarskim zapisima u Argentini na više mjesta pohvalno pisao o Vladi Singeru. Kada nabraja nepravedno stradale Pavelićeve žrtve, obično na prvom mjestu ističe Singera.[20]

Neki autori smatraju da je Vlado Singer klasičan primjer što je značilo ogriješiti se o poglavnika Pavelića. Prema tim mišljenjima, on nije likvidiran zbog diverzije na pošti, nego zato što je pred drugima izrekao primjedbu "da je bilo lako živjeti Paveliću u Italiji, ali teško ustašama na Liparima". Ta izjava i Singerova obljubljenost kod ustaške mladeži bile su razlog likvidacije, a diverzija na pošti bila je samo izgovor. Singer je naime bio jedan od rijetkih koji je otvoreno govorio o Pavelićevim manama te je Paveliću bio "trn u oku". Prema Eugenu Didi Kvaterniku, jedini je od svih ustaša u Italiji kritički gledao na Pavelićev način života, ali mu je bio odan.[21]

Marija Kvaternik, spomenuta udovica Eugena Dide Kvaternika, smatra da se Singer prvi razočarao u Poglavnika. Naime, prvi je postao svjestan da ovaj previše popušta Talijanima i da na taj način šteti hrvatskim nacionalnim interesima. Prema njezinu mišljenju, Singer je zbog toga "došao u nemilost i kasnije zaglavio u Jasenovcu, gdje su ga umorili Luburićevi ljudi".[22]

Singer je najprije bio zatočen u logoru Jasenovac, gdje je pod povlaštenim tretmanom bio u zajedničkoj sobi s Vladkom Mačekom. Vodili su duge razgovore, između ostalog i o politici. O tome je Singer napisao opširan izvještaj koji je dospio i do Pavelića. Iz izvještaja (koji je 1945. odnesen u emigraciju) vidljivo je da je Singer i u zatočeništvu ostao vjeran osnovnim ustaškim idejama. Pavelić je tada bliskim suradnicima govorio da je "Singerevo uhićenje samo privremeno i da će nakon što malo odsjedi biti pušten, ali da neće radi Nijemaca za neko vrijeme uopće biti na nekoj dužnosti".[23] Vjerojatno se Pavelić bojao njemačkih prigovora da na važnom položaju u državi ima osobu židovskog porijekla.[24] Prema nekim mišljenjima, Vlado Singer, kao glavni ustaški obavještajac u proljeće i ljeto 1941., ipak je bio naivan kada je vjerovao da će usprkos svom židovskom porijeklu moći opstati na visokom položaju u Ustaškom pokretu.[25]

Poslije je iz Jasenovca Singer odveden u logor Stara Gradiška. U zatočeništvu su ga svi zvali samo kratko *Mister X*. Stanovao je u zapovjedništvu logora

[19] HDA, RSUP SRH SDS, 013.0.4., Dosje dr. Ante Pavelić, Ustaški pokret i poglavnik NDH Ante Pavelić, 91.-93.

[20] *Eugen Dido Kvaternik.*, 76.

[21] *Isto*, 131.

[22] *tomislavjonjic.iz.hr/IV_kvaternik.html*

[23] *Maček u Luburićevom zatočeništvu*, priredio Josip Mužić, Split 1999., 91.-116.

[24] I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 621.

[25] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 113.

gdje su ga svi cijenili jer je bio sposoban, inteligentan i kulturan. U početku zatočeništva nije se htio miješati u odluke zapovjedništva logora, ali s vremenom je postao bliži i prisniji sa zatočenicima nego s ustašama. Starogradiški zatočenik, književnik Ilija Jakovljević, zapisao je: "Iksu se mora priznati da se u logoru držao lojalno. Kada bi mu povjerili kakvu istragu protiv zatočenika, nastojao je stvar zataškati ili ublažiti. Jedanput mi reče: 'Ja sam završio svoju kratku policijsku karijeru. Neću da i u logoru kao zatočenik budem policajac'."[26]

Singer se vrlo aktivno angažirao u poboljšanju uvjeta u logoru te je glede toga slao i pisma izvan logora svojim prijateljima ustašama koji, međutim, više nisu bili njegovi istomišljenici. Godine 1943. ubili su ga u logoru pripadnici ustaške "Crne ruke", koja je djelovala u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Zadatak ove organizacije bio je budno motriti zatočenike, ali i ustaške dužnosnike koji bi i najmanjim činom pokazali da im je dosta ustaškoga pokreta ili da su protiv njega. Izveli su više atentata u tim logorima, od kojih je najpoznatije upravo ubojstvo Vlade Singera. Na čelu "Crne ruke" bio je Miroslav Filipović-Majstorović. Neposredan nalog za ubojstvo stigao je vjerojatno u trenutku kada je Singer iz Jasenovca "dostavio Paveliću izvještaj o prilikama u Jasenovcu s konkretnim podacima, računajući da Pavelić o svemu nema ni pojma. Međutim, Pavelić je ovaj izvještaj predao Luburiću i rezultat toga je bila Singerova smrt."[27]

Suvremenici i suradnici uhićenje i likvidaciju V. Singera dovode u vezu s njegovim židovskim podrijetlom i osobnom netrpeljivošću nekih drugih ustaških dužnosnika prema njemu, tako da je navodno zauzimanje za neke organizatore diverzije na pošti bila samo izlika.

Stjepan Rubinić: od upravitelja Župske redarstvene oblasti u Gospiću do zatočenika logora u Staroj Gradiški

Stjepan Rubinić rođen je 1909. u Jastrebarskom, gdje je završio dvogodišnju trgovačku školu i postao trgovački putnik. Kraće vrijeme navodno je radio i kao poslovođa u nacionalistički orijentiranim predratnim društvima "Ante Starčević" i "August Šenoa". Širenjem propagandnih materijala stekao je zasluge za Ustaški pokret, položio ustašku zakletvu i nakon uspostave NDH 10. travnja 1941. odmah se aktivirao u zagrebačkom Glavnom ustaškom stanu na raznim pomoćnim poslovima. Odatle ga je Eugen Dido Kvaternik krajem travnja 1941. poslao za ustaškog zapovjednika i državnog povjerenika za kotareve Kostajnica, Dvor na Uni i Bosanski Novi, sa specijalnim punomoćima i zadacima.

Eugen Dido Kvaternik, kao ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) i zapovjednik Ustaške nadzorne službe (UNS), postavio je Stje-

[26] Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999., 135.

[27] I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 621. Usp. HDA, RSUP SRH SDS, 013.0.4., Dosje dr. Ante Pavelić, Ustaški pokret i poglavnik NDH Ante Pavelić, 92.

pana Rubinića za upravitelja Župske redarstvene oblasti u Gospiću s nalogom "osnovati logor u Jadovnu i vršiti privremeni nadzor nad logorom na Pagu". Lokaciju su odredili ustaški veterani Juco Rukavina i Jurica Frković, koji su kao sudionici Velebitskog ustanka 1932. dobro poznavali taj zabitni predio planine s dubokim kraškim jamama.[28] Za stražarsku službu u logoru Rubiniću su stavljeni na raspolaganje dijelovi 17. i 22. ili 23. satnije Ličke bojne.[29]

Izolacija logora Jadovno bila je potpuna. Za razliku od svih drugih logora u NDH, nitko u Jadovnu nije primio nijedno pismo i paket, nitko se iz Jadovna nije smio javiti pismom ni porukom, nije bilo posjeta rodbine ni prijatelja. Pristup logoru nije bio dopušten nikome osim nadležnim ustašama. Jedini posjeti kojih se preživjeli logoraši sjećaju bile su dvije inspekcije koje su nakratko prošetale logorom, ne progovorivši ni riječi sa zatočenicima: u jednoj je bio Vjekoslav Maks Luburić sa svojim pobočnicima, u drugoj veliki župan Velike župe Gacka i Lika Jurica Frković s još dvojicom ustaških časnika i jednom mladom ženom u ustaškoj odori. U logor nikada nije došao nijedan istražitelj niti je bilo ikakvih istražnih postupaka. Tako je primjerice u razdoblju od 7. srpnja do 22. kolovoza 1941. Židovska bogoštovna općina u Zagrebu u nekoliko navrata molila, predlagala i zahtijevala da se preko Crvenog križa odobri upućivanje paketa na Pag i u Jadovno. Društvo Crvenog križa NDH prihvatilo je prijedlog pa je Židovski odsjek zagrebačkog Ustaškog redarstva 23. srpnja 1941. izdao odobrenje za slanje paketa. Župska redarstvena oblast u Gospiću poslala je dopisom od 11. kolovoza 1941. potvrdu primitka većeg broja paketa. Neki od paketa stigli su u logore Metajna i Slana na otoku Pagu, a u Jadovno nije stigao nijedan.[30]

Sjedište Župske redarstvene oblasti Rubinić je smjestio u zgradi županije, u Gospiću, na istome katu s uredom velikog župana Velike župe Gacka i Lika Jurice Frkovića. Od 18. lipnja do 23. kolovoza 1941. godine Gospić je bio upravno središte logorskog sustava i glavno prihvatilište odakle su zatočenici otpremani dalje na Velebit ili na Pag, a neki su zadržavani i u samom Gospiću. Logorski sustav Gospić–Velebit–otok Pag bio je pod neposrednom operativnom nadležnošću Župske redarstvene oblasti u Gospiću.[31] U prvim danima nakon uspostave NDH otpremani su u gospićki logor, po nalogu Dide Kvaternika, zatvorenici iz svih mjesta u zemlji. Radilo se u prvom redu o bivšim jugoslavenskim policajcima i istaknutim četnicima.[32]

Prvi transporti za Jadovno stigli su u Gospić 18. lipnja 1941. Zaredala su uhićenja, uglavnom srpskog stanovništva po selima diljem Like, odvođenja u zatvor Župske redarstvene oblasti u Gospiću, kao sabirno središte, a odatle naj-

[28] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 121. O Velebitskom ustanku vidi Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006.

[29] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 233.

[30] *Isto*, 238.

[31] I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 276.

[32] HDA, RSUP SRH SDS, Elaborat Dragutina Jileka, 19.-20.

češće u Jadovno. Uskoro, 23. lipnja 1941., stiže u Gospić i prvi veliki transport zagrebačkih Židova, koji odmah odlaze dalje, neki u Jadovno, neki na otok Pag, gdje se uspostavlja logor na najpustijem dijelu zvanome Slana. Zatim iz Zagreba stižu i prve uhićenice, žene koje najprije postaju zatočenice ženskog logora u Metajni na otoku Pagu. Potkraj lipnja 1941. kreću i transporti logoraša iz koncentracijskog logora "Danica" pokraj Koprivnice prema Gospiću i odmah dalje za Jadovno i Pag.[33]

U okružnicama Glavnog ustaškog stana u ljeto 1941. lokalne su vlasti dobile zadatak da prikupe podatke o ranijoj političkoj djelatnosti i imovnom stanju predstavnika građanskih stranaka, primjerice Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), te da otpočnu s njihovim pritvaranjem. U tim je okružnicama pisalo da "valja početi postepeno i faktički pritvarati i otpremati u zbirni logor Gospić Srbe iz pojedinih tako zvanih pravoslavnih otoka tj. specijalno treba paziti na to da budu financijalno jači i intelektualno. Otpremati i ostavljati u grupi od 20 – 30 ljudi."[34]

Naime, prema nalogu Eugena Dide Kvaternika svim župskim i gradskim redarstvima od 8. srpnja 1941. godine, trebalo je sve grkoistočnjake i Židove slati u Gospić na dispoziciju Župskom redarstvenom Ravnateljstvu u Gospiću, a nikoga više u koncentracijski logor "Danica". Razlog takve odluke bio je u činjenici da je logor "Danica" postao premali za sve veći broj zatočenika. Do kraja srpnja 1941. godine svi Židovi iz "Danice", osim nekolicine koja je puštena kućama, otpremljeni su u Gospić. Isto je tako i većina Srba otpremljena u Gospić, osim nekih, uglavnom pravoslavnih svećenika, koji su deportirani u Srbiju.

Tako je početkom kolovoza 1941. s područja Bosanskog Broda otpremljeno u Gospić četrdesetak osoba, pristaša ranijih jugoslavenskih režima. Istog mjeseca organizirana su veća uhićenja srpskog stanovništva u kotaru Slavonski Brod. Uhićenici su iz općinskih i kotarskog zatvora otpremani u logor Jadovno, koji je bio pod nadležnošću Župske redarstvene oblasti u Gospiću. Tako su s područja Slavonskog Broda u Jadovno otpremljene 124 osobe.[35]

Rubinić se poslije žalio kako je cijeli taj posao koji se najedanput svalio na njega bio prevelik da bi se mogao svladati kako treba jer su zatočenici dolazili u masama. Stizali su iz cijele Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u prenatrpanim stočnim vagonima i svakodnevnim transportima na željezničku postaju Gospić. Iz obližnjih ličkih kotareva dopremali su ih i u kamionima, na zaprežnim vozilima, pa i pješice. Na željezničkoj postaji dočekivao ih je i popisivao Rubinićev zamjenik, ustaški poručnik Janko Mihalović, a ponekad i sam Rubinić. U Gospiću su sve dopremljene zatočenike evidentirali, pojedinačno i poimenično, te im određivali raspored. Ti popisi nisu sačuvani; za pretpostaviti je

[33] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 121.

[34] Slavica HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slavonski Brod 1982, 42.-43.

[35] *Isto*, 42.

da su namjerno uništeni prilikom odlaska ustaških redarstvenika i preživjelih logoraša iz Gospića 23. kolovoza 1941. godine.[36]

Prema Rubinićevim izjavama koje je zabilježio starogradiški zatočenik, književnik Ilija Jakovljević, Župsko redarstvo u Gospiću vodilo je točnu evidenciju o pristiglim zatočenicima, a ukupno ih je od 18. lipnja do 23. kolovoza 1941. bilo zaprimljeno oko 28 700. Budući da je potkraj kolovoza 1941. oko 3 500 zatočenika iz Gospića otpremljeno u druge logore (Jastrebarsko, Jasenovac, Loborgrad), a nekoliko ih je stotina pušteno na slobodu, iz toga proizlazi da je u logorskom sustavu Gospić–Velebit–Pag ubijeno oko 24 000 zatočenika.[37]

U dokumentaciji Ustaškog stegovnog i kaznenog i suda (USIKS) postoji opsežan dosje o sudskom postupku koji se zbog likvidacije logora Jadovno na Velebitu vodio protiv Stjepana Rubinića od listopada 1941. do veljače 1942. godine. Naime, Zakonskom odredbom poglavnika Ante Pavelića osnovan je stegovni i kazneni sud za vođenje stegovne i kaznene sudbenosti nad svim pripadnicima Ustaške bojne pri poglavniku, Ustaške vojnice (redovite djelatne vojne, časničke i dočasničke škole, pričuvne ustaške bojne za vrijeme djelatne vojne službe, ratne službe u ustaškom pokretu) i Ustaške nadzorne službe (Ureda ustaškog redarstva, Ureda obavještajne službe, Ureda obrambene službe). Ustaški stegovni i kazneni sud bio je nadležan za kažnjavanje stegovnih prijestupa ustaških dužnosti i svih prestupa i zločinstva u smislu Kaznenog zakonika od 27. siječnja 1929. i Vojnog kaznenog zakonika od 11. veljače 1930. Za kažnjavanje stegovnih prekršaja ustaških dužnosti, kao i kaznenih i redarstvenih prekršaja, nadležni su bili zapovjednici prema posebnim propisima. Kazne stegovnih prijestupa ustaških dužnosti bile su: 1. smrtna kazna, 2. doživotna teška tamnica, 3. teška tamnica, 4. tamnica, 5. strogi zatvor, 6. zatvor, 7. oduzimanje čina, 8. isključenje iz ustaških redova. Ako je koji pripadnik Ustaške bojne pri poglavniku, Ustaške vojnice i Ustaške nadzorne službe učinio kakvo kažnjivo djelo u zajednici s osobom koja ne potpada pod Ustaški stegovni i kazneni sud, a za kažnjavanje čina bili su nadležni redovni, odnosno vojni sudovi, bili su za cijelu kaznenu stvar protiv okrivljenih osoba nadležni redovni sudovi, odnosno vojni sudovi.[38]

[36] I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 279.

[37] S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 240.

[38] *Novi list,* 14. VIII. 1941. Na čelu Ustaškoga stegovnog i kaznenog suda stajao je pročelnik. Sudio je u vijeću od trojice sudaca. U sudbenom vijeću predsjedao je pročelnik suda ili njegov zamjenik. Potreban broj sudaca istražitelja postavljao je pročelnik suda između ustaških časnika i dužnosnika. Pročelnika, članove sudbenog vijeća, njihove zamjenike i tužitelje postavljao je poglavnik, a ostalo osoblje pročelnik suda. Ako su postojali opravdani razlozi sumnje u nepristranost sudaca, okrivljeni je imao pravo tražiti njihovo izuzeće. Nakon provedenih izvida dostavljao je sudac istražitelj pročelniku Ustaškog stegovnog i kaznenog suda izvidne spise i pročelnik je odlučivao hoće li se postupak nastaviti pred tim sudom ili će se stvar ustupiti neposrednom zapovjedniku okrivljenika radi kažnjavanja u vlastitom djelokrugu po stegovnim propisima ili se daljnji postupak obustavljao. Ako se postupak nastavljao pred Ustaškim stegovnim i kaznenim sudom, pročelnik suda dostavljao je sve spise tužitelju koji je mogao predložiti nadopunu izvida, ili je sudu podnosio optužnicu. Na temelju optužnice pročelnik suda određivao je usmenu raspravu na koju je pozivao suce, tužitelja, okrivljenika, njegova branitelja, svjedoke i

Sredinom kolovoza 1941., zbog spomenute predstojeće talijanske reokupacije cijeloga područja, Kvaternik je preko Juce Rukavine naredio Rubiniću da preostale zatočenike s Paga, iz Gospića i iz Jadovna hitno otpremi u Jastrebarsko. No logora Jadovno tada više nije bilo, a njegovi su zatočenici uglavnom likvidirani.[39] Naime, do Jastrebarskog su 22. i 23. kolovoza 1941. stigli samo zatočenici iz kaznionice u Gospiću, iz logora "Ovčara" i oko 400 preživjelih s otoka Paga. U vrijeme kad je Rubinić preko Juce Rukavine dobio zapovijed o preseljenju u Jastrebarsko, logor Jadovno više nije postojao.

Zbog nagle likvidacije logora Jadovno izbio je spor među ustaškim dužnosnicima. Rubinić je tvrdio da je "zbog nepodesnosti držanja logora u Jadovnu preselio isti sa znanjem ravnatelja Kvaternika u Gospić". Suprotno tom iskazu, Eugen Dido Kvaternik tvrdio je "da je seljenje logora iz Jadovna u Gospić (…) učinio Rubinić na svoju ruku, a da prethodno o tome nije mene izvijestio". Vjekoslav Maks Luburić tvrdio je da je "Jadovno bilo određeno za likvidaciju, jer je bio težak dovoz hrane, građe i drugog materijala", ali je Rubinića vrlo oštro optuživao za pljačku i samovolju. Po nalogu Eugena Dide Kvaternika, Juco Rukavina uhitio je Rubinića zajedno sa svojim suradnicima Draganom Pudićem i Jankom (Ivicom) Mihalovićem 13. rujna 1941. godine u Jastrebarskom i Slavetiću, gdje su zapovijedali privremenim logorima sa zatočenicima dopremljenim iz Gospića. Pudić i Mihalović ubrzo su oslobođeni, a u višemjesečnom istražnom postupku pred Ustaškim kaznenim i stegovnim sudom saslušano je dvadesetak ustaških dužnosnika, među njima i citirani Eugen Dido Kvaternik. Presudom od 29. siječnja 1942. godine Rubinić je kažnjen "odstranjenjem iz ustaških redova" i na godinu dana prisilnog rada u logoru jer je "kao Ravnatelj Župskog redarstva u Gospiću samovoljno preselio taj logor iz Jadovna u Gospić" i jer je kao zapovjednik logora u Gospiću postupao "nekorektno sa zatočenicama logora, stupajući s njima u ljubavne odnose." Rubinić se branio da su u Gospiću bili "nastrojeni" protiv njega jer je "kao ne-Ličanin postavljen u srcu Like ravnateljem redarstva". Rubinić je nakon presude upućen u Staru Gradišku, gdje je bio privilegiran u odnosu na ostale zatočenike i stanovao zajedno sa zapovjednim kadrom logora.[40]

Rubinić je u logoru Stara Gradiška tretiran kao "specijalni" logoraš, svojevrsni počasni gost logora, koji je ponekad i pomagao zapovjedništvu u istragama nad pojedinim zatočenicima. Rubinića, koga ironično naziva Uzvišenim,

vještake. Branitelj je imao pravo uvida u spise i prije usmene rasprave. Rasprava je bila usmena i morala se provesti od početka do kraja pred skupljenim sudom i bez prekida (ako je to bilo moguće). Čim je dokazni postupak bio dovršen, tužitelj je morao obrazložiti svoj konačni prijedlog. Nakon završenih govora pročelnik je zaključio raspravu. Nakon toga je sud na tajnoj sjednici donosio osudu. Za smrtnu kaznu nije bila potrebna jednoglasnost suda o krivnji. Osuda se proglašavala javno. Protiv osude Ustaškoga stegovnog i kaznenog suda nije bio dopušten nikakav pravni lijek. Ona je odmah bila pravomoćna i izvršiva. Poglavnik je mogao putem milosti dosuđenu kaznu ublažiti, djelomice ili sasvim oprostiti, ukinuti osudu i odrediti ponovnu raspravu.

[39] I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 298.

[40] HDA, RSUP SRH SDS, Zapisnik sa saslušanja Stjepana Rubinića od 29. 10. 1941., USIKS (Ustaški stegovni i kazneni sud) 337/41, 804. Vidi I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 299.-300. Vidi I. JAKOVLJEVIĆ, *n. dj.*, 328.

veoma je opširno opisao Ilija Jakovljević u vrlo dobrom svjedočenju iz logora Stara Gradiška. Jakovljević ga opisuje sljedećim riječima: "Uzvišeni je također zatočenik, ali posebne vrste. Upoznali smo se na Savskoj cesti uoči mojega odlaska u Jasenovac. Tada je još bio u ustaškoj uniformi. Uzvišeni je nosio na bluzi povjerenički znak – bio je velika ličnost. Proslavio se u Lici, a nešto i u Bosni. Njegovo su djelo i logori u Gospiću, na Pagu, u Jastrebarskom i u Koprivnici. Ime mu je povezano s Jadovnom – računa se da je nekoliko desetaka tisuća ljudi otpravio na drugi svijet. Unatoč tomu, ustaška Država, koju fanatično voli, nije mu bila harna. Ali to je ipak njegova država. Po njoj je sve, što jeste. Da ne bi nje, nikad se ne bi njegovo ime pročulo. Ravnatelj javne sigurnosti i zapovjednik ustaške nadzorne službe Eugen Kvaternik, nazvan Dido, skinuo je s njega ruke. Podmetnuo mu je nekakvu žensku afericu, dao ga kao nedostojna isključiti iz ustaških redova i poslao ga u logor. Prošao je i kroz Jasenovac. Nekako je od travnja ovdje, u Staroj Gradiški. Muči ga čir na želucu. Živci također popuštaju. Njegov uspon bijaše nenadan i neobično visok – zbog toga je pad bio tim bolnijim. Istina, računa se s njegovim trajnim zaslugama. Zato i dobiva časničku hranu. Ovdje boravi inkognito. Ja ga nazivah Uzvišeni – taj je naslov zaslužio i položajem koji je zauzimao, i djelima kojima se proslavio. No, ipak boli osjećaj da si mrtav za javnost, a tu je i podređenost onima kojima bi zapovijedao da je ostao na starom položaju. Samo šest mjeseci pune i prave vlasti, i već ga izbaciše! On se, doduše, u to vrijeme temeljito iživljavao, no što je šest mjeseci vladanja prema godinama grozničavih žudnja? Tratio je dane u trgovini – bio je, kaže, poslovođa velike tvrtke – a noći po barovima i šantanima, i jedva je dočekao da se posveti svojemu životnom pozivu. Politika je riječ uskoznačna. Uzvišeni je više od političara. On je rođeni organizator na svim područjima. Osobito mu je teško što ne može vojnički djelovati, iako je njegov strateški talent neobičan. Brzo bi on očisti zemlju od svih njezinih neprijatelja. U starogradiškom logoru hvalio se kako je uspješno obavio povjereni mu zadatak. Naime, radilo se o skupini nekakvih nepoželjnih 'dobrovoljaca' koje Mađari prilikom sloma potjeraše (…) u njihov bosanski zavičaj." Rubinić je taj događaj opisao ovako: "Jednostavno, dao sam ih pozvati, a oni su se odazvali. Rečeno im je da privremeno idu u jedno selo, gdje im je sigurnost apsolutna. Ja sam se pobrinuo da nakon popisa budu dobro nahranjeni. Onda sam ih dao otpraviti u zatvorenim vagonima, do jedne manje postaje. Nemate pojma kako je za sve to potrebno samo nekoliko dječaka. Bio je prevrat, bjegunci su izgubili glavu. Likvidaciju su obavili cigani. Oni su kopali i zajednički grob. Nakon toga smo se riješili te gamadi. Žao mi je što sam, osim cigana morao likvidirati i nekoliko naših koji su u tome poslu sudjelovali. Radili su na svoju ruku, a ustaška vlast ne može preuzeti odgovornost za njihovu samovolju. Šteta ih je, ali domovina traži žrtve od svojih najboljih sinova. Bili smo pokriveni – krivce smo kaznili. Rezultat je bio jedan prema sto."[41]

Dalje je Jakovljević, opisujući Rubinića, zapisao: "Moj sugovornik bijaše ambiciozna narav. To sam brzo ustanovio. Imao je i nekoliko razreda srednje

[41] I. JAKOVLJEVIĆ, *n. dj.*, 54.

škole. U toj ambicioznosti bješe nešto što ga je izdizalo iznad primitivaca, zaposlenih tehničkim poslovima ubijanja. Volio je umjesto mržnje i osvetljivosti isticati druge, više motive svoje djelatnosti. Tražio ih je, a vjerovao je da ih je i našao, u čišćenju hrvatske zemlje od Srba i hrvatske privrede od Židova. Priznavao je da akcija nije popularna. Živci današnjeg hrvatskog čovjeka ne mogu to podnijeti. Hrvatsko je seljaštvo otrovano. Radić je čitavo desetljeće trubio o čovječnosti, a zaboravio je da se čovjek upravo po tome razlikuje od životinje što misli na dalju budućnost. Zbog toga krči šikare i pod starost nešto prigrađuje i dograđuje. To bi trebalo kazati hrvatskom seljaku i odatle povući konzekvencije. Moramo nešto učiniti za svoje potomstvo. Naša će nas djeca možda i proklinjati, ali će nas unuci blagoslivljati. Ostavit ćemo im mnogo slobodnog prostora, Hrvatska Hrvatima." Rubinić je Jakovljeviću govorio i da se za neka djela, zlu ne trebalo, uvijek mora u rezervi imati "pokriće", a njega je zadesilo da bude žrtvovan kao "pokriće" svom šefu Eugenu Didi Kvaterniku, kome je uvijek bio najodaniji suradnik. Rubinić je Jakovljeviću govorio i o svom boravku u Lici, odnosno Jadovnu: "-Ah, tako… Bio je velik promet… Nismo u prvom času imali dovoljno lijekova, ni liječnika…Kad su Talijani preuzeli vlast, zatočenici su se razbježali. Tko hoće neka ih traži po šumama… Pazite, doktore, ja govorim s vama u povjerenju. Ne postoje nikakvi tragovi mojega rada. I u Lici i na Pagu ja sam radio vrlo oprezno. Jame su duboke i sve su zasute živim vapnom. Ono se vrlo brzo rastvara. Ovi su ovdje kod nas obični glupani. Rade neoprezno i dijete ih može uloviti. Nisu organizirali nijedan napad na logor. Ne znaju naći pokriće. Imam vrlo mnogo posla sa sređivanjem kartoteke. Ništa nemaju, a jednoga se dana ipak može dogoditi da netko upita što je s ljudima. Došli su ovamo, a nisu otišli. To je škakljiva stvar. Nego, doktore, znadete li vi šutjeti? Svakako bi trebalo inscenirati napad. Pripucati, napraviti uzbunu. Tom bi se prilikom mogli riješiti i nekih naših koji su se istrošili. Ali doktore, što vam ja govorim. Vi niste ustaša." Rubinić je govorio i da bi trebalo raspustiti ženski logor u Staroj Gradiški: "(…) Devedeset posto poslati kućama, a deset posto na prisilni rad u tvornice ili na polja. Naravno, to se ne tiče Srpkinja i Židovki. Naši uopće prave velike pogreške. Zamislite, molim vas, nekima oduzimaju imetak, a ostavljaju im život. I to se zove politika (…)." Uzvišeni je Jakovljeviću pripovijedao i zašto je stavljen pred Ustaški stegovni i kazneni sud i uklonjen iz ustaških redova. Obrazlagao je da je sve to činio iz "prevelike ljubavi prema domovini (…) Poslije sve pođe nizbrdo. Talijani su počeli okupljati četnike i ubacivati i u hrvatska sela. Talijanima nije bilo ni do Srba ni do Hrvata, ali im je bilo do njihove zemlje. Tražili su njegovo izručenje, da pridobiju Srbe." U vrijeme Rubinićeva boravka u starogradiškom logoru ondje je bio zatočen i književnik Mihovil Pavlek Miškina. U razgovorima koje je Jakovljević vodio s Rubinićem ime Mihovila Pavleka Miškine spominjalo se kao ime čovjeka koga više nema. Naime, Miškina je, prema tvrdnji E. D. Kvaternika, uhićen zbog prokomunističke djelatnosti nakon stalnih prijava jedne skupine ustaša iz Podravine na čelu s Mijom Bzikom i Martinom Nemecom. Kvaternik ističe da je osobno izdao nalog da se Miškinu pusti na slobodu i da je to učinjeno u sporazumu s Pavelićem nakon što su za Miškinu intervenirali

neki članovi vlade i zastupnici HSS-a, ali Miškina je i dalje ostao u logoru. Poslije je odveden u Jasenovac, a zatim u starogradiški logor, gdje je u srpnju 1942. likvidiran.[42]

Logor Stara Gradiška imao je svoju posebnu obavještajnu mrežu. Vođa logorske konfidentske, odnosno špijunske mreže jedno je vrijeme bio zatočenik – liječnik (zubar), Rumunj "Tito" ili "Teuto". Stalno je obilazio radionice u logoru, promatrajući zatočenike, i eventualno pružao pomoć bolesnima. Surađivao je s Rubinićem u dojavnim poslovima i jednom su prilikom otkrili četrnaestoricu zatočenika koji su navodno podržavali tajne veze s osobama iz logora. U konfidentsku mrežu bili su uključeni i svi izvidnici UNS-a koji su bili kažnjeni zatočeništvom u logoru.[43]

Nakon izlaska iz logora Stara Gradiška, gdje je proveo blizu godinu dana, Rubinić nije više bio član Ustaškog pokreta. Predane su mu dvije židovske trgovačke tvrtke da s njima posluje. Vrlo se malo zna o njemu nakon rata, čak je u kartoteci Zemaljske komisije za istraživanje ratnih zločina 1945. upisano da je "navodno ubijen po ustašama". Međutim, poslije ga je "pronašao" agent UDB-e koji se potpisivao šifrom "Grga", koji je u jesen 1948. izvijestio da se Rubinića često viđalo u društvima ustaških emigranata u Salzburgu. Zadnji je put u Salzburgu viđen između 12. i 25. rujna 1948. u kavani "Grossglockner". Od tada mu se gubi svaki trag, a s obzirom na to da je financijski dobro stajao, pretpostavljalo se da živi sasvim povučeno negdje u Australiji ili Južnoj Americi.

Zaključak

Vlado Singer i Stjepan Rubinić postali su uspostavom NDH visoki dužnosnici redarstvenog odnosno policijskog aparata NDH. Zbog svojih postupaka obojica su pala u nemilost nadređenih i smijenjeni su sa svojih redarstveno-obavještajnih dužnosti. Približno jednako vrijeme boravili su u koncentracijskom logoru Jasenovac, odnosno u Staroj Gradiški. Za razliku od Singera, koji je u starogradiškom logoru ubijen, Rubinić je nakon godine dana provedene u logoru pušten. Po izlasku iz logora nije više formalno pripadao Ustaškom pokretu, ali mu je omogućeno poslovanje sa židovskim trgovačkim kućama. Nakon propasti NDH povlačio se prema Austriji, gdje je i boravio nekoliko godina, poslije čega o njemu više nema pouzdanih podataka. Pretpostavljalo se da živi povučeno, kao dobro situiran čovjek, negdje u Južnoj Americi ili Australiji.

[42] *Eugen Dido Kvaternik.*, 189. Usp. HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina (ZKRZ), Glavni urudžbeni zapisnik (GUZ), br. 4984/1945., kut. 70. U literaturi se kao mjesto Miškinine pogibije uglavnom navodi logor Jasenovac. Međutim, u svom iskazu danom Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Miroslav Filipović Majstorović, u dijelu iskaza u kojem govori o pojedinačnim slučajevima ubojstava koja su se događala u vrijeme njegova upravljanja logorom Stara Gradiška, spominje i ubojstvo seljačkog pisca Mihovila Pavleka Miškine i ističe da ga je ubio ili dao ubiti Viktor Tomić, ustaški potpukovnik i visoki dužnosnik UNS-a.

[43] I. JAKOVLJEVIĆ, *n. dj.*, 289.

Summary
Davor KOVAČIĆ

Vlado Singer and Stjepan Rubinić – from high-ranking police officials of the Independent State of Croatia to concentration camp prisoners

With the establishment of the Independent State of Croatia, Vlado Singer and Stjepan Rubinić became high ranking officials of the security and police apparatus of the state. Due to their actions both fell afoul of their superiors and were removed from their positions. They served roughly the same amount of time at the concentration camps in Jasenovac and Stara Gradiška. In distinction to Singer, who was killed at the Stara Gradiška camp, Rubinić was released after spending a year in the camp. After his release from the camp he did not formally belong to the Ustaša movement, but he was allowed to conduct business with Jewish mercantile houses. Following the collapse of the Independent State of Croatia, he withdrew toward Austria, where he lived for some years, after which time information about him becomes unreliable. It is assumed that he lives out of the public eye, as a well-situated man, either in South America or Australia.

Key words: Vlado Singer, Stjepan Rubinić, security forces, police, the Independent State of Croatia, concentration camps, Jasenovac, Stara Gradiška

UDK: 329.18(497.5=131.1)"1941/1943"
94(497.5 Molat)1941/1943"
343.819.5(497.5 Molat)"1941/1943"
Izvorni znanstveni članak

Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu

Zlatko BEGONJA
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Republika Hrvatska

Politika koju je Kraljevina Italija provodila prema istočnojadranskom prostoru, pa tako i prema području hrvatske Dalmacije, napose agresivno izražena od trenutka pojave fašizma, rezultirala je nizom negativnih posljedica. Jedna od takvih bila je, u vrijeme Drugoga svjetskog rata, uspostava koncentracijskih logora za civilne internirce, gdje je živote izgubio znatan broj domaćega hrvatskog stanovništva. U tom smislu ovaj rad problematizira postojeća proturječja glede stvarnoga broja žrtava u fašističkom koncentracijskom logoru na otoku Molatu koja su proizišla kao rezultat provedenih istraživanja. Usporedbom do sada aktualnih tvrdnji glede broja stradalih, kao i, suprotno tome, predočenjem novih spoznaja, nastala razlika otvorila je mogućnost uvida u eventualne razloge ciljanoga preuveličavanja broja stradalih osoba u spomenutom logoru.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, fašistički logor Molat, 1941.-1943.

Uvodne napomene

Proklamirana iredentistička politika, koju su Talijani aktivno zastupali i provodili prema istočnojadranskim područjima, imala je svoje ishodište u drugoj polovici 19. stoljeća.[1] Prema tako uspostavljenom političkom okviru, talijanski su iredentisti i prostor hrvatske Dalmacije, koja se tada u političkom i administrativnom smislu nalazila pod Drugom austrijskom upravom, smatrali dijelom tzv. neoslobođenih zemalja (*terra irredenta*). Njihovim intencijama navedeni je teritorij trebalo u doglednoj budućnosti, bez odgađanja i bilo kakvih zapreka, administrativno-politički u cijelosti pripojiti talijanskom državnom prostoru.[2]

[1] Agresivno političko djelovanje s ciljem svojatanja tuđih teritorija prema povijesnoj, etničkoj i jezičnoj povezanosti. U ovom slučaju radilo se o pojmovima koji su se odnosili na tzv. talijansku neoslobođenu zemlju (*terra irredenta*) na drugoj strani Jadrana. O navedenoj politici i njezinu cjelovitom značenju: Angelo VIVANTE, *Jadranski iredentizam*, Zagreb 2002.; Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915*., Zagreb 1960., 76.-93.

[2] Primjerice, u zacrtanim planovima Kraljevine Sardinije iz 1858., sačinjenima za potrebe obnove, odnosno nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja Italije, nalazimo i Dalmaciju. Ta činjenica govori o očitom primjeru talijanskih imperijalističkih težnji prema hrvatskim područjima. Preuzeto iz Šime PERIČIĆ, "Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918-1923. god.", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, Zadar 1973., 9. (Međutim, u takvim političkim prilikama i prevladavajućem ozračju može se smatrati da je ipak bila riječ o iredentističkim, a ne imperijalističkim težnjama).

Takav politički oblik ponašanja posebice je bio izražen u razdoblju do pred početak Prvoga svjetskog rata.[3] U tim je okolnostima Kraljevina Italija u odnosu na pokrenuti globalni vojni sukob zauzela promišljenu oružano neutralnu poziciju (u odnosu na Trojni savez i Antantu),[4] ali uz istodobno poticanje i provedbu veoma intenzivnih diplomatsko-pregovaračkih aktivnosti. Talijanski pregovarački interes tada je bio prvenstveno usmjeren u pravcu pokušaja ostvarenja teritorijalnih dobitaka na istočnojadranskoj strani, koji su u političkom smislu potpuno odgovarali prethodno spomenutim iredentističkim težnjama. Takvi su zapravo bitno naznačili buduće talijanske imperijalističke nakane.

U svrhu realizacije navedenih zamisli talijanska je diplomacija svoje inicijative ponudila jednoj i drugoj sukobljenoj strani. Nakon kratkotrajnog razdoblja, postupkom koji se mogao nazvati "trgovačka licitacija", naposljetku je uspjela sa silama Antante 1915. zaključiti i potpisati Londonski sporazum. Postignutim dogovorom Italija je za ponuđene usluge u ratu jednoj strani dobila međunarodno ovjerena jamstva za svoje teritorijalne pretenzije, koje su se poglavito odnosile na buduće zauzimanje većega dijela istočnojadranskih hrvatskih područja.[5]

Odmah nakon okončanja ratnih sukoba, koji su pored ostaloga označili vojni poraz i potpuni raspad Austro-Ugarske Monarhije, nastupilo je žurno talijansko vojno-političko postupanje u pravcu realizacije prije dobivenih jamstava od koalicijskih partnera. Ona su naime podrazumijevala neosporivo pravo Italiji na ostvarenje teritorijalnih dobitaka na drugoj, istočnoj strani Jadrana.[6] Pod utjecajem nastalih prilika, Italija je tijekom 1919. vojno zauzela ukupno 34 dalmatinske općine.[7]

---

[3] Neposrednim povodom za početak Prvoga svjetskog rata, obilježenog sukobom sila nepotpunog Trojnog saveza (bez Italije) i Antante (V. Britanija, Francuska, Rusija), smatra se atentat na austrijskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda izvršen u Sarajevu 28. lipnja 1914. M. MARJANOVIĆ, *n. dj*., 20.-27.

[4] Premda je Italija prije početka Prvoga svjetskog rata uz Njemačku i Austro-Ugarsku činila Trojni savez (poslije Centralne sile) uspostavljen još 1882. godine. M. MARJANOVIĆ, *n. dj*., 24.; Ferdo ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, Split 1933., 30., 70.

[5] Londonski sporazum između Italije i tadašnjih svjetskih velevlasti, V. Britanije, Francuske i Rusije, potpisan je 26. travnja 1915. (nosio je oznaku tajnosti), a podrazumijevao je podjelu istočnojadranskih prostora. Italija je trebala ostvariti pravo, pored ostalih istočnojadranskih područja, i na provinciju Dalmaciju, i to od granične crte na sjeveru, koja je polazila od mjesta Tribanj, pa nadalje do južne crte, koja se odnosila na rt Planka ili rt Ploče (između Trogira i Šibenika). Od toga rta pa sve dalje do rijeke Drim svjetske velevlasti bile su voljne prepustiti Srbiji i Crnoj Gori. Za tekst zaključaka Londonske konferencije i potpisivanje Memoranduma: Ferdo ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije*…, 130.-136.; M. MARJANOVIĆ, *n. dj*., 445.-449.; Dragovan ŠEPIĆ, *Italija, Saveznici i Jugoslavensko pitanje 1914.-1918.*, Zagreb 1970., 72.

[6] Neposredno nakon potpisanog primirja od 3. studenoga 1918. između Austro-Ugarske i savezničkih predstavnika, Italija je 4. studenoga vojno zauzela grad Zadar. Takav se čin prioritetno zasnivao na odredbama vojnog primirja, koji je u sebi sadržavao određenje privremene granične crte sukladno prije spomenutima iz Londonskog ugovora. O uvjetima potpisanog primirja, kao i značenju njegove točke 3., koja je bitno odgovarala članku 5. iz Londonskog ugovora: Ferdo ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, 221.-224.

[7] O tijeku okupacije i podjeli okupiranih područja na tri zone: Š. PERIČIĆ, "Prilog poznavanju talijanske okupacije…", 7.-40.; Dragan R. ŽIVOJINOVIĆ, "Italija u Dalmaciji 1918.-1920.", *Zadarska revija*, br. 1-2, Zadar 1974., 98.-120.

Pokrenuti mirovni pregovori između vojnih pobjednika i poraženih,[8] koji su također nastali kao jedna od posljedica završetka ratnih zbivanja, za svoj rezultat imali su pored ostaloga i postignuti Rapallski ugovor.[9] Taj je ugovor zapravo naznačio okončanje dotadašnje provedbe talijanske vojne okupacije spomenutih teritorija, upravo zato što je svojim sadržajem podrazumijevao dogovoreno konačno razgraničenje između Kraljevine Italije i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), i to isključivo na štetu Hrvatske.[10] Međutim, od toga trenutka započelo je razdoblje koje će u sljedeća dva desetljeća, posebice izraženo u vrijeme fašističke vladavine (1922.–1943.), ostati bitno obilježeno permanentnom i nasilnom talijanizacijom tako "dobivenog" i okupiranog hrvatskog etničkog prostora.[11]

Talijanska vojna okupacija dalmatinske Hrvatske 1941.-1943.

Njemačkom agresijom na Kraljevinu Jugoslaviju od 6. travnja 1941. označen je i početak talijanskog vojnog uključenja u taj sukob.[12] U tom su smislu talijanske postrojbe, na temelju dogovora s njemačkim vojno-političkim vodstvom glede podjele interesnih zona na jugoslavenskom teritoriju,[13] krenule u

[8] Nakon završetka Prvoga svjetskog rata započela je 18. siječnja 1919. u Parizu Konferencija mira s glavnim ciljem konačnog određenja novih međudržavnih razgraničenja koja su nastala u promijenjenim vojno-političkim okolnostima. Posebice u tom pogledu, više o pregovorima vođenim između mirovnih predstavnika Italije i Kraljevstva SHS, kod kojih je prevladavala teškoća označena sintagmom "Jadransko pitanje", Ante Smith PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić: Problem Hrvatsko-srpskih odnosa*, München 1959., 233.-278.

[9] Ovaj ugovor postignut između predstavnika Kraljevine Italije i predstavnika Kraljevstva SHS potpisan je 12. studenoga 1920. u talijanskom mjestu Rapallo (pokraj Genove). U sklopu ugovora potpisana je i tzv. Antihabsburška konvencija. Bogdan KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.*, Zagreb 1975.; A. S. PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić: Problem*…, 268.-278.

[10] Rapallskim ugovorom Italiji je zajamčeno nepovratno pravo na Istru (osim Kastva), otoci Cres, Lošinj, Lastovo te grad Zadar. Rijeka je ostvarila status samostalne države, ali je i ona 1924. ušla u sastav Italije. A. S. PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić: Problem*…, 277.

[11] Iscrpno o talijanskoj politici i metodama provedbe potpune talijanizacije jezika, kulture i dr., vidjeti: Hrvoje MEZULIĆ, Roman JELIĆ, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji 1918.-1945., Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*, Zagreb 2005.

[12] Nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu (Njemačka, Italija i Japan) 25. ožujka 1941., dio vojnih časnika jugoslavenske vojske pod vodstvom Dušana Simovića, uz presudni utjecaj britanskih obavještajnih službi, izvršili su 27. ožujka 1941. vojni prevrat. Njemačka i Italija prihvatile su ovakav potez dijela jugoslavenske vojske kao izazov i pokrenule 6. travnja zajedničku vojnu ofenzivu, koja je bila okončana veoma brzo, već 17. travnja 1941. U tom sukobu jugoslavenska je vojska bila u potpunosti razbijena, dok su državni politički predstavnici, odnosno vlada Kraljevine Jugoslavije, izbjegli u inozemstvo. Ljubo BOBAN, *Hrvatske granice 1918.-1993.*, Zagreb 1993., 45. Također prikaz izvršenih vojnih akcija trupa Osovine prema teritoriju Kraljevine Jugoslavije, vidjeti: V. VRANČIĆ, *Branili smo državu*, knj. 1., Barcelona-München 1985., 221.

[13] Okupacijsku podjelu jugoslavenskog teritorija 1941., provedenu na temelju dogovora ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije postignutog na Bečkoj konferenciji (20. travnja 1941.), Lj. BOBAN, *n. dj*., 45.-46.; Dragovan ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941.-1943.)", *Putovi revolucije,* 1-2, Zagreb 1963., 215. Također o svim talijanskim vojnim postrojbama koje su sudjelovale u činu okupacije hrvatskog područja vidjeti: Vladimir ALAVANJA, *Talijanski koncentracijski logori u sjevernoj Dalmaciji*, Zadar 2003., 3.

ostvarenje svoga prije zacrtanog plana.[14] Jedan od važnijih bio je onaj usmjeren u cilju konačnog pripojenja fašističkoj Italiji preostalih dijelova hrvatskog obalnog područja, odnosno cijele Dalmacije, koja do tada na temelju važećega Rapallskog ugovora nije bila u njezinu sastavu.[15]

Paralelno s navedenim talijanskim vojnim aktivnostima, Benito Mussolini je odmah, 12. travnja 1941., svojom odlukom utemeljio upravu nazvanu Civilni komesarijat za Dalmaciju, sa sjedištem u Zadru.[16] Za čelnu osobu ove uprave imenovan je dr. Athos Bartolucci,[17] civilni povjerenik s veoma velikim ovlastima, koji je svoju dužnost započeo obnašati već 15. travnja 1941. godine. Nadalje, potpuna konsolidacija tadašnje talijanske teritorijalne okupacije zapravo je dovršena definiranjem Rimskih ugovora, zaključenih i potpisanih 18. svibnja 1941., i to između Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i Italije.[18] Uvjetima tih ugovora Italija je ostvarila pravo na pretežiti dio hrvatskog obalnog i otočnog prostora, a NDH je dobila mogućnost uspostave svoje vlasti nad preostalim manjim dijelom, i to onim koji se odnosio na dio Hrvatskog primorja, otok Pag, obalu od Splita do Dubrovnika, odnosno do točke između Cavtata i Vitaljine.[19]

Istodobno s potpisivanjem Rimskih ugovora Italija je, uvažavajući nove vojno-političke realnosti, na anektiranom prostoru Dalmacije uspostavila administrativno-političku jedinicu nazvanu Namjesništvo Dalmacije (*Governa-*

[14] Njemačka je diplomacija još 1939. iznosila svoja službena stajališta glede eventualnog raspada Kraljevine Jugoslavije. U takvom mogućem razvoju situacije Njemačka je držala da bi Italija trebala upravljati rješavanjem krize upravo zato što ona ima pretežne interese u Jugoslaviji (premda su takva razmišljanja u Italiji bila aktualna još od 1937.). Galeazzo CIANO, *Tajni arhivi Grofa Ciana (1936.-1942.)*, Zagreb 1952., 299., 453.-454.

[15] Bez obzira na nove vojno-političke okolnosti koje su uslijedile već 10. travnja 1941., kada je došlo do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, Italija je u pregovorima s njemačkom diplomacijom oko podjele teritorijalnog "plijena" u Jugoslaviji ustrajavala na zahtijevanju cijele Dalmacije. Takvo je svoje stajalište opravdavala primjedbom da Dalmaciju ne traži prema etničkom principu, nego prema tzv. načelu životnog prostora. G. CIANO, *n. dj.*, 459.-462.

[16] O funkcioniranju Civilnog komesarijata za Dalmaciju (Commissariato civile per la Dalmazia), opširnije: Valentin URANIJA, "Zadar 1941. godine", *Zbornik 2*, Split 1972., 239.-241.

[17] Tadašnji glavni dužnosnik fašističke stranke u Zadru. Jovan VASILJEVIĆ, *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Beograd 1972., 12. Također o gledištima i poduzetim aktivnostima A. Bartoluccija u namjeri promjene ukupnog društvenog i političkog stanja u Dalmaciji D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika…", 216.-217.

[18] Riječ je o tri ugovora: Ugovoru o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije, Sporazumu o pitanjima vojničkog značaja koja se odnose na jadransko primorsko područje, Ugovoru o jamstvu i suradnji između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske, te konačno Zaključnom zapisniku. Ovi ugovori koje su parafirali Pavelić i Mussolini trebali su vrijediti sljedećih 25 godina. O ugovorima: V. VRANČIĆ, *n. dj.*, 317-320.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Ljubljana 1986., 468.-474.; Stijepo PERIĆ, *Sloboda*, br. 1, 2, 3, 4. (nezavisni mjesečnik za politiku i književnost), Buenos Aires 1949. Dr. Stijepo Perić bio je predstavnik NDH u Rimu od 1941. do 1943., a od tada pa do 1944. godine obnašao je dužnost ministra vanjskih poslova NDH.

[19] O razgraničenju između NDH i Italije: Lj. BOBAN, *n. dj.*, karta VII., 49. Ovdje ipak vrijedi posebno podcrtati da su Rimski ugovori u postignutim graničnim teritorijalnim podjelama većim svojim dijelom slijedili ona ranije zajamčena Italiji prema Londonskom ugovoru iz 1915. godine.

terato Dalmazia), sa sjedištem u Zadru.[20] Za namjesnika je imenovan Giuseppe Bastianini, istaknuti član fašističke stranke koji je prema postojećim zakonskim odredbama bio izravno podčinjen Benitu Mussoliniju.[21] Ovo je Namjesništvo objedinjavalo tri pokrajine: Zadar, Split i Kotor, kojima su upravljali prefekti,[22] a oni su za svoj rad neposredno odgovarali imenovanom namjesniku. Prefektom zadarske pokrajine imenovan je Vezio Orazi,[23] a njene granice odnosile su se na prostor polazeći od otoka Premude pa do rta Planka (rta Ploče), između Trogira i Šibenika, te su zauzimale površinu od 3 719 km^2, unutar kojih je bilo nastanjeno ukupno 179 858 stanovnika.[24]

Navedene administrativno-upravne aktivnosti pratila je i intenzivna politička djelatnost, ismjerena prvenstveno u cilju uspostave i jačanja fašističkih organizacija na području Namjesništva Dalmacije.[25] Jednako tako, u namjeri učvršćenja svoje vlasti, iz Italije su na taj prostor započeli s procesom povećanog doseljenja kvalificiranih osoba za rad u raznim državnim službama, poglavito onih iz pravosuđa i uprave. Pritom je posebna pozornost bila posvećena školstvu, preko kojeg se u budućnosti trebao ostvariti onaj primarni cilj, uspostava dominacije talijanskog jezika i kulture. Zbog toga su primjerice, za potrebe izvođenja nastave u školama, naseljavali i veći broj talijanskih učitelja s prostora Apeninskog poluotoka. Takve su okolnosti bile uzrokom nastanka specifičnog ozračja, što je kod pojedinih fašističkih dužnosnika stvaralo dojmove njihove apsolutne vlasti. Sve je to na koncu rezultiralo njihovim ustrajnim zahtjevima prema Mussoliniju, koji su primarno sadržavali traženje provedbe konačne "eliminacije Slavenstva u Jadranskoj teritoriji".[26]

S obzirom na dobivene ovlasti, namjesnik Bastianini pokretao je niz akcija u cilju izvedbe cjelovitog potalijančenja na području njegove odgovornosti. Stoga se na svim društvenim razinama, posebice u športu, kulturi, školstvu i upravi, započeo odvijati paralelni proces. Naime, takav je s jedne strane podrazumijevao provođenje postupaka krute i neodgodive talijanizacije, dok je s druge označavao radnje koje su za glavni cilj imale trajno uništenje svih dotadašnjih ostataka hrvatske kulture, jezika ili bilo kojih drugih netalijanskih obi-

[20] Namjesništvo je raspušteno odlukom novoga predsjednika vlade Kraljevine Italije, maršala Pietra Badoglia od 7. kolovoza 1943. godine. Giovanni Eleuterio LOVROVICH, *Zara dai bombardamenti all'esodo (1943.-1947.)*, S. lucia di Marino 1974., 26.

[21] O obliku administrativno-upravne podjele koji je na anektiranom području provela talijanska fašistička vlast, opširnije: V. URANIJA, "Zadar 1941. godine", 240.-242.

[22] Viši upravni službenici.

[23] Ubijen iz zasjede u zadarskom zaleđu od strane Narodnooslobodilačkog pokreta 26. svibnja 1942., i to kao čin odmazde za prethodno fašističko strijeljanje Rade Končara Brke, sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske i člana Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Državni arhiv Zadar (dalje: DAZD), Obrad EGIĆ, "Pogibija Vezia Orazia", *Memoarska građa*, KP 34/1242-1249., preslika, svežnjić 5., list 1-9.

[24] J. VASILJEVIĆ, *Mornarica Narodnooslobodilačke*…, bilješka 4., 12. U istoj bilješci nalaze se i podaci za pokrajine Split i Kotor.

[25] Sustav uspostavljenih fašističkih organizacija na području Namjesništva Dalmacije. V. ALAVANJA, *Talijanski koncentracijski*…, 4.

[26] *Isto*.

lježja. Ove događaje neizostavno su pratili razni oblici kršenja ljudskih prava, uz primjenu nasilja, represije i zločina što su ih talijanske fašističke vojne i civilne vlasti provodili nad hrvatskim stanovništvom.[27] Takvi su postupci trajali sve do objave vojne kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine.[28]

Talijanska vojna okupacija dalmatinske Hrvatske, koja je stvarno započela odmah po završetku Prvoga svjetskog rata, i takva formalno bila uokvirena odredbama Rapallskog ugovora, dobila je svoj nastavak koji je u cijelosti bio dovršen početkom Drugoga svjetskog rata. Ova druga okupacija ostala je bitno obilježena tadašnjim prevladavajućim političkim orijentacijama u Italiji. Naime, dolaskom fašizma na vlast prvotna aktualna iredentistička opredjeljenja naknadno su prerasla u imperijalistička zahtijevanja i kao takva bila zasnovana na fašističkoj doktrini stvaranja imperija.[29] Talijanske iredentističko-imperijalističke težnje, uperene prvenstveno u pravcu otimanja hrvatskih jadranskih prostora, u promatranom razdoblju bile su ključno oslonjene na prethodno postignute i međunarodno ovjerene diplomatske pobjede. Spojem diplomacije i vojne snage, kao i paralelno s time praktičnom provedbom nasilništva, represije i zločinstava na terenu, Italija je ustrajavala na cjelovitoj realizaciji pripajanja hrvatskih područja u svoje državnopravne okvire.

Uspostava i funkcioniranje koncentracijskog logora na otoku Molatu

U sklopu poduzetih fašističkih mjera za nasilnu promjenu etničke i političke slike na okupiranom i anektiranom istočnojadranskom prostoru, pa tako i onom dalmatinske Hrvatske, talijanske vojne i civilne vlasti služile su se prokušanom metodom deportacije,[30] odnosno internacije[31] domaćega civilnog stanovništva, u za to posebno uspostavljene koncentracijske logore.[32] Stavlja-

[27] Iscrpno o talijanskom postupanju i provedbi represije i zločinstava prema Hrvatima iz Dalmacije *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946.; Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora*, Šibenik 1945.; Josip GRBELJA, *Talijanski genocid u Dalmaciji. Konclogor Molat*, Zagreb 2004., 17.-110.

[28] Pad fašizma u Kraljevini Italiji nastupio je uhićenjem Benita Mussolinija 25. srpnja 1943., a vojna kapitulacija Kraljevine Italije objavljena je javnosti 8. rujna 1943., premda je protokol o primirju i kapitulaciji bio potpisan nešto ranije, 3. rujna.

[29] "U fašističkoj doktrini rimska tradicija imperija nije samo teritorijalni, vojni ili trgovački izraz, već duhovni i moralni. Za fašizam namjera stvaranja imperija, odnosno ekspanzija nacije, manifestacija je vitalnosti." Benito MUSSOLINI, *La dottrina del Fascismo*, Firenze 1941.

[30] Taj pojam označava "za vrijeme rata ili u totalitarnim režimima, pojedinačno ili grupno prisilno odvođenje civilnog stanovništva s osvojenog teritorija u internaciju, u koncentracijske logore". *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb 2003., 230.

[31] Internacija je "odvođenje neke osobe u prisilno boravište unutar kojega ona ima relativnu slobodu kretanja uz nadzor ili uz obvezno javljanje policiji". *Isto*, 482.

[32] Opširno o fašističkim metodama deportacije i internacije civila te o razlozima takvih postupaka, kao i razjašnjenju pojmova vezanih uz različite vrste uspostavljenih logora u Italiji, kao i na okupiranim i anektiranim dijelovima istočnojadranskog prostora Carlo Spartacco CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori, Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. 1943.)*, Zagreb 2006.

njem u funkciju takvih logora i njihovim popunjavanjem Talijani su namjeravali, pored ostaloga, provesti i ciljano etničko "čišćenje" spomenutoga teritorija. Takav postupak zasnivao se na potrebi fizičkog premještanja i nadziranja netalijanskih pojedinaca ili skupina ljudi koji su svojim ponašanjem izražavali simpatiju, verbalno podržavali ili pak zbog svojih političkih gledišta u budućnosti eventualno mogli pripadati komunističkim političkim organizacijama. Istoj kategoriji pripadali su i svi oni koji su bili skloni odobravanju postupaka partizanskih vojnih snaga koje su u tom razdoblju provodile aktivna protutalijanska djelovanja.[33]

Uz navedeni postupak "čišćenja" terena, talijanske su vlasti posezale i za uhićenjima skupina ljudi koji su bili u rodbinskoj vezi s pristašama partizanskog pokreta, zbog čega su takvi u konačnici i dobivali status talaca. Njihova sudbina ovisila je isključivo o razvoju vojnih i političkih događaja na okupiranom i anektiranom prostoru pod talijanskom upravom.[34] Stoga su primjerice pojedini taoci bili kažnjavani smrću strijeljanjem, i to isključivo zbog odmazde za prethodno izvedene partizanske akcije protiv talijanskih vojnih snaga.[35]

Sve izražajnije protutalijanske, odnosno protufašističke aktivnosti na istočnojadranskom prostoru, što je značilo i na teritoriju dalmatinske Hrvatske, kako komunističkih političkih organizacija, tako i partizanskih oružanih formacija, rezultirale su nizom reakcija fašističkih vlasti. Naime, fašisti su u takvim prilikama nastalo stanje tretirali dostatnim, odnosno ključnim razlogom za stavljanje u funkciju mreže koncentracijskih logora za civilne internirce. Uspostavljeni logori imali su glavnu svrhu prvenstveno u fizičkom udaljavanju, odnosno premještanju, i na taj način strogom nadziranju domaćeg stanovništva. Pored toga, oni su imali i izravnog utjecaja na praktično ostvarenje potpunog oslobađanja teritorija od netalijanskog narodnog elementa.[36]

U tom su smislu formirani koncentracijski logori za civilne internirce duž cijele istočnojadranske obale,[37] od kojih je ovdje posebice zanimljiv upravo

[33] Do 22. lipnja 1941., kada je u Hrvatskoj došlo do komunističkog poziva na oružani ustanak protiv fašističko-nacističkog okupatora, Talijani su upravljali svoje represivne postupke isključivo protiv etničkih Hrvata i Slovenaca, koje su zajedničkim (pogrdnim) imenom nazivali *Slavi*. Nakon toga nadnevka represalije su provodili protiv svih (bez obzira na nacionalnost) pripadnika i simpatizera komunističkih organizacija i partizanskih vojnih odreda koji su na istočnojadranskom prostoru aktivno politički i vojno djelovali protiv talijanskih okupatorskih struktura vlasti.

[34] Status talaca dobili su na temelju zapovijedi koju je izdao namjesnik Dalmacije G. Bastianini 7. lipnja 1942. god.ine Cjeloviti tekst zapovijedi u: Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora*, Šibenik 1945., 8.-10, kao i zapovijedi zadarskog prefekta Gaspera Barbere od 2. studenoga 1942., 18.-19.; Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1946., 39.

[35] O tome opširnije: D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika…", 232.; Ante MAŠTROVIĆ-NINO, "O razvoju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB u gradu i okrugu Zadar", *Zadar/Zbornik*, Zagreb 1964., 332.

[36] D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika…", 233.

[37] Uz Molat, tu su bili logori na Rabu, u Bakru, Kraljevici, kratkotrajno u Rijeci, na Zlarinu, Mamula, Prevlaka, kao i oni izričito tranzitni, na zadarskom otočiću Ošljaku, Murteru, u Biogradu, Vodicama, Divuljama, te nedovršeni na otoku Ugljanu. O logorima, kao i načinu njihova

onaj koji se nalazio na užem prostoru dalmatinske Hrvatske. Naime, radi se o logoru na otoku Molatu smještenom u zadarskom arhipelagu. Njegovu uspostavljanju prethodila je izravna zapovijed namjesnika Dalmacije G. Bastianinija od 13. lipnja 1942., koja je prvotno predviđala poziciju jednoga takvog logora za "obitelji onih osoba koje su prešle odmetnicima"[38] na otoku Viru u blizini Zadra.[39]

Nakon što je naknadno utvrđeno da je predložena lokacija, isključivo zbog objektivnih razloga vezanih uz nedovoljne izvore vode i relativno lake mogućnosti bijega, neprilična za uspostavu logora, pristupilo se traženju alternative. Ona je ubrzo pronađena na novom odredištu na otoku Molatu, pa je žurno pokrenuta izgradnja u prirodnoj uvali poznatoj pod imenom "Jazi".[40] Formirani tranzitni logor[41] bio je u cijelosti pod nadležnosti Civilnoga namjesništva za Dalmaciju,[42] a svojim je funkcioniranjem započeo 30. lipnja 1942. godine.[43] Prvi upravitelj bio je Leonardo Fantoli, koga je nekoliko mjeseci poslije na toj funkciji zamijenio Carlo Sommer.[44] Za nadzor logora bilo je zaduženo 180 karabinjera[45] i približno 500 vojnika,[46] dok je njegov kapacitet iznosio 1 200 interniranih osoba. U nekim prilikama logor je bio prekapacitiran, pa se u njemu tada nalazio i znatno veći broj interniranih osoba.[47] Prije konačnog dovršetka izgradnje 12 predviđenih drvenih logorskih kućica (baraka), internirci su bili prihvaćani i smješteni u za tu prigodu posebno postavljene šatore.

funkcioniranja, cjelovitije C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 154.-170.; J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 143.-145.

[38] Preuzeto iz J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 111.

[39] Razlozi zašto je logor prvotno trebao biti smješten upravo na otoku Viru, kao i zbog čega se ipak od takvih namjera naknadno odustalo. J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, bilješka 51., 110.; A. MAŠTROVIĆ-NINO, "O razvoju revolucionarnog…", 332.

[40] Logor je zauzimao prostor od ukupno 1 km^2. Preuzeto iz A. MAŠTROVIĆ-NINO, "O razvoju revolucionarnog…", 332.

[41] Takav je služio kao prihvatni, dok se mnoge internirane osobe naknadno nije prebacilo u neki od logora u Italiji. Gorka BOŽULIĆ, "Talijanski logor na Molatu i u Fraschette iz Drugoga svjetskog rata", *Zadarska Smotra*, broj 3-4, 2005., 141.-186.; *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946., 94.

[42] Uspostavljen na temelju prije spomenute zapovijedi namjesnika Dalmacije G. Bastianinija od 13. lipnja 1942. godine. Međutim, za razliku od ovoga logora, mnogi drugi bili su formirani na zahtjev (a time i pod njihovom nadležnosti) Ministarstva unutarnjih poslova ili vojnih vlasti Kraljevine Italije. C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 154., 155.

[43] D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika…", 233.

[44] J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 111.

[45] Talijanske redarstvene snage.

[46] Preuzeto iz J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 111.; C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 319.

[47] C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 319.; J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 114. Iz ovoga logora mnogi su internirci prebacivani u slične logore u Italiju. Preuzeto iz C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 320.

Prvi internirci, njih 223, od čega su dvije trećine bili žene i djeca,[48] stigli su, početkom funkcioniranja logora, iz Zadra motornim brodom *Amiraglio Viotti*.[49] Prijevoz ostalih interniraca iz svih dijelova Zadarske pokrajine (*Provincia di Zara*)[50] tijekom narednih godinu dana nastavio se provoditi na isti način sve do raspuštanja logora što je nastupilo *via facti* 8. rujna 1943. godine.[51] Na temelju nekih slobodnih procjena, jer prema dosadašnjim saznanjima nisu sačuvani cjelokupni popisi logoraša,[52] smatra se da je kroz logor ukupno prošlo najmanje 10 000, a najviše 30 000 osoba.[53] Međutim, u tom kontekstu ovdje vrijedi skrenuti pozornost i na dopis namjesnika za Dalmaciju G. Bastianinija od 24. studenoga 1942., kojim je Ministarstvo unutrašnjih poslova u Rimu upozorio na zasluge dotadašnjeg zamjenika prefekta zadarske pokrajine Dr. Camilla Bruna. Naime, Bastianini je za njega izrijekom naveo: "Vodio je brigu oko provođenja u život moje naredbe od 7. juna 1942. br. 150. protiv partizana, pokupivši najmanje 2500 članova njihovih familija, koje je sakupio i doveo na otok Molat, gdje je bio osnovan koncentracioni logor pod njegovim ličnim rukovođenjem i nadzorom."[54]

U spomenutom kontekstu, a uvažavajući i ovaj posljednji navod, treba podvući činjenicu kako do sada nigdje nije objavljen egzaktan i konačan podatak o ukupnom broju interniranih osoba na Molatu, pa tako niti u relevantnoj publikaciji *Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora* tiskanoj u Šibeniku 1945. od strane Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.[55] Isto tako nije objavljen ni u drugoj takvoj publikaciji,

[48] O broju prevezenih interniraca u logor na otoku Molat, kao i o njihovoj spolnoj i dobnoj strukturi J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 112.-114.; C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 319., 321.

[49] Brod Jadranske plovidbe Sušak koji je u prethodnom razdoblju nosio ime *Topola*. Preuzeto iz J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 111.

[50] Tu su pripadali internirci iz zadarskog, šibenskog i kninskog područja. A. MAŠTROVIĆ-NINO, "O razvoju revolucionarnog…", 332.

[51] Nakon objave o vojnoj kapitulaciji Kraljevine Italije 8. rujna 1943., odmah je po inerciji došlo do napuštanja mjesta od strane talijanskih vojnika koji su čuvali logor, pa je logor na osnovi te činjenice bio raspušten sam po sebi. C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 321.

[52] V. ALAVANJA, *Talijanski koncentracijski*…, 8.

[53] Ovdje naime treba napomenuti kako upravo J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 117., navodi da je kroz logor prošlo više od 10 000 interniraca, s mogućnošću (premda podvlači neistraženo) da ih je bilo i 25 000, odnosno 30 000. U svojim je svjedočanstvima Josip Bašić Bepo napisao da je kroz logor prošlo oko 20 000 osoba. Josip BAŠIĆ BEPO, *Molat u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945., Tragovima događaja*, Zadar 2008., 81. Isti podatak daje i V. ALAVANJA, *Talijanski koncentracijski*…, 8. Međutim, podatke o broju interniranih osoba koji su prošli kroz logor na otoku Molat prema vlastitim saznanjima donosi i C. Capogreco, a pritom se koristio brojem od ukupno 10 000 osoba. C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 321. Također je isti brojčani podatak od 10 000 logoraša upotrijebila u svome radu Narcisa LENGEL-KRIZMAN, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", *Povijesni prilozi*, god. 2 (1), Zagreb 1983., 253.

[54] Preuzeto iz Zemaljska komisija…, *Dokumenti*..., Šibenik 1945., 23., 24.

[55] Komisija je formirana prema odluci Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) od 19. svibnja 1944. godine. Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb 1998., 15.-23.

naslova *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, objavljenoj u Beogradu 1946. od Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.[56] To je tim važnije jer je upravo Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na temelju postojećega Pravilnika o svome radu[57] trebala, premda, kako je to bilo navedeno "prema potrebi", objavljivati rezultate svojega rada.[58]

O životu interniraca u logoru postoje mnoga pisana svjedočanstva suvremenika tih zbivanja i sva govore o iznimno teškim životnim prilikama koje su vladale u vrijeme njihova boravka na tom prostoru.[59] Pritom su naglašavali kako su u logoru bili posebice izraženi problemi smještaja, prehrane, higijenskih uvjeta i zdravstvene skrbi. Također su govorili o posljedicama koje su proizlazile iz fašističkog nasilničkog ponašanja.[60] U takvim okolnostima, prema tvrdnjama svjedoka, u logoru je bio dostignut visok stupanj smrtnosti pa se zbog toga promatrani prostor često nazivao "logorom smrti".[61]

Uz spomenuti naziv logora vezuje se i navodni postojeći izvještaj upravitelja Leonarda Fantolija od 25. studenoga 1942. godine.[62] Prema njemu su naime u razdoblju od 30. lipnja pa do spomenutoga nadnevka, dakle u pet mjeseci, u logoru umrle ukupno 442 osobe.[63] I stoga bi, kada bi se ovaj navod prihvatio

[56] S obzirom na značenje i izrazitu važnost ovih komisija, bilo je opravdano očekivati da njihove publikacije donose točne podatke. Ali i pored toga, sva ostala do sada ovdje navedena literatura nije ponudila podatke o ukupnom broju interniranih osoba. Zato je problematika i dalje ostala isključivo na razini brojčanih pretpostavki.

[57] Odlukom Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) od 30. studenoga 1943. pokrenuta je uspostava Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, pa je Nacionalni Komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), pod čiju je nadležnost komisija pripadala, donio 8. svibnja 1944. Pravilnik o njezinu radu. J. JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog*…, 15.-23.

[58] Takav tip obveze proizlazio je iz članka 8. Pravilnika. Spomenuti Pravilnik imao je ukupno 13 članaka. Cijeli njegov tekst u: Državni arhiv Zadar (DAZD), br. fonda 136., *Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (1944.-1946.)*, sign. 13.1., kutija 13.1.1., "Gradska komisija za ratne zločine pri Gradskom Narodno oslobodilačkom odboru Zadar", Opći spisi.

[59] Iscrpno svjedočenje napisao je u svojoj knjizi Josip BAŠIĆ BEPO, *Molat u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945., Tragovima događaja*, Zadar 2008. Također o sudbinama interniraca svjedočenja su zabilježena u *Murterski godišnjak - dvije talijanske okupacije*, broj peti, Murter 2007., 149.-250. Ista tematika obrađena je dostatno i u prethodno spomenutim djelima J. Grbelje, C. Capogreca, V. Alavanje, kao i kod Narcise LENGEL-KRIZMAN, "Koncentracioni logori…", 253.-257.

[60] V. ALAVANJA, *Talijanski koncentracijski*…, 7.; C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 320.; J. BAŠIĆ BEPO, *Molat u Drugom*…, 81.

[61] C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 320.; napominje da je taj logor zbog navedenih prilika šibenski biskup mons. Jerolim Mileta nazvao grobljem živućih, premda su logoraši od svoje rodbine dobivali pakete pomoći s hranom. A: MAŠTROVIĆ-NINO, "O razvoju revolucionarnog…", 333.

[62] Pojam navodni izvještaj koristi se isključivo zato što do sada nije dostupan izvornik ili preslika ovoga dokumenta. Također zbog toga što isti nije predočen u postojećoj literaturi, ili pak službenim publikacijama koje su se prvenstveno odnosile na problematiku logora Molat.

[63] Premda spomenuti izvještaj nigdje nije prikazan u preslici, mnogi autori koji su pisali o logoru na Molatu na takav su se pozivali. C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 320.; D. ŠEPIĆ, "Talijanska okupaciona politika…", 233.; V. ALAVANJA, *Talijanski koncentracijski*…, 7.; J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, bilješka 55., 114.; J. BAŠIĆ BEPO, *Molat u Drugom*…, 84.

kao potpuno točan, to onda značilo da su svakoga dana u logoru umirale najmanje tri osobe, što bi u konačnici doista potvrđivalo, odnosno opravdavalo prethodno spomenuti naziv "logor smrti".

No, je li doista bilo tako? Naime, u postojećem izvještaju konzulata Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Zadru, sastavljenom 23. rujna 1942., stajalo je sljedeće: "U logoru ima 1500 Hrvata i 600-700 pravoslavnog življa. Prilike u logoru su strašne. Oskudijevaju. Svaki dan, svaki drugi dan ima po jedan sprovod. Osobito mala djeca stradavaju."[64]

Prema ovim podacima iz izvještaja konzulata NDH, i kada bi oni bili relevantni, to bi potvrđivalo da je u tri mjeseca funkcioniranja logora u njemu život izgubilo do 90 osoba, ili možda polovica manje od toga broja, dakle 30–40 logoraša. Nadalje, na temelju takvih pokazatelja proizlazi da je u iduća dva mjeseca (listopad i studeni), ako se prihvate podaci iz prethodno spomenutog navodnog izvještaja upravitelja L. Fantolija, u logoru preminulo još nešto više od 350 osoba, odnosno šest osoba dnevno. Posljednji je podatak u tom slučaju prilično nerazmjeran, posebice kada se promatra u odnosu na broj stradalih u prethodno spomenutom razdoblju.

S obzirom na problematiku broja stradalih u logoru bilo je i drugačijih svjedočenja, odnosno izvještaja. Tako je primjerice jedan od svjedoka navodio sasvim drugačiji podatak, tvrdeći da su od uspostave logora pa do 25. veljače 1943. u njemu umrle ukupno 442 osobe.[65] Ono što se ovdje odmah može zamijetiti jest činjenica da je svjedočenje u potpunoj suprotnosti s prije spomenutim navodnim izvještajem iz studenoga 1942. godine. Naime, izvještaj i svjedočenje govore o istom brojčanom podatku (442), ali se pritom razlikuju za vrijeme od tri mjeseca (studeni 1942.–veljača 1943.).

Nadalje, u izvještaju logorskog liječnika od 21. studenoga 1942. bilo je navedeno da je do listopada 1942., dakle u prva četiri mjeseca funkcioniranja, u logoru umrlo ukupno 35 osoba, od čega 16 muškaraca i 19 žena.[66] Uspoređujući ga s prethodnima, ovaj bi izvještaj prema svojim brojčanim pokazateljima ipak bilo osjetno bliže navedenom izvještaju iz konzulata NDH.

Na temelju pregleda stanja u koncentracijskom logoru Molat koji su 9. siječnja 1943. izvršili predstavnici Kraljevske pokrajinske uprave Zadar, a odnosio se na proteklih šest mjeseci funkcioniranja logora, sačinjeno je Glavno izvješće za namjesnika Dalmacije. Tu je, između ostaloga, bilo navedeno da su do spomenutog nadnevka u logor ukupno prevezene 3 852 osobe, kao i to da je u njemu bilo 12 rođenih, što je dakle zbrojem iznosilo 3 864 osobe. U nastavku izvješća zabilježeno je da je kroz promatrano razdoblje 1 708 logoraša prebačeno u druge logore, njih 455 je oslobođeno, zatim da se u bolnici nalazilo12 osoba, dok ih je pet odvedeno u zatvor, a 48 osoba umrlo je u logoru i bolnici.

[64] Preuzeto iz N. LENGEL-KRIZMAN, "Koncentracioni logori…", 255.

[65] Svjedok je Jovo Seat iz Biograda n/m, a tvrdnju je predočio u knjizi J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 187.

[66] Preuzeto iz N. LENGEL-KRIZMAN, "Koncentracioni logori…", 255.

Na kraju je zabilježeno i to da je iz logora pobjeglo ukupno 9 osoba. Analizom ovoga izvješća proizlazi da je iz spomenutih razloga u navedenom razdoblju u logoru nedostajalo ukupno 2 237 logoraša. To je značilo da je u vrijeme pregleda i sastavljanja ovoga izvješća u logoru bilo ukupno 1 627 logoraša.[67]

I ovo posljednje izvješće, poput onoga iz konzulata NDH od 23. rujna 1942. i izvještaja logorskog liječnika od 21. studenoga iste godine, ulazi u zajednički okvir kojemu je obilježje relativna brojčana podudarnost. Suprotnost tome je navodni izvještaj iz studenoga 1942., ali i svjedočenje jednog suvremenika događaja, koji su bili zasnovani na tvrdnjama o znatno većem broju umrlih osoba u logoru.

O dostignutoj razini smrtnosti u logoru, premda činjenično nepotkrijepljenje, postoje tvrdnje da je za cijelo razdoblje funkcioniranja logora, dakle od 30. lipnja 1942. pa sve do 8. rujna 1943. godine, život zbog bolesti, gladi ili iznemoglosti izgubilo ukupno 700 osoba.[68] Tvrdilo se i da je iznad spomenutog broja u logoru strijeljanjem bilo pogubljeno još 300 muškaraca interniranih u svojstvu talaca.[69] Slijedom takvih navoda proizlazi da je ukupan broj smrtno stradalih (nenasilno i nasilno) u logoru na otoku Molatu iznosio 1 000 osoba, što je dakle značilo da su svakoga dana njegova funkcioniranja na tom prostoru umirale najmanje dvije osobe.

Pod uvjetom da su ove tvrdnje točne, odnosno da su navodi iz spomenutog izvještaja iz studenoga 1942. o 442 osobe umrle u logoru za prvih pet mjeseci njegova funkcioniranja relevantni, to bi značilo da je u preostalom razdoblju, dakle od studenoga 1942. pa do 8. rujna 1943. godine, u logoru nenasilnim i nasilnim putem život izgubilo još 558 interniraca, što raščlambom odgovara broju od nešto manje od 70 osoba mjesečno, odnosno preko dvije osobe dnevno.

U sklopu svjedočenja o prilikama koje su vladale u logoru, pojedini su svjedoci iznosili tvrdnje o tome da su pokapanja preminulih logoraša bila svakodnevna, i to posebice kako je intenzitet u tom pogledu bio izrazito povećan u ljetnim mjesecima. Prema istima, grobove su iskapali logoraši, a u svaki takav grob pokapalo se ne samo jednu preminulu osobu, nego više njih. Navodili su i to da, bez obzira na veći broj pokopanih u iste grobnice, na humcima ipak nisu bile postavljene oznake s imenima pokopanih osoba.[70]

Prema navodima jednog logoraša, koncem veljače ili početkom ožujka 1943., u logoru je na jednom kamenu bilo ispisano "Smrt fašizmu", na što je logorska uprava reagirala zabranom dostavljanja paketa hrane logorašima,[71] koje

[67] Narodni muzej Zadar, građa Vojnoistorijskog arhiva Beograd, fond, *Ratni zločini okupatora i njihovih pomagača*, materijal Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 10794., kutija 573., br. 4/9-1., od 9. siječnja 1943. godine. Isti spis donosi u cijelosti J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 250.-251.

[68] C. S. CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*…, 320.

[69] *Isto.*

[70] J. BAŠIĆ BEPO, *Molat u Drugom*…, 90.

[71] J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 254.

su im do tada, više ili manje redovito, slali od kuće članovi njihovih obitelji. Naravno da je ova kaznena mjera imala negativnog odraza na status logoraša i način njihova preživljavanja, pa je takva u kasnijem razdoblju mogla biti izravnim uzrokom određenog broja smrtnih slučajeva.

U kontekstu prethodno navedenog, ovdje podcrtavamo i važnu zapovijed zadarskog prefekta generala Gaspera Barbere[72] od 19. svibnja 1943. godine. Bila je upućena svim civilnim povjerenicima u pokrajini i njome je izričito bilo određeno da se od toga dana svi internirani muškarci na otoku Molatu u dobi od 21 do 50 godina koji su u rodbinskim odnosima s odbjeglim osobama moraju tretirati i koristiti isključivo kao taoci za odmazdu zbog partizanskih vojnih djelovanja u zadarskoj pokrajini.[73] Prema svojoj naravi, i ova je odredba nagovijestila bitno teže trenutke za internirane osobe na otoku Molatu te je sasvim sigurno imala negativnih posljedica za njihove živote.

Usporedba dosadašnjih navoda o broju stradalih logoraša

U prvome redu neophodno je naglasiti da prethodno spomenuta publikacija Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, tiskana pod imenom "Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora", kao ni ona Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koja je nosila naslov "Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda", nisu prezentirale poimeničan i konačni popis preminulih u fašističkom koncentracijskom logoru za internirce na otoku Molatu.[74] Upravo je takav ključni nedostatak ostavljao prazan prostor za iznošenje slobodnih procjena, ali i spekulativno nagađanje oko stvarnog broja stradalih u logoru.

Kao što smo prije predočili, navode o ukupnom broju od 1 000 preminulih osoba u logoru do sada jedino možemo pronaći u spomenutim izjavama pojedinih svjedoka. U tom smislu, uzevši sve navedeno u obzir, za pretpostaviti je da su oni svoje tvrdnje glede broja stradalih logoraša ipak zasnivali poglavito na osnovi vlastitih dojmova. Takav zaključak proizlazi naprosto zato što svoja svjedočenja nisu potkrijepili činjeničnim dokazima, i to primjerice kroz precizna navođenja konkretnih imena i prezimena preminulih osoba u logoru, što je, dakako, za takve prilike ključna pretpostavka. U tom kontekstu svakako treba promatrati i činjenicu da nisu iznijeli razloge niti točan način na koji su pojedini logoraši stradali, odnosno gdje su i kako bili pokopani.

[72] Postao prefektom zadarske pokrajine nakon pogibije svoga prethodnika Vezia Orazia 26. svibnja 1942., te se na tom položaju nalazio do 9. kolovoza 1943. godine.

[73] Izvorni tekst zapovijedi u: Državni arhiv Zadar (DAZD), *Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Zadar*, br. fonda 136., sign. 9.1., svežnjić 9.1.4., Razni spisi, Originalna dokumentacija Italije i NDH, dopis br. 1350/3 od 19. ožujka 1943. godine. Također o navedenoj zapovijedi: Zemaljska komisija…, *Dokumenti*…, Šibenik 1945., 19.

[74] Premda je postojala obveza Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o objavi podataka, koja je proizlazila iz članka 8. Pravilnika o radu komisije.

Stoga u nastavku namjeravamo predočiti i druge podatke vezane uz broj stradalih interniraca na Molatu te ih u cilju pokušaja razrješenja dilema usporediti s prethodnima. Tako ćemo navesti i podatak koji su također iznosili svjedoci, a odnosio se na činjenicu da je mladi katolički svećenik don Eugen Šutrin u sve vrijeme funkcioniranja logora u istome uredno i nesmetano obavljao misne i ostale vjerske obrede.[75] Njihovim se svjedočenjima također tvrdilo kako je njegov stalni dolazak, u pravilu jednom u tjednu, za logoraše pored ostaloga značio i dobivanje priželjkivanih vijesti od rodbine, ali jednako tako i prenošenje vijesti o najnovijim događajima koji su u to vrijeme nastajali izvan okvira logorskog prostora. Uz služenje mise, don Eugen Šutrin je u traženim prilikama vodio i obrede pokopa umrlih logoraša.[76]

Sve podatke o obavljenim pokopima don Šutrin je podrobno vodio i ostavio zabilježene u Matici mrtvih. Tu je za svakoga preminulog pojedinačno navodio veoma precizne podatke o imenu i prezimenu, nadnevku i mjestu smrti, zatim o uzroku smrti, kao i njegovu vjerskom opredjeljenju, te na kraju o mjestu pokopa. Tako je, počevši od 15. srpnja 1942. pa do 4. kolovoza 1943. godine, u logoru prema njegovoj evidenciji umrlo i bilo pokopano ukupno 79 logoraša, od čega je bilo 20 djece.[77] U istim zabilješkama stoji da je u razdoblju od 15. srpnja do 7. prosinca 1942. godine umrlo i pokopano ukupno 37 osoba.[78]

Odatle je razvidno kako se ovi podaci u brojčanom smislu bitno razlikuju od podataka iz prethodno spomenutog navodnog izvještaja upravitelja logora Fantolija iz studenoga 1942. godine, ali i tvrdnji pojedinaca koji su također navodili znatno veći broj ukupno umrlih u logoru (riječ je o prethodnim navodima od 1 000 osoba). Međutim, don Šutrinovi podaci ipak se donekle mogu, u brojčanom smislu, uspoređivati s onima iz Glavnog izvješća pripremljenog za namjesnika Dalmacije od 9. siječnja 1943. godine, gdje je bilo navedeno da je od početka funkcioniranja logora pa do toga nadnevka umrlo ukupno 48 osoba. Također, u nekim su dijelovima svećenikovi podaci približni i onima iz izvještaja konzulata NDH od 23. rujna 1942. godine, kao i iz izvještaja logorskoga liječnika od 21. studenoga iste godine.

S obzirom na potvrđenu činjenicu da je don Eugen Šutrin sve vrijeme funkcioniranja logora u njemu nesmetano obavljao crkvene obrede te je na taj način bio neposrednim svjedokom stvarnih zbivanja, ovdje ćemo kratko navesti posebnu zanimljivost vezanu uz njegovu sudbinu koja je uslijedila nakon završetka rata. Naime, on je u studenome 1945. preuzeo dužnost župnika u mjestu Privlaka pokraj Zadra. Samo nekoliko dana nakon toga čina, točnije

[75] U logor je dolazio i pravoslavni svećenik Danijel Bukorović, koji je obavljao misne obrede za manji broj logoraša pravoslavne vjere. Preuzeto iz J. GRBELJA, *Talijanski genocid*…, 251.

[76] Pokope uz katoličkog svećenika imali su svi oni umrli logoraši za koje se pretpostavljalo da bi zbog svojih vjerskih opredjeljenja to prihvaćali, ili oni čija bi rodbina, odnosno neko njihov bližnji, takav obred izričito zahtijevao.

[77] Župa Molat, *Matica mrtvih*, svezak III., od 1900. do 2000. godine (prijepis). Uvid u ovu Maticu izvršen je u listopadu 2008.

[78] *Isto*.

26. studenoga 1945., u večernjim je satima na prijevaru, od strane dviju osoba iz susjednih mjesta Nina i Zatona, odveden iz župnoga stana, nakon čega su ga isti usmrtili revolverskim hicima u zatiljak.[79] Potom su mrtvacu žicom oko vrata vezali kamen te ga, kako bi prikrili dokaze, bacili u more. Međutim, njihov pokušaj skrivanja tragova nije uspio, jer je nedugo nakon potapanja tijelo ipak isplivalo na površinu. Odmah su uslijedili različiti načini opstruiranja istražnih radnji, ali unatoč tome počinitelji zločina na koncu su pronađeni i izvedeni pred Kotarski narodni sud u Zadru. Završetkom procesa izrečena im je dugogodišnja kazna zatvora, koju zahvaljujući naknadnim pomilovanjima, i to od strane najviših državnih institucija, nisu u cijelosti izdržali.[80]

Prema iskazima koje su optuženi iznijeli u vrijeme istrage, kao i za trajanja sudskoga procesa, motiv za počinjenje takvoga zlodjela bio je isključivo vezan uz njihovu tada izraženu ideološku netrpeljivost prema katoličkom kleru. Stoga su u spomenutom ozračju, a navodno na temelju vlastitih prosudbi, odlučili izvršiti brutalnu likvidaciju unaprijed određenog političkog neprijatelja. I tu, dakako, moramo posebice istaknuti sljedeće: da su za svoju žrtvu "slučajno" izabrali upravo mladoga svećenika koji je samo nekoliko dana prije toga preuzeo dužnost u spomenutoj župi, i za koga se na tom području pouzdano znalo[81] da je svojedobno na sve načine izdašno pomagao internircima u logoru na otoku Molatu. Pritom također treba uzeti u obzir i činjenicu da je u tom razdoblju na zadarskom području to bio jedini primjer takvoga načina obračuna s katoličkim svećenicima. Sve nas to zapravo usmjerava na sumnju, posebice u pogledu iskazanih motiva, da su osuđeni takav zločin počinili isključivo i samo prema vlastitom nahođenju.

Nadalje, ovdje ćemo navesti još jedan važan izvještaj koji se također odnosio na broj umrlih interniraca u logoru na Molatu. Riječ je o popisu iz prosinca 1944. godine, sastavljenom od strane Općinskog narodnooslobodilačkog odbora (NOO) Silba.[82] Njemu je naime prethodio zahtjev iz studenoga 1944. godine, upućen od Okružnog NOO-a Zadar, odnosno Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača,[83] u kojem je pored ostaloga stajalo: "Od svih župskih ureda i parohijskih zvanja sa vašeg područja za-

[79] Ubojstvo su izvršili lokalni partijski pouzdanici Petar Ćurko i Ivan Pavlović-Đani, a župnika su prethodno prijevarom izveli iz stana kazavši da je jednome od njih majka u teškom stanju te da joj je zbog toga žurno potreban svećenik.

[80] Naime, od izrečene dugotrajne vremenske kazne zatvora, svaki od njih dobio je četrnaest godina, odslužili su samo dvije godine. Iscrpnije o cijelom događaju, istražnom i sudskom procesu u ovome slučaju Zlatko BEGONJA, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.*, doktorska disertacija, Zadar 2007., 165.-175.

[81] Don Eugen Šutrin, zajedno sa svojim prethodnikom u ovoj župi don Antom Matacinom, koji je 1. studenoga 1944. uhićen od strane komunističkih vlasti, odlazio je u Zadar u vrijeme funkcioniranja logora na Molatu i u gradu pripremao pomoć u hrani i ostalim potrebitostima, što je poslije odnosio internircima u logor. O tome postoji i zapisano svjedočanstvo don Ante Matacina u njegovu životopisu pod naslovom *Neke crtice iz mog života* (osobni arhiv).

[82] Silba, otok u zadarskom arhipelagu na kojem je istoimeno mjesto.

[83] O djelovanju ove komisije: Z. BEGONJA, "Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944.-1946.)", *Zbornik radova Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata,* Zadar 2009., 26.-39.

tražite odmah smrtovnice (svjedodžbu o smrti), za sve one, koje su okupatori i njihovi pomagači smaknuli (ubili). Gdje nema župskih ureda – parohijskih zvanja tu će narodno oslobodilački odbor, svaki za svoje područje, sastaviti spisak poginulih."[84]

Paralelno s ovim dopisom od istog je pošiljatelja odmah uslijedio još jedan, a njime se zahtijevalo sljedeće: "Svi općinski NOO-i preko svojih Kotarskih NOO-a dostaviće hitno ovom Okr., NOO spisak svih mjesta na njihovom području gdje su zakopane ili zatrpane žrtve fašističkog nasilja (od talijanskih, njemačkih, četničkih, ustaških banda). Prilikom naznačenja mjesta treba navesti koliko se tu nalazi žrtava, a ako se nezna tačno onda broj otprilike, kako su pobijeni, kada i druge slične okolnosti (dali su u kapsama ili bez, dali u jednoj zajedničkoj i slično). Ovo je hitno i poslu treba odmah pristupiti."[85]

Odgovarajući spomenutim traženjima, u prosincu 1944. godine Općinski NOO Silba dostavio je Kotarskom NOO-u, odnosno, kako je točno bilo naslovljeno, "Sudski odio Preko", dopis sljedećega sadržaja: "U vezi Vašeg dopisa 75/44. šaljemo Vam popis streljanih i umrlih u logoru na području ove općine. Popis umrlih u logoru na Molatu imena istih osoba izvadili smo iz matičnih knjiga, koje su pri općinskom uredu vodili talijani, a koje smo knjige mi sačuvali. Svi koji su umrli u logoru umrli su usled uznemoglosti. Svi su pokopani na istom mjestu i svaki u svom sanduku u grobištu kojeg su talijani zato naročito bili odredili. Isto mjesto nalazi se zapadno od mjesta Molata na predjelu zvanim 'Magašev dolac' koji je sa mrtvim zidom sve naokolo ograđen."[86] U prilogu ovoga dopisa stajao je "Popis lica koji su umrli u logoru na Molatu (za vrijeme italijana) ", unutar kojeg je naveden ukupan broj od 96 osoba. Tu je također zabilježeno kojega je točno dana svaki pojedinac preminuo u logoru te na koji je način, odnosno gdje je pokopan.[87]

Navedeni broj iz ovoga popisa većim svojim dijelom odgovara popisu koji je sastavio prethodno spomenuti svećenik don Eugen Šutrin, u kojem se nalazio broj od 79 preminulih osoba u logoru. Usporedbom ova dva popisa utvrđeno je da se 67 imena i prezimena u njima potpuno podudaraju. Razlika, dakle, između ukupnoga broja umrlih iz don Šutrinova popisa i onoga koji je sastavio Općinski NOO Silba, u 17 je osoba. U tom se smislu može pretpostaviti da se navedena razlika pojavljuje zato što je eventualno toliki broj osoba bio drugačijeg vjerskog opredjeljenja pa ih nije pokapao katolički svećenik, zbog čega se i nisu nalazili na njegovu popisu.

No, ono što je u ovoj usporedbi daleko važnije zapravo je nesporna činjenica da se spomenuti popisi ipak podudaraju u glavnom dijelu. Posebice je to značajno kada se analizira i usporedi postojeća tehnička dokumentacija

[84] DAZD, *Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Zadar*, br. fonda 136., sign. 4.1., Opći spisi 4.1.1. (1.-127.), dopis br. 74/44., od 14. studenoga 1944. godine.

[85] DAZD, *Mjesni Narodni odbor Silba*, br. fonda 202., kut. 1., Opći spisi 1-906., dopis br. 75/45., od 14. studenoga 1944.

[86] DAZD, *Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Zadar*, br. fonda 136., sign. 4.1.1., Opći spisi 1-127., dopis br. (644/44.) 74/44/16., od 14. prosinca 1944.

[87] *Isto*.

koncentracijskog logora na Molatu, koja se nalazi u Zavodu za zaštitu spomenika u Zadru. U njezinu sklopu nalazi se "Situacioni plan partizanskog groblja na Molatu", zatim njegov položajni nacrt, kao i prikaz postojećeg stanja logora koji je priredio Zavod za urbanizam Zadar.[88] Prema toj građi nesporno se može utvrditi da je logorsko groblje imalo ukupno 66 grobišta, što gotovo u cijelosti odgovara broju stradalih (67 osoba) koji je istoznačan u popisu don Eugena Šutrina i Općinskog NOO-a Silba. Preostala razlika u broju žrtava koja se pojavljuje kod ova dva popisa može se eventualno pripisati mogućem ukapanju više osoba u jednu grobnicu, ili pak ukapanju na nekom drugom mjestu. Naravno, takve pretpostavke mogu vrijediti samo ako u cijelosti prihvaćamo relevantnost ova dva popisa. I, s obzirom na takve okolnosti, ipak moramo primijetiti da se ovi brojevi stradalih u logoru bitno razlikuju od onih prethodno navedenih, a odnosili su se na broj od 1 000 osoba.

Dakle, prema postojećoj izvornoj arhivskoj građi i dostupnoj dokumentaciji, a na temelju njihove usporedbe i analize, možemo reći kako su u pogledu stvarnog broja žrtava koncentracijskog logora na otoku Molatu podaci koje nam pružaju don Eugen Šutrin i Općinski NOO Silba ipak objektivniji i bliži istini. Također u tom kontekstu ovdje svakako vrijedi napomenuti još jedan podatak koji može ukazivati na razinu nevjerodostojnosti glede dosadašnjeg korištenja broja stvarno stradalih na Molatu. Naime, radi se o činjenici koja govori o tome da od trenutka prestanka funkcioniranja koncentracijskog logora na otoku Molatu pa do danas ipak nije obavljena ekshumacija. U svakom slučaju, da se taj postupak proveo, njegovi bi rezultati bitno pomogli konačnom razrješenju svih dosadašnjih neusklađenosti i dilema u svezi s autentičnošću broja žrtava ovoga logora.

Također kao primjedbu, navest ćemo i neprimjereno imenovanje logorskoga groblja, koje se u postojećoj građi naziva partizanskim grobljem. Naime, takvo ime ne odgovara stvarnim činjenicama, i to naprosto zato što pokopani na groblju nisu bili aktivni pripadnici partizanskog pokreta, nego isključivo civilne osobe koje su u logor internirane i na tom mjestu preminule zbog teških životnih uvjeta i fašističkoga nasilja.

I na koncu, ovdje vrijedi navesti kako je prije spomenutim traženjima Okružne komisije, koja su se odnosila na lokalno utvrđivanje broja stradalih od strane okupatora i njihovih pomagača, prethodio zahtjev hijerarhijski nadređene Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.[89] Državna je komisija naime u studenome 1944.[90] dostavila dopis svim okružnim komisijama u Dalmaciji u pogledu žurnog prikupljanja podataka o počinjenim zločinstvima okupatora. U njemu je stajalo kako treba učiniti sve za primjereno kažnjavanje zločinaca, ali u tom kontekstu i sljedeće: "Pored već zadanog mu vojničkog poraza, treba produžiti sa političkim i moralnim

[88] Zavod za zaštitu spomenika Zadar, Tehnička dokumentacija, "Partizansko groblje na Molatu".

[89] O uspostavi i ustroju Državne komisije: Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb 1998., 15.-23.; Z. BEGONJA, "Okružna komisija…", 28.

[90] Z. BEGONJA, "Okružna komisija…", 31.

udarcima", i to posebice onda "kada se našem napaćenom narodu bude odmjeravala zadovoljština i kada se budu utvrđivale naše državne granice prema Italiji".[91]

Analizom ovoga zahtjeva može se s priličnom sigurnošću kazati kako je upravo ova posljednja tvrdnja o odmjeravanju zadovoljštine i uređenju državne granice zasigurno imala značajnog utjecaja na postojeću nevjerodostojnost korištenja broja žrtava u logoru na Molatu. Naime, produciranjem broja stradalih, odnosno pogrešnom slikom o stvarnom broju žrtava, postizao se i onaj politički cilj koji je izravno potpomagao lakšem i bržem razrješenju postojećeg stanja navedenog u tekstu Državne komisije.

Možda je u sklopu ove problematike jednako tako bitno spomenuti i činjenicu da su mnogi od stradalih u logoru na Molatu istodobno zabilježeni i kao žrtve ustaškoga logora u Jasenovcu, što u tom smislu baca nove realne sumnje glede korištenja stvarnoga broja stradalih osoba po svim ratnim logorima na prostoru Hrvatske.[92] I premda to nije predmet ovoga rada, ipak je važno podcrtati navedena podmetanja, i to prvenstveno zbog potrebe konačnog razumijevanja cjelovitije i objektivnije slike sveukupnih odnosa pobjednika i pobijeđenih.

Zaključno razmatranje

U razdoblju trajanja Drugoga svjetskog rata, fašistička je Italija na tragu svojih imperijalističkih težnji poduzimala niz aktivnosti upravo kako bi na okupiranom, odnosno anektiranom obalnom i otočnom dijelu istočnoga Jadrana, što je značilo i na području dalmatinske Hrvatske, pokušala u cijelosti realizirati svoje zadane vojno-političke ciljeve. Takvi su, pored ostaloga, pretpostavljali nasilnu promjenu etničke i političke slike spomenutoga područja. Za uspješnu izvedbu svojih nakana talijanske su se vlasti služile, između ostaloga, raznim metodama poput deportacija, odnosno internacija u koncentracijske logore domaćega civilnog stanovništva.

Stoga je i uspostava fašističkog koncentracijskog logora za civilne internirce na otoku Molatu u zadarskom arhipelagu bila jedan od primjera nasilne

[91] *Isti*, 33., 34.

[92] Prema popisu koji je imao don Eugen Šutrin, u logoru na Molatu stradalo je 79 osoba. S toga popisa 20 osoba prema http://www.Jasenovac.org, Victim list žrtve su ustaškog logora Jasenovac. Prema popisu Općinskog NOO-a Silba, u logoru na Molatu život je izgubilo 96 osoba. S toga popisa 28 osoba prema http://www.Jasenovac.org, Victim list žrtve su ustaškog logora Jasenovac. Naime, Jasenovac Research Institute, Brooklyn, New York, USA, podatke Komisije za popis žrtava rata Saveznog izvršnog vijeća SFR Jugoslavije iz 1964., ukupno poimenično utvrđenih 597.323 stradalih i žrtava tijekom Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, na internet stranicama uporno predstavlja popisom žrtava http://www.Jasenovac.org (*Victims List*) logora Jasenovac. Međutim, u knjizi Spemen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, Jasenovac 2007., ne nalaze se imena osoba s prethodno spomenutih popisa na Molatu. To je vrijedno napomenuti s obzirom na pokušaj konačne objektivizacije broja žrtava, ali i pored toga ostaje internetska mogućnost korištenja lažnih podataka glede žrtava logora Jasenovac i logora Molat, što pojedinim istraživačima nudi izbor upotrebe takve građe i na temelju toga donošenje zaključaka upitne vjerodostojnosti.

talijanske politike uperene prema hrvatskom stanovništvu ovoga kraja. Naime, logor koji je bio pod izravnom nadležnosti Civilnoga namjesništva za Dalmaciju, započeo je funkcionirati 30. lipnja 1942. godine i kao takav je trajao do javne objave vojne kapitulacije Kraljevine Italije 8. rujna 1943. U tom razdoblju kroz njega je, prema nepotpunim podacima, prošlo preko 10 000 interniranih osoba. Prema prikupljenim svjedočanstvima, životni uvjeti bili su obilježeni raznim teškoćama, napose problemima smještaja, prehrane, higijenskih uvjeta, zdravstvene skrbi, kao i fašističkim nasilničkim ponašanjem.

Zbog navedenih okolnosti, određeni broj interniranih civilnih osoba u logoru je izgubio život. U tom smislu ovdje smo, promatrajući navode o dostignutoj razini smrtnosti u logoru, pokušali spomenuti problem predočiti zapravo u dva pravca. Tako se prema jednome, pretežno zasnovanom na činjenično nepotkrijepljenim tvrdnjama u kojima su prevladavala usmena svjedočanstva odnosno dojmovi, smatralo da je u logoru na Molatu nenasilnim i nasilnim putem umrlo ukupno 1 000 osoba. Ovaj podatak nije imao svoga uporišta ni u jednom pronađenom pisanom dokumentu koji bi navedenu tvrdnju mogao djelomice ili pak u cijelosti potkrijepiti.

Suprotno tome, analizom i usporedbom dostupne izvorne arhivske građe, kao i postojeće dokumentacije, došli smo do spoznaje da je broj umrlih osoba u logoru bio daleko manji od prethodno predočenoga, a on se kretao u brojčanom razmeđu od 79 do 96 osoba. I u ovom je slučaju razliku koja se pojavljuje (od 79 do 96) moguće smatrati kao posljedicu pokapanja većeg broja umrlih osoba u jednu grobnicu, ili možda pokapanja određenog broja osoba na nekom drugom mjestu, izvan postojećega logorskog grobišta.

Bez obzira na sve navedeno, a prema relevantnim pokazateljima, možemo tvrditi da je broj umrlih osoba u logoru ipak bio osjetno manji nego što se to do sada predočavalo na temelju pojedinih svjedočenja, koja pritom nisu bila primjereno argumentirana. Pored toga, posebice je važno da se kod razmatranja većeg broja mora imati u vidu i činjenica da je u neposrednom poslijeratnom razdoblju prevladavala potreba potenciranja talijanskih zločina, što je bilo izravno vezano uz tadašnje pregovore oko teritorijalnog razgraničenja Jugoslavije i Italije. I u tom bi se kontekstu mogli tražiti razlozi zašto je broj umrlih osoba u koncentracijskom logoru na Molatu dostigao spomenutu preuveličanu razinu.

I, konačno, utvrđeno korištenje dijela žrtava iz logora na Molatu na lažnom popisu stradalih u ustaškom logoru Jasenovac prilog je potpunoj opravdanosti realne sumnje glede stvarnog broja žrtava u svim logorima iz toga razdoblja na prostoru Hrvatske.

Sve navedeno ni u kom slučaju ne amnestira fašističke vlasti od počinjenih zločina jer su načinom uspostave i funkcioniranjem koncentracijskog logora za civilne internirce na otoku Molatu prouzročili smrt znatnoga broja civilnih osoba. Ali, jednako tako, i tendenciozno produciranje broja žrtava u političke svrhe, što se intenziviralo u poslijeratnom razdoblju, označavalo je eklatantan primjer ravnodušnosti koja je za posljedicu imala trajno omalovažavanje stvarnih žrtava.

Summary

Zlatko BEGONJA

Contradictions concerning the number of victims in the fascist concentration camp on the island of Molat

At the time of the Second World War, Italian fascist military and civilian authorities carried out a thorough policy of Italianization in the occupied and annexed region of the eastern Adriatic. With the aim of a rapid realization of this goal, among other things, they created concentration camps for civilian internees in parts of Croatian Dalmatia. One of these camps was on the island of Molat in the Zadar Archipelago, through which by some accounts 10,000 individuals passed during the period of its existence from June 1942 to September 1943. But in this regard, what is uncertain and has been the subject of some controversy is the number of deaths that occurred at the camp. Namely, until now unsubstantiated claims of 1000 victims have been made, though recent research has only been able to establish less than 100 victims. Indeed the variance between real and fictitious death tolls at the camp in Molat is the reason why it was necessary to look at this issue in depth. The inflation of the number of victims, especially in postwar peacetime circumstances, until now as added to the difficulty in objectively assessing the real situation and directly functioned in creating an atmosphere of ideological-political commerce in victims due to so-called higher interests.

Key words: Second World War, the fascist camp at Molat, 1941-1943

UDK: 355.1(497.5=112.2)"1944"
343.813(497.5-3 Dalmacija)"1944"
341.43(497.5-3 Dalmacija)"1944"
Izvorni znanstveni članak

Wehrmacht, NDH, evakuacija, deportacija i prisilni rad stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944. godine*

Nikica BARIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu je prikazano kako je njemačka vojska tijekom 1944. godine u Dalmaciji, koja je nakon kapitulacije Italije u rujnu prethodne godine ušla u sastav Nezavisne Države Hrvatske, provodila mjere evakuacije stanovništva, kao i korištenje stanovništva za prisilni rad. Nijemci su u navedenom razdoblju proveli evakuaciju muškaraca s dalmatinskih otoka, a evakuirali su ili planirali evakuirati i stanovništvo s nekih dijelova obale. Nijemci su osim toga provodili i racije u kojima su uhićivali sumnjive osobe i deportirali ih iz obalnog područja. Dok su za njemačku stranu ovo bile nužne mjere, potrebne zbog osiguranja dalmatinske obale, vlasti NDH našle su se zbog njihova provođenja u teškom položaju. One su pokušavale zaštititi stanovništvo od spomenutih njemačkih mjera, smatrajući da njihovo provođenje narušava vjerodostojnost NDH u očima stanovništva. Dalmacija se prethodno nalazila dijelom pod aneksijom, a dijelom pod okupacijom Talijana, i na tom se području znatan broj stanovnika pridružio partizanima ili ih je simpatizirao. Zato je za NDH, nakon uspostave svoje uprave na tom području, bilo važno da njemački postupci idu što manje na štetu stanovništva čiju je naklonjenost željela zadobiti.

Ključne riječi: Dalmacija, NDH, *Wehrmacht*, evakuacija stanovništva, deportacija, prisilni rad, raseljene osobe.

Uvod

Nakon objave kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. došlo je do sloma talijanske uprave u dijelovima Dalmacije koje su Talijani anektirali Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. godine. U to je područje ušla njemačka vojska kako bi zarobila i razoružala talijansku vojsku i potisnula partizane koji su talijanski slom iskoristili kako bi ovladali znatnim dijelovima Dalmacije. Do početka 1944. njemačka je vojska potisnula partizane s većeg dijela dalmatinske obale i otoka. Slomom Italije NDH je dobila mogućnost da u svoj sastav uključi anektirana područja Dalmacije, što je za nju bilo od velike političke i promidžbene važnosti. Za uspostavu uprave u tom području osnovano je Ministarstvo za oslobođene krajeve na čelu s Edom Bulatom, a kao ispostava tog ministarstva

* Njemačka evakuacija stanovništva u Dalmaciji tijekom 1944. do sada je, koliko mi je poznato, bila nešto opširnije obrađivana u sljedećim djelima: Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd 1981., 169.-172.; Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945., Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 356.-359.

u Splitu je uspostavljeno Glavarstvo građanske uprave na čelu s Brunom Nardellijem. Ovakav ustroj uprave trajao je do svibnja 1944., kada su Nijemci u obalnom području uveli svoju vojnu upravu. Tada je Ministarstvo za oslobođene krajeve ukinuto, iako je Bulat ostao državni ministar koji se i dalje brinuo za pitanja oslobođenih krajeva. Vojne vlasti NDH uspostavile su u obalnom području zapovjedništva obalnih odsjeka "Lika" i Neretva", koja su bila podređena njemačkoj vojsci.[1]

Početkom 1944. njemačka vojska razmatrala je mogućnost iskrcavanja zapadnih saveznika u Albaniji, Grčkoj ili na hrvatskom dijelu Jadrana. U skladu s time Nijemci su obavljali pripreme, što je podrazumijevalo utvrđivanje obalnog područja, među ostalim i obale od Zadra do Dubrovnika. Nijemci su planirali i evakuaciju vojno sposobnih muškaraca s područja mogućeg iskrcavanja, kao i upotrebu mjesnog stanovništva za izgradnju obalnih utvrda.[2]

Evakuacija dalmatinskih otoka

U Njemačkom poslanstvu u Zagrebu održan je 20. siječnja 1944. sastanak hrvatskih i njemačkih predstavnika na kojem je dogovoreno da će NDH za potrebu izgradnje njemačkih utvrđenja u Dalmaciji osigurati 7 000 ljudi.[3] Od tog broja domobranstvo je trebalo osigurati 3 000 pričuvnih domobrana, koje je trebalo mobilizirati na području Knina, Mostara, Sarajeva i Sinja. Uglavnom je trebalo mobilizirati "pravoslavce" i privremeno ih rasporediti u njemačke radne postrojbe u Dalmaciji, a nakon toga u domobranske radne (DORA) postrojbe.[4] Ostalih 4 000 osoba, koliko je bilo potrebno Nijemcima, trebalo je osigurati među onima koje je njemačka vojska namjeravala evakuirati s dalmatinskih otoka.[5]

---

[1] Opširnije o tome vidi Nikica BARIĆ, "Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943.-studeni 1944.)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 31, Zagreb 1998., 55.-79.

[2] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, Dokumenti Nemačkog Rajha, knjiga 4, Beograd 1979., dok. br. 14.

[3] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom VIII, Dejstva na Jadranu, knjiga 2, Beograd 1961., dok. br. 18.

[4] Nakon uspostave NDH Srbi nisu pozivani na službu u domobranstvo. Ovo je bilo u skladu s planovima vodstva NDH da se zatiranjem srpskog identiteta, iseljavanjem srpskog stanovništva u Srbiju, odnosno fizičkim likvidacijama Srba riješi "srpsko pitanje". Ubrzo je srpsko stanovništvo pokrenulo pobunu protiv NDH, a pobunjenici će se postupno razdvojiti na četnike i partizane. U međuvremenu su vlasti u Zagrebu promijenile svoju politiku prema srpskom stanovništvu, osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva, te su Srbi u NDH definirani kao Hrvati pravoslavne vjere. U sklopu ove promjene od 1942. započela je i mobilizacija srpskih vojnih obveznika u domobranstvo, odnosno u DORA postrojbe. Opširnije o politici vodstva NDH prema Srbima vidi Tomislav DULIĆ, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 218, Uppsala 2005. Opširnije o DORA postrojbama vidi Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Zagreb 2003., 173.-182.

[5] Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZZ NDH/NOP), III-34/185-187, Ministarstvo za oslobođene krajeve NDH (dalje: MOK), V. T. Broj: 699/1944.

Ne raspolažem podacima da je domobranstvo uspjelo mobilizirati spomenutih 3 000 "pravoslavaca" za njemačke radove na jadranskoj obali. DORA postrojbe korištene su u Dalmaciji, ali se čini da su u nju upućivane iz drugih dijelova NDH. Tako su, primjerice, sredinom 1944. neke DORA postrojbe bile razmještene na području Stona.[6]

Njemačka 2. oklopna armija izdala je 13. veljače 1944. naredbu o evakuaciji vojno sposobnih muškaraca s jadranskih otoka, ocjenjujući da oni, kao suradnici partizana, u slučaju neprijateljskog iskrcavanja mogu predstavljati problem za njemačku vojsku. Muškarce je do sredine ožujka 1944. trebalo pohvatati, prebaciti na kopno i spriječiti da se tijekom evakuacije pridruže partizanima.[7]

Nijemci su predvidjeli da ove evakuirane muškarce treba iskoristiti kao radnu snagu za svoje potrebe, a dio je trebalo prepustiti vlastima NDH za mobilizaciju u Hrvatske oružane snage, odnosno u Državnu radnu službu (DRS).[8] Ostalom stanovništvu, koje nije sposobno za vojnu službu, ali tijekom evakuacije izrazi želju da napusti svoje domove na otocima, trebalo je izaći u susret u skladu s njemačkim mogućnostima, ali ga se nakon evakuacije nije smjelo smjestiti u obalnom području, nego prebaciti u unutrašnjost. Također je ostavljena mogućnost da se dio evakuiranih vrbuje za rad u Njemačkom *Reichu*. Istom naredbom 2. oklopne armije također je određeno da se izvrše pripreme za evakuaciju stanovništva s određenih dijelova obale.[9]

Njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj Edmund Glaise von Horstenau obavijestio je 26. veljače hrvatsku stranu, ministra oružanih snaga ustaškog pukovnika Antu Vokića i ministra unutarnjih poslova Mladena Lorkovića, o evakuaciji dalmatinskih otoka. Za razliku od naredbe 2. oklopne armije, u kojoj se govorilo o "hvatanju" i "evakuaciji" muškaraca, hrvatskim ministrima navedeno je da s dalmatinskih otoka treba žurno prebaciti na obalu i unovačiti sve muškarce od 17 do 40 godina starosti. Na ovome su trebale raditi zajedničke hrvatsko-njemačke komisije. Muškarci rođeni 1924. i 1925. trebali su biti unovačeni u Hrvatske oružane snage, a ostali iskorišteni na radovima za utvrđivanje obale. Politički nepodobne osobe trebalo je iskoristiti za radove izvan obalnog područja. Od hrvatskih ministara zatraženo je da se slože s ovim njemačkim planom.[10]

No, već i prije ovoga Nijemci su u nekim slučajevima u Dalmaciji proveli evakuaciju ili internaciju stanovništva. Naime, partizani i američki i britanski

[6] HDA, Domobransko popunidbeno zapovjedništvo Bjelovar, Taj. Broj: 1224/1944.

[7] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945., Zbornik dokumenata*, knjiga 10, siječanj-ožujak 1944. godine, Split 1986., dok. br. 371., dok. br. 489.

[8] Opširnije o Državnoj radnoj službi koja je predstavljala poluvojnu radnu organizaciju vidi Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Beograd 1973., 264.-266.; Krunoslav MIKULAN, Siniša POGAČIĆ, *Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, Zagreb 1999., 133.-144.

[9] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 371.

[10] *Isto*, dok. br. 388.

komandosi izvodili su sa svoga uporišta na otoku Visu prepade na njemačke posade koje su držale srednjodalmatinske otoke.[11] Nijemci su na ovo odgovorili represivnim mjerama prema stanovništvu. Tako su 20. veljače 1944. na otoku Šolti uhitili 244 muškarca, koji su prebačeni u Split i smješteni u vojarnama na Gripama.[12] Kotarska oblast Split ocijenila je da je ovo učinjeno zato što su se na tom otoku nalazili britanski vojnici, što stanovništvo nije prijavilo Nijemcima. Brojni Šoltani izbjegli su internaciju skrivajući se, ili su se čamcima prebacili na otok Vis.[13] Glavar građanske uprave Nardelli tražio je da mu Nijemci prepuste muškarce koje su sa Šolte prebacili u Split, s čime su se oni načelno složili, s iznimkom muškaraca koje su namjeravali upotrijebiti kao radnu snagu za svoje potrebe.[14]

Nijemci su početkom ožujka 1944. proveli i akciju čišćenja područja u zaleđu Primoštena i Trogira. Tijekom te akcije izvršena je evakuacija stanovništva koje je živjelo južno od ceste Rogoznica–Marina.[15] Nijemci su s hrvatskim vlastima u Splitu dogovorili da se ovo evakuirano stanovništvo privremeno smjesti na širem području Trogira, dok je muškarce iz ove skupine trebalo upotrijebiti kao radnu snagu za potrebe njemačke vojske.[16]

Osim toga tijekom prve polovice ožujka Nijemci su u Šibeniku internirali oko 350 muškaraca s otoka Krapnja, Prvića i Zlarina, kao i iz Rogoznice. Hrvatskim su vlastima objasnili da su te osobe internirane kako ih ne bi mobilizirali partizani, a upotrijebljeni su za izgradnju njemačkih utvrđenja. Šibenski gradonačelnik Miren Blaž uspio je iz internacije osloboditi bolesne osobe, dok je za ostale naveo da imaju slab smještaj i hranu, a njihove obitelji ostale su bez hranitelja. Zato je od vlasti u Zagrebu tražio da poduzme mjere kako bi i oni bili oslobođeni.[17]

U međuvremenu je 7. ožujka 1944. njemačka vojska izdala konačnu naredbu o evakuaciji vojno sposobnih muškaraca s dalmatinskih otoka.[18] Tako su, primjerice, muškarci s otoka Dubrovačkog primorja evakuirani 16. ožujka,[19] dok je evakuacija na Korčuli provedena od 18. do 20. ožujka.[20] Prema podacima iz sredine travnja 1944., Nijemci su s dalmatinskih otoka evakuirali nešto više od 4 800 muškaraca, odnosno 396 s Brača, 1 252 s Hvara, 1 566 s Korčule,

[11] Opširnije o tome vidi Veseljko HULJIĆ, *Vis 1941-1945*, Split 1979., 279.-286.

[12] Tomislav PAŠALIĆ, "Arhivska građa o Trogiru u NOB-u u Arhivu Vojnoistorijskog instituta", *Trogirski kraj u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945.*, Split 1984., 914.

[13] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 470.

[14] HDA, ZZ NDH/NOP, III-34/155-162, MOK, V. T. Broj 595/1944.

[15] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 220, dok. br. 396, dok. br. 397.

[16] T. PAŠALIĆ, *n. dj.*, 915.-916.

[17] HDA, ZZ NDH/NOP, III-34/191-196, MOK, V. T. Broj: 534/1944.

[18] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XII, knjiga 4, dok. br. 25.

[19] HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (dalje: MUP NDH), U. P. M. Taj. Broj: 1661/1944.; *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 489.

[20] Marko ANDRIJIĆ, "Fašistički zatvori na otoku Korčuli za vrijeme II svjetskog rata (1941-1944)", *Korčula u revolucionarnom radničkom pokretu, Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1919-1945.*, Korčula 1989., 886.-887.

420 s Mljeta, 65 sa Šipana, 20 s Lopuda i 1 094 s poluotoka Pelješca.[21] Na temelju nekih podataka može se zaključiti da su Nijemci samo manji broj evakuiranih muškaraca zadržali kao radnu snagu za svoje potrebe.[22]

Za mjesne hrvatske vlasti, primjerice one u južnoj Dalmaciji, evakuacija je predstavljala potpuno iznenađenje, a Nijemci su evakuirali i općinske službenike, svećenike, učitelje i rizničke stražare. Neki od ovih su, na intervenciju hrvatskih vlasti, ipak izuzeti od evakuacije.[23] Zapovjedništvo njemačke 2. oklopne armije tek je 19. ožujka, kada je evakuacija već započela, odredilo da se iz nje izuzmu dužnosnici vlasti NDH na srednjodalmatinskim otocima, koji su trebali ostati na svojim poslovima, kao i dio svećenika koji bi nastavili voditi duhovnu skrb o stanovništvu koje neće biti evakuirano.[24]

Glavar građanske uprave Nardelli obavijestio je krajem ožujka 1944. Zagreb da Nijemci evakuirane s otoka prebacuju u Ljubuški i Metković, gdje se hrvatske vlasti brinu za njihov smještaj i prehranu, a zatim se evakuirani prevoze prema Mostaru i Sarajevu. Među evakuiranima se nalaze i starije osobe i državni službenici. Nardelli je zaključio da evakuacija ima potpuno "represivni značaj". Evakuirane osobe prisilno su odvođene prema unutrašnjosti, iako su se neke od njih mogle smjestiti kod rođaka ili prijatelja u Splitu i drugim mjestima, ili su imali novca da mogu platiti prijevoz prema odredištu koje sami izaberu. Nijemci nisu dopustili evakuiranima da sa sobom ponesu hranu ili pokrivače, a njemački su vojnici neka mjesta nakon evakuacije opljačkali. Među stanovništvom je zbog ovoga nastala panika pa je Nardelli zaključio da će to isključivo koristiti partizanima jer će ljudi prije bježati na njihovu stranu nego dopustiti da ih odvedu Nijemci. Nardelli je razgovarao sa zapovjednikom njemačke feldkomandanture u Splitu, koji mu je rekao da je kod njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj evakuacija bila zamišljena na sasvim drukčiji način, ali njemačke postrojbe na terenu postupaju "na svoju ruku". *Feldkommandant* je rekao Nardelliju da će o svemu obavijestiti generala Glaise von Horstenaua, a i Nardelli je od pretpostavljenih u Zagrebu tražio da posreduju kod njemačkog opunomoćenog generala.[25]

Nešto prije toga, točnije 18. ožujka, ministar za oslobođene krajeve Bulat primio je prve podatke o evakuaciji, odnosno internaciji muškaraca u Dalmaciji, točnije o skupini koju su Nijemci internirali u Šibeniku. On se u vezi s time obratio ministru oružanih snaga Vokiću, tražeći od njega da ove osobe budu oslobođene, a ujedno je zatražio da se u vezi s obranom istočne obale Jadrana i s njom povezanom evakuacijom stanovništva što prije održi sastanak kako bi se eventualna evakuacija provela bez štete za stanovništvo i hrvatske državne interese.[26]

[21] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XII, knjiga 4, dok. br. 25.

[22] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 435.

[23] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 1661/1944.; *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 489.

[24] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 409.

[25] *Isto*, dok. br. 500.

[26] HDA, ZZ NDH/NOP, III-34/191-196, MOK, V. T. Broj: 534/1944.

Istoga dana ministar Bulat primio je iz Splita i prve podatke o evakuaciji muškaraca s dalmatinskih otoka te se ponovno obratio ministru Vokiću. Naveo je da on, kao ministar oslobođenih krajeva, do tada uopće nije znao o provedbi "neke evakuacije s naših otoka". Nešto o tome mu je "svojedobno natuknuo" ministar unutarnjih poslova Lorković, koji mu je tom prilikom također rekao da će se s njim savjetovati prije konačne odluke o evakuaciji. Bulat je naveo da on, kao ministar za oslobođene krajeve, ne samo da je trebao biti pitan za savjet, nego je i sam trebao sudjelovati u donošenju odluke o evakuaciji s otoka. No, budući da to nije učinjeno, on je sa sebe skinuo odgovornost za sudbinu osoba koje su, prema njegovu mišljenju, evakuirane bez plana i "gotovo lakomisleno". Bulat je od Vokića zatražio da se tom problemu pristupi ozbiljno, zaključujući da se ne može samo udovoljavati željama njemačkog saveznika koji se rukovodi svojim vojnim potrebama, pri čemu se ne misli na hrvatsko stanovništvo, koje je već "strašno stradalo".[27]

Tek 29. ožujka Ministarstvo oružanih snaga NDH obavijestilo je Ministarstvo za oslobođene krajeve o dogovoru hrvatskih vlasti s Nijemcima u vezi s osiguranjem radne snage za utvrđivanje dalmatinske obale, kao i s njom povezanom evakuacijom dalmatinskih otoka.[28]

U međuvremenu se ministar Bulat 24. ožujka obratio njemačkom poslaniku u Zagrebu, Siegfriedu Kascheu, i njemačkom opunomoćenom generalu Glaise von Horstenauu. Bulat je naveo da je evakuacija stanovništva s otoka zapravo "obična represalija". Iako je evakuacija u određenim slučajevima nužna, u hrvatskom je i njemačkom interesu da se ona provede na human i razuman način.[29]

Ministar Bulat ponovno se 27. ožujka pismeno obratio poslaniku Kascheu. Bulat je u vezi s evakuacijom ovaj put tražio da od nje budu izuzeti državni i općinski činovnici, svećenici, kao uostalom i sve osobe za koje vlasti NDH smatraju da moraju ostati u svojim domovima. Osim toga tražio je da Nijemci za svaku buduću evakuaciju traže njegovo prethodno odobrenje, odnosno odobrenje glavara građanske uprave Nardellija. Bulat je također izrazio zaprepaštenje zbog bezobzirnosti s kojom su Nijemci proveli evakuaciju, kao i zbog pljačke evakuiranih mjesta. Bulat je, pozivajući se na hrvatsko-njemačko savezništvo, izrazio spremnost da se zbog evakuacije brzojavom obrati izravno *Führeru* Njemačkog *Reicha*, kako bi mu opisao "neprijateljski postupak" koji prema NDH i hrvatskom narodu imaju nadležna visoka njemačka zapovjedništva.[30]

No, da su zahtjevi ministra Bulata bili preslabi da zaustave planove njemačke vojske pokazuje i dopis koji mu je Glavnostožerni ured Ministarstva

[27] HDA, ZZ NDH/NOP, III-77/699-702, MOK, V. T. Broj: 547/1944.

[28] HDA, ZZ NDH/NOP, III-34/191-194, MOK, V. T. Broj: 534/1944., III-34/185-187, MOK, V. T. Broj: 699/1944.

[29] HDA, ZZ NDH/NOP, III-77/741-746, MOK, V. T. Broj: 567/1944.

[30] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 500.

oružanih snaga uputio 28. travnja. U njemu je navedeno da njemačka vojska evakuaciju provodi u skladu sa zapovijedima koje prima od svojih viših zapovjedništava, ne uzimajući u obzir prilike i potrebe hrvatskog stanovništva u obalnom području. Zato bi za prekid evakuacije trebalo intervenirati na diplomatskoj razini, odnosno preko Ministarstva vanjskih poslova NDH, koje bi se o tom problemu obratilo njemačkoj strani.[31]

U međuvremenu su se 18. ožujka 1944. anglo-američki komandosi iskrcali na otoku Šolti i zarobili njemačku posadu na tom otoku, a zatim su se s zarobljenicima povukli na Vis.[32] Nakon toga Nijemci su od 12. do 15. travnja evakuirali cjelokupno stanovništvo Šolte i Velikog Drvenika. Prema nekim podacima, radilo se o više od 1 300 osoba, uglavnom djece, staraca i žena koji su prebačeni u Split i predani hrvatskim vlastima.[33] Nijemci su namjeravali u potpunosti iseliti i stanovništvo Brača i Hvara, ali su, nakon intervencije Zapovjedništva Mornarice NDH u Splitu, ipak pristali da se s tih otoka evakuiraju samo preostali vojno sposobni muškarci.[34]

Nijemci su i u kasnijem razdoblju evakuirali preostalo stanovništvo s dalmatinskih otoka, uglavnom kao oblik represivne mjere. Tako su krajem svibnja 1944. evakuirali oko 250 osoba, muškaraca, žena i djece, iz mjesta Bogomolje i Sućuraj na otoku Hvaru. Njemačka vojska obrazložila je da je ovo učinjeno zato što stanovništvo tih mjesta nije željelo dati podatke o partizanima koji su na Hvaru ubili nekoliko njemačkih vojnika.[35]

Sredinom lipnja 1944. Nijemci su razmatrali i da s Brača evakuiraju osobe koje podržavaju partizane.[36] Krajem kolovoza iste godine Nijemci su s toga otoka u Split prebacili oko 100 osoba, a hrvatske su vlasti ocjenjivale da bi Nijemci mogli u potpunosti iseliti otok Brač.[37]

Evakuacija otoka, kao i drugi nepovoljni ratni uvjeti koji su na njima vladali, doveli su do toga da je uprava NDH na njima djelovala vrlo slabo ili uopće nije mogla djelovati.[38]

---

[31] HDA, ZZ NDH/NOP, III-40/162-163, MOK, V. T. Broj: 938/1944.

[32] Jovan VASILJEVIĆ, *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Beograd 1972., 199.-200.

[33] Drago GIZDIĆ, *Dalmacija 1944-1945, Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1964., 279.; Ante JERKOVIĆ, "Hapšenja i interniranja stanovnika trogirskog kraja u Drugom svjetskom ratu", *Trogirski kraj u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*., Split 1984., 718. Također vidi *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 193.

[34] HDA, ZZ NDH/NOP, III-77/754-756, MOK, V. T. Broj: 805/1944. Također vidi *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, Borbe u Hrvatskoj, knjiga 26, Beograd 1961., dok. br. 167.

[35] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 3098/1944.; Državni arhiv u Splitu (dalje: DAST), Velike župe NDH u Dalmaciji, kut. 4, Ravnateljstvo promičbe za Dalmaciju, *Povjerljiva obavještajna služba* (Split), br. 29, 25. VI. 1944.

[36] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XII, knjiga 4, dok. br. 25.

[37] HDA, Velika župa Cetina, Taj. Broj: 1699/1944.

[38] Primjerice vidi HDA, MUP NDH, R. U. Broj: 16539/1944., A/I.

Pitanje evakuacije obale i grada Splita

Njemačka su zapovjedništva u Dalmaciji tijekom veljače 1944. razmatrala i evakuaciju obalnog područja i gradova. Procijenjeno je da bi to značilo evakuaciju čak 200 000 osoba, koje je trebalo preseliti na područje sjeverno od rijeke Save. No, zaključeno je da je zbog logističkih razloga evakuaciju tolikog opsega u postojećim okolnostima nemoguće provesti. Ovo nije značilo da su Nijemci odustali od evakuacije dijelova obale, ali je ona ipak bila ograničena na manje skupine stanovništva.[39]

Nakon što je provedena evakuacija muškaraca s dalmatinskih otoka, njemačka je strana razmotrila kako bi se iskustva te akcije mogla iskoristiti tijekom evakuacije dijelova obale. Zaključeno je da bi daljnju evakuaciju trebalo provoditi bez prethodnog znanja hrvatskih vlasti. U slučaju da one stanovništvu najave evakuaciju, postojala je mogućnost da vojno sposobni muškarci prebjegnu partizanima. Osim toga, tijekom eventualne evakuacije dijelova obale nije, osim žene, djece i staraca, trebalo evakuirati ni dužnosnike vlasti NDH, liječnike i svećenike, jer je evakuacija takvog osoblja s otoka poremetila uvjete života stanovništva i otežala njihovu opskrbu hranom.[40]

U sklopu evakuacije civila Nijemci su obratili pozornost na stanovnike u dalmatinskim gradovima koji su suradnici partizana, odnosno one koji bi pomagali anglo-američkim snagama u slučaju njihova iskrcavanja na tom području. Zato je Zapovjedništvo 2. oklopne armije 3. ožujka 1944. naredilo provođenje akcije "Übersee", odnosno racije na suradnike partizana u svim obalnim gradovima između Zadra i Kotora. U izvođenju ove akcije Nijemci također nisu imali povjerenja u vlasti NDH, jer njezine predstavnike o ovoj akciji nije trebalo obavijestiti. Predstavnike NDH trebalo je uključiti u istragu nad uhićenima tek nakon provođenja racija.[41]

U naredbi za provođenje akcije "Übersee" također je navedeno da bi trebalo razmotriti mogućnost evakuacije vojno sposobnih muškaraca iz najvećih obalnih gradova, pri čemu je posebno naglašena potreba žurne evakuacije u Splitu.[42]

Nijemci su do sredine ožujka 1944. u sklopu akcije "Übersee" u Splitu, Šibeniku i Zadru uhitili 65 osoba osumnjičenih za suradnju s partizanima.[43] Tako su 16. ožujka Nijemci opkolili Kaštel Kambelovac i Kaštel Lukšić i izvršili pregled osobnih iskaznica stanovništva, a zatim je u Split odvedeno 25 muškaraca i žena. Oružnička postaja u Kaštel Starom nije znala zašto su ove osobe uhićene, a njemačka je racija izazvala strah među stanovništvom.[44]

[39] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 380, dok. br. 433.

[40] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XII, knjiga 4, dok. br. 54.

[41] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 393.

[42] *Isto*.

[43] *Isto*, dok. br. 404.

[44] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 1642/1944.

Nijemci su uhićene u ovoj raciji, zajedno s onima koji su uhićeni u Solinu i Splitu, ukupno 41 osobu, odlučili odvesti u svoj logor u Slavonskom Brodu, pa su početkom travnja iz Dalmacije prebačeni u Bihać. Ove su osobe hrvatskim redarstvenim vlastima u Bihaću izjavile da su uhićene bez ikakva razloga i da su lojalni građani NDH. Zato je redarstvo u Bihaću od Zagreba zatražilo da sve ove osobe budu predane hrvatskim vlastima s eventualnim dokazima o razlozima njihova uhićenja. Ministarstvo vanjskih poslova NDH uputilo je 18. travnja 1944. usmenu notu Njemačkom poslanstvu u Zagrebu, u kojoj je zatraženo da se spomenute osobe predaju hrvatskim vlastima, pri čemu je istaknuto da se među njima nalaze i državni službenici, kao i starci i žene, lojalni građani NDH.[45]

Čini se da je ova intervencija bila uspješna, barem za neke uhićene. U spomenutoj se skupini naime nalazilo i četvero poštanskih službenika koje su Nijemci iz svoga logora u Zemunu, gdje su dopremljeni, ubrzo pustili na slobodu, te su se oni do početka svibnja 1944. vratili na svoja radna mjesta u Splitu i Kaštelima, a postoje podaci da su na slobodu puštene i neke druge osobe uhićene u spomenutoj raciji.[46]

Nakon što je provedena evakuacija dalmatinskih otoka, general Glaise von Horstenau obratio se 14. travnja 1944. Nikoli Mandiću, predsjedniku Hrvatske državne vlade, obavijestivši ga da 2. oklopna armija smatra da bi iz Splita i Zadra trebalo evakuirati vojno sposobne muškarce po smjernicama koje su korištene tijekom evakuacije dalmatinskih otoka.[47]

Budući da se u Zadru i nakon rujna 1943. održala talijanska uprava, odnosno vlast nove Mussolinijeve Talijanske Socijalne Republike, evakuacija toga grada za Zagreb očito nije predstavljala ozbiljan problem. No, vlasti NDH nikako se nisu slagale s evakuacijom Splita. General Glaise von Horstenau bio je naklonjen hrvatskim zahtjevima pa je nadležnim njemačkim zapovjedništvima predložio da deportaciju sumnjivih osoba iz Splita provede hrvatsko redarstvo. Tek nakon toga, ako je potrebno, evakuaciju u Splitu može provesti i njemačka vojska.[48] Unatoč spomenutim prijedlozima, njemačka zapovjedništva odlučila su tijekom prve polovice svibnja 1944. u potpunosti evakuirati muškarce iz Splita.[49]

Hrvatska državna vlada ovome se suprotstavila, navodeći da u postojećim ratnim uvjetima evakuirano stanovništvo Splita nije moguće smjesti u unutrašnjosti NDH. Osim toga, hrvatska strana nije željela da se evakuacijom hrvatskog stanovništva otvori mogućnost "bilo kojem drugom narodu" da se učvrsti na istočnoj obali Jadrana.[50]

---

[45] HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Politički odjel, Odsjek za germanske zemlje, Nj. Broj: 1012/1944.

[46] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 2243/1944., U. P. M. Taj. Broj: 2451/1944.

[47] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 193.

[48] Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, Ljubljana, Zagreb 1983., 336.-337.

[49] HDA, "Ustaša" Hrvatski oslobodilački pokret (dalje: UHOP), kut. 4, Promemoria za g.[ospodina] Lipnjaka o mjerama evakuacije u Splitu, Split, dne 18. svibnja 1944., Priepis.

[50] *Isto*.

Pred njemačkim pritiskom Zagreb se, "od mnogo zala", odlučio za najmanje moguće. Zato je Nijemcima predloženo da se iz Splita evakuira najviše 2 000 politički nepouzdanih osoba. Najprije je trebalo popisati cjelokupno radno sposobno stanovništvo staro između 17 i 50 godina. Na temelju tog popisa trebalo je identificirati nepouzdane elemente, koje je zatim trebalo evakuirati u Sisak, gdje je među njima trebalo izvršiti daljnju selekciju.[51]

Ministar Bulat dao je vlastima u Splitu smjernice kako da se iz grada evakuira što manje Hrvata. Zato je u predviđeni broj od 2 000 osoba u prvom redu trebalo uključiti sve Srbe i Talijane, koje je trebalo prebaciti u njihove matične domovine. U Splitu su mogli ostati isključivo oni Srbi i Talijani koji su lojalni NDH.[52]

Bulat je u svojim smjernicama također naveo da se može evakuirati i manje od 2 000 osoba, primjerice oko 1 600 osoba. Ako se ne može dosegnuti ni taj broj, onda je među one koji će biti evakuirani trebalo uključiti osobe koje su se nalazile u tom gradu nakon što su evakuirane iz drugih dijelova Dalmacije, pri čemu se očito mislilo na osobe koje su Nijemci iselili s obližnjih otoka. Bulat je također savjetovao da se evakuiraju nepodobne osobe sa šireg splitskog područja, sve do Trogira i Sinja. Svim ovim mjerama njemačkim bi zahtjevima bilo udovoljeno, a istodobno bi u Splitu ostalo što je više moguće njegovih stanovnika.[53]

Ipak su i Bulat i Nardelli poduzimali daljnje korake kako do evakuacije Splita uopće ne bi došlo. Bulat se 26. svibnja 1944. obratio predsjedniku vlade Mandiću, ministru unutarnjih poslova Lorkoviću i ministru oružanih snaga Vokiću. Obavijestio ih je da je o evakuaciji sumnjivih osoba iz Splita razgovarao s predstavnicima njemačke vojske, ali s njima nije mogao postići dogovor. Bulat je smatrao da bi u slučaju ostvarenja njemačke zamisli u Splitu "ostali kompletno" Srbi i Talijani, ali bi u vrlo velikom broju bili iseljeni Hrvati vjerni hrvatskoj državi. Zato je tražio da se intervenira kod generala Glaise von Horstenaua da se evakuacija Splita ne provodi, jer će to štetiti i hrvatskoj i njemačkoj strani. Bulat je smatrao da takvu sramotu vlasti NDH i hrvatski narod ne bi mogli podnijeti jer bi Nijemci evakuacijom "dekroatizirali" Split i time otvorili put njegovoj "srbizaciji i talijanizaciji". U završetku dopisa Bulat je naveo:

Pogotovo ja, kao jedini politički predstavnik Dalmacije u ovom času u hrvatskoj državnoj vladi ne ću moći ostati ni za čas bez dolične reakcije, koja će mi se u tom slučaju nametati, kao čovjeku, Hrvatu, Dalmatincu i Splićaninu.[54]

I Nardelli je 10. lipnja od Zagreba zatražio da kod Nijemaca učine "posljednji pokušaj" da se spriječi evakuacija u Splitu. On je zaključio da takva evakuacija ne bi naštetila suradnicima partizana koji se nalaze u Splitu, ali bi u

[51] *Isto*.

[52] *Isto*.

[53] *Isto*.

[54] HDA, ZZ NDH/NOP, III-40/818-820, NDH, Ured državnog ministra dra E. Bulata, Broj: 56/1944.

političkom i promidžbenom smislu poništila sve napore koje je NDH do tada uložila kako bi zadobila povjerenje Splićana.[55]

Nardelli je također podsjetio da su brojne obitelji u Splitu zbog anglo-američkih zračnih bombardiranja ostale bez krova nad glavom. Ako bi u takvoj situaciji bili evakuirani muškarci, brojne bi obitelji ostale bez hranitelja i zaštitnika. Osim toga zbog ratnih prilika prometne veze Splita s drugim dijelovima NDH bile su slabe, pa se iz njega u unutrašnjost ne može prebaciti veći broj ljudi. U gradu je u tom razdoblju već bilo više od 4 000 osoba iz okolice, posebno s otoka, koje se nije moglo prevesti u unutrašnjost.[56]

Zapovjedništvo Mornarice NDH u Splitu obavijestilo je sredinom lipnja 1944. Zagreb da evakuacija u gradu do tog trenutka nije pokrenuta, a ako do nje dođe, to će odmah biti javljeno vlastima u Zagrebu.[57] Očito se s hrvatske strane očekivalo da bi evakuacija mogla započeti svakoga trenutka. Njemačka je vojska krajem lipnja zaista obavila dodatne pripreme za planiranu evakuaciju 2 000 osoba iz Splita, a razmatralo se da se te osobe upotrijebe za radove na dionici ceste Bihać–Knin.[58] Ovo je ujedno zadnji podatak o njemačkim planovima za evakuaciju muškaraca iz Splita. Nažalost, nisam pronašao podatke o tome kako su se stvari razvijale nakon toga, ali na temelju dostupnih podataka čini se da evakuacija 2 000 osoba iz Splita na kraju ipak nije provedena. Pritom ostaje nejasno koji su razlozi utjecali na Nijemce da promijene svoju odluku.

Ostali oblici njemačke deportacije stanovništva iz Dalmacije

Nakon uspostave NDH, njezine su vlasti s Njemačkim *Reichom* sklopile sporazum o upućivanju hrvatske radne snage u *Reich*. Načelno je položaj hrvatskih radnika koji su radili u njemačkom gospodarstvu bio povoljan jer su bili građani savezničke države. Strani radnici iz drugih dijelova Europe radili su u *Reichu* pod mnogo težim uvjetima, odnosno mnogo su više od hrvatskih radnika spadali pod ono što se može svrstati pod prisilni, odnosno još teži, ropski rad. No, kako je postupno rasla prisutnost njemačke vojske i drugih njemačkih ustanova u NDH i kako su se širile njihove ovlasti, Nijemci su sve više koristili jednostrane i prisilne mjere kako bi na hrvatskom području osigurali radnu snagu koju su upućivali na rad u Reich.[59] U Dalmaciji je bilo više

[55] HDA, ZZ NDH/NOP, VI-6/544-545, Glavni ustaški stan, Zapovjedničtvo postrojnika, V. T. Broj: 207-Š/1944.

[56] *Isto*.

[57] HDA, ZZ NDH/NOP, III-40/818-820, NDH, Ured državnog ministra dra E. Bulata, Broj: 56/1944.

[58] *Kronologija Splita 1941-1945*., Split 1979., 324.

[59] Opširnije o tome vidi Branimir BANOVIĆ, "Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorije NDH u toku Drugog svjetskog rat", *Putovi revolucije*, br. 1-2, Zagreb 1963., 375.-389.; Anna-Maria GRUENFELDER, *"U radni stroj Velikoga Njemačkog Reicha!", Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb 2007., 84.-117.; Mark SPOERER, "Recent Findings on Forced Labor under the Nazi Regime and an Agenda for Future Research", *Annali dell' Istituto storico italo-germanico in Trento/Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient (Forced laborers*

primjera deportacije određenih skupina stanovništva koje su kao radna snaga upućivane u njemački Prihvatni logor Zemun (*Anhaltelager Semlin*) koji se nalazio na teritoriju NDH, ali je bio pod upravom njemačkih redarstvenih vlasti čije se sjedište nalazilo u Srbiji.[60]

Tako su početkom studenoga 1943. Nijemci mobilizirali veći broj muškaraca iz sela Srinjine (općina Priko, kotar Split), koji su trebali raditi na popravku porušenih putova. Nakon nekoliko dana Nijemci su 63 muškarca odveli u logor u Zemunu, gdje su korišteni kao radna snaga. Prehrana i uvjeti života u logoru bili su slabi pa je polovica osoba iz ove skupine umrla, najviše od iscrpljenosti i pjegavog tifusa. Nakon intervencije hrvatskih vlasti preostali su u lipnju 1944. ipak vraćeni svojim kućama. MUP NDH zatražio je od njemačke strane da o ovom slučaju provede istragu i da o rezultatima istrage bude obaviješten, jer su navedene osobe deportirane unatoč činjenici da protiv njih nisu postojale nikakve konkretne optužbe za nelojalno držanje.[61]

Tijekom prve polovice 1944. Nijemci su u zemunski logor deportirali i 150 osoba iz Vodica pokraj Šibenika. Ministar Bulat intervenirao je za oslobađanje ovih osoba, ali mu je general Ivan Tomašević, zapovjednik obalnog odsjeka "Lika", krajem srpnja 1944. odgovorio da ni u jednom slučaju nije uspio spriječiti uhićenja ili evakuaciju hrvatskog stanovništva koje je provodila njemačka vojska. Nijemci su se pravdali time da moraju uhititi, odnosno evakuirati "nepoćudno pučanstvo", očito ono naklonjeno partizanima, smatrajući da se vlasti NDH u to ne smiju miješati.[62]

Hrvatske su vlasti, sa svoje strane, inzistirale da se osobe evakuirane ili deportirane iz Dalmacije ne upućuju izvan domovine. Ministarstvo za oslobođene krajeve tražilo je u travnju 1944. da se osobe koje su Nijemci evakuirali s dalmatinskih otoka ne šalju u Njemački *Reich*, nego da ih se zadrži u NDH, gdje su potrebni kao radna snaga i vojni obveznici.[63] Kada je u svibnju 1944. razmatrana mogućnost evakuacije 2 000 muškaraca iz Splita, hrvatska je strana također inzistirala da se te osobe, u slučaju da budu evakuirane, ne smiju kao radna snaga deportirati izvan NDH.[64]

Skrb vlasti NDH za evakuirano stanovništvo

U međuvremenu su vlasti NDH trebale organizirati skrb za osobe koje su evakuirane s otoka i iz drugih dijelova Dalmacije. Nijemci su evakuirane koje

and POWs in the German war economy/Lavoratori coatti e prigionieri di guerra nell' economia di guerra tedesca), XXVIII, Bologna 2002., 373.-388.

[60] Opširno o tom njemačkom logoru vidi Milan KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944.*, Beograd 1992.

[61] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 2330/1944., U. P. M. Taj. Broj: 2925/1944. U. P. M. Taj. Broj: 3658/1944.

[62] HDA, ZIG, III-36/330-332, NDH, Ured državnog ministra dra. Bulata, Broj: 330/1944., III-36/458-465, NDH, Ured državnog ministra dra. Bulata, Broj: 204/1944.

[63] HDA, ZZ NDH/NOP, III-14/1091-1096, MOK, V. T. Broj 796/1944.

[64] HDA, UHOP, kut. 4, Promemoria za g.[ospodina] Lipnjaka o mjerama evakuacije u Splitu, Split, dne 18. svibnja 1944., Priepis.

nisu zadržali kao radnu snagu za vlastite potrebe upućivali, preko Metkovića, Mostara i Sarajeva, u sjeverne hrvatske krajeve.[65]

U razdoblju od 24. ožujka do 6. travnja 1944. u Brod na Savi vlakovima je stiglo ukupno 2 369 evakuiranih s dalmatinskih otoka. Oni su primljeni u raskužnoj postaji u Bosanskom Brodu, a podijeljena im je i hrana. Od spomenutog broja njih 1 658 u skupinama je upućeno u Donji Miholjac, Hrvatsku Mitrovicu, Ilok, Osijek i Vinkovce. Ostatak, oko 700 osoba, izrazio je želju da otiđe u mjesta u kojima ima rodbinu. Ovima su hrvatske vlasti osigurale propusnice za putovanje i besplatne željezničke karte. Nekim evakuiranima također je dopušteno da se vrate u Dalmaciju.[66]

Prema želji Poglavnika, državni vijećnik dr. Ivo Petrić imenovan je 9. svibnja 1944. povjerenikom za smještaj i skrb iseljenika radi vojno-obrambenih razloga pri Predsjedništvu vlade NDH. Petrić je mogao davati prijedloge i poticaje, ali i izdavati naloge u vezi sa smještajem, prehranom, zdravstvenom skrbi i ostalim potrebama iseljenog stanovništva.[67] Ovime je dr. Petrić zadužen i za brigu za osobe evakuirane iz Dalmacije.

U Ministarstvu za oslobođene krajeve održana je 22. svibnja 1944. konferencija na kojoj je dogovoreno kako će na području sjeverno od rijeke Save teći smještaj evakuiranih Dalmatinaca. Njih je u Brodu na Savi trebao prihvaćati povjerenik Ministarstva skrbi za postradale krajeve te ih u suradnji s predstavnicima dr. Petrića uputiti u razna mjesta u Slavoniji i Srijemu, gdje su, uz pomoć Zavoda za kolonizaciju, trebali biti smješteni na ispražnjenim posjedima. O kojim je točno posjedima bila riječ nije mi poznato, ali možda se radi o posjedima Srba koji su prethodno napustili NDH ili su bili protjerani. Ipak je najveći dio evakuiranih Dalmatinaca trebalo uputiti u prihvatni logor u Osijeku. Za ove se osobe mogao osigurati posao jer su u Osijeku postojala poduzeća u kojima se moglo zaposliti više tisuća Dalmatinaca, kojima bi bila osigurana i prehrana, stan i dnevnice od 400 do 700 kuna.[68]

Ovaj se plan počeo provoditi početkom lipnja, a bilo je zamišljeno da u Slavoniju dođu i obitelji evakuiranih Dalmatinaca. U jednom dopisu od 5. lipnja dr. Petrić je naveo da je iz Dalmacije ukupno evakuirano čak između 12 000 i 14 000 osoba, među kojima ima i cijelih obitelji.[69] Brojevi koje je Petrić svakako naveo predstavljaju najveću procjenu o broju evakuiranih iz Dalmacije, iako se na temelju drugih podataka čini da je ipak bila riječ o manjem broju osoba.

Posljednja crtica u vezi s djelovanjem dr. Petrića oko evakuiranog stanovništva Dalmacije na koju sam naišao sastanak je koji je on 1. kolovoza 1944. održao s predstavnicima generala Glaise von Horstenaua. Tada je od njemačke

[65] HDA, ZZ NDH/NOP, III-77/699-702, MOK, V. T. Broj: 547/1944.; HDA, MUP NDH, U. P. M. T. Broj: 1654/1944.

[66] HDA, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH, Broj: 7735/1944.

[67] HDA, MUP NDH, U. M. Broj: 1737/1944., R. U. Broj: 4455/1944., B/I.

[68] HDA, MUP NDH, R. U. Broj: 4455/1944., B/I.

[69] *Isto*.

strane tražio da zaštite napuštenu imovinu evakuiranih osoba. Naveo je primjer Šolte, na kojem se nalazila isključivo njemačka vojska, koja je imovinu evakuiranih odnosila u Split i tamo prodavala, dok je slično stanje bilo i na drugim dalmatinskim otocima na kojima je prethodno provedena evakuacija.[70]

Dio evakuiranih osoba nije ni prebačen u unutrašnjost NDH. Nakon što je sredinom travnja 1944. Šolta u potpunosti iseljena, ljudi s tog otoka stigli su u Split pa su žene, djeca i starci s tog otoka privremeno smješteni u zgradi 7. oružničke pukovnije, gdje je za njih organizirana i prehrana. Državne vlasti trebale su riješiti njihov daljnji smještaj.[71]

Iako su se hrvatske vlasti, a posebno ministar Bulat, oštro suprotstavljali njemačkoj evakuaciji, bilo je i drukčijih razmišljanja. Tako je Ustaški stožer Dubrava u Dubrovniku u vezi s ovim pitanjem ocijenio da su Nijemci pogriješili u nesmotrenom načinu na koji su proveli evakuaciju, ali su nakon toga pogriješile i hrvatske vlasti kada evakuirane osobe nisu zadržale pod svojim nadzorom, navodeći da je dio evakuiranih trebalo uvrstiti u Hrvatske oružane snage, a ne im dopustiti da se vrate svojim kućama.[72] Kada se evakuacija pripremala, određeno je da se evakuirani mladići rođeni 1924. i 1925. unovače u Hrvatske oružane snage. No, tijekom moga istraživanja nisam našao podatke da je to i provedeno.

Krajem 1944. njemačka vojska povukla se iz Dalmacije, što je ujedno značilo i kraj uprave NDH na tom području kojim su ovladali partizani. Krajem listopada 1944., neposredno nakon ulaska partizana u Split, u tom je gradu osnovan ured za povratak prisilno iseljenog stanovništva s dalmatinskih otoka.[73] Prema podacima novih vlasti, odnosno Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za srednjodalmatinske otoke, njemačka je vojska sa srednjodalmatinskih otoka evakuirala ukupno 4 427 osoba.[74]

Njemačko korištenje prisilnog rada u Dalmaciji

Njemačka je vojska odmah nakon kapitulacije Italije i ulaska u Dalmaciju počela upotrebljavati mjesnu radnu snagu za svoje potrebe. U tom se smislu može navesti primjer grada Šibenika. Tijekom druge polovice rujna 1943. njemačko zapovjedništvo u tom gradu objavilo je da mu je potrebno dobrovoljno pomoćno osoblje kojem je zajamčena hrana, odjeća, konačište i dnevnica od 20 kuna.[75] Moglo bi se pretpostaviti da je odaziv na ovaj poziv bio slab, pa su Nijemci već krajem istoga mjeseca odlučili mobilizirati Šibenčane za obav-

[70] *Kronologija Splita 1941-1945.*, 331.

[71] "Pomoć izbjeglicama sa Šolte", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 1019, 26. travnja 1944., 2.

[72] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 3278/1944.

[73] *Kronologija Splita 1941-1945.*, 350., 352.

[74] D. GIZDIĆ, *n. dj.*, 641.

[75] Mjesno Zapovjedništvo – Šibenik, Traži se Dobrovoljno pomoćno osoblje, Šibenik, 17. IX. 1943., Njemački zapovjednik, *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 1, 18. rujna 1943., 1.; "Prijave u Njemačku pomoćnu službu", *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 6, 30. rujna 1943., 2.

ljanje radova, pri čemu su radnici trebali primiti hranu i dnevnice.[76] Već početkom listopada počelo je prikupljanje Šibenčana koji su trebali popravljati prometnice. Građanstvo je pozvano da ne izbjegava pozive na radove jer su oni potrebni kako bi se popravile prometne veze i time olakšalo dopremanje hrane u Šibenik.[77]

Na rad su pozvani svi muškarci između 16 i 55 godina starosti, bez obzira na zanimanje i zaposlenje. Već 7. listopada 1943. njemačko je zapovjedništvo pozvalo sve Šibenčane koji se do tada nisu prijavili na rad da to učine. Ponovljeno je da je popravak željezničke pruge do Šibenika u interesu svih građana te je njihova "sveta dužnost" da se odazovu na rad. One koji to ne učine na rad je trebalo privesti redarstvo.[78]

Do kraja listopada već je bilo ustrojeno šest radnih skupina koje su u smjenama upućivane na radove.[79] Pojedini građani koji su pokušali izbjeći rad na popravku željezničke pruge Šibenik–Perković kažnjeni su globom od 1000 kuna.[80]

Jedan tekst objavljen krajem studenog 1943. u *Šibenskom glasniku* težio je prikazati obaveznu radnu službu Šibenčana kao razboritu i korisnu mjeru, pri čemu se naglašavalo da su Nijemci u svome odnosu prema stanovništvu mnogo razumniji od Talijana:

Nakon prvog poziva upućenog svim muškarcima u našem gradu za nastup obvezatne radne službe kod popravka željezničkog mosta na Dabru, kojeg su srušili banditi, sastajali su se po našim ulicama pozvani muškarci, razgovarajući o pozivu. Razgovor je uvijek dovodio do zaključka, da njemačka oružana sila ima daleko bolju, pametniju i čovječniju taktiku od bivših okupatora (sic), pošto civile iz grada poziva da poprave ono, što su srušili civili - banditi iz šume, dok su Talijani zbog nedjela bandita zatvarali, batinali, pa čak i strijeljali ni krive ni dužne građane.[81]

U članku je nadalje navedeno da su Nijemci nakon popravka mosta na Dabru nastavili koristiti građane za kopanje protuzračnih rovova u Šibeniku, ali to će također koristiti i samim građanima. Građani su osim toga radili i na iskrcavanju brodova koji su pristajali u šibenskoj luci. Budući da su brodovi bili meta napada anglo-američkog zrakoplovstva, građani su njihovim žurnim istovarom opet pomagali i njemačkoj vojsci, ali su pridonosili i sigurnosti vlastitog grada. Zaključeno je da građani moraju pomoći Nijemcima koji nemaju dovoljno ljudstva za obavljanje svih poslova. Ponovljeno je da će njemačko zapovjedništvo strogo kazniti muškarce koji izbjegavaju ili sabotiraju odlazak

[76] *Ljetopis Samostana sv. Lovre u Šibeniku (1923.-1945.)*, Split 1996., 152.-153., 156.

[77] Iz Pretstojništva redarstva, *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 7, 2. listopada 1943., 2.

[78] "Poziv na rad", *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 9, 7. listopada 1943., 2.

[79] Iz Pretstojništva Redarstva, Br. 129, 26. X. 1943., Oglas. Objavljeno u: *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 17, 26. listopada 1943., 2.

[80] Iz Pretstojništva Redarstva, *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 23, 9. studenoga 1943., 2.

[81] "Svrha obvezatne radne službe u našem gradu", *Šibenski glasnik* (Šibenik), br. 29, 23. studenoga 1943., 2.

na rad, a uz to će biti izloženi i preziru sugrađana jer svojim neradom nanose štetu cijeloj zajednici.[82]

Do kraja 1943., s intenzivnijim anglo-američkim zračnim napadima, stanovništvo je u znatnom broju napustilo Šibenik.[83] Pretpostavljam da je od tada za Nijemce postalo mnogo teže koristiti Šibenčane kao radnu snagu.

Može se navesti i primjer općine Gruda u Konavlima. Tijekom 1944. njemačko zapovjedništvo u tom mjestu tražilo je od općine da joj svakoga dana na raspolaganje stavi 20 do 30 ljudi za rad na obližnjem njemačkom zračnom uzletištu. Nijemci ove radnike nisu plaćali, a sami su si trebali osigurati i hranu i određeni materijal za radove. Nijemci su osim toga tražili da im općina Gruda osigura opskrbu drvima i da im svaka dva tjedna stavi na raspolaganje i jedan šivači stroj. U vezi s ovime Velika župa Dubrava u Dubrovniku obratila se u svibnju 1944. nadležnim njemačkim zapovjedništvima navodeći da ova davanja nanose štetu poljoprivrednicima koji ne mogu obavljati svoje poslove, pa je zatraženo da se ove "nepravilnosti" uklone jer među stanovnicima Grude izazivaju veliko nezadovoljstvo.[84]

Krajem 1943. hrvatski dužnosnici u Splitu razmatrali su u razgovoru s predstavnicima njemačke vojske mogućnost uključivanja mjesnih građevinskih poduzeća u radove za potrebe njemačke vojske. Zaključeno je da bi to bio dobar potez jer bi se među mjesnim stanovništvom smanjila nezaposlenost, a Nijemci bi za ove radnike osigurali i hranu.[85]

Kako sam naveo, hrvatski i njemački predstavnici dogovorili su u Zagrebu 20. siječnja 1944. da će za izgradnju njemačkih utvrđenja u Dalmaciji vlasti NDH osigurati 7 000 ljudi, koje je dijelom trebalo mobilizirati u DORA postrojbe, a dijelom je taj broj trebao biti popunjen osobama koje će biti evakuirane s dalmatinskih otoka.[86] Osim toga Zagreb je 22. siječnja obavijestio Glavarstvo građanske uprave u Splitu da će Nijemci provesti izgradnju utvrđenja u Dalmaciji, pa je od Glavarstva, među ostalim, zatraženo da za ove radove osigura što više radne snage.[87]

Nažalost, pregledani izvori daju malo točnih podataka koliko je osoba na sve spomenute načine dobrovoljno ili prisilno prikupljeno i upotrijebljeno za njemačke potrebe. Ipak se, primjerice, može navesti da je Zapovjedništvo V. SS-gorskog armijskog zbora 30. ožujka 1944. navelo da su njegove postrojbe s dalmatinskih otoka evakuirale 3 929 muškaraca, od čega je samo njih 837 zadržano kao radna snaga za njemačke potrebe.[88]

---

[82] *Isto*.

[83] Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.-1945.*, Zagreb 2008., 137.-148.

[84] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 2457/1944.

[85] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945., Zbornik dokumenata*, knjiga 9, studeni-prosinac 1943. godine, Split 1985., dok. br. 420.

[86] HDA, ZZ NDH/NOP, III-34/185-187, MOK, V. T. Broj: 699/1944.

[87] HDA, Glavarstva građanske uprave NDH, Glavarstvo građanske uprave za Dalmaciju, Broj: 5451/1944.

[88] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 435.

Također sam pronašao vrlo malo podataka o tome gdje je i u koje svrhe korištena ova radna snaga. Ipak se može navesti primjer skupine od 37 osoba evakuiranih s Brača koje su Nijemci odveli u Čapljinu, gdje su ih koristili kao radnu snagu. Oni su se u travnju 1944. požalili vlastima NDH zbog svoga teškog položaja, navodeći da su "većinom bosi, goli, mnogi bolestan, star i nenaučen na ovaj naporni rad". U vezi s ovime u Zagrebu je zaista pokrenuto pitanje da bi trebalo odrediti položaj ovih evakuiranih osoba koje Nijemcima služe kao radna snaga. Nažalost, nedostatak izvora ne pokazuje je li to pitanje pokrenuto i na koji je način riješeno. Poslije su njemačke vojne vlasti, u vezi sa spomenutom skupinom Bračana, odgovorile hrvatskoj strani da su neki od njih zbog zdravstvenih razloga već otpušteni s rada, dok ostali za svoj rad primaju plaću, a osigurana im je i ostala potrebna skrb.[89]

U proljeće 1944. u sjevernu i srednju Dalmaciju stigao je ustaški pukovnik Vjekoslav Servatzy, kako bi na tom području bolje ustrojio Hrvatske oružane snage.[90] On je od Zagreba zatražio da u Dalmaciju uputi časnike i dočasnike Državne radne službe (DRS), koji bi od mjesnog stanovništva ustrojili postrojbe DRS-a s nekoliko tisuća pripadnika. Servatzy je u postrojbe DRS-a namjeravao uvrstiti i osobe koje su Nijemci evakuirali s otoka i koristili kao radnu snagu. On je zaključio da se Nijemci prema tim osobama ponašaju kao prema zarobljenicima, odnosno da su oni njemačko "radno roblje". Zato bi iz političkih i promidžbenih razloga bilo važno ustrojiti hrvatske radne postrojbe koje bi obuhvatile ove ljude, a oni bi zatim mogli obavljati radove za njemačke potrebe. Tako bi se "jadni narod" uvjerio da živi u svojoj slobodnoj hrvatskoj državi, a ne u "džungli". No, Zagreb nije mogao udovoljiti zahtjevima da se stručno osoblje DRS-a, koje je Servatzy tražio, uputi u Dalmaciju.[91] Osim toga, i sam je Servatzy relativno brzo napustio to područje i otišao na druge dužnosti.

Osim evakuiranih osoba koje su Nijemci jednim dijelom iskoristili kao radnu snagu, naveo sam da je i Glavarstvo građanske uprave u Splitu za njemačke potrebe trebalo osigurati što veći broj radnika. Tijekom ožujka 1944. Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske u Splitu raspolagao je podacima da je u tom gradu pozvano 3 000 radnika da sudjeluju u radovima na utvrđivanju obale, ali na taj se poziv odazvao zanemarivo malen broj ljudi. U vezi s ovime komunisti su pokrenuli akciju da ljudi bojkotiraju ovakve pozive na rad i da odlaze u partizane unatoč njemačkim tvrdnjama da će im za ovaj posao biti osigurani dobri uvjeti i plaće.[92]

Čini se da su nakon ovakvog razvoja stanja Nijemci umjesto poziva na dobrovoljni rad primijenili drukčije metode, o čemu će jedan suvremenik tih ratnih splitskih dana posije napisati:

---

[89] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 3500/1944.

[90] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XII, knjiga 4, dok. br. 42.

[91] HDA, ZZ NDH/NOP, III-36/339-341, MOK, V. T. Broj: 895/1944., III-39/684-685, MOK, V. T. Broj: 985/1944.

[92] *NOB u Dalmaciji, Zbornik dokumenata*, knjiga 10, dok. br. 192, dok. br. 210, dok. br. 214.

Problem jeftine radne snage Nijemci su rješavali racijama. U osobito pogodnim trenucima vojska i žandarmerija blokirale bi Pjacu ili neku drugu prometnu ulicu te obavile legitimiranje zatečenih. Žene, đake i zaposlene muškarce puštali su odmah, a ostale bi zadržali. Tako regrutirani radnici bili su najjeftinija radna snaga za izvođenje fortifikacijskih radova oko Splita. Rad bi trajao nekoliko tjedana, a onda bi se na isti način obavila zamjena radnika.[93]

Jednu takvu raciju u Splitu Nijemci su proveli 21. srpnja 1944., kada je oko 400 osoba odvedeno na Gripe i upotrijebljeno kao radna snaga za njemačke potrebe.[94] Tijekom te racije Nijemci su uhitili i nekoliko državnih službenika, pripadnika Hrvatskih oružanih snaga i pripadnika redarstva. Iako su oni ubrzo oslobođeni, Velika župa Cetina u Splitu zaključila je da je takav njemački postupak bio ponižavajući i štetan za autoritet predstavnika hrvatske vlasti:

Posredovano je odmah, kako se u buduće ne bi takva šta dogodilo, te je od strane njemačkih vojnih vlasti obećano, da će se odmah legitimirati državne službenike [i odmah ih] puštati slobodno, dok je do sada bio običaj, da se kod racije blokira jedan dio grada i svi koji su se nalazili na tom području morali su se svrstati u četverored i čekati na zapovied, da u četveroredu krenu do neke zgrade, gdje je čekao jedan Nijemac ili častnik, koji je tu legitimirao i tek onda u glavnom puštao državne službenike na slobodu, dok su nekoji bili zadržani i po nekoliko dana i ako su imali ispravne isprave.[95]

U jednom obavještajnom izvještaju NDH iz sredine kolovoza 1944. o stanju u Splitu među ostalim je navedeno da je njemačka vojska svojim racijama izazvala još više "nereda i nesigurnosti", jer u njima "kupe bez razlike" sve muškarce i odvode ih na rad, što su hrvatske vlasti nemoćne spriječiti. Umjesto da hrvatske vlasti ove ljude mobiliziraju u svoje oružane snage, oni su prepušteni Nijemcima da ih "odvode i gone kao stoku", pa su i zbog tog razloga mnogi ljudi pobjegli u partizane, navodeći da će im "tamo biti bolje, nego kod Niemaca".[96]

Do sličnih nepovoljnih zaključaka došlo je i Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, koje je u svome izvještaju od 31. srpnja 1944. navelo da je stanovništvo Dalmacije s olakšanjem dočekalo prestanak talijanske uprave i represivnih mjera i nasilja koja je ona provodila. Narod je nakon dolaska njemačke vojske i uspostave hrvatske vlasti očekivao da će imati sigurnost i zaštitu:

Međutim, ovo ćustvo sigurnosti žalibože nije potrajalo dugo, jer su se sve više opažale neke nemile pojave, koje su počele zabrinjavati narod i koje su u zadnje vrieme zauzele takav zamašaj, da je u narodu nastala strava i panika, koja bi mogla uroditi težkim posliedicama. Počelo se je, a nastavlja se sve bezobzirnije,

[93] Ivan MOSETTIG, *Obmane. Splitska viđenja započeta 1941.*, Split 1995., 99.-100.

[94] D. GIZDIĆ, *n. dj.*, 505.-506.

[95] HDA, Velika župa Cetina, V. T. Broj: 102/1944.

[96] HDA, ZZ NDH/NOP, I-34/430-435, Točan prikaz prilika u Splitu. Pouzdanik iz Splita dana 10. kolovoza 1944. dostavlja.

da se narod od strane njemačkih vojnih vlasti zatvara, odprema u logore i na radove, bez da se vodi ikakvog računa o individualitetu tih osoba, bez da se navedu ili da postoje kakovi razlozi takvom nasilnom postupku. Posliedica je toga, da se je narod tako uplašio, da se ljudi ne usuđuju više izaći ni na ulicu već se skrivaju po kućama (...). Daljnja, ali još teža posliedica je opet ta, da narod gubi vjeru u svoju oblast i svoju Državu, što se sve više opaža u ophođaju naroda sa svojim oblastima, a dokle to može dovesti, nepotrebno je istaći.[97]

Završna razmatranja

Prikazao sam kako su njemačke mjere evakuacije, deportacije i prisilnog rada uglavnom izazivale nezadovoljstvo raznih dužnosnika NDH, a posebno ministra Bulata. Hrvatske su se vlasti nalazile u nezgodom položaju. One su očito željele zaštititi stanovništvo Dalmacije i pridobiti njegovu naklonost, posebno nakon razdoblja talijanske aneksije i širenja partizanskog pokreta na tom području. No, iz perspektive njemačke vojske, činjenica da su brojni Dalmatinci pristupili partizanima ili surađivali s njima predstavljala je dovoljan argument za provođenje evakuacije, odnosno deportacija.

Dužnosnici NDH ipak su u svojim žalbama i zahtjevima mogli računati na potporu njemačkih predstavnika u Zagrebu, opunomoćenog generala Glaise von Horstenaua i poslanika Kaschea, koji su imali mnogo više razumijevanja za hrvatske žalbe od njemačkih visokih vojnih zapovjednika. Tako se poslanik Kasche već 25. ožujka 1944. požalio Berlinu zbog evakuacije dalmatinskih otoka, odnosno načina na koji je evakuaciju provodila 2. oklopna armija.[98] Vrhovno zapovjedništvo Njemačkih oružanih snaga odgovorilo je 18. svibnja na ovu žalbu. Ono je zamolilo njemačko Ministarstvo vanjskih poslova da uputi Kaschea da se, prije nego što u budućnosti uputi slične oštre prijekore, raspita zašto 2. oklopna armija poduzima određene mjere i da joj, kao njemački poslanik u Zagrebu, ubuduće pomogne svojim djelovanjem. Vrhovno zapovjedništvo također je objasnilo da je evakuacija vojno sposobnih muškaraca bila potrebna kako bi se mogla braniti važna obalna uporišta i otoci, a to ljudstvo predstavlja potencijalnu opasnost za slabe njemačke snage koje ta područja brane. Osim toga partizani na područjima koja nisu pod njemačkim nadzorom te ljude mobiliziraju u svoje redove. To su bili razlozi zbog kojih je provedena evakuacija muškaraca. Također je obrazloženo da je provedena evakuacija bila zamišljena isključivo kao privremena mjera, a ne trajno preseljenje tih osoba. Vrhovno zapovjedništvo objasnilo je da evakuacija nije mogla biti najavljena jer je postojala mogućnost da će stanovništvo u tom slučaju prebjeći partizanima. Na kraju, njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj Glaise von Horstenau prethodno je obavijestio Kaschea o evakuaciji, a s evakuacijom

[97] DAST, Velike župe NDH u Dalmaciji, kut. 9 (11c), Župska redarstvena oblast u Splitu, Prs. Broj: 4857/1944., Radna jedinica II.

[98] B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Ljubljana, Drugi svezak, 32.-33.

su se uglavnom složili i njemački opunomoćeni general i vlasti NDH. Želju hrvatskih vlasti da se tijekom evakuacije izbjegnu grubosti njemačka je vojska poštovala u "granicama mogućnosti".[99]

Poslanik Kasche odgovorio je na ovo 20. lipnja svome Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu. Potvrdio je da je načelno bio upoznat s evakuacijom, ali mu po tom pitanju nisu bile poznate pojedinosti. Kasche je zaključio da Zapovjedništvo 2. oklopne armije takvim provođenjem evakuacije negativno djeluje na njemačke interese u NDH i na raspoloženje stanovništva. Zaključio je da priopćenje Vrhovnog zapovjedništva od 18. svibnja u biti nije točno pa bi iz svega trebalo izvesti zaključak kako bi ubuduće njemačka diplomatska i vojna predstavništva nadležna za NDH djelovala usklađeno.[100]

U svome redovitom izvještaju o stanju u NDH krajem travnja 1944. Izvještajni odjel Ministarstva oružanih snaga NDH ocijenio je da je njemačka vojska evakuaciju otoka provela u "dobroj namjeri", da stanovništvo otoka u slučaju anglo-američkog iskrcavanja ne bi bilo izvrgnuto ratnim opasnostima. No posljedice ove mjere ipak su "kobno" djelovale na stanovništvo Dalmacije te na Dalmatince koji žive u drugim dijelovima NDH ili služe u Hrvatskim oružanim snagama, jer su tom mjerom bile pogođene njihove obitelji. Također je navedeno da je njemačka vojska prethodno očistila dalmatinsku obalu i otoke od partizana i s vlastima NDH uspješno radila na "smirivanju naroda". No, nakon evakuacije, kao i drugih represivnih mjera njemačke vojske, napori na smirivanju stanja na tom području pretrpjeli su "velik neuspjeh".[101] I u nekim drugim slučajevima njemačka se vojska pred hrvatskim vlastima opravdavala da su je na evakuaciju prisilili "koristni i pametni razlozi", odnosno muškarci su uklonjeni s otoka zbog vlastite sigurnosti, kako ih britanska vojska, u slučaju iskrcavanja na istočnom Jadranu, ne bi povela sa sobom.[102]

Moglo bi se zaključiti da su ove njemačke tvrdnje znatnim dijelom bile samo opravdanje kojim se služilo u komunikaciji s hrvatskim vlastima. Dokumenti njemačke vojske jasno pokazuju da je evakuacija provedena zato što je vojno sposobno stanovništvo otoka i obale smatrano potencijalnim protivnikom i suradnikom partizana i zapadnih saveznika.

Moglo bi se reći da je komunistima, u sklopu njihove revolucionarne strategije preuzimanja vlasti, zapravo odgovaralo da se stanovništvo nalazi pod pritiskom njemačke vojske, kako bi ono jedini izlaz zaista vidjelo u svome odlasku u partizane. Takva pretpostavka dobiva na snazi ako se vidi kako je njemačku evakuaciju cjelokupnog stanovništva Šolte komentirao *Glas Splita*, glasilo ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora u tom gradu.[103]

---

[99] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 195.

[100] B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Drugi svezak, 32.-33.

[101] HDA, ZZ NDH/NOP, III-18/767-791, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Izvještajni odjel, Izvj. Taj. Broj: 4000/1944.

[102] HDA, MUP NDH, U. P. M. Taj. Broj: 3278/1944.

[103] *Glas Splita 1943-1944., Kritičko izdanje*, priredila Tatjana KOVAČ, Split 1977., 78.-79.

U članku je navedeno da su vlasti NDH u jesen 1943. tvrdile da su partizani, kada su se povlačili s dalmatinske obale i otoka, prisilili velik broj ljudi da napuste svoje domove i pođu s njima u zbjeg. Ovaj će zbjeg poslije, preko Italije, biti upućen u Egipat. No, kada su evakuaciju stanovništva počeli provoditi Nijemci, onda su dužnosnici NDH to opravdavali tvrdeći da je evakuacija provedena kako bi se stanovništvo zaštitilo od ratnih stradanja. Na temelju ovoga zaključeno je da su vlasti NDH zapravo dvolične. Štoviše, zaključeno je da su evakuirane osobe zapravo same krive za svoju sudbinu, jer se prije toga nisu priključile partizanima:

Vidite li vi Šoltani, i drugi koji ste lišeni svega, i kuće i zemlje i stoke, vidite li ko vam je kriv za vaše stradanje? Vidite li što znači dočekati okupatora i njegove krvave sluge na pragu svoje kuće? Vidite li što znači slušati [vođu Hrvatske seljačke stranke Vladka] Mačeka, koji vam šapće: 'Čekajte, još nije vrijeme'? Okupatori, ustaše, Maček, [jugoslavenska] izbjeglička vlada na čelu sa kraljem svi su oni krivi za vaše patnje i stradanja. Okupator vas mrcvari, ustaše i četnici pomažu mu u tome, a Maček i izbjeglička vlada sračunato vas pozivaju na slijepu pokornost zločincima.[104]

Glas Splita zaključio je da evakuacija Velikog Drvenika i Šolte konačno treba osvijestiti one kojima nije jasno što znači "čekati i ne boriti se" te im je poručeno da se pridruže partizanima kako bi se osvetili "neprijateljima naroda za njihova krvava zlodjela".[105]

Na kraju bih naveo da za cjelovitiju obradu ove teme nedostaju izvori, odnosno te izvore u sklopu moga istraživanja nisam pronašao. Tako zapravo ne postoje cjeloviti podaci o broju evakuiranih i deportiranih osoba iz Dalmacije u razdoblju koje je istraživano, kao ni cjeloviti podaci o njihovu kasnijem položaju i uvjetima života, primjerice o muškarcima koje su Nijemci evakuirali s otoka i zatim upotrijebili kao radnu snagu za svoje potrebe.

[104] *Isto*.

[105] *Isto*.

Summary

Nikica BARIĆ

German *Wehrmacht*, Independent State of Croatia, Evacuation and Deportation of Population and Forced Labor in Dalmatia during 1944

In September of 1943 the Kingdom of Italy capitulated and German army entered Italian annexed parts of Dalmatia. The Independent State of Croatia (ISC) was able to return these areas under its control, after they were ceded to Italy in May of 1941. The German army still had to secure the coastal area from Tito's partisans and possible landing of the Western Allies. In 1944 the Germans prepared plans for the defense and fortification of the eastern Adriatic coast. One of the security measures of the German army was the evacuation of able bodied men from Dalmatian islands because they were considered to be possible hostile and prone to join the partisans and help the Western Allies in the case of their landing in that areas. The Germans evacuation of islands and some parts of the Dalmatian coast, as well as German use of local population for forced labor caused panic and scare among people. This put ISC authorities in a difficult situation - Germans were their allies and they depended on their support and presence of a German army. At the same time ISC representatives, especially those in Dalmatia understood that they need to win the hearts and minds of the population in that area, especially after the period of Italian presence and due to the fact that many Dalmatians joined Tito's partisans. They realized that German repressive measures would disrupt such attempts and often protested against German evacuation and deportations of local population. But such protests were mostly disregarded by Germans who could impose their own decisions on the much weaker and sometimes powerless ISC authorities.

Key words: Dalmatia, Independent State of Croatia, German *Wehrmacht*, Evacuation of Civilians, Deportation, Forced Labor, Displaced Persons

UDK: 343.813(497.11)"1941/1945"
Izvorni znanstveni članak

Prinudni rad u Srbiji u Drugom svetskom ratu

Dragan ALEKSIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Republika Srbija

Prisilna mobilizacija radne snage u porobljenim zemljama za potrebe nacističke Nemačke predstavlja jednu od osobenosti Drugog svetskog rata. Zbog broja deportovanih lica u cilju prinudnog rada, nehumanih uslova i brutalnog tretmana radnika, prisilno angažovane strane radne snage predstavlja jedan od najmasovnijih ratnih zločina nacista. U radu se analizira način sprovođenja nacističke politike prisilnog rada u Srbiji pod nemačkom okupacijom, njegove razmere, i metode. Da bi se jasnije sagledali najvažniji aspekti ove forme korišćenja radne snage, istraživanje je smešteno u širi kontekst privredne politike Trećeg Rajha i stvarnosti "totalnog rata" koji se vodio.

Ključne reči: prinudni rad, privredna eksploatacija, Drugi svetski rat, Srbija.

Pojmovno i pravno određenje prinudnog rada

Eksploatacija stanovništva okupiranih teritorija od strane nacističke Nemačke u Drugom svetskom ratu vršena je u razmerama koje nisu imale primera u dotadašnjoj istoriji ratovanja. Prinudno upošljavanje inostrane radne snage je na Međunarodnom vojnom sudu za ratne zločine u Nirbergu definisano kao jedan od najmasovnijih ratnih zločina koji je nacistička Nemačka počinila u ratu i Statutom suda određeno kao jedna od tri najvažnije stavke optužnice.[1] Pravila koja se odnose na prinudni rad stanovnika okupiranih teritorija definisana su članom 52 Haške konvencije iz 1907. godine, ali su ih nacisti grubo kršili kada god su smatrali da će im to doneti neko preimućstvo u ratu.[2] Ovi

[1] Međunarodni vojni sud ustanovile su 8. avgusta 1945. godine četiri glavne članice antihitlerovske koalicije sa zadatkom da goni i kažnjava ratne zločince za zločine počinjene u Drugom svetskom ratu. Dela koja su predviđena da ulaze u nadležnost suda su: *Zločini protiv mira*, *Ratni zločini i Zločini protiv čovečnosti*. Dela definisana kao ratni zločini su: "Zverstva ili povrede lica ili imovine koji predstavljaju kršenje ratnih zakona ili ratnih običaja, uključujući ali ne ograničavajući se na njih, ubistvo, zlostavljanje ili deportaciju na prisilni rad ili u bilo koju drugu svrhu civilnog stanovništva iz okupirane teritorije, ubistvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika…" (podcrtao D. A.). *Nirberška presuda*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948., 11.-15., 20.

[2] Prema odredbama međunarodnog prava, okupacija predstavlja jedno privremeno i prolazno stanje i ne povlači prenos suvereniteta na okupatora, već on vrši svoju nadležnost prema međunarodnom pravu. Stoga okupator nema pravo da stanovništvo okupirane teritorije smatra sopstvenim državljanima, prema toma ni da im nameće iste obaveze kao sopstvenim građanima. U *IV. ženevskoj konvenciji* i u *Haškom pravilniku* iz 1907. godine zabranjuje se okupatoru da primorava mirno stanovništvo da radi na poslovima značajnim za operacije okupatora. Gavro Đ. PERAZIĆ, *Međunarodno ratno pravo*, Beograd 1986., 239., 241.-242.; Smilja AVRAMOV, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1974., 366.

postupci potiču iz nacističkog shvatanja "totalnog rata" po kome se moralne ideje koje sadrže konvencije, koje pokušavaju da rat učine humanijim, ne smatraju važećim kada su u pitanju ratni ciljevi.

U ratnim uslovima, a naročito za vreme okupacije, kada vlast nizom zakonskih mera reguliše gotovo sve društvene tokove, a racionalno angažovanje radne snage predstavlja jednu od najvažnijih mera za uspešno funkcionisanje privrede, teško je povući jasnu granicu između dobrovoljnog i ostalih formi rada. Kao osnova za pojmovno određenje prinudnog rada uzima se činjenica da je radna snaga angažovana pod normativnom prisilom, donošenjem zakona i uz učešće vojnog i policijskog faktora, i kada radnici za svoj rad ne primaju odgovarajuću nadoknadu, odnosno bilo da je uopšte ne dobijaju ili da ona nije dovoljna za obavljanje poverenih poslova. Stoga se kao normativni okvir za definisanje prinudnog rada može smatrati kada slobodno tržište radne snage zamenjuje prinudna mobilizacija i kada se najamnina radnika ograničava do mere da predstavlja eksploataciju.[3]

U novijoj nemačkoj literaturi učinjen je napor da se utvrdi pravna osnova kako bi se, za radnike koji su za vreme Drugog svetskog rata mimo svoje volje morali da rade za potrebe nacističke Nemačke, njihov rad definisao kao prinudni.[4]

Kao osnovna merila za definisanje *prinudnog rada* uzimaju se sledeće okolnosti i uslovi života i rada radnika:

a) pogođeni nisu imali mogućnosti da utiču na radna mesta ili radne ugovore;

b) tokom boravka u Nemačkoj oni su podvrgavani raznim vrstama diskriminacije;

c) živeli su u ekstremno lošim uslovima: smeštaj u logorima, glad, hladnoća i nedostatak higijene i zdravstvene nege;

d) često su bili potpuno obespravljeni;

e) nisu imali mogućnosti da utiču na svoje radne i životne uslove.[5]

Kao *ropski rad* definiše se posao koji je pod nehumanim uslovima iznuđen od zatvorenika koncentracionih logora i sličnih ustanova i geta. Osim po pravnom statusu, životnim i radnim uslovima, prinudni radnici su izdiferencirani i na osnovu rasnih i političkih kriterijuma.[6] Prema dokaznom materijalu sa

[3] O ovome vidi Tomislav PAJIĆ, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd 1989., 5.

[4] Definiciju prinudnog rada iznela je Barbara N. WISINGER, "Iskustva i sećanja prinudnih radnika u nacionalsocijalističkoj Nemačkoj 1941-1945", *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2006., 63.-89.

[5] B. N. WISINGER, *n. dj.*, 64.-65.

[6] Zakonski propisi kojima su regulisani životni i radni uslovi u nacističkoj Nemačkoj za vreme Drugog svetskog rata zavisili su kako od njihove pozicije u nacionalsocijalističkoj rasnoj hijerarhiji, tako i od nemačke spoljne politike. Najviši status uživali su, do 1943. godine, Italijani, drugu statusnu grupu činili su germanski narodi, treću državljani negermanskih savezničkih država, dok su u četvrtu, najobespravljeniju grupu, spadali Poljaci, Srbi, Česi, Slovenci. B. N. WISINGER, *n. dj.*, 65.

suđenja na Međunarodnom vojnom sudu u Nirbergu, ropskom radu su podvrgavana lica koja su bila pod sumnjom da se na ma koji način protive politici nemačkih okupacionih vlasti.[7]

U ovom radu biće obuhvaćeni svi radnici sa teritorije Vojnookupacionog područja Srbije i Banata pod nemačkom upravom, koji su za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu morali da rade za potrebe nacista bilo na teritoriji Rajha bilo u samoj Srbiji. Kako su i izbeglice, koji su ogromnim delom bili Srbi, privremeno boraveći za vreme rata na ovom području, bile obuhvaćene zakonodavstvom o obaveznom radu, ovaj prilog se, praktično, odnosi na najveći deo srpske populacije sa prostora okupirane Jugoslavije. Nisu obuhvaćeni zatvorenici u koncentracionim logorima, koji su takođe iskorišćavani za rad, i ratni zarobljenici koji su bili angažovani za rad u privredi jer za prve postoji serija monografija[8], a za druge se ni približno ne mogu utvrditi tačni podaci.

Radna snaga u totalnom ratu

Da bi se jasnije ukazalo na značaj radne snage u ratu, moramo se najpre upoznati s privrednim aspektom ratnog sukoba kakav je bio Drugi svetski rat, koji je imao sve odlike totalnog rata. Osnovna teza totalnog rata je da za uspešno vođenje modernog rata nije više dovoljna dobro naoružana vojna sila, već da se mora angažovati celokupna privreda i ceo narod.[9] Koncepcija o ratu koji se vodi svim sredstvima i materijalnim rezervama zemlje i koji zahvata sve sfere društva zaraćenih strana, na osnovu iskustva iz prethodnog ratnog sukoba, razvijana je u međuratnom periodu u vojnim doktrinama širom sveta.[10] Sve veća primena tehničkih sredstava u ratnim operacijama uz učešće milionskih vojnih efektiva, uslovili su da je dominantnu ulogu za uspešno vođenje rata dobila ratna privreda. Ona predstavlja efektivnu privrednu mobilizaciju i preorjentaciju proizvodnje u ratu s ciljem da se zadovolje povećane ratne potrebe armije i stanovništva u pozadini i uspešno odoleva privrednom ratu čiji su najvažniji oblici blokada i sankcije.[11] Zadaci ratne privrede su da preventivno

[7] Prema Hitlerovom naređenju od 7. decembra 1941. godine, poznatom kao Dekret "noć i magla" (*Nacht und Nebel Erlass*), lica koja na okupiranim teritorijama učine prestup protiv Rajha ili nemačkih snaga imaju krišom biti odvedena u Nemačku i predata specijalnoj policiji radi suđenja ili kažnjavanja. Ove mere nisu preduzimane samo protiv pripadnika pokreta otpora, već i prema komunistima, marksistima, Jehovinim svedocima, agentima spuštenim padobranom, antisocijalnim elementima. *Nirberška presuda*, 100.-101.

[8] Institut za savremenu istoriju iz Beograda pokrenuo je, krajem osamdesetih godina prošlog veka, obimnu ediciju pod nazivom *Stradanja i otpori*, u kojoj je obrađen boravak Jugoslovena u nacističkim logorima u Evropi.

[9] *Ratna privreda i radna snaga*, "Socijalni arhiv", 1-3, 1940., I.-139.

[10] O tome vidi kod Dragan ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, Beograd 2002., 66.-67.

[11] Aleksandar A. STOJKOVIĆ, *Svet pod oružjem*, Beograd 1940., 82.-83.; "Opšte stanje privrede na početku totalnog rata", *Privredni pregled*, 18. maj 1940.; V. RADOJEVIĆ, "Ratna privreda", *Glasnik zavoda za unapređenje spoljne trgovine*, br. 8, 1939., 234.-236.; D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 87.-88.

pripremi industriju, obezbedi sirovine, ishranu i radnu snagu kako bi se izvršila celokupna koncentracija ratnog potencijala.

Radna snaga se u rešavanju ekonomskih problema totalnog rata provlači kao crvena nit. Kako je rat u dvadesetom veku zahtevao angažovanje celokupnog privrednog kapaciteta i milionskih vojnih efektiva na frontu, rešavanje problema ratne privrede zahtevalo je obezbeđivanje radne snage. Mobilizacijom muškaraca se veliki deo radne snage seli iz fabrika i s polja na front, što ugrožava proizvodnju u vitalnim privrednim granama. Stoga se neminovno javlja potreba podele ljudstva između privrede i vojske. Mehanizacija modernih armija stvorila je tendenciju da raste procenat ljudi zaposlen u ratnoj industriji u odnosu na procenat koji je neposredno angažovan u ratnim operacijama.[12] Odnos broja vojnika i broja radnika ispitivan je u brojnim studijama od vojnih i tehničkih stručnjaka između dva svetska rata.[13] Nadoknađivanje potrebne radne snage iz rezervi u zemlji moglo se vršiti iz redova žena, omladine, rentijera i penzionera.[14] Kako su ove rezerve bile ograničene, Velika Britanija je u ratu upotrebljavala radnu snagu iz kolonija, a Nemačka iz savezničkih i neutralnih zemalja, a kako je rat odmicao i, sve više, prinudne radnike iz okupiranih oblasti, koji su do kraja rata postali dominantni vid strane radne snage u Rajhu.

Prelaskom mirnodopske u ratnu privredu, rad dobija novu fizionomiju jer država povlači veliki broj propisa radničkog zaštitnog zakonodavstva. Ove promene naročito zadiru u propise o radnom vremenu, prekovremenom radu i ograničenju slobode upošljavanja. U Nemačkoj su propisi o radnom vremenu suspendovani dekretom od 4. septembra 1939. godine.[15] Dekretom od 1. septembra 1939. i u Francuskoj je radno vreme produženo na 60 sati nedeljno.[16] Ratna privreda naročito duboko zadire u radničke nadnice. U Nemačkoj su Dekretom od 4. septembra nadnice fiksirane. Određene su maksimalne plate i nadnice za sve poslove koje je mogao da menja jedino vladin poverenik rada. Ovi propisi pravdani su sprečavanjem podizanja nadnica usled velikog povećanja potražnje radne snage, naročito u industriji i poljoprivredi.[17] Radničko socijalno zakonodavstvo posvetilo je veliku pažnju sprečavanju promene radnog mesta. U Nemačkoj je pomenutim Dekretom, koji je dopunjen 6. septem-

[12] Za održavanje jednog automatskog oružja bilo je neophodno držati u pozadini 6-8 radnika, za posluživanje i održavanje jednog tenka 46, a aviona 60 ljudi. *Ratna privreda i radna snaga*, I.-143.

[13] Odnos broja radnika u pozadini, koji rade za ratnu privredu i snabdevanje stanovništva, i vojnika na frontu razlikuje se od zemlje do zemlje i zavisi ne samo od stepena razvoja industrije, racionalizacije i kvalifikacione strukture, već i od udaljenosti baza za snabdevanje od samog ratišta. Ovaj odnos se kod pojedinih autora kreće od 1:8 do 1:17; Paul WIEL, *Krieg und Wirtschaft*, Berlin 1938.; Stefan POSSONY, *Die Wehrwirstchaft des totalen Krieges*, Wien 1938.; St. PLUZANSKI, *Zasedy mobilizaciji prezemislu na potrezeby obnory Panstwa*, Warsawa 1934.

[14] *Ratna privreda i radna snaga*, 143.-144.

[15] *Reischsgesetzblatt*, Berlin, 1939., 1609.

[16] *Journal Officiel*, Paris, 6 septembre 1939.

[17] *Reichsgesetzblatt*, Berlin 1939, 1683.

bra, utvrđeno da je za otpuštanje radnika, činovnika, zanatlije ili šegrta, kako u državnim tako i u privatnim preduzećima, potrebno odobrenje ureda za rad.

Problem radne snage u nacističkoj Nemačkoj

Nedostatak radne snage u Nemačkoj privredi počeo je da se oseća i pre izbijanja rata zbog uključivanja svih domaćih radnih potencijala u proizvodnju naoružanja i ostvarivanja zadataka iz Četvorogodišnjeg plana. Zbog nedostatka radnika u Rajhu je aprila 1937. ukinuta zabrana vrbovanja radne snage u inostranstvu, uvedena 1933. godine zbog velike privredne krize.[18] Najveća potražnja bila je za nekvalifikovanom radnom snagom za potrebe poljoprivrede, a u manjoj meri za kvalifikovanim radnicima u nekim granama industrije. U Nemačkoj je 1939. godine, pre izbijanja rata, bilo oko 300 000 stranih radnika.[19]

Prvi ugovor o angažovanju radnika s jugoslovenskog prostora datira iz jeseni 1940. godine, kada je na XII. zasedanju Jugoslovensko-nemačkog privrednog odbora ugovoreno da se u Nemačku uputi 6 000 jugoslovenskih rudara i drugih radnika.[20]

Vermaht je tokom zime 1941./42. pretrpeo teške gubitke na Istočnom frontu tako da je morao biti mobilisan jedan deo radnika iz fabrika i sa imanja i jedini preostali izvor radne snage za njihovu popunu bile su porobljene zemlje. Istovremeno je krah strategije "munjevitog rata" na Istočnom frontu otvorio perspektivu dugotrajnog iscrpljujućeg rata koji je zahtevao maksimalno naprezanje ratne industrije i istovremeno dodatno regrutovanje muškaraca iz fabrika, zbog gubitaka na bojištu. Nemačka je, stoga, morala da se okrene jedinim preostalim dostupnim rezervama radne snage koje su se nalazile u pokorenim i politički podčinjenim zemljama, kako bi popunila upražnjena radna mesta u industriji i poljoprivredi. Neodložno rešavanje ovog pitanja bilo je uslov za uspešno nastavljanje rata.

Uvid u nacističku politiku angažovanja radne snage sa okupiranih teritorija može se steći iz Hitlerovog govora održanog 9. novembra 1941. godine. "Teritorija koja sada radi za nas obuhvata više od 250 miliona ljudi, ali teritorija koja radi posredno za nas obuhvata sada više od 350 miliona ljudi. U koliko se tiče nemačke teritorije, u oblastima kojima mi upravljamo, mi ćemo uspeti da upregnemo u ovaj rad sve do poslednjeg čoveka."[21] Već u prvoj etapi rata radna snaga u okupiranim oblastima stajala je pod kontrolom okupacionih vlasti, ali je imala različit tretman od zemlje do zemlje. Ono što je bilo zajedničko za sve teritorije pod nemačkom okupacijom je da je smesta bila uvedena služba oba-

[18] K. H. SCHLARP, *Virtschaft und besatzung in Serbien 1941-1944*, Stuttgart 1986., 208.

[19] Piter KALVOKOREZI, Gaj VINT, *Totalni rat*, Beograd 1987., 214.

[20] Boško ĐORĐEVIĆ, *Pregled ugovorne trgovinska politike od osnivanja države Srba Hrvata i Slovenaca do rata 1941*, Zagreb 1960., 188.

[21] *Nirberška presuda*, 111.

veznog rada. Radno sposobno stanovništvo je popisano i primorano da radi u domaćoj privredi za potrebe nemačke ratne privrede.[22]

Angažovanje stranih radnika omogućilo je da se nemačka radna snaga prebaci iz civilne u vojnu službu. Nacisti su, umesto dobrovoljnog rada, koji nisu mogli dovoljno da stimulišu niti da motivišu propagandom, bili prinuđeni da uvedu prisilnu regrutaciju radne snage u okupiranim zemljama. Hitler je 21. marta 1942. godine imenovao Frica Saukela za Opunomoćenika za radnu snagu, sa širokim ovlašćenjima da stavi pod jedinstvenu kontrolu korišćenje celokupne raspoložive radne snage, uključujući radnike iz okupiranih zemalja i ratne zarobljenike. Herman Gering, opunomoćenik za Četvorogodišnji plan, dekretom je preneo službu radne snage na Saukela, a Hitler mu je, 30. septembra iste godine, dao ovlašćenje da postavlja komesare na okupiranim teritorijama i da preduzme sve potrebne mere za prisilnu mobilizaciju radne snage.[23] Mesec dana po svom postavljenju, 30. aprila 1942. godine, Saukel je izložio opštu politiku koja je služila kao baza za mobilizaciju radne snage: "Cilj ove nove džinovske mobilizacije rada jeste u tome da se upotrebe svi bogati i ogromni izvori, koji su osvojile i osigurale nama naše oružane snage boreći se pod vođstvom Adolfa Hitlera, za naoružanje oružanih snaga i takođe za ishranu domovine. Sirovine, kao i plodnost osvojenih teritorija i njihova ljudska snaga, moraju biti u potpunosti i svesno upotrebljene u korist Nemačke i njenih saveznika. Svi ratni zarobljenici na teritoriji na Zapadu kao i na Istoku koji se sada nalaze u Nemačkoj, moraju se u potpunosti uključiti u nemačke industrije naoružanja i ishrane. Stoga je preka potreba da se ljudske rezerve na osvojenoj sovjetskoj teritoriji u najpotpunijoj meri iskoriste. Ako ne bismo uspeli na dobrovoljnoj bazi mi moramo smesta uvesti mobilizaciju ili prinudni rad. Potpuno zaposlenje svih ratnih zarobljenika, kao i upotreba jednog džinovskog broja novih stranih civilnih radnika, ljudi i žena, postalo je neminovna potreba za rešenje programa mobilizacije rada u ovom ratu."[24]

U svojim memoarima Albert Šper, ministar za naoružanje Rajha, objasnio je paradoks u različitim strategijama angažovanja privrede dve zaraćene strane. Hitler i većina njegovih sledbenika koji su doživeli revoluciju krajem Prvog svetskog rata, bojali su se da će nestašice i prevelika radna opterećenost stvoriti nezadovoljstvo u narodu i izazvati nemire. Zato je svoj narod želeo da poštedi opterećenja koja su Čerčil i Ruzvelt u svojim zemljama bez oklevanja nametnuli. Nelogičnost da je u demokratskoj Velikoj Britaniji bila sprovedena potpuna mobilizacija radne snage, dok je u autoritarnoj Nemačkoj selektivno sprovođena, leži u činjenici da se režim bojao da će izgubiti naklonost naroda, već je nastojao da ga ustupcima drži u što boljem raspoloženju.[25] I, navodi

[22] *Isto*.

[23] P. KALVOKOREZI, G. VINT, *n. dj.*, 217.; *Nirberška presuda*, 204.

[24] *Nirberška presuda*, 115.

[25] Hitler je 1. septembra 1939. godine svečano izjavio u Rajhstagu da nema nikakvog odricanja koje on sam ne bi bio spreman da odmah prihvati. Albert SPEER, *Sjećanja iz Trećeg Reicha*, Rijeka 1982., 198.

Šper, "Dok je Čerčil obećao svom narodu samo, krv, suze, težak rad i znoj', kod nas je u svim fazama rata vredela jednolično ponavljana Hitlerova parola – konačna pobeda nam je sigurna". Iz toga zaključuje: "Bilo je to priznanje političke slabosti; to je odavalo zabrinutost zbog gubitka popularnosti što je moglo izazvati i unutrašnje političke krize."[26]

Nacisti takođe nisu iskoristili mogućnost upošljavanja ženske radne snage iz svoje zemlje. Dok je u Velikoj Britaniji bilo angažovano na radnim zadacima u privredi 61% žena, u Nemačkoj je istovremeno bilo zaposleno 45% radno sposobne ženske populacije. Osim toga postojala je mogućnost, koja nije bila iskorišćena, da se dva miliona žena prebaci iz mirnodopske u ratnu industriju i poljoprivredu. Prema oceni Alberta Špera, taj broj je bio dovoljan da pokrije nemačke potrebe za radnom snagom sve do 1943. godine.[27]

Već krajem leta 1941. godine, na Istočnom frontu napredovanje se nije odvijalo prema planovima nacista. Nemačka ratna proizvodnja je, kao i 1940. godine, bila orjentisana na kratkotrajno ratovanje s velikim prekidima. Sada je počeo stalni dugotrajni rat koji je iziskivao ogromne količine oružja i ratnog materijala, za čiju proizvodnju nemačka privreda nije bila spremna.[28] Već u proleće 1942. godine morale su da se mobilišu sve rezerve i uvedu restrikcije. Međutim, čak i u kritičnoj fazi rata velikodostojnici Rajha su nastavili nesmetano da grade grandiozne objekte za svoje potrebe, iako je ta gradnja ugrožavala ratnu proizvodnju.[29] Kako se rat odvijao nepovoljno po sile Osovine, nacisti su sa nenadoknadivim zakašnjenjem uvideli propuste koje su napravili u pogledu racionalnog korišćenja radne snage.[30]

Radna snaga u okupiranoj Srbiji

Za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu, sve ekonomske aktivnosti u Srbiji bile su podređene nemačkim ratnim potrebama. Kako je najveći deo proizvodnje u oblasti industrije, rudarstva i transporta u Srbiji za vreme oku-

[26] *Isto*, 198.

[27] Nemci nisu bili spremni čak ni u ratnim uslovima da smanje broj kućnih pomoćnica. Dok je broj kućnog osoblja u 1943. godini sveden na trećinu u odnosu na 1939. godinu, u nemačkoj se taj broj u istom periodu smanjio samo za 10%. A. SPEER, *n. dj.*, 478.

[28] U svojim memoarima Albert Šper navodi: "Uprkos svom tehničkom napretku, čak i onda kada smo bili na vrhuncu vojnih uspeha u godinama 1940. i 1941., nismo postigli proizvodnju oružja kao u Prvom svetskom ratu. U prvoj godini rata s Rusijom postignuta je samo četvrtina proizvodnje topova i municije iz jeseni 1918." A. SPEER, *n. dj.*, 196.

[29] Kada je, 1943. godine, počelo savezničko bombardovanje Nemačke, preduzeta je masovna gradnja skloništa. Samo na izgradnji Firerovog Glavnog stana radilo je 28 000 radnika. A. SPEER, *n. dj.*, 477.

[30] O tome svedoči izjava Hajnriha Himlera u Poznanu 4. oktobra 1943. godine: "U ono vreme (odnosi se na 1941. godinu, prim. D. A.) mi ljudske mase nismo cenili kao što ih cenimo danas, kao sirovinu, kao radnu snagu i činjenica što su zarobljenici umirali u desetinama i stotinama hiljada od gladi za žaljenje je sada iz razloga gubitka radne snage, dok u rasnom pogledu to ne treba da se žali." *Nirberška presuda*, 115.

pacije bio uključen u ratne potrebe nacističke Nemačke, i srpska radna snaga je za okupatore imala prvorazredni značaj. Zato su već u prvim naredbama nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji regulisane obaveze radnika. U prvom proglasu komandanta nemačke XII. armije, koja je učestvovala u operacijama u Jugoslaviji, odmah posle kapitulacije jugoslovenske vojske aprila 1941. godine, naređuje se da svaki pojedinac treba da ostane na svom radnom mestu i da obavlja svoj posao.[31] Sredinom maja Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji Franc Nojhauzen, kome je povereno rukovođenje srpskom privredom, izdao je naređenje o obnavljanju rada svih preduzeća koja pre Aprilskog rata nisu zapošljavala više od 20 radnika.[32]

Teško je utvrditi broj radnika u Srbiji koji su radili za potrebe okupatora a da se njihovo angažovanje može smatrati kao prinudni rad jer je u vreme okupacije u Srbiji bila na snazi uredba o obaveznom radu, a najveći broj radnika u industriji, rudarstvu i saobraćaju bio je angažovan za ratne potrebe nacističke Nemačke, pošto je civilni sektor privrede bio redukovan. Pokušaćemo da najpre utvrdimo ukupan broj radnika na tlu Srbije pod nemačkom vojnom upravom. Prema nemačkim izveštajima, u nepoljoprivrednim, proizvodnim i uslužnim delatnostima u Srbiji za vreme okupacije bilo je uposleno oko 160 000 radnika.[33] U nemačkoj literaturi se navodi da je u srpskoj privredi 1943. godine bilo 176 000 radnika, od čega je oko 80 000 bilo pod nadzorom nemačkih vlasti.[34] Prema statistici, koju su početkom 1942. godine sprovele srpske vlasti, u rudarstvu je bilo zaposleno 25 000 rudara, a u industriji, bez vojnih fabrika, 55 000 radnika.[35] U cifru od 160 000 radnika u nepoljoprivrednim delatnostima, koja se spominje u nemačkom izveštaju, treba dodati radnike na železnici i rečnom transportu, koji su takođe bili pod nemačkim nadzorom, i 45 000 zanatlija i trgovaca u uslužnim zanimanjima.[36]

Nemci su odmah posle razbijanja Jugoslavije preduzeli mere da otklone negativne posledice razbijanja njenog privrednog organizma i da obezbede uslove da svi delovi atomizirane jugoslovenske teritorije i dalje dopunjavaju nemačku ratnu privredu.[37] Rukovođenje privredom u okupiranoj Srbiji povereno je predstavništvu Četvorogodišnjeg plana privrede Rajha, koje je osno-

[31] *Službeni list za zauzetu jugoslovensku teritoriju*, br. 1, 1941., 1.

[32] *List uredaba vojnog komandanta Srbije*, br. 4, od 16. maja 1941. godine, 41.-42.

[33] "Drugi sumarni izveštaj generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", koji se odnosi na 1942. godinu, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom rati naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 2, 1132.

[34] K. H. SCHLARP, *n. dj.*, 220.

[35] Arhiv Srbije (dalje: AS), Ministarstvo narodne privrede (dalje: MNP), neregistrovano, *Industrija Srbije i njene perspektive*, Ekspoze Ministarstva narodne privrede o stanju industrije u Srbiji.

[36] D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 325.

[37] Nemačka je od izbijanja Drugog svetskog rata do kraja 1940. godine uspela da političkim pritiscima Kraljevinu Jugoslaviju čvrsto ekonomski veže za sebe kako bi njenu privredu iskoristila za sopstvene vojne potrebe. U uslovima potpune vojne dominacije sila osovine, u drugoj polovini 1940. godine, jugoslovenska privreda je postala značajna karika u sistemu ratne proizvodnje Trećeg Rajha. O tome više D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 111.-113.

vano početkom maja 1941. godine pod nazivom Štab generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji (*Generalbevolmachtigter für Wirtschaft in Serbien*). Ovom ustanovom, koja se starala o uključivanju svih proizvodnih kapaciteta, sirovinskih resursa i radne snage na teritoriji Srbije i Banata u ratnu privredu Trećeg Rajha, rukovodio je predratni nemački generalni konzul u Beogradu, Franc Nojhauzen.[38] Domaći upravni organi, vlada i pojedina ministarstva nisu imali nikakvog uticaja na donošenje ključnih odluka u oblasti privrede, već su dobijali naređenja od Generalnog opunomoćenika za privredu. Za radnu snagu bilo je zaduženo II. odeljenje ovog štaba, koje se delilo na četiri grupe: 1. Angažovanje radne snage, 2. Raspodela poslova, 3. Zaštita rada, 4. Socijalno osiguranje.[39] Uvidom u zakonodavnu delatnost domaće uprave za vreme okupacije, može se zaključiti da su sva akta koja regulišu radne obaveze, donosile i sprovodile srpske vlasti. Uredbe, međutim, koje su ih na to obavezivale, izdavali su nemački okupacioni organi, odnosno Vojnoupravni komandant Srbije na predlog Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji.[40]

Prvi nemački izveštaji iz okupirane Srbije pokazuju da u industrijskim pogonima i rudnicima nije bilo nestašice radne snage. U izveštaju Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka za mesec jul 1941. godine navodi se: "Situacija sa radnom snagom u julu je bila zadovoljavajuća. Fabrikama je stajalo dovoljno radne snage na raspolaganju."[41] Nemci, međutim, nisu bili zadovoljni stručnim nivoom i radnim učinkom srpskih radnika. O njihovoj kvalifikacionoj i radnoj sposobnosti u istom izveštaju je rečeno: "Pri tom treba konstatovati da se srpskom kvalifikovanom radniku ni iz daleka ne mogu postaviti isti zahtevi kao jednom nemačkom radniku. Njihova radna sposobnost odgovara od prilike 50% od one jednog nemačkog radnika."[42] Međutim, već od narednog meseca sve manji broj radnika je dolazio na radna mesta. Glavni uzroci tome bili su, prema nemačkim izveštajima, nedovoljno snabdevanje zaposlenih životnim namirnicama i pretnje ustanika.[43] Najveći nedostatak radnika bio je u rudnicima jer su rudari bili slabo plaćeni, a radili su u teškim uslovima. Osim toga u rudnicima su radili pretežno seljaci iz okolnih sela tako da su na putu do posla bili izloženi pretnjama ustanika, koji su kao jedan od ciljeva imali i sabo-

[38] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), NT-75, r. 69, sn. 170.-172.; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 1, dok. 11, 36.-40. i dok. 294, 830.

[39] Nikola ŽIVKOVIĆ, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975., 65.-70.

[40] D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 134.

[41] Bundesarchiv – Millitararchiv Freiburg (dalje: BA-MA), (Wehrwirtschaftstab Sudosten), RW 29-31.

[42] BA-MA, RW 29-31.

[43] Stanje radne snage u Srbiji u prvoj ratnoj godini prikazao je Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji u svom izveštaju iz sredine 1942. godine: "Prošle godine je situacija u pogledu radne snage bila još u izvesnoj meri stabilna. Zatim se izmenila zbog nedovoljne ishrane radnika. Skoro svi veći pogoni izgubili su znatan deo svog ljudstva." "Drugi sumarni izveštaj generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", 1153.

tiranje proizvodnje za potrebe okupatora.[44] U Ekspozeu Ministarstva narodne privrede, u kome se analiziraju mogućnosti povećanja proizvodnje, sagledavajući rudarsku i topioničarsku proizvodnju, navodi se: "… da će rudnici moći da održe ili povećaju produktivnost ukoliko se ispune uslovi za dobar rad kao i dovoljno tehničkog osoblja i radnika."[45] I nemačke procene su ukazivale da je obezbeđivanje potrebnih radnika u rudnicima ulov za povećanje rudarske proizvodnje.[46] Krajem 1941. godine nemačke okupacione vlasti su preduzele mere za obezbeđivanje radnika za rad u rudnicima. Međutim, one ih nisu sprovodile, već su sve obaveze oko mobilisanja radne snage prenele na domaću upravu, i ta politika je zadržana do kraja rata.

Uvođenje radne obaveze

Kako su istovremeno, krajem 1941. godine, počele da rastu potrebe nemačke industrije za sirovinama jer je bilo očigledno da će se ratni sukob produžiti, morale su da se uvedu i prinudne mere za vrbovanje radne snage uvođenjem radne obaveze. Zakonska ovlašćenja oko sprovođenja radne obaveze poverena su Ministarstvu unutrašnjih poslova.[47] Ministar unutrašnjih poslova propisao je 14. decembra 1941. godine Uredbu o ograničavanju slobode upošljavanja fizičkih lica u rudnicima uglja, prema kojoj radnici koji su radili u ovim rudnicima nisu mogli biti otpušteni bez prethodnog odobrenja nadležne rudarske vlasti.[48]

Ove prinudne mere, međutim, nisu dale zadovoljavajuće rezultate. Okupacione vlasti i domaća uprava nisu na ovaj način mogle da obezbede potreban broj radnika za rad u industrijskim pogonima i rudnicima. Veliki broj radnika se nije odazvao radnoj obavezi, a mnogi su posle kraćeg vremena provedenog na radnom mestu napuštali posao, a vlasti nisu mogle da ih spreče u tome. Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji je zbog toga zatražio od Vojnoupravnog komandanta Srbije da se srpske izvršne vlasti stave pod kontrolu nemačkih oružanih i policijskih snaga. Izdato je naređenje da svi pogoni čiji je rad ugrožen nedostatkom radne snage o tome obaveste nadležne vlasti[49]

Prinudni rad

Ubrzo se pokazalo da Uredba o obaveznom radu i ograničavanju slobode upošljavanja nije dala očekivane rezultate jer se priliv radne snage po osnovi

[44] AVII, NAV, T-501, r. 246, sn. 203., Desetodnevni izveštaj Komandnog štaba Komandanta Srbije od 21.-31. avgusta 1941. godine. Prema nemačkim procenama u avgustu 1941. godine, ustanici su u Srbiji planski sprovodili sabotaže u cilju paralisanja privrednog života, saobraćaja i upravnog aparata. O tome vidi D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 217.-220.

[45] AS, MNP, *Ekspoze Ministarstva narodne privrede…* neregistrovano.

[46] "Drugi sumarni izveštaj Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", 1157.

[47] O tome vidi Dragan ALEKSIĆ, "Problem radne snage u industriji i rudarstvu Srbije u Drugom svetskom ratu", *Tokovi istorije*, 3-4/1997., 106.

[48] Prema ovoj uredbi svi radnici koji su u poslednje tri godine četiri meseca radili u rudnicima uglja, ne mogu se zaposliti u drugim preduzećima osim u rudnicima. *Službene novine*, 6. januar 1942.; *Novo vreme*, 11. januar 1942.

[49] "Drugi sumarni izveštaj Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", 1157.

obaveznog rada nije odvijao prema utvrđenom planu. Razlog za to bile su niske nadnice i slaba motivisanost radnika.[50] Odsustvo radnika s posla bilo je najveće u proleće i jesen jer su seljaci koji su obavljali pomoćne poslove u pogonima obavljali poljoprivredne radove. Uredba od 14. decembra, međutim, nije predviđala da se radnici silom dovode natrag na posao, tako da su srpske vlasti, koje su bile nadležne za sprovođenje radne obaveze, morale da pristupe strožijim zakonskim odredbama. Stoga je vlada generala Nedića 22. jula 1942. godine izmenila prethodnu Uredbu koja je sada predviđala da će muškarci i žene od 17 do 55 godina starosti, kod kojih se lekarskim pregledom ustanovi da su sposobni za prinudni rad, a koji se ogreše o propise predviđene Naredbom od 14. decembra 1941. godine, biti kažnjeni zatvorom od tri meseca do jedne godine.[51] Zakon je predviđao da poslodavac zatraži od policijskih vlasti da se odbegli radnici silom vrate na posao. Na zahtev ministarstva unutrašnjih poslova, zbog neodazivanja ljudstva na obavezan rad dopunjena je prethodna Uredba, tako da je sada zatvorska kazna zamenjena prinudnim radom od tri meseca do jedne godine. To je stvorilo zakonsku osnovu da radnici koji se ne odazovu radnoj obavezi mogu biti upućivani na prinudni rad. Za razliku od radnika na obaveznom radu, radnici na prinudnom radu imali su tretman zatvorenika: pojačano obezbeđenje i drugačiji unutrašnji režim. Bili su smešteni u logorima za prinudni rad, odnosno u kaznenim logorima, iz kojih su pod stražom odvođeni na rad. Zajedno s njima u logoru su bili i politički internirci i prestupnici.[52] Stoga je najizraženija eksploatacija radne snage bila najizraženija upravo u ovim ustanovama.

Logori

Najveći broj radnika u Srbiji na prinudnom radu nalazio se u radnim logorima u Borskom i Timočkom rudarskom basenu i u delu Podunavlja od Požarevca do Kostolca.[53] Stoga je i najveći broj logora bio smešten na ovom području. Logori su bili različite veličine, namene i unutrašnjeg režima.[54]

Jedan od karakterističnih logora za prinudne radnike koji je formirao Gestapo, već krajem 1941. godine, bio je logorski kompleks na Maloj adi na

[50] Pismo opunomoćenika Službe bezbednosti (*Abwehrstelle*) u Borskom rudniku, Hansa Krebsa, od 24. jula 1942. godine, direktoru rudnika o teškoćama u obezbeđivanju radne snage: "Srpsko radništvo uviđa da Vermaht nije uspeo da suzbije bande. Zbog toga se danas pojačava otpor čitavog stanovništva na svim područjima, tim pre što i privredni život sve više dospeva u nered, a vrednost srpskog novca sve više opada." Preuzeto iz T. PAJIĆ, *n. dj.*, 310.

[51] *Službene novine*, br. 62, 4. avgust 1942.

[52] T. PAJIĆ, *n. dj.*, 136.-137.

[53] Na ovom području nalazili su se svi srpski rudnici kamenog uglja, najveći evropski rudnik bakra, Bor, rudnik pirita u Majdanpeku i nekoliko nalazišta zlata. Za vreme nacističke okupacije Srbije njihova eksploatacija objedinjena je pod upravom nemačke kompanije Bor-Kupferbergwerke i nekoliko manjih domaćih rudarskih preduzeća. T. PAJIĆ, *n. dj.*, 13.-14.

[54] Prema podacima koje je izneo Tomislav Pajić, na ovom prostoru su se nalazila 33 radna i kažnjenička logora, za prinudne radnike, ratne zarobljenike, Jevreje, Organizaciju Tot i snabdevanje. T. PAJIĆ, *n. dj.*, 130.

Dunavu, između Kostolca i Dubovca. Nazvan je još i Hrastovača ili Ostrvačka ada. Zatvorenici su u početku, dok nisu izgrađene barake, bili smešteni na šlepovima na vodi. Najpre su ovde dovedeni Jevreji iz Banata i internirci iz ustaničkih krajeva Bosne i Srbije koji su ovde radili na seči šume za potrebe okupatora. Do sredine 1942. godine zatvorenici logora su likvidirani, a u drugoj polovini godine dovedena je druga grupa na prinudni rad. Počev od avgusta 1942. godine, na ostrvu su improvizovana tri logora, i u svakom od njih su bile smeštene različite kategorije zatvorenika. Logorski kompleks je i dalje bio pod upravom Gestapoa[55]

Bosanski logor ili "logor smrti"

Osnovan je 24. avgusta 1942. preuzimanjem 801 logoraša iz logora na Sajmištu. Zatvorenici su smešteni u improvizovane barake. Smeštaj i ishrana bili su veoma loši, jer nije bilo kreveta, već su morali da spavaju na podu pokrivenom osušenom travom. Logoraše su sačinjavali Jevreji i internirci iz ustaničkih krajeva Bosne i Srbije, srpske narodnosti. Kako je ostrvo bilo bogato šumom, kažnjenici su radili na seči drva za potrebe rudnika uglja u Kostolcu. Čuvanje logora bilo je povereno jednoj grupi SS-ovaca koji su sa zatvorenicima postupali veoma nehumano, usled čega je smrtnost logoraša bila velika. Kada je logor likvidiran, novembra meseca iste godine, usled slabe ishrane i torture od 801 logoraša, koliko je pristiglo brodom tokom leta, svega 89 je preživelo.[56]

Logor banatskih političkih krivaca

U ovaj logor je 22. septembra 1942. godine iz petrovaradinskog logora, u Banatu, dovedena grupa od 215 zatvorenika da nastavi sa sečom šuma. Logoraši su bili smešteni u jednu baraku dugu 120, a široku 8 metara. Radno vreme je iznosilo 12 sati, ali su izgleda imali bolji tretman od predhodnih zatvorenika jer je do likvidacije logora, krajem 1942. godine, samo jedan od logoraša umro od posledica teškog rada i slabe ishrane.[57]

Logor političkih kažnjenika

U ovaj logor, koji je organizovan oktobra 1942. godine, dovođena su lica koja su policijske vlasti petrovgradske Krajskomandanture kaznila većinom zbog crne berze. Prvih 400 zatvorenika bilo je smešteno u zemunicama dugim oko 20 i širokim 8 metara, koje su bile jedan metar ukopane u zemlji i pokrivene trskom i slamom. Svaki logoraš imao je svoju slamaricu na kojoj je spavao i pokrivač. U početku u logoru nije bila stroga disciplina, ali je od početka 1943. godine režim pooštren jer su nemačke vlasti želele da se produktivnije iskoristi besplatna radna snaga.[58] Zavedeno je radno vreme koje je počinjalo

[55] Arhiv Jugoslavije (AJ), Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (110), Zapisnik sa saslušanja Harolda Turnera, šefa upravnog štaba u okupiranoj Srbiji, f. br. 2600. T. PAJIĆ, *n. dj.*, 131.

[56] AJ, 110, f. br. 2600.

[57] AJ, 110, f. br. 2600.

[58] AJ, 110, f. br. 2600.

u 6 sati ujutru i s kratkim odmorom u podne, trajalo je do 6 sati po podne. Prema zatvorenicima se postupalo strogo tako da su zbog sitnih prestupa i neurednosti kažnjavani produženjem kazne od 10 do 30 dana. Hrana je bila nekvalitetna, bez masti i začina, i u nedovoljnim količinama, dobijalo se samo 100 grama hleba dnevno. Obrok se pretežno sastojao od kuvanog povrća, repe ili krompira. O zdravstvenom stanju logoraša nije se brinulo.[59]

Radni logori u Banatu

Logor u Petrovgradu

Banat, iako je praktično bio pod upravom lokalnih Nemaca, nalazio se formalno u sastavu područja Vojnoupravnog komandanta Srbije. Po ovlašćenju šefa SS-trupa i policije u Beogradu, generala Majsnera, otvoren je 22. jula 1942. godine u Petrovgradu logor za političke zatvorenike. U logoru, koji je bio pod upravom Gestapoa, zatvorenici su najpre prilikom saslušanja prolazili kroz torturu, a zatim upućivani na rad u pogone ili polja. Od oko 3 000 zatvorenika koliko je prošlo kroz logor, oko polovina je streljana, a nekoliko stotina je upućeno na prisilni rad u Norvešku, Francusku i Nemačku, gde su radili u fabrikama oružja. Jedan broj logoraša upućen je u Čoku, gde je obrađivao imanje Đorđa Lederara. Postupci stražara prema radnicima bili su brutalni kao i u Petrovgradskom logoru.[60]

Brestovački radni logor

Početkom 1942. godine Organizacija Tot je uzela u najam na pustaru Miloradovića u Brestovcu i najvećim delom je obradila u baštinske svrhe, a manjim u oranicu. Intenzivna obrada zemlje u baštovanskim poslovima zahtevala je veliko upošljavanje radne snage tako da su kao ispomoć dovedeni logoraši iz Srbije. Logor je osnovan maja meseca 1942. godine u Brestovcu i u njega je smešteno 75 muškaraca i 40 žena iz Banjičkog logora i logora na Sajmištu. Logoraši koji više nisu bili sposobni za rad vraćani su u prvobitne logora, a umesto njih je 1943. godine dovedeno novih 250 zatvorenika iz logora na Sajmištu i iz Hrvatske. Stražarsku službu u logoru vršili su pripadnici Organizacije Tot i prema zatvorenicima su se odnosili veoma strogo. Radno vreme logoraša trajalo je 11 sati s prekidom od jednog sata u podne. Smeštaj je bio u vojničkim barakama, a vodom se snabdevalo iz bunara. Hrana je bila jednolična i veoma slaba, bez začina i masti. Iznemogle radnike koji više nisu bili sposobni za rad Nemci su vraćali u logore iz kojih su bili prvobitno dovedeni.[61]

Logor u pančevačkoj Tekstilani

Radni logor osnovan maja 1944. godine za potrebe tekstilne fabrike. U njemu je bilo 20 devojaka koje su pod stražom prele kudelju. Slobodno vreme

[59] Saša MARKOVIĆ, *Stazama smelih*, Požarevac 1979., 208.-210.

[60] AJ, 110, f. br. 2600.

[61] AJ, 100, f. br.2600.

provodile su zaključane u sobi koju je čuvao stražar. Logor je postojao sve do oslobođenja.[62]

Izbeglice i preseljenici kao radna snaga

Jedna od osobenosti prilika u okupiranoj Srbiji je i prisustvo velikog broja izbeglica koje su pristigle iz okupiranih krajeva Jugoslavije. O njihovom broju ne postoji saglasnost u istoriografiji, iako u izvorima postoje konkretni podaci. Prema izveštaju Tome Maksimovića, Komesara za izbeglice i preseljenike, upućenom predsedniku srpske vlade Milanu Nediću, 1944. godine u Srbiji je bilo 241 011 izbeglica.[63] Prema izveštaju Generalnog opunomoćenika za Privredu u Srbiji, na ovom prostoru je sredinom 1942. godine bilo 420 000 izbeglica, među kojima 86 000 napuštene dece.[64] U literaturi se navode brojevi između 300 000 i 400 000. U domaćoj istoriografiji je uglavnom naglašavano da je njihovo prisustvo u Srbiji izvršilo dodatni pritisak na ionako tešku socijalnu situaciju. Branko Petranović je, međutim, prvi zaključio da je "dolazak izbeglica mogao nadoknaditi manjak radne snage, koji se uveliko osećao zbog ratnih zarobljenika i mobilisanih lica za razne vojne formacije".[65] Uredbom srpske vlade o obaveznom radu i ograničavanju slobode upošljavanja od 14. decembra 1941. godine izbeglice nisu bile izričito obuhvaćene. Međutim, Obaveštenjem Izvanrednog komesara za izbeglice i preseljenike od 31. jula 1942. godine o pitanju radnih odnosa, potpuno su izjednačene sa drugim građanima po pitanju prava i dužnosti.[66] Ovim zakonskim aktom izbeglice i preseljenici su izjednačeni s ostalim radno sposobnim stanovništvom u Srbiji i mogli su da budu pozvani na obavezan rad od šest meseci. Jedan broj izbeglica našao je zaposlenje kod bogatih seljaka u Banatu ili u rudnicima u Srbiji, međutim ne može se utvrditi njihov tačan broj.

Srpska radna snaga u Nemačkoj

Mere za vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj preduzete su u okupiranoj Srbiji već početkom juna 1941. godine. Do tada saobraćajne mogućnosti, zbog transportovanja ratnih zarobljenika i jedinica nemačke XII. armije sa Balkana na Istok nisu dozvoljavale veće transporte.[67] Obnavljanjem železničkog mosta preko Save, 31. maja, koji je srušen u Aprilskom ratu, ponovo je uspostavljena železnička veza Srbije sa Srednjom Evropom, a posle odlaska nemačkih trupa s Balkana železnički saobraćaj je bio rasterećen. Na sastanku predstavnika ne-

[62] AJ, 110, f. br. 2600.

[63] AS, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, f. 17.

[64] "Drugi sumarni izveštaj Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", 1132.

[65] B. PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992., 125.

[66] AVII, Nedićeva arhiva, k. 40, 18/2.

[67] D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 314.

mačkih privrednih organa i srpske Komesarske uprave, u Štabu Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, 2. juna 1941. godine, Franc Nojhauzen je izneo zahtev srpskim vlastima da se u Nemačku do kraja godine uputi 75 000 srpskih radnika.[68]

Za vrbovanje radnika za rad u nemačkoj angažovale su se srpske vlasti i nemačka okupaciona uprava. Na angažovanju radnika za rad u Nemačkoj angažovale su se Glavna uprava posredovanja[69] rada i Berza rada i biroi za radnu snagu u Nišu, Kragujevcu, Šapcu, Bečkereku, koji su imali svoje ekspoziture u svim sedištima okružnih načelstava.[70] Na čelu Glavne uprave za posedovanje rada nalazio se dr. Mario Krmpotić, koji se pre Aprilskog rata nalazio na položaju upravnika Središnje uprave za posredovanje rada. Avgusta 1941. godine i Nemci su u Srbiji organizovali službu za slanje radne snage u Nemačku. Najpre su osnovali Ured za vrbovanje ministarstva rada Rajha, a potom i pomoćne kancelarije u pojedinim mestima.[71] Na čelu ovog nadleštva bio je nemački potpukovnik Špakule sa brojnim osobljem. Nemci su, sudeći po zauzimanju srpskih organa, vršili pritisak na srpsku upravu da se angažuje na ovom poslu. U štampi i na radiju preduzeta je velika propagandna kampanja za zapošljavanje srpskih radnika u Nemačkoj. Upućujući pozive radnicima da se prijave za rad u Nemačkoj, srpski listovi bili su preplavljeni obećanjima o dobroj zaradi, udobnom smeštaju i obilnoj ishrani stranih radnika u Nemačkoj. Isticano je da su strani radnici u Rajhu pravno izjednačeni s domaćim. Mladim ljudima je obećavano da će se, radeći u nemačkim fabrikama i imanjima, upoznati s naprednim metodama rada koje će po povratku primeniti u svojoj zemlji. Pre odlaska radnik je sklapao ugovor o radu s nemačkim opunomoćenicima kod Berze rada, koji je sadržavao vreme trajanja, visinu zarade i ostale uslove. Nešto kasnije, početkom 1943. godine, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja je sklopilo sporazum s Nemačkim frontom rada o socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti srpskih radnika u Nemačkoj.[72] Ugovor se sklapao na 6 meseci, ali je mogao da se produži. Prema uslovima za prijavljivanje, radnici su morali imati najmanje 18 godina, a deca, ukoliko putuju s roditeljima, najmanje 16 godina.[73]

---

[68] AVII, NAV, T-501, r. 251, s. 420.

[69] AJ, Centrala industrijskih korporacija (CIK) 76-128-241. Glavna uprava posredovanja rada, obrazovana je 1. maja 1940. godine za područja Kraljevskih banskih uprava: Dunavske, Vrbaske, Drinske, Zetske, Moravske i Vardarske banovine i Uprave grada Beograda.

[70] AVII, Nedićeva arhiva, k. 34, 19/1.; B. PETRANOVIĆ, *n. dj.*, 482.

[71] AS, 110, f. br. 789, Dokazni materijal za optužnicu pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, protiv Maria Krmpotića, Upravnika Glavne i Središnje uprave za posredovanje rada u Beogradu.

[72] AJ, 110, f. br. 1955, Odluka Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja o raspoređivanju Milana Kečića, službenika ovog ministarstva, za delegata za srpske radnike u Nemačkoj. Kečić je ovim aktom istovremeno bio određen da privremenodok se ne odredi specijalni delegat, sarađuje s Crvenim krstom u Berlinu po pitanju srpskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj. Po tom pitanju je bio direktno u vezi sa Predsednikom Ministarskog saveta, generalom Nedićem, odnosno njegovim Odsekom za zbrinjavanje zarobljenika.

[73] AVII, Nedićeva arhiva, k. 34, 19/7.

Na početku je prijavljivanje bilo dobrovoljno i za odlazak u Nemačku prijavljivali su se, u prvom redu, pripadnici nemačke narodnosti iz Srbije i Banata i ruske izbeglice. Kada su u jesen 1941. godine Nemci u Srbiji izvršili masovna streljanja, mnogi Cigani su se prijavili za odlazak na rad kako bi sačuvali živote. U 1942. godini, zbog teškoća u ishrani u Srbiji, za rad u Nemačkoj su počeli da se prijavljuju i Srbi.[74] Do kraja 1941. godine odziv radnika za rad u Nemačkoj je bio veliki. Prema nemačkim izveštajima, prosečno se prijavljivalo oko 3 000 radnika mesečno. U prvih šest meseci posle okupacije u Nemačkoj se već nalazilo 50% od ukupnog broja svih radnika iz Srbije koji su tamo upućeni na rad. Do kraja 1941. godine u Nemačku je otpremljeno 29 352 radnika. U narednim mesecima odziv je bio nešto slabiji, ali je, ipak, prema nemačkim izveštajima, sredinom 1942. godine na teritoriji Rajha bilo uposleno 26 268 srpskih radnika u industriji i 17 938 u poljoprivredi.[75] U avgustu 1942. godine vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj privremeno je obustavljeno zbog većih potreba za radnom snagom u samoj Srbiji.[76] U međuvremenu su radnici koji su se posle isteka ugovora vratili iz Nemačke donosili vesti o lošem odnosu nemačkih poslodavaca prema njima, slaboj ishrani i savezničkom bombardovanju nemačkih gradova, usled čega je interesovanje za odlazak na rad u Nemačku sve više opadalo.

Novi momenat za angažovanje srpskih radnika za rad u Nemačkoj nastupio je u prvom tromesečju 1943. godine. Zbog enormnog narastanja potreba nemačke ratne industrije, Adolf Hitler je početkom te godine proglasio totalnu mobilizaciju privrede i radne snage u Rajhu. Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji bio je ovlašćen da ove mere delimično ili potpuno proglasi važećim i u Srbiji. Vojnoupravni komandant Srbije izdao je 20. marta 1943. godine Uredbu o uvođenju mera ratne privrede u Srbiji koje su važile i u Rajhu[77]. Prema ovoj uredbi, Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji mogao je svakog stanovnika Srbije da proglasi obaveznim za rad, pa i za rad u Nemačkoj. Ovaj zakonski akt nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji koji je omogućavao sprovođenje rada srpskih radnika i u Nemačkoj ostao je na snazi do kraja okupacije.

Redovno upućivanje radnika iz Srbije u Rajh ponovo je otpočelo u aprilu 1943. godine, ali u smanjenom obimu. Ukupan broj radnika koji su do kraja 1943. godine upućeni na rad u Nemačku iznosio je:[78]

april	47 700
maj	48 000
jun	49 000
jul	50 000

[74] AJ, 110, f. br. 789.

[75] "Drugi sumarni izveštaj Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", 1158.

[76] *Isto*, 1158.

[77] D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 318.-319.

[78] BA-MA, RW 29/34.

Od avgusta do maja 1944. godine u dokumentima nemačkih privrednih štabova u Srbiji nema redovnih mesečnih izveštaja o upućivanju radnika na rad u Nemačku. Jedino u opširnom godišnjem izveštaju Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, pisanom sredinom 1944. godine[79], stoji da se od avgusta 1942. do kraja 1943. godine za rad u Nemačkoj odazvalo 16 476 muškaraca i 5 363 žene, tako da je ukupan broj iznosio oko 63 000. Kako su se, međutim, mnogi radnici vratili ili raskinuli ugovore, stoji u izveštaju, na radu u Nemačkoj stvarno je boravilo, prosečno, oko 30-35 000 radnika iz Srbije.

[79] "Treći sumarni izveštaj Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji", *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XII-3, 798.; D. ALEKSIĆ, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, 319.-320.

Summary

Dragan ALEKSIĆ

Forced Labour in Serbia in the Second World War

One of the most acute problems of the war economy in National Socialist Germany was a lack of labour in industry and agriculture. Though Nazi planners through a series of legal measures paid close attention to a solution to this matter even prior to the outbreak of the war, it was reopened following the failure of the Wehrmacht on the Eastern Front. Taking workers out of factories and fields opened the question of labour supply in these areas vital to the war economy. Shortages in labour supply could only be made up by forced recruitment from occupied countries. Serbia was not an exception to this rule in occupied Europe. To achieve a more effective exploitation of labour supply, the Nazis introduced their own labour laws into occupied territory to drive production. Since they lacked adequate numbers of personnel in their occupation apparatus, they engaged the domestic administration to achieve the desired objectives. The population of Serbia was subjected to all the forms of forced labour which the Nazis applied to other occupied territories, from new labour laws to outright slave labour. The largest portion of forced labourers worked for German needs on the territory of Serbia itself, while the number of workers in Germany never exceeded 30,000-35,000 at one time. This represented less than half the number of workers that the occupation authorities planned to send to work outside of Serbia.

Key words: forced labour, economic exploitation, Second World War, Serbia

UDK: 343.813(497.1)"1945/1951"(094.5)
340.134(497.1)"1945/1951"
321.74(497.1)"1945/…"
Izvorni znanstveni članak

Lišavanje slobode i prisilni rad u hrvatskom/jugoslavenskom zakonodavstvu 1945.–1951.

Vladimir GEIGER
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Lišavanje slobode i prisilni rad u hrvatskom odnosno jugoslavenskom zakonodavstvu nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju "narodne demokracije", bili su određeni nizom uredbi, odluka i zakona. U jugoslavenskom kaznenom zakonodavstvu bila su od 1945. do 1951. poznata četiri oblika neslobodnog rada: prisilni rad bez oduzimanja slobode, prisilni rad s oduzimanjem slobode, popravni rad i društveno koristan rad. Rad na temelju izvora i literature i ponajprije najznačajnijih uredbi, odluka i zakona primjenjivanih u Hrvatskoj, i drugdje u Jugoslaviji, u razdoblju "narodne demokracije", od 1945. do 1951., prikazuje državnu represiju i pitanje lišavanja slobode i prisilnoga rada u kaznenom zakonodavstvu.

Ključne riječi: Hrvatska 1945.–1951., komunistička represija, zakonodavstvo, lišavanje slobode, prisilni rad, logori, zatvori.

Kazna lišavanja slobode u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju "narodne demokracije", podrazumijevala je i prisilni rad osuđenika. U jugoslavenskom kaznenom zakonodavstvu bila su od 1945. do 1951. poznata četiri oblika neslobodnog rada: prisilni rad bez oduzimanja slobode, prisilni rad s oduzimanjem slobode, popravni rad i društveno koristan rad. Najduže je u primjeni bila kazna prisilnog rada s oduzimanjem slobode, od završetka Drugoga svjetskog rata 1945. do 1951. Naime, osuđivanje na prisilni rad prestalo je tek 1951. s izmjenama jugoslavenskoga kaznenog zakonodavstva.[1]

Lišavanje slobode i prisilni rad u hrvatskom odnosno jugoslavenskom zakonodavstvu nakon Drugoga svjetskog rata bili su određeni nizom uredbi, odluka i zakona, ponajprije Uredbom o vojnim sudovima Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije iz 1944., Odlukom o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj iz 1945., Zakonom o krivičnim djelima protiv naroda i države iz 1945. i 1946. te Zakonom o vrstama kazni Demokratske Federativne Jugoslavije iz 1945., Zakonom o vrstama kazni Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946., Krivičnim zakoni-

[1] Milko MIKOLA, *Delo kot kazen. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družabno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945-1951*, Celje 2002., 7., 12.; Milko MIKOLA (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji*, Ljubljana 2006., 11., 34.; Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 217.

kom FNR Jugoslavije iz 1947. i Zakonom o izvršenju kazni FNR Jugoslavije iz 1948. Kazneni sustav te vrste kazni i način izvršenja kazne lišavanja slobode bio je 1951. određen novim Krivičnim zakonikom FNR Jugoslavije i Zakonom o izvršenju kazni, mjera sigurnosti i odgojno-popravnih mjera.

Predsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije odlučilo je 3. veljače 1945. da se poništavaju svi propisi koji su izdani u vrijeme okupacije, ali i propisi prihvaćeni prije 6. travnja 1941. ako su suprotni stečevinama narodnooslobodilačke borbe. Ta je odluka dopunjena 23. listopada 1946. kao Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije[2]. Time se poslijeratno jugoslavensko kazneno pravo temeljilo na potpuno novim propisima, a stari su propisi "izgubili pravnu moć".[3]

*

Zarobljeničke logore i logore za prisilni rad na području Hrvatske NOV i PO Jugoslavije/Hrvatske osnivaju odmah nakon uspostavljanja svoje vlasti na pojedinom području, već tijekom ljeta i jeseni 1944., što će i poslije, do kraja rata i u neposrednom poraću, biti učestalo i uobičajeno. Odjel za sudstvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske zatražio je 28. travnja 1944. od Vojno-sudskog odsjeka Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske da im, budući da je "već ranije uredio svoje logore i o tome izdao i pravilnik", u svezi s izradom pravilnika za logore za prisilni rad žurno dostavi pravilnik i podatke o uređenju logora.[4]

Jedna od najvažnijih nadležnosti koju su u proljeće 1945. dobili organi za unutarnje poslove bilo je pravo da ljude upućuju na prisilni rad bez odluke suda. Tu su nadležnost zadržali odjeli za unutarnje poslove narodnooslobodilačkih odbora i nakon rata. Kažnjeničke logore, u koje su upućivali osumnjičenike na temelju odluka upravnih i vojnih vlasti i osuđenike osuđene na prisilni rad i težak prisilni rad, mogle su osnivati pozadinske vojne vlasti odnosno komande područja uz odobrenje Glavnog štaba NOV i PO Jugoslavije/

[2] *Službeni list FNR Jugoslavije*, br. 86, Beograd, 25. listopada 1946.

[3] Slobodan NEŠOVIĆ (prir.), *Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine (19 novembra 1944 - 27 oktobra 1945) po stenografskim beleškama i drugim izvorima,* Beograd 1951., 22.-28., 40.-45.; Bogdan ZLATARIĆ, "Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava", *Nova Jugoslavija. Pregled državnopravnog razvitka. Povodom desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, (ur. Ferdo Čulinović), Zagreb 1954., 323.-324.; Nikola SRZENTIĆ, Aleksandar STAJIĆ, *Krivično pravo Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Opšti deo*, Beograd 1957., 63.; Hodimir SIROTKOVIĆ, Lujo MARGETIĆ, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1990., 386.; Roman FERJANČIČ, Lovro ŠTURM, *Brezpravje. Slovensko pravosodje po letu 1945*, Ljubljana 1998., 33.-34.; Jera VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 - 1946*, Ljubljana 1992., 190. ili Jera VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, Zagreb 2006., 213.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 61.

[4] Hrvatski državni arhiv, Zagreb, NV - 18/2042 C 0313, kut. 16; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, prir. Vladimir Geiger, Slavonski Brod 2006., 51.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot, Slavonski Brod–Zagreb 2008., 74.

Jugoslavenske armije. Kažnjeničke logore za prisilni rad osiguravala je vojska odnosno Korpus narodne obrane Jugoslavije (KNOJ). Osnovani su i posebni kažnjenički logori za prisilni rad koji su bili pod isključivom upravom Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA). Tek potkraj ljeta 1945. nadležnost nad kažnjeničkim logorima za prisilni rad od vojnih su vlasti preuzeli unutarnji poslovi.[5]

Poslijeratni logori za prisilni rad u Jugoslaviji osnivani su u vrijeme najintenzivnije represije komunističke vlasti, od 1945. do 1951. Radni logori u Hrvatskoj osnovani su u ljeto 1945. za one koji su bili osuđeni na lišavanje slobode s prisilnim radom. Nazivani su najprije "kažnjenički logori", a od početka 1946. "zavodi za prisilni rad". Nakon što su logori/zavodi za prisilni rad ukinuti u ljeto/jesen 1946., osuđenici su kaznu izdržavali u kazneno-popravnim domovima i zatvorima (Stara Gradiška, Lepoglava, Požega, Glina i dr.).

Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije od 24. svibnja 1944.[6], koja je bila na snazi do donošenja Zakona o uređenju i nadležnosti vojnih sudova 24. kolovoza 1945.[7], propisivala je ustrojstvo i nadležnost vojnih sudova i njihovo postupanje te određivala kaznena djela, kazne i zaštitne mjere. Vojni su sudovi bili nadležni za ratne zločine, djela narodih neprijatelja i kaznena djela vojnih lica i ratnih zarobljenika.[8]

Uredba o vojnim sudovima pojasnila je koja su to teška kaznena djela, koja označavaju "ratne zločince" ("Ratnim zločincima, bili oni gradjani Jugoslavije, okupatorskih ili drugih zemalja, imaju se smatrati: pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvodjenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine; svi pojedini posednici imanja i preduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji se nečovečno esploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi; funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaći u službi okupatora; oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku.") i pojasnila koja su to teška kaznena djela, koja označavaju "narodne neprijatelje" ("Narodnim neprijateljima imaju se smatrati: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu

[5] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 - 1946*, 192.-194., 269.-271. ili J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, 216.-217., 302.-304.

[6] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knjiga 13, *Dokumenta Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije*, Beograd 1982., 174.-185.

[7] *Službeni list DF Jugoslavije*, br. 65, Beograd, 24. kolovoza 1945.

[8] Marko KALOĐERA, *Vojni pravosudni organi i pravne službe JNA*, Beograd 1986., 13.-25.; Miloš GOJKOVIĆ, *Istorija jugoslovenskog vojnog pravosuđa*, Beograd 1999., 127.-132.; Josip JURČEVIĆ, Katica IVANDA, "Ustrojavanje sustava jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i poraća", *Društvena istraživanja*, god. 15, br. 4-5, Zagreb 2006., 891.-914. I tamo navedena literatura.

sa okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje. Svi oni koji razaraju narodnu vojsku ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatora; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.").

Uredba o vojnim sudovima predviđala je sustav kaznenih i zaštitnih mjera: strogi ukor, imovinsku kaznu (novčanu, u naravi, u djelu), izgon iz prebivališta, lišavanje čina odnosno zvanja, uklanjanje s položaja, prisilni rad u trajanju od tri mjeseca do dvije godine, teški prisilni rad u trajanju od tri mjeseca do dvije godine pa i više, i smrtnu kaznu. Uz ove kazne sud je mogao izreći gubitak vojničke časti i gubitak građanske časti, na određeno vrijeme ili trajno te konfiskaciju imovine. Sud je mogao više vrsta kazni i zaštitnih mjera izreći zajedno prema prirodi djela i počinitelja. Kada sud "u težim slučajevima" izriče kaznu prisilnog rada i teškog prisilnog rada, u presudi ujedno izriče i gubitak vojničke odnosno građanske časti te konfiskaciju osuđenikove imovine. Kazna prisilnog rada, teškog prisilnog rada, izgon iz prebivališta i imovinska kazna mogu se izreći i uvjetno na vrijeme od šest mjeseci do dvije godine.

Iako je Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije značila napredak u vojnom sudovanju, i dalje je pri izvođenju presuda dolazilo do kršenja osnovnih pravnih načela te nerijetko, kao i prije, do samovolje pojedinaca. Prema Uredbi o vojnim sudovima, "kod ustanovljenja istine o delu i krivnji optuženog sud nije formalno vezan ni za kakva dokazna sredstva, već donosi svoju odluku po slobodnoj oceni". Rukovodeći se istim ciljem izraženim u krilatici "Smrt fašizmu – sloboda narodu!" vojni su sudovi kao revolucionarni organi jedinstveno ostvarivali svoju namjenu, smatrajući da treba osuditi sve ono što nanosi štetu interesima naroda i narodnooslobodilačke borbe.[9]

Revolucija je podrazumijevala i, štoviše, tražila žrtve. Stvarna ili izmišljena, preširoko definirana suradnja s okupatorom bila je izvanredan instrument za uklanjanje klasnih i političkih neprijatelja. Neodređenost kaznenih djela u Uredbi o vojnim sudovima, kao i drakonski sustav kazni i zaštitnih mjera, koje nisu bile propisane za pojedina djela nego je bilo prepušteno sudovima, koji su bili potpuno pod kontrolom Komunističke partije Jugoslavije, da procijene i odrede kaznu za svaki pojedini slučaj, otvarali su mogućnost zloporabe. Kao narodni neprijatelj mogao je biti optužen gotovo svatko tko je vlastima bio nepoželjan i neprihvatljiv.[10] Naime, Uredba o vojnim sudovima nije predviđala određene kazne za pojedina djela pa je sudovima omogućavala da u svakom slučaju primjene kaznu koja je odgovarala "konkretnoj društvenoj opasnosti djela i učinioca".[11]

[9] M. KALOĐERA, *n. dj.*, 13.-14.; M. GOJKOVIĆ, *n. dj.*, 127.-128.

[10] B. ZLATARIĆ, "Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava", 314.; Ljubo BAVCON, Ivan BELE, Peter KOBE, Marijan PAVČNIK, *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve. Politični delikti*, Ljubljana 1987., 174. ili Ljubo BAVCON, *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*, Zagreb 1988., 179.; Srđan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953.*, Beograd 2006., 157.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 62.

[11] N. SRZENTIĆ, A. STAJIĆ, *n. dj.*, 62.

Prvih mjeseci nakon rata Uredba o vojnim sudovima bila je jedini kaznenopravni temelj za suđenje, a vojni su sudovi bili nadležni za sva važnija kaznena djela. Prijelaz s vojnog na redovno sudstvo počelo je s donošenjem Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države 25. kolovoza 1945. Redovno sudstvo zapravo je uspostavljeno na temelju odluke Privremene narodne skupštine koja je 26. kolovoza 1945. prihvatila Zakon o uređenju narodnih sudova.[12] Sve do donošenja Zakona o uređenju i nadležnosti vojnih sudova, 24. kolovoza 1945., vojni su sudovi bili nadležni za najvažnija kaznena djela bez obzira na to je li počinitelj bio vojna ili civilna osoba. Od tada se vojni sudovi ograničavaju na vojne osobe i ratne zarobljenike, a nevojnim osobama samo za "djelo slabljenja narodne obrane i izdavanje vojnih tajni". Za sva ostala kaznena djela postali su nadležni redovni narodni sudovi.[13]

Pravni propisi i načela koje je donio ZAVNOH, posebice njegov Odjel pravosuđa, utvrdili su osnovna "revolucionarna" načela sudskog sustava u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću.

U Hrvatskoj su sudovi za zaštitu nacionalne časti osnovani Odlukom Predsjedništva ZAVNOH-a od 24. travnja 1945.[14], a djelovali su do 8. rujna 1945., kada su ukinuti Zakonom o izmjenama Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.[15] Sudovi za zaštitu nacionalne časti osnovani su, kao privremeni sudovi, sa zadaćom da presuđuju o deliktima protiv nacionalne časti.[16] Naime, kazni su privođeni počinioci takvih djela koja su vrijeđala nacionalnu čast suradnjom s okupatorom u ma kojem pogledu, ako učinjena djela nisu označavala počinioca kao ratnog zločinca ili narodnog neprijatelja u smislu propisa Uredbe o vojnim sudovima.[17]

Kaznenim djelima protiv nacionalne časti, u smislu Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, "smatraju se sva djela, kojima se vrijeđalo i vrijeđa čast naroda, ili su uperena protiv osnovnih interesa naroda i tekovina, na kojima se izgrađuje Demokratska Federativna Jugoslavija. Takova djela predstavljaju zločine ili prestupe prema svojoj težini i posljedicama, koje su iz njih proizašle." Zločinom ili prestupom u smislu Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, smatrala se "naročito: l./ svaka suradnja s okupatorom ili njegovim pomagačima. Kao oblici takvih suradnji smatraju se: politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna, admi-

[12] B. ZLATARIĆ, "Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava", 326.; Lj. BAVCON, I. BELE, P. KOBE, M. PAVČNIK, *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve.*, 175.-176. ili Lj. BAVCON, *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*, 179.; S. CVETKOVIĆ, *n. dj.*, 157.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 62., 64.

[13] Konstantin BASTAIĆ, "Razvitak organa pravosuđa u novoj Jugoslaviji", *Nova Jugoslavija. Pregled državnopravnog razvitka. Povodom desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, (ur. Ferdo Čulinović), Zagreb 1954., 109.; M. KALOĐERA, *n. dj.*, 34.-35.; M. GOJKOVIĆ, *n. dj.*, 139.-140.

[14] *Narodne novine. Službeni list Federalne Hrvatske*, god. I, br. 2, Zagreb, 7. kolovoza 1945.

[15] *Zbornik zakona, uredaba i naredaba*, god. I, svezak VII, Zagreb 1945., 204.-205.

[16] Ferdo ČULINOVIĆ, *Pravosuđe u Jugoslaviji*, Zagreb 1946., 204.

[17] N. SRZENTIĆ, A. STAJIĆ, *n. dj.*, 62.

nistrativna i druga suradnja s okupatorom i domaćim izdajicama; 2./ vršenje akcije i propagande u korist okupatora i njegovih pomagača širenjem vjerske ili rasne nesnošljivosti ili opravdanjem okupacije, odnosno osuđivanjem oslobodilačke borbe naroda; 3./ svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa sa pripadnicima okupatorske vojske i vlasti; 4./ izravno ili neizravno razgrabljivanje imovine osoba progonjenih po okupatoru ili njegovim pomagačima; 5./ krivice po položaju odgovornih lica iz državne uprave, koje se sastoje u propuštanju ulaganja dužnih napora da ne dođe do sramnog poraza i kapitulacije Jugoslavije 1941. godine; 6./ služenje u činovničkom aparatu na mjestu naročito važnom za okupatora ili njegove pomagače, kao i istodobno vršenje više javnih ili privatnih službi naročitim pogodovanjem u bilo kojem obliku; 7./ dobrovoljno privredno pomaganje okupatora i njegovih pomagača osobito stavljanjem svog privrednog poduzeća u službu okupatora, važnijim radom u privrednoj organizaciji odnosno poduzeću, koje koristi okupatoru i vršenjem dobava za račun okupatora, 8./ učešće u izdajničkim, političkim i vojničkim organizacijama ili pomaganjem takovih bilo prije sloma Jugoslavije u cilju njezinoga poraza ili poslije njega u svrhu oslabljenja otporne snage u oslobodilačkoj borbi; 9./ Svako djelovanje, koje je išlo za tim da posluži okupatoru i njegovim pomagačima."

Prema Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj predviđene kazne za počinjena djela su gubitak nacionalne časti, prisilni rad, djelomična ili potpuna konfiskacija imovine ili novčana kazna, te izgon. Okrivljenik je mogao biti istodobno kažnjen s više kazni. Poticanje i pomaganje u počinjenju također se kažnjava. Propisano je da krivnje iz Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj ne zastarijevaju. Određeno je da se Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj ne odnosi na djela "ratnih zločinaca" i "narodnih neprijatelja". O djelima, pak, koje počine osobe koje ne pripadaju narodima DF Jugoslavije, a nastanjene su u Hrvatskoj, presuđivat će vojni sudovi.

Sudovi za zaštitu nacionalne časti zapravo su bili revolucionarni sudovi protiv imućnijih građana i privatnog vlasništva, a cilj njihova djelovanja bilo je stvaranje državnog sektora pod izravnim nadzorom vlasti. Osuđeni su najčešće, osim vlasništva, izgubili i građanska prava. Na taj su način komunisti isključili iz gospodarstva i politike bogatije i poduzetnike.[18]

Iako su sudovi za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj djelovali u neposrednom poraću samo nekoliko mjeseci, donijeli su niz prečesto neutemeljenih, teških presuda s dalekosežnim posljedicama, pretežito Hrvatima, ali i drugim građanima Hrvatske. To potvrđuju i brojne sačuvane presude sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Ipak, očito je nezadovoljstvo i nepovjerenje Komunističke partije i OZNA-e radom vojnih sudova i sudova za zaštitu nacionalne časti. U većini dokumenata koji opisuju masovna i pojedinačna ubojstva navodi se da je jedan od razloga zašto se

[18] Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 63.

ona provode nepovjerenje u rad sudova koji ne izvršavaju svoju zadaću. Prema tumačenju istaknutog člana Centralnog komiteta KP Hrvatske Duška Brkića u srpnju 1945., na Prvom savjetovanja načelnika i rukovoditelja OZNA-e za Hrvatsku: "Sudovi za zaštitu nacionalne časti nisu odgovorili svojim zadacima, zato što nisu shvatili naši okružni komiteti i sudovi njihov značaj kao revolucionarnih sudova, nisu shvatili da su to forme za brzo i energično čišćenje neprijatelja iz naših redova. Nama se dao jedan kratki period vremena za trajanje tih revolucionarnih sudova, kao što je Sud nacionalne časti i Vojni sudovi, da bi u najkraće vrijeme očistili zemlju od neprijateljskih elemenata, bilo kaznom smrti ili robijom, kako bi neprijatelja onemogućili i zahvatili stvar u svoje ruke."[19]

Prema Uputstvu za provedbu Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj od 9. svibnja 1945.[20], okružni narodni sudovi u Dalmaciji, Hrvatskom Primorju i Istri upućivali su osuđenike sudova za zaštitu nacionalne časti u Kažnjenički logor "Vrana" kod Biograda n/m, dok su okružni narodni sudovi na području oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora Osijek osuđenike sudova za zaštitu nacionalne časti upućivali u Kažnjenički logor "Bohn" kod Vinkovaca, a okružni narodni sudovi na ostalom području Hrvatske upućivali su osuđenike sudova za zaštitu nacionalne časti u logor Stara Gradiška.[21]

Odluka Predsjedništva ZAVNOH-a o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj od 24. travnja 1945., kao i nešto kasnije donesen Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države od 25. kolovoza 1945., konačno su utanačili kako zaštititi "osnovne tekovine narodno-oslobodilačke borbe".

Zadaća sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj bila je da sude suradnicima i simpatizerima okupatora, odnosno pomagačima okupatora koji nisu pripadali kategoriji izdajica i narodnih neprijatelja. Uopćen popis djela prema Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj dopuštao je sudovima da kažnjavaju i tzv. pasivnu kolaboraciju.[22] Kako u času izvršenja djela, koja su suđena prema Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, nisu postojali zakoni kojima je predviđeno kažnjavanje djela koja su "vrijeđala osjećaj nacionalne časti", kršilo se pravno načelo *nullum crimen sine lege*, to jest da ne postoji ni krivnja ako zakonom neko djelo nije propisano kao kažnjivo.[23] Ni Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države,

[19] HDA, Zagreb, 1491, 2.24.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009., 235.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 344.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 577.-578.

[20] *Zbornik zakona, uredaba i naredaba*, god. I, svezak II, Zagreb 1945., 83.-85.

[21] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 159.

[22] B. ZLATARIĆ, "Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava", 322.; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 - 1946*, 189. ili J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, 211.

[23] Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 63.

kao uostalom ni jugoslavensko kazneno zakonodavstvo u tom razdoblju, nije sadržavao temeljna kaznenopravna načela demokratskih država, prije svega načela *lex certa* i načela *nullum crimen sine lege*.[24]

Donošenjem Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države od 25. kolovoza 1945. prestali su vrijediti propisi o zaštiti nacionalne časti u pojedinim jugoslavenskim federalnim jedinicama jer su u njima predviđena kaznena djela konzumirana odredbama tog zakona. Ukinuti su i sudovi za zaštitu nacionalne časti i njihovu su nadležnost preuzeli okružni sudovi.[25]

Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države, donesen u kolovozu 1945. i izmijenjen i dopunjen u srpnju 1946.[26], predstavljao je anticipaciju jednog od važnih dijelova budućeg kaznenog zakonika. Prema Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države, kaznenim djelom protiv naroda i države smatrala se "svaka radnja kojom se ide za tim da se putem nasilja obori ili ugrozi postojeće državno uređenje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, ili da se ugrozi njena vanjska sigurnost ili temeljne demokratske, političke, nacionalne i ekonomske tekovine oslobodilačkog rata: federativno uređenje države, ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda i narodna vlast". Kaznenim djelom protiv naroda i države smatrane su ne samo radnje napose navedene u pojedinim članovima ovog zakona, nego i ostale radnje koje nisu u njemu navedene, ali koje sadrže opće elemente kaznenog djela.

Za počinitelje kaznenih djela protiv naroda i države predviđena je kazna lišavanja slobode s prisilnim radom najmanje tri godine, konfiskacija imovine i gubitak političkih i pojedinih građanskih prava, a pri postojanju posebno otežavajućih okolnosti i smrtna kazna. Za djela koja su počinjena tijekom rata ili ratne opasnosti predviđeno je da kazna lišavanja slobode s prisilnim radom ne može biti manja od pet godina. Zakon je nešto umjerenijom kaznom kažnjavao i iznimkom od ostalih inkriminirajućih djela smatrao djelo pomaganja osobama koje su se odmetnule od vlasti, a čija djelatnost ne mora biti neposredno upravljena na nasilne radnje koje ugrožavaju narod i državu, te predviđao kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom najmanje jednu godinu, a ako su djela počinjena tijekom ili ratne opasnosti, ta kazna ne može biti manja od tri godine.

Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države oponašao je sovjetski Krivični zakonik te je kontrarevolucionarno kazneno djelo postalo glavni i opći oblik delikta protiv države.[27]

Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države dotadašnju je Uredbu o vojnim sudovima sadržajno zapravo prilagodio izmijenjenim poslijeratnim

[24] R. FERJANČIČ, L. ŠTURM, *n. dj.*, 35.

[25] B. ZLATARIĆ, "Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava", 322.

[26] *Službeni list DF Jugoslavije*, br. 66, Beograd, 1. rujna 1945.; *Službeni list FNR Jugoslavije*, br. 59, Beograd, 23. srpnja 1946.; *Zbirka krivičnih zakona sa komentarom*, [Beograd], 1947., 9.-25.

[27] Lj. BAVCON, I. BELE, P. KOBE, M. PAVČNIK, *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve.*, 176. ili Lj. BAVCON, *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*, 179.; S. CVETKOVIĆ, *n. dj.*, 158.

prilikama, ostajući i nadalje podešen na ratno stanje i mogućnost pobune protiv vlasti. No, prelazak s vojnog na redovno sudstvo i prijenos nadležnosti nad logorima i zatvorima na Ministarstvo unutarnjih poslova nisu ograničili ovlasti OZNA-e, koja je zadržala isključivu nadležnost nad istragom političkih zločina nad političkim osumnjičenicima i njihovim uhićenjem. Uz to, vojska i OZNA su do proljeća 1946. zadržale i nadležnost nad ratnim zarobljenicima.[28]

U slučajevima kada se radilo o političkim kaznenim djelima, i tijekom rata, a i u neposrednom poraću, postupke protiv optuženih nisu sudovi, ni vojni ni civilni, vodili samostalno. Postupak odnosno istragu, pripremu materijala i sl., najčešće i samu prijavu, vodila je OZNA. Pritom su kvalifikacije političkih kaznenih djela imala sva djela okarakterizirana kao špijunaža, sabotaža, pripadanje neprijateljskim postrojbama i protivljenje Narodnooslobodilačkom pokretu.[29] Pred vojnim je sudovima kazneni postupak u pravilu bio skraćen, tajnovit i često bez odvjetnika, a presude su u pravilu odmah izvršavane. U kaznenom postupku, posebno pred vojnim sudovima, "priznanje" okrivljenika smatrano je krunskim dokazom.[30]

U Jugoslaviji su komunisti i u neposrednom poraću zadržali sve formalne oblike demokratskog sustava te su i zakonodavna tijela bila izabrana na izborima. Međutim, ta su tijela i na državnoj i na lokalnoj razini bila administrativni instrumenti KP Jugoslavije. Ni Ustav FNR Jugoslavije iz siječnja 1946. nije pružao nikakav temelj za neovisnost zakonodavstva i sudstva. U Jugoslaviji u razdoblju "narodne demokracije" poštivanje temeljnih ljudskih prava i sloboda bilo je vlastima manje ili više strano, jer je pojedinac bio podređen interesima države. Temeljni objekt pravne zaštite postala je država, a ne vlasništvo i prava čovjeka i građanina.[31]

U sustavu revolucionarnog sudstva i vojni i civilni sudovi dobili su posebnu ulogu, koja je u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, došla do izražaja osobito u neposrednom poraću u mnogobrojnim političkim, i montiranim, sudskim procesima. U Jugoslaviji je politička kaznena represija bila najoštrija u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata, kada je Komunistička partija preuzela vlast i istodobno potpuni nadzor nad pravosuđem. U Jugoslaviji, kao i u ostalim zemljama "narodne demokracije", jedan od glavnih oblika pritiska na neistomišljenike bio je fabriciranje državnih neprijatelja i njihova upotreba za promidžbu u cilju jačanja unutarnje kohezije, otpora imperijalizmu i podrške narodnim vlastima kao braniteljima teritorijalnog suvereniteta i legitimnog društvenog uređenja. Tako su na sudskim procesima jedni označeni kao ko-

[28] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 - 1946*, 280., 282. ili J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, 314., 316.

[29] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 - 1946*, 38. ili J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, 46.

[30] S. CVETKOVIĆ, *n. dj.*, 157.

[31] R. FERJANČIČ, L. ŠTURM, *n. dj.*, 71.; Mateja REŽEK, "Sistem politične kazenske represije v Sloveniji med letoma 1945 in 1960", *Kolo nasilja*, (ur. Monika Kokalj Kočevar), Ljubljana 2004., 129., 131.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 58., 64.

laboracionisti, a drugi kao narodni neprijatelji, špijuni i saboteri u korist neke strane sile.[32]

Politička je represija ponajprije pravno bila utemeljena na Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države, koji je političke delikte određivao preslobodno i preširoko, te je obuhvatio gotovo sva djelovanja za koja je vlast držala da ih treba proganjati. To se pravdalo postojanjem mnogobrojnih neprijatelja. Kako do 1951. nije bilo potpunog kaznenog zakonika, pojedini su zakoni određivali i druge skupine kažnjivih radnji.[33] U poraću su 1945. zaštiti države i tekovina "narodno-oslobodilačke borbe" bili namijenjeni i mnogobrojni drugi zakoni, ponajprije Zakon o zaštiti narodnih dobara i njihovom upravljanju, odnosno Zakon o zaštiti općenarodne imovine i imovine pod upravom države, Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vrijeme neprijateljske okupacije, Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, odnosno Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže i Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora. Svi ti zakoni predviđali su kao kaznu za počinitelje i lišavanje slobode s prisilnim radom.

Zakon o vrstama kazni DF/FNR Jugoslavije iz 1945.[34] i 1946.[35], koji je predstavljao prvu razradu novog kaznenog sustava poslijeratne Jugoslavije, određivao je da građanski i vojni sudovi mogu, među ostalim, izricati kazne lišavanja slobode s prisilnim radom, lišavanja slobode te prisilnog rada bez lišavanja slobode. Određeno je da se navedene kazne mogu izricati samo kao glavne kazne. Kazna lišavanja slobode s prisilnim radom ne može biti kraća od šest mjeseci ni duža od 20 godina. Kazna lišavanja slobode ne može biti kraća od tri godine ni duža od pet godina. Kazna prisilnog rada bez lišavanja slobode ne može biti kraća od jednog dana ni duža od dvije godine. Zakon o vrstama kazni iz 1945. i 1946. određivao je i usklađivanje prije izrečenih kazni kaznama predviđenim u ovom zakonu. Kazna vječne robije postala je kazna lišavanja slobode s prisilnim radom u trajanju od 20 godina. Kazna robije ili strogog zatvora postala je ista tolika kazna lišavanja slobode s prisilnim radom. Za kaznu prisilnog rada sudovi su nakon saslušanja javnog tužioca trebali odlučiti ima li se pod tom kaznom razumjeti kazna lišavanja slobode s prisilnim radom ili kazna lišavanja slobode ili kazna prisilnog rada bez lišavanja slobode i u kolikom trajanju. Kazna lakog prisilnog rada do dvije godine postala je ista tolika kazna prisilnog rada bez lišavanja slobode. Kazna lakog prisilnog rada preko dvije godine postala je ista tolika kazna lišavanja slobode. Kazna lakog prisilnog rada preko pet godina postala je ista tolika kazna lišavanja slobode s prisilnim radom. Kazna teškog prisilnog rada postala je ista tolika kazna lišavanja slobode s prisilnim radom. Kazna zatvora postala je kazna lišavanja slobode.

[32] R. FERJANČIČ, L. ŠTURM, *n. dj.*, 41.-43.; S. CVETKOVIĆ, *n. dj.*, 330.

[33] M. REŽEK, "Sistem političnе kazenske represije…", 129.

[34] *Službeni list DFJ*, br. 48, Beograd, 10. srpnja 1945.

[35] *Službeni list FNRJ*, br. 66, Beograd, 16. kolovoza 1946. ili *Zbirka krivičnih zakona sa komentarom*, [Beograd], 1947.

Ustav FNR Jugoslavije od 31. siječnja 1946. ukinuo je sve zakone i druge pravne propise koji su bili u suprotnosti s Ustavom, s tim da su ostale na snazi odluke i zakoni koji su potvrđeni odlukom Ustavotvorne skupštine od 1. prosinca 1945. dok ih zakonodavni odbori oba doma Narodne skupštine FNR Jugoslavije ne usuglase s Ustavom. Nakon toga su zakonodavni odbori do 31. listopada 1946. usuglasili i sve kaznene zakone, te su tako prilagođeni Ustavu.[36]

U razvoju i oblikovanju jugoslavenskog kaznenog prava u razdoblju "narodne demokracije" najznačajniji su kazneni zakonici iz 1947. i 1951. Opći dio krivičnog zakonika objavljen je u prosincu 1947., a tek u veljači 1951. i cjeloviti kazneni zakon. Do tada su se donosili posebni zakoni za pojedinačna kaznena djela.[37]

Krivični zakonik FNR Jugoslavije iz 1947.[38] određivao je da se mogu, među ostalim, izreći sljedeće kazne: lišavanje slobode s prisilnim radom, lišavanje slobode i prisilni rad (bez lišavanja slobode). Navedene kazne mogu se izricati samo kao glavne kazne. Kazna lišavanja slobode s prisilnim radom ne može biti kraća od šest mjeseci ni duža od dvadeset godina. Sud je mogao izreći kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom i u doživotnom trajanju, ali samo za kaznena djela za koja zakon propisuje smrtnu kaznu, ako nađe da okolnosti kaznenog djela i osobnost počinioca dopuštaju ublaženje propisane kazne. Kazna lišavanja slobode s prisilnim radom u doživotnom trajanju može se odrediti i aktom amnestije ili pomilovanja osobe osuđene na smrtnu kaznu. Kazna lišavanja slobode s prisilnim radom izriče se na pune godine i mjesece. Kazna lišavanja slobode ne može biti kraća od sedam dana ni duža od pet godina. Kazna popravnog rada ne može biti kraća od tri dana ni duža od dvije godine. Krivični zakonik iz 1947. određivao je da osuđeni koji se nalaze na izdržavanju kazne u zatvorima ili kazneno-popravnim domovima, a sposobni su za rad, imaju pravo i dužnost raditi. Osuđene osobe izdržavaju kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom ili kaznu lišavanja slobode odvojeno, prema vrsti i trajanju kazne, društvenoj opasnosti i osobinama pojedinih osuđenika. Kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom ili lišavanje slobode muške i ženske osobe izdržavaju u odvojenim kazneno-popravnim domovima ili u istom domu odvojeno jedni od drugih. Krivični zakonik iz 1947. određivao je oslobođenje od kazne, odnosno ukidanje i(li) smanjenje kazne amnestijom i pomilovanjem osuđenika.

Do donošenja Zakona o vrstama kazni 1945. neki su propisi pored kazni propisivali i neke odredbe o izvršenju kazni, te određivali i organe za izvršenje kazni. Privremena uputa o izvršenju kazni od 27. rujna 1945. određivala je,

[36] N. SRZENTIĆ, A. STAJIĆ, *n. dj.*, 65.-66.

[37] N. SRZENTIĆ, A. STAJIĆ, *n. dj.*, 56., 67.-72.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 64.

[38] *Službeni list FNRJ*, br. 106, Beograd, 13. prosinca 1947. ili *Krivični zakonik. Opšti deo*, [Beograd], 1948.

kao i kasnije doneseni zakoni o izvršenju kazni iz 1948. i 1951., preodgoj osoba osuđenih lišavanjem slobode i lišavanjem slobode s prisilnim radom.[39]

Krivični zakonik iz 1947., po uzoru na sovjetsko kazneno pravo, predstavljao je afirmaciju *načela analogije* kao negaciju načela zakonitosti. Zakon o krivičnom postupku iz 1948. također je izrađen po ugledu na sovjetski. Ovako kazneno zakonodavstvo bilo je temeljna snaga države i Komunističke partije u obračunu s političkim, klasnim i unutarpartijskim neprijateljima. Do otklona od staljinizma u zakonodavstvu, u prvom redu napuštanja *načela analogije*, došlo je tek 1951. izmjenama jugoslavenskoga kaznenog zakonodavstva.[40]

Zakon o krivičnom postupku s objašnjenjima iz 1948.[41] i Zakon o izvršenju kazni iz 1948.[42] postavili su i razradili opća načela kaznene politike.

Zakon o izvršenju kazni iz 1948. pojasnio je pitanje lišavanja slobode, lišavanja slobode s prisilnim radom i popravnog rada i u vezi s tim pitanje organizacije kaznenih ustanova. Kaznene ustanove u kojima se izdržavaju kazne lišavanja slobode i lišavanja slobode s prisilnim radom jesu zatvori (za kazne do godinu dana) i kazneno-popravni domovi. Muške i ženske osobe izdržavaju kaznu u odvojenim kazneno-popravnim domovima ili zatvorima, ili u istom domu ili zatvoru odvojeni jedni od drugih. Maloljetnici, pak, ove vrste kazni izdržavaju u posebnim popravnim domovima za maloljetnike, a osuđene porodilje u zaštitnom domu za osuđene porodilje. Kazna lišavanja slobode s prisilnim radom i kazna lišavanja slobode izvršavaju se izdvajanjem iz dosadašnje društvene sredine i upućivanjem osuđenog u kazneno-popravnu ustanovu za vrijeme izdržavanja kazne. U kazneno-popravnim domovima i zatvorima osuđeni izdržavaju kaznu podijeljeni u odvojene grupe prema vrsti kaznenih djela, vrsti i trajanju kazne i osobinama osuđenih. Osuđeni koji izdržava kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom može biti izoliran od ostalih osuđenih ako je to potrebno radi ostvarenja svrhe kazne. Zakon o izvršenju kazni iz 1948. određuje i naglašava da je glavno sredstvo za preodgoj rad. Po pravilu je to fizički rad, i to za osuđene na kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom fizički rad teže vrste. Zakon o izvršenju kazni iz 1948. određivao je da će se u kaznenim ustanovama osnovati državna industrijska i obrtna privredna poduzeća u kojima će raditi osuđeni. Osuđeni koji izdržava kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom dužan je raditi fizičke poslove teže vrste koje odre-

[39] Biserka DEBELJAK, "Razvoj kazenske zakonodaje v republiki Sloveniji", *Kolo nasilja*, (ur. Monika Kokalj Kočevar), Ljubljana 2004., 139.

[40] B. ZLATARIĆ, "Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava", 329.; N. SRZENTIĆ, A. STAJIĆ, *n. dj.*, 69.; Lj. BAVCON, I. BELE, P. KOBE, M. PAVČNIK, *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve. Politični delikti*, 177. ili Lj. BAVCON, *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*, 183.; R. FERJANČIČ, L. ŠTURM, *n. dj.*, 35.-36., 54., 68.; M. REŽEK, "Sistem politične kazenske represije…", 129.-134.; S. CVETKOVIĆ, *n. dj.*, 158.-159. I tamo navedena literatura.

[41] *Zakon o krivičnom postupku s objašnjenjima*, [Beograd], 1948.

[42] *Službeni list FNRJ*, br. 92, Beograd, 27. listopada 1948. ili *Zakon o izvršenju kazni*, [Beograd], 1948.

di uprava kazneno-popravne ustanove. Osuđenom koji se tijekom izdržavanja kazne preodgoji u dovoljnoj mjeri može se dodijeliti obavljanje lakših fizičkih poslova. Osuđeni koji izdržava kaznu lišavanja slobode, ako je sposoban za rad, dužan je raditi poslove koje odredi uprava kazneno-popravne ustanove. Radno vrijeme za osuđene koji izdržavaju kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom i kaznu lišavanja slobode traje osam sati dnevno. Osuđeni imaju pravo na jedan dan odmora u tjednu. Izbor posla za osuđene maloljetnike odredit će se prema njihovim fizičkim sposobnostima, osobinama i sklonostima za određenu vrstu posla, kao i prema općem planu podizanja stručne radne snage. Radnu obavezu osuđeni izvršavaju po pravilu u radnoj grupi i pod kontrolom službenika uprave kazneno-popravne ustanove u kojoj izdržavaju kaznu. Raspored osuđenih u radne grupe određuje uprava kazneno-popravne ustanove. Osuđeni koji je izoliran od ostalih osuđenih radnu obavezu izvršava pojedinačno. Prema Zakonu o izvršenju kazni iz 1948., kazna popravnog rada izvršava se radom osuđenog koji odredi državni organ nadležan za izvršenje kazne i to po pravilu u radnim grupama. Kazna popravnog rada izvršava se po pravilu izvan mjesta boravišta osuđenog. Za vrijeme izdržavanja kazne popravnog rada osuđeni je dužan raditi dodijeljeni posao u određeno vrijeme, a izvan tog vremena nalazi se na slobodi.

Kaznu popravnoga rada izricali su u Hrvatskoj, i drugdje u Jugoslaviji, i sudovi i upravna tijela – povjerenstva za unutarnje poslove pri okružnim ili mjesnim narodnim odborima. Sudovi su ovu kaznu izricali na osnovi Krivičnog zakonika iz 1948., a upravna tijela izricala su kazne do tri mjeseca na osnovi Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira iz 1949. Kazna društveno korisnoga rada predstavljala je prisilnu upravnu mjeru, koju su na osnovi Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira iz 1949. izricali upravni organi – komisije za prekršaje pri okružnim i mjesnim narodnim odborima. Naime, popise osoba koje treba upućivati na društveno koristan rad sastavljale su partijske organizacije. Na društveno koristan rad upućivane su osobe na "preodgoj" radi kriminalnih, ali i političkih razloga (primjerice, inkriminacija je glasila: "izmišljanje i širenje lažnih vijesti"), u vremenu od šest mjeseci do dvije godine.[43]

Prema Zakonu o krivičnom postupku, koji je prihvaćen u listopadu 1948. i bio na snazi do 1. siječnja 1951., za kazneni je postupak bilo nadležno javno tužiteljstvo, osim za kažnjiva djela s političkim temeljem. Za njih postupak vodi Uprava državne bezbjednosti. Za krivnju je, kao i ranije u poraću, bio dovoljan dokaz priznanje, a materijalna istina nije se ni utvrđivala. Poricanje priznanja iz istražnog postupka tretiralo se kao kazneno djelo. Zato se prema osumnjičenima često primjenjivala sila.[44]

[43] M. MIKOLA, Delo *kot kazen.*, 46.-47., 59.-74.; M. MIKOLA (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja…*, 22.-23., 27.-28.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 217.

[44] Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 65.

Kazneni sustav te vrste kazni i način izvršenja kazne lišavanja slobode bili su 1951. određeni novim Krivičnim zakonikom FNR Jugoslavije[45] i Zakonom o izvršenju kazni, mjera sigurnosti i odgojno-popravnih mjera.[46]

Krivični zakonik iz 1951. i Zakon o izvršenju kazni, mjera sigurnosti i odgojno-popravnih mjera iz 1951. određivali su da se mogu, među ostalim, izreći kazne strogog zatvora i zatvora. Kazna strogog zatvora može se izreći jedino kao glavna kazna. Kazna strogog zatvora ne može biti kraća od šest mjeseci ni duža od dvadeset godina, a izriče se na pune godine i mjesece. Smrtna kazna može se aktom amnestije ili pomilovanja zamijeniti strogim zatvorom u doživotnom trajanju. Kazna zatvora ne može biti kraća od tri dana ni duža od pet godina. Kazna zatvora izriče se na pune godine i mjesece, a do tri mjeseca i na pune dane. Krivični zakonik iz 1951. određivao je da kazne strogog zatvora i zatvora osuđeni izdržavaju u kazneno-popravnim domovima ili u zatvorima. Kaznu zatvora do šest mjeseci osuđeni izdržavaju u zatvorima. Muške i ženske osobe izdržavaju kazne strogog zatvora u odijeljenim kazneno-popravnim ustanovama, a ako su u istoj kazneno-popravnoj ustanovi, onda odijeljeni jedni od drugih. Osuđeni na kaznu strogog zatvora izdržavaju tu kaznu odijeljeno od osoba osuđenih na kaznu zatvora. Osuđene osobe izdržavaju kaznu strogog zatvora odnosno zatvora skupno, a iznimno odijeljene. Krivični zakonik iz 1951. određivao je da su osobe osuđene na kaznu strogog zatvora ili zatvora, ako su sposobne za rad, dužne raditi. Radno vrijeme traje osam sati dnevno. Osuđeni na kaznu strogog zatvora raspoređuju se, u pravilu, na fizičke radove, a ako nisu sposobni za takve radove, dužni su raditi poslove za koje su sposobni. Osuđeni na kaznu zatvora raspoređuju se, u pravilu, na poslove koji odgovaraju njihovoj stručnoj spremi i sposobnostima. Ako se odredi da ove osobe rade fizičke poslove, ti poslovi, ako ne odgovaraju prijašnjem zanimanju osuđene osobe, moraju biti lakši poslovi. Krivični zakonik iz 1951. određivao je oslobođenje od kazne, odnosno ukidanje i(li) smanjenje kazne amnestijom i pomilovanjem osuđenika.

Izmjenama jugoslavenskoga kaznenog zakonodavstva 1951. ukinute su kazne prisilnoga rada, popravnoga rada i društveno korisnoga rada, ali prisilni rad osuđenika u stvarnosti nije bio ukinut. Zakonski prestanak osuđivanja na prisilni rad nije obuhvatio i one koji su već bili pravomoćno osuđeni. Uz to, Zakon o izvršenju kazni, mjera sigurnosti i odgojno-popravnih mjera iz 1951. propisao je rad osuđenika u industrijskim poduzećima, obrtničkim radionicama i na ekonomijama kao osnovno odgojno sredstvo u zatvorima.[47]

*

Žrtve prisilnoga rada, popravnoga rada i društveno korisnoga rada u Hrvatskoj, i Jugoslaviji, nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju "narodne de-

[45] *Službeni list FNRJ*, br. 13, Beograd, 9. ožujka 1951. ili *Krivični zakonik s uvodnim zakonom*, Zagreb 1954.

[46] *Zakon o izvršenju kazni, mjera sigurnosti i odgojno-popravnih mjera*, [Beograd], 1951.

[47] M. MIKOLA, *Delo kot kazen.*, 12.; M. MIKOLA (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja…*, 9.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 217.

mokracije", od 1945. do 1951., bile su posebice one osobe koje je komunistički sustav smatrao svojim protivnicima i "unutarnjim neprijateljima". Iako je jugoslavenska komunistička vlast prisilni, popravni i društveno koristan rad prikazivala kao sredstvo za preodgoj osuđenika, stvarna namjena tih represivnih mjera bila je osigurati besplatnu radnu snagu za izvođenje gradbenih projekata koji su bili izravno povezani s ostvarenjem petogodišnjeg plana.[48]

Na kaznu prisilnoga rada, popravnoga rada i društveno korisnoga rada osuđeni su u Hrvatskoj u razdoblju "narodne demokracije", od 1945. do 1951., deseci tisuća osoba, muškaraca, ali i žena. Radove koje su osuđenici obavljali bili su u pravilu najteži fizički radovi, na obavljanju kojih su mnogi zbog izrazito teških uvjeta izgubili zdravlje, pa i život. Sačuvani odnosno dostupni dokumenti i svjedočanstva donose mnogobrojne, ali ipak nepotpune, podatke o broju osuđenika u Hrvatskoj na prisilni, popravni i društveno koristan rad, kao i o mjestima i vremenu obavljanja tih radova, te vrstama radova koje su osuđenici obavljali.

[48] M. MIKOLA, *Delo kot kazen.*, 8.; M. MIKOLA (zbral in uredil), *Dokumenti in pričevanja…*, 12.; Z. RADELIĆ, *n. dj.*, 217.

Summary

Vladimir GEIGER

Restrictions to Freedom and Forced Labour in Croatian/Yugoslavian Law, 1945-1951

Restrictions to freedom and forced labour in the Croatian, that is Yugoslavian, legal system following the Second World War, during the period of "National Democracy," was determined by a series of decrees, resolutions, and laws. From 1945 to 1951, the Yugoslavian penal code recognized four types of non-free labour: forced labour without the removal of personal freedom, forced labour with restrictions to personal freedom, corrective work and socially useful work. This article, on the basis of sources, literature, and above all the most important decrees, resolutions, and laws applied in Croatia, and elsewhere in Yugoslavia, during the period of "National Democracy", from 1945-1951, reviews the matter of state repression and the question of the restrictions to freedoms and forced labour in the penal code.

Key words: Croatia 1945-1951, Communist repression, legal system, restrictions to freedom, forced labour, camps, jails

UDK: 355.257.7(497.1=163.42)"1945"
343.819.5(497.5)"1945"
343.322.5(497.5)"1945"
Izvorni znanstveni članak

Logori Križnoga puta u Hrvatskoj 1945.

Martina GRAHEK RAVANČIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U samoj završnici Drugoga svjetskog rata mnoštvo ljudi (vojnika i civila) povlačilo se prema britanskim postrojbama u Koruškoj. Veći dio izbjeglica zarobile su jedinice Jugoslavenske armije i prije prelaska austrijske granice. Dio kolona koje su stigle u Koruško britanske postrojbe također su izručile jedinicama JA. Svi zajedno krenuli su na dugotrajan povratak, poznatiji pod nazivom Križni put. Iza kolona je ostajao velik broj logora i masovnih grobnica, stoga se u radu razmatraju najvažniji logori na prolasku kroz Hrvatsku i sudbine zarobljenika koji o njima svjedoče.

Ključne riječi: Hrvatska, Drugi svjetski rat, ratni zarobljenici, Križni put, logori, žrtve.

Početkom svibnja 1945., po zapovijedi Josipa Broza Tita kao ministra Narodne obrane, Generalštab Jugoslavenske armije (JA) izdao je odredbu o zarobljeničkim logorima. Njome se, prema potrebi, u pozadini JA trebalo ustrojiti zbirne logore u koje će se smještati ratni zarobljenici. Naknadno će se zarobljenici prebaciti u logore u pozadini. Svaki je logor morao imati svoje zapovjedništvo, koje je uključivalo zapovjednika, političkog komesara, intendanta i pisara, iz postrojbi Korpusa Narodne Obrane Jugoslavije (KNOJ). Osim toga "u svakoj komandi zbirnog logora kao i u zarobljeničkom logoru u pozadini mora se nalaziti organ OZN-e (Odjeljenja za zaštitu naroda)".[1] Prema uputama, logori su organizirani cijelim putem povratka zarobljeničke kolone kroz Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju. Postojeći logori mogu se podijeliti u tri skupine: na tranzitne, sabirne i radne. Tranzitni su bili samo prolazna okupljališta, odakle su se osobe upućivale u sabirne logore. U njima su se zarobljenici razvrstavani prema raznim kategorijama (vojnici – civili, časnici – vojnici, ustaše – domobrani), kao i prema okruzima iz kojih su potjecali. Tek nakon cjelovite obrade, preživjele su upućivali u radne logore. Tranzitni i sabirni logori

[1] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Arhiva NOB, kut. 2207, f. 1, reg. br. 2; "Prilog proučavanju istorije Jugoslovenske narodne armije kroz izabrana dokumenta maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita u svojstvu ministra narodne odbrane i vrhovnog komandanta Oružanih snaga FNRJ u periodu 1945-1956. godine", *Vojnoistorijski glasnik* (Beograd), (prir. Antun Miletić), 38/1987., br. 1, 326.-328.; Jere JAREB, "Titove naredbe o hrvatskim ratnim zarobljenicima i uništavanju hrvatskih domovinskih pobunjenika od 30. lipnja 1945. do 2. ožujka 1946.", *Hrvatska revija* (München-Barcelona), 39/1989., sv. 3., 609.-618.; Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005., 348.-350.

nestaju tijekom 1946., dok se radni zadržavaju sve do početka 50-ih godina.[2] Osim ovakve podjele, do sredine srpnja 1946. svi postojeći logori mogli su biti otvorenog ili zatvorenog tipa, nakon čega svi radni logori postaju zatvorenog karaktera. Prema dostupnim podacima, 1946. na području Hrvatske postojala su 62 logora.[3]

Nakon predaje i izručenja na Bleiburgu, kolone zarobljenih vojnika i civila krenule su na iscrpljujući put povratka kroz Sloveniju prema Hrvatskoj. U njihovoj su pratnji bili pripadnici JA, koji su najveću pozornost trebali obratiti na "opreznost i predostrožnost" kod sprovođenja zarobljenika.[4] Koliko je ta predostrožnost bila bezuvjetna i bespoštedna svjedoče mnoge masovne grobnice u Sloveniji.[5] U izvještaju sekretara Komunističke partije Hrvatske (KPH) 12. proleterske udarne brigade stoji: "Prilikom praćenja zarobljenika opazilo se da naši borci ne znaju mrziti zarobljenog neprijatelja. Oni su sa zarobljenicima suviše blago postupali. (…) Objašnjavanjem borcima tko su ti zarobljeni i što su napravili našem narodu, borci su počeli drugačije gledati na zarobljenike i znali su ih mrziti. Mržnja prema neprijatelju se je osjetila kod kažnjavanja ustaških i četničkih zločinaca gdje borci nisu iste ubijali zbog naređenja, već zato što ih mrze."[6]

Dio zarobljenika koji je preživio sprovođenja i brojne logore stigao je i do slovensko-hrvatske granice. Nakon Krapine, organizirano je više manjih logora (Mirkovci, Oroslavlje) koji su bili usputna stajališta na putu prema Zagrebu.[7] Kolone koje su krenule prema Varaždinu, Ludbregu, Koprivnici i Đurđevcu dobile su naputak da "Štab IV. brigade niukom slučaju zarobljenike nesmije

[2] Tijekom 1947. postojeći su logori bili premještani, a njihov se broj u travnju čak i povećao (83 i 9 bolnica), da bi se zatim u listopadu iste godine ipak smanjio na 70 logora i 7 bolnica. Vidi *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*,(prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava), Slavonski Brod 2006., 663.-668.; Zdravko DIZDAR, "Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)", *Senjski zbornik*, 32/2005., 183. (bilj. 132).

[3] Mate RUPIĆ, Zdravko DIZDAR, "Križni put, logori, gubilišta", *Spomenica Bleiburg*, (gl. ur. Mirko Valentić), Zagreb 1995., 169.

[4] Mate RUPIĆ, Zdravko DIZDAR, "Izvješća partizanskih jedinica o završnim borbama s hrvatskim oružanim snagama", *Spomenica Bleiburg*, (gl. ur. Mirko Valentić), Zagreb 1995., 129.-130., 131.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić i Mate Rupić), Slavonski Brod 2005., 117.-118

[5] Mitja FERENC, *Prikrito in očem zakrito (Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne)*, Celje 2005.; Mitja FERENC, Želimir KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji/Prikrita grobišča Hrvatov v Republiki Sloveniji/Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, Zagreb 2007.

[6] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 153.-154. Usp. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 195., 208.-209.

[7] John Ivan PRCELA, Dražen ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust – dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Zagreb 2001., 275., 253., 293.; J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 292.

smještati u naseljeno mjesto, već na otvoreno i čisto polje /livada/ (…)".[8] Jedan od logora na putu prema Koprivnici nalazio se u Cvetkovcu.[9]

Na putu prema jugu, prvo veće sabiralište bilo je u Samoboru. Primjerice 18. svibnja, u pratnji 12. krajiške brigade, iz logora u Celju prema Samoboru je krenulo oko 40 000 zarobljenika.[10] U gradu i njegovoj okolici organiziran je veći broj manjih logora ("Mala Rakovica", Perivoj i Reiserov dvorac, "Park u Mlinskoj", Šmidhen, Anindol, Vugrinščak).[11] U dvorcu su zarobljenici "jeli lišće, čupali travu, gulili koru sa drveća da utaže glad. Partizani su ulazili u taj logor i 'prepoznavali', pljačkali ljude, odvodili ih prema Okiću, tobože na prijeki sud."[12] Logor je ostavljao "mučan i bijedan utisak radi gladi, golotinje, zapuštenosti i teške neizvjesnosti sudbine".[13] Jure Zovko, smješten u logoru između Samobora i Svete Nedjelje, prisjeća se kako su u vrijeme njegova boravka u logor dolazile brojne kolone i mnogi kamioni sa zarobljenicima.[14]

Veći je dio zarobljenika nakon Samobora upućen prema Zagrebu, gdje je bilo organizirano više, uglavnom tranzitnih, logora za koje se, prema zapisniku sa sjednice Mjesnog komiteta KPH Zagreb od 17. svibnja, navodi da trebaju biti što dalje od Zagreba.[15] Očito pripremljeni logori nisu bili dovoljni za smještaj mnoštva ljudi pa je velik dio zarobljenika dane provodio na dvorištima. Logori su bili ograđeni žicom iza koje su se okupljali civili, donoseći hranu i tražeći znance. Na zapadnom prilazu gradu, na području Jankomira, nalazio se logor u kojem je bilo i po nekoliko tisuća zatvorenika.[16] U ovom logoru zarobljenici nisu boravili duže vrijeme.[17] Prema iskazu, zarobljenike su popisali i već istu noć "su digli nekoliko ljudi i više ih nismo vidjeli".[18] Odatle je kolona krenula prema barakama i zgradama logora na Kanalu (Autobusni kolodvor), koji se navodi kao glavni logor za ispitivanje i raspoređivanje zarobljenika.[19]

---

[8] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 182.

[9] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Izvješća partizanskih jedinica o završnim borbama s hrvatskim oružanim snagama", 142.

[10] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 128.-129.; Z. DIZDAR, "Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)", 152.

[11] Stjepan HERCEG, *Samobor – mali Bleiburg 1945.*, Samobor 1996., 91.

[12] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 349.; Mato ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 256.-257.

[13] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 310.

[14] Jure ZOVKO, *Križni put i dvadeset godina robije*, Zagreb 1997., 31.

[15] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Izvješća partizanskih jedinica o završnim borbama s hrvatskim oružanim snagama", 126.

[16] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, (ur. Vinko Nikolić), Zagreb 1993., 367.

[17] Mihovil-Mišo MIHALIĆ, "U iščekivanju pravde", *Od Bleiburga do naših dana*, (ur. Jozo Marević), Zagreb 1994., 238.-239.

[18] J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 296.

[19] Boris VLAŠIĆ, Aleksandar VOJINOVIĆ, *Križni put*, Zagreb 1991., 99.; Josip TURKOVIĆ, "I ja sam preživio hrvatski križni put…", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 231.-232.

Prema depeši OZNA-e, upućenoj 12. svibnja Vrhovnom štabu JA, "na Kanalu ima 7000 zatvorenika i zarobljenika, među kojima je pronađeno 400 raznih koljača".[20] Istog dana održan je i sastanak Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu, u čijem se zapisniku navodi kako u spomenutom logoru ima oko 10 000 "pohapšenih domobrana i drugih krivaca".[21]

Bila je to "velika poljana okružena visokom žicom (…), trule barake", u koje su stalno "kapali" novi zarobljenici.[22] Zarobljenici su najviše boravili pod vedrim nebom, a barake su bile pune stjenica.[23] Dolazeći u logor, zarobljenici su morali "(…) sve što imamo izvaditi i staviti pred sebe, kako bi stražari mogli uzeti".[24] Ovakva praksa očito nije bila nepoznanica jer se u dokumentima navodi također kako "borci i rukovodioci oduzimaju od zarobljenika i njihove privatne stvari, kao satove, prstenje, naliv pera i drugo. U ovom pogledu izdano je naređenje kojim se ovo zabranjuje međutim neki rukovodioci su čak sa oružjem prisiljavali zarobljenike da im predaju privatne stvari. Ovo postupanje se zabranjuje."[25] Opisujući logorsku svakodnevicu, Stanko Lasić navodi kako je logor "danju spavao, noću 'radio' (…) Oči su bile uperene prema onim dijelovima logora, posebno čuvanim, gdje su na zemlji sjedili oni 'otpisani'. Čekali su kamione koji su ih odvozili. Svake noći isto."[26] S vanjske strane žice našao se Zvonimir Zorić, koji potvrđuje kako je prema popisima uprave logora započela prozivka. "(…) kasnije su neki prozvanici žicom vezanih ruku na leđima utovareni u vojničke kamione i odvezeni."[27] Lutvo Ahmetović, zamjenik načelnika OZNA-e za Zagreb, navodi kako se nekoliko dana nakon ulaska jedinica JA u Zagreb "(…) bacio na raščišćavanje logora na Kanalu". S obzirom na broj zarobljenika koji je pristizao, "(…) gotovo cijeli aparat UDB-e za grad Zagreb pretvorio se u organe za hapšenje i istragu. Ta trka trajala je sve do kasne jeseni 1945. godine."[28]

---

[20] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 104.

[21] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Izvješća partizanskih jedinica o završnim borbama s hrvatskim oružanim snagama", 127.

[22] Stanko LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, Zagreb 2000., 168.

[23] J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 301.

[24] *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Vladimir Geiger i dr.), Đakovo 2007., 258.

[25] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 145.; Z. DIZDAR, "Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)", 159.

[26] S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 169.

[27] Zvonimir ZORIĆ, "Logor na Kanalu u Zagrebu – današnji Autobusni kolodvor", *Politički zatvorenik* (Zagreb), god. XVIII., br. 198, 2008., 35.; Zvonimir ZORIĆ, "Logor na Kanalu u Zagrebu. Svibanj – lipanj 1945. god. (danas Autobusni kolodvor)", *O žrtvama u ratu i u miru*, (ur. Zvonimir Šeparović), Zagreb 2008., 348.

[28] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, prir. Vladimir Geiger i dr., Slavonski Brod-Zagreb 2008., 340. (bilj. 201.). Iako se u tekstu navodi UDBA (Uprava državne bezbjednosti), pravilno je reći OZNA-e s obzirom na to da je UDBA formirana tek u ožujku 1946.

Sljedeći logor nalazio se u Prečkom. U njemu je 15. svibnja bilo smješteno 15 000 osoba.[29] Za nešto više od mjesec dana u logoru je preostalo 3 900 ustaša i domobrana te 1 900 bolesnika.[30] Među njima bilo je i 117 zarobljenih časnika te 151 dočasnik zrakoplovstva NDH.[31] Idućeg dana OZNA III šalje podatke za novih 13 zarobljenih pripadnika zrakoplovstva NDH, uz opasku da se radi o "ustaški nastrojenim" osobama koje treba "detaljnije ispitati".[32] Jedan od iskaza navodi: "Smjestili su nas u prljave i trošne barake",[33] dok su bolesnici bili smješteni na bolničkom podu, bez dovoljne količine lijekova, rublja i sapuna.[34]

Zarobljenici su po dolasku "(…) temeljito opljačkani, skinuli su nam cipele, uzimali satove (…)".[35] Prema nekima, provodila se identifikacija preko kraćih upitnika koji su se morali "ispuniti kratko i istinito".[36] Na osnovi njih uslijedila su razvrstavanja po činovima i rodovima vojske.[37] Većina zarobljenika prisjeća se kako su dobili prvu hranu.[38] Pero Bošnjak navodi: "Dobio sam prvu porciju pure, i to u okviru od dvorišne lampe jer nije bilo nikakvog posuđa, pa su ljudi čak i u cipele i čizme trpali puru."[39] Ovakva je "juha" uzrokovala probavne probleme. Zarobljenici su po 50 puta odlazili na "četiri prekrižene daske nad jednom dubokom jamom".[40] Hrana nije bila redovita pa "svaki dan netko od logoraša umre od gladi. Za vrijeme dok sam bio u Prečkom, umrlo ih je najmanje pedeset. Leže na zemlji i umiru iscrpljeni od gladi i bolesti."[41] Ubrzo su i građani počeli donositi hranu, "čuvari su postupali sa građanima

[29] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom V., knj. 39., Beograd 1979., 528.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 111.-112.

[30] Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945. – 1950.*, Zagreb 2003., 36.

[31] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 401.-402.

[32] *Isto*, 403.

[33] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 434.-436.; Branimir KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, Zagreb 2007., 128.

[34] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945. – 1950.*, 36.

[35] Tomislav OBRDALJ, *Jedan život od Bleiburga do danas: sjećanje, svjedočenje, zabilješke*, Mostar 1999., 29.; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 435.; Tomislav BROZOVIĆ, "Na cesti Dravograd – Maribor", *Forum* (Zagreb), 37/1998., br. 4-6, 709.; B. KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, 120.

[36] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 324.

[37] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 257.

[38] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Križni put, logori, gubilišta", 145.; Neđat SULEJMANPAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, Zagreb 2006., 108.

[39] Pero BOŠNJAK, "Mali križni put", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 165.-167.; Pero BOŠNJAK, "Mali križni put", *U Bleiburgu iskra*, (ur. Jozo Marević), Zagreb 1993., 156.-158.; B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 99.-101.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 311.

[40] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 435.; Nikola MULANOVIĆ, "Nas su ubijali komunisti!", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 150.-152.; Frane DUŠEVIĆ, "1945. – put suza i nade (Križni put Jose Duševića iz Ljupča)", *Zadarska smotra*, 47/1999., br. 1-3, 352.

[41] B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 101.

neobično grubo. (…) Kasnije su stražari propuštali samo kruh."[42] Prema izvještaju koji opisuje stanje u postrojbama hrvatske divizije KNOJ-a, posebno se ističe kako "(…) imademo 10 slučajeva gdje su naši borci koji daju osiguranje zatvorima poslužili kao punktovi za vezu izmedju zatvorenika bandita i njihovih prijatelja i porodica".[43] Možda upravo zbog toga neka svjedočanstva navode da je "pucano bez opomene".[44] Prema jednom od njih, ljude su u logoru ubijali jer su uzimali hranu koju im je okolno stanovništvo dobacivalo preko žice.[45] Po navodima, u logoru nije bilo ubijanja ili su bila pojedinačna[46] pa se čini da je ovaj logor bio mali "predah" za zarobljenike.[47] Za neke je ovo bilo posljednje odredište na putu povratka.[48] Logorsku svakodnevicu slikovito opisuje Neđat Sulejmanpašić, navodeći: "Vani žamor, izvikivanje imena, otisak vojničkog života, koji je još ostao. Idila – logora. Ravne crte, vodoravno i okomito, jednolično, oblici i boje. Barake i stupovi, dimnjaci i žice. Čovjek se navikava. Ali i nada."[49]

Četvrti, veći logor, koji je bio pod nadzorom OZNA-e grada Zagreba, nalazio se u maksimirskoj šumi. Zdravan Tokić bio je jedan od zarobljenika koji je iz Prečkog nakon nekoliko dana prebačen u Maksimir. "Treći dan kako smo u Maksimiru opet smo počeli dobivati neku hranu, jednom dnevno, tek toliko da preživimo. (…) Svaku večer, prije zalaska sunca, postrojavaju nas, prozivaju i odvode."[50] Prema navodima, u posljednjoj baraci logora bili su smješteni intelektualci koje je novi režim "pokupio po Zagrebu", "a bilo ih je toliko da nisu mogli svi stati u baraku".[51] Mata Rajković, voditelj dviju istražnih komisija u logorima na Kanalu i Maksimiru, navodi: "Želim reći da s pripadnicima vojnih ustaških formacija, koji su se zatekli u Maksimiru i na Kanalu, moje istražne ekipe nisu imale nikakvog posla."[52] Prema njemu, članovi komisije "tražili su samo krivce i odgovorne za zločine, naredbodavce i izvršioce. To smo dobivali direktnim ispitivanjem."[53] Prema iskazima, ispitivanja su trajala "po nekoliko

[42] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Križni put, logori, gubilišta", 145.; Zvonimir DUSPER, *U vrtlogu Bleiburga*, Rijeka 2001., 40.-41.; B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 330.; N. SULEJMANPAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, 111.

[43] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 483.

[44] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 436.

[45] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 258.; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 324.

[46] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Križni put, logori, gubilišta", 145.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 311.

[47] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 435.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 226., 246., 367.

[48] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 415.-416.

[49] N. SULEJMANPAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, 109.

[50] B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 101.-103.

[51] J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 298.

[52] B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 104.

[53] *Isto*, 105.

sati, pa kad se žrtva vratila natrag, većinom bi bila prebijenih rebara i izbitih zubi".[54] Jedna od žena u logoru navodi kako su građani donosili hranu zarobljenicima i tražili poznate.[55] "Partizani su ljutito gledali na tu masu naroda, pa su ih pokušavali rastjerati, a oni bi se skupili opet na drugom kraju."[56] Za dio zarobljenika pretpostavlja se da su likvidirani na gubilištima iza Šumarskog fakulteta, u Maksimirskoj šumi i šumi kraj Granešine.[57]

Dio kolona nastavio je prema Karlovcu, u čijem su se jugozapadnom dijelu grada nalazile barake, gdje su zarobljenici "čak nahranjeni".[58] U istim barakama smješten je i Hasan Selimović koji je u logoru, kako navodi, zatekao oko 1 500 zarobljenika.[59] Prema zapovijedi, zarobljenici su krenuli prema logoru Čemernici. Po navodima, iza ulaza je bila jama "14 koraka i tri stope duga i 9 koraka i 2 stope široka" i pokrivena hrastovima.[60] Prema iskazu Ivana Dragičevića Petrova, bivšeg partizana, u logoru je uvijek bilo "(…) nekoliko stotina ljudi, a ponekad, prema svjedočanstvima očevidaca, tamo je bilo zatvoreno preko 1.500 ljudi". U logor su dopremani "domobrani i ustaše, od reda mladići, a mnogi nisu navršili ni 20. godinu".[61] Ovu brojku navodi i Pero Bošnjak, prema kome je u logoru stradalo oko 650 osoba.[62] Nepodudarnost brojki potvrđuje Krunoslav Draganović prema kome je kroz logor prošlo "po najnižoj procjeni 9.000 hrvatskih vojnika, koji su bili postrijeljani na Topličkoj kosi, svi osim 1.400 ljudi, koje je od iste sudbine spasila nenadana amnestija".[63] U izvještaju OZNA-e za Hrvatsku od 14. kolovoza stoji kako su na temelju Ukazu o općoj amnestiji i pomilovanju iz spomenutog logora otpuštene 944 osobe, dok je u logoru ostalo njih 36.[64] Uz ovakve procjene teško je odrediti i okvirni broj stradalih u logoru.

Zarobljenici koji su upućeni prema Sisku uglavnom su stizali do sabirnog logora Viktorovac, gdje su u skupinama po četiri ulazili u logor. "Čuvari, koji su stajali s obadviju strana vratnice, udaraju koga god dohvate kundacima (…) Stotine padaju pod težinom udaraca. Dio ih ustaje i bježi u logor, da spasi goli život, dok dio onih, koji su bili vođeni i preslabi da izdrže udarce, ostajali su ležati izvan i unutar vratnice."[65] Ubrzo su podijeljeni obrasci prema kojima su

[54] J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 300.

[55] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 242.-243.

[56] J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 299.

[57] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 226.-227., 273.

[58] Stjepan KRPAN, "Na Križnom putu", *Od Bleiburga do naših dana*, (ur. Jozo Marević), Zagreb 1994., 204.

[59] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 312.-313.

[60] P. BOŠNJAK, "Mali križni put", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, 168.; Branko DUBRAVICA, "Kako bleiburške događaje postaviti u prostorni i vremenski okvir?", *Bleiburg i Križni put 1945.*, (gl. ur. Juraj Hrženjak), Zagreb 2007., 55.

[61] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 366.

[62] P. BOŠNJAK, "Mali križni put", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, 173.

[63] Krunoslav DRAGANOVIĆ, "Kalvarija hrvatskog naroda god 1945.", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 103.

[64] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 244.

[65] M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 262.-263.

zarobljenici trebali biti razvrstani i raspoređeni po kotarevima.[66] Po završetku popisivanja u logor je stigao kamion kojim je odvezeno stotinjak osoba.[67] "No, prije nego su se penjali na kamione, povezani su dvojica i dvojica žicom."[68] U vrijeme boravka u logoru obavljala su se i brojna prepoznavanja na osnovi kojih su zarobljenici odvođeni.[69] Zanimljivo je, prisjeća se Jure Zovko, da su u Sisku časničke, dočasničke, ustaške te mnoge druge odore u potpunosti iščezle.[70] Zarobljenici su dobili hrane "tek da ne umremo" pa se logorom ubrzo proširio tifus.[71] U logoru je bila i ambulanta s tri liječnika koji nisu raspolagali ni sa kakvim lijekovima. "Iz ovih baraka (…) svako jutro iznosili su one koji su tijekom dana i noći preminuli i ubacivali ih u kamion."[72] Zarobljenicima su pomagali civili koji su donosili hranu i lijekove.[73] Logorska straža tjerala je civile, a zarobljenicima je zabranjivala da se približavaju žici.[74] U takvim su uvjetima prolazili dani do daljnjeg pokreta.

Bjelovar, kao sljedeće čvorište na dugotrajnim putovima, bio je odredište za velik broj kolona koje su vlakom kretale iz Zagreba prema Dugom Selu.[75] Odatle je dio kolona, s ljudima vezanima po dvoje, krenuo prema mjestu Lupoglav, gdje je bio organiziran logor.[76] Prema sjećanjima, i ovaj su put uslijedila izdvajanja časnika koje nikada više nisu susreli.[77] Odande, kako se navodi, mnogi zarobljenici nisu mogli dalje, a partizanska pratnja nudila je prijevoz koji, čini se, nije nikada stigao.[78] Na izlasku iz logora zarobljenici su morali "trkom proći kroz uska vratanca, a partizani bi svakog koji prolazi udarali štapovima, kundacima".[79] Po dolasku u Bjelovar zarobljenike su odvodili u lo-

[66] Branimir KOVAČEVIĆ, *Suza za Bleiburg*, Zagreb 2003., 189.; M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 266.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 317.

[67] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 234.

[68] M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 267.

[69] Branimir KOVAČEVIĆ, *Suza za Bleiburg*, 189.; M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 269.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 250.

[70] J. ZOVKO, *Križni put i dvadeset godina robije*, 44.-45.

[71] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 317.; J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 306.

[72] M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 265.; J. U., "Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945.", 306.

[73] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 317.; M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 265.

[74] M. ŠARAVANJA, "Kako su nas desetkovali", 265.-266.

[75] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 348.; B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 330.; B. KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, 128.

[76] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 325., 368.; N. SULEJMANPAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, 114.; B. KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, 120.; T. OBRDALJ, *Jedan život od Bleiburga do danas*, 30.

[77] Videosnimka razgovora s Ivanom Hasenajom od 28. siječnja 1990. pohranjena u knjižnici Hrvatskog instituta za povijest.

[78] T. OBRDALJ, *Jedan život od Bleiburga do danas*, 30.; Z. DUSPER, *U vrtlogu Bleiburga*, 42.

[79] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Križni put, logori, gubilišta", 146.

gor (vojarna Vojnović) na kraju Zagrebačke ulice.[80] Vjekoslav L. Lasić navodi kako je pri njegovu dolasku u logoru bilo već mnoštvo ljudi.[81] Među njima se našao i Josip Hećimović, koji navodi kako su i u ovom logoru dobili upitnike prema kojima se obavljala selekcija.[82] Ovakav postupak bio je u skladu s naputkom koji je proslijedila OZNA za područje X. korpusa, prema kojem posebnu pozornost treba obratiti na "točke u kojima se navode mjesta i borbe u kojima je sudjelovao, jedinice u kojima je bio (…) kako bi se o njemu mogao stvoriti tačan sud. Paziti na godinu rođenja."[83] Prema navodima, i u ovom su logoru uslijedila "politička prepoznavanja", dok je dio zarobljenika raspoređen u "radni bataljon".[84] Nikola Pavelić navodi kako je 1 200 zarobljenika odvedeno u uvjerenju da idu raditi u ciglanu između Gudovca i Klokočevca, no, umjesto toga, svi su, čini se, strijeljani.[85] Zanimljivo je kako je 18. srpnja u Zagrebu, na sjednici CK KPH, odlučeno da se zarobljeni mlađi domobrani rasporede u radne bataljune, dok se o stanju u logorima navodi: "U logorima je slabo, pitanje se zaoštrilo nepravilnim postupcima prema zarobljenicima. (…) Treća crnogorska divizija u Bjelovaru slabo se odnosi prema domobranima. (…) Potrebno je obezbijediti korespondenciju njih sa njihovim familijama. Ne smijemo dozvoliti da pojedinci iz šovinističkih razloga ubijaju neke zarobljene domobrane."[86]

Treba napomenuti kako je 28. svibnja 1945. Generalštab JA donio odluku prema kojoj "zarobljeni domobrani ne smatraju se više zarobljenicima i biće povučeni iz logora za popunu naših jedinica. Ovo se ne odnosi na oficire i podoficire koji i dalje ostaju u logorima kao zarobljenici." Spomenutu odredbu trebale su provoditi isključivo vojne korpusne oblasti u kojima se nalaze logori i zarobljenici.[87] Ovakav postupak trebalo je, prema riječima Vladimira Bakarića, "protumačiti kao velikodušnost".[88] Pitanje je koliko je spomenuta velikodušnost bila učinkovita ako se o njoj raspravlja gotovo dva mjeseca nakon donošenja prvotne odluke.

[80] Z. DUSPER, *U vrtlogu Bleiburga*, 42.-43.; Dragutin PAVLINA, *Sjećanja i zapisi. Da se ne zaboravi*, Zagreb 2003., 93.; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 334.-335.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 251., 323.; N. SULEJMANPAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, 114.-115.

[81] Vjekoslav Lujo LASIĆ, *Pakao je počeo u Bleiburgu*, Dubrovnik-Sarajevo 1996., 42.-43.; Zvonimir BRDARIĆ, "Moj put u nepoznato – Bleiburg, 1945. Dnevnički zapis", u: MIKAŠEK Đuro, *Našička spomenica 1941. - 1945.*, Našice 1997., 166.-167.

[82] Josip HECIMOVIC, *In Tito's Death Marches and Extermination Camps*, New York 1962., 46.; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 349.

[83] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 140.-141.

[84] M. RUPIĆ, Z. DIZDAR, "Križni put, logori, gubilišta", 147.; J. ZOVKO, *Križni put i dvadeset godina robije*, 39.-40.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 251.

[85] Nikola PAVELIĆ, "Tragom krvi i užasa", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. V. Nikolić), 199.

[86] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.*, sv. 1., (prir. Branislava Vojnović), Zagreb 2005., 71.-72.

[87] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 144.

[88] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.*, sv. 1., 65.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, 486.

Prema iskazima, veliko olakšanje predstavljali su paketi koji "su samo stizali s one strane žice".[89] Osim toga, čini se da je u logoru podijeljena hrana.[90] Isplatilo se na kazanima čekati i po sat vremena, jer bi se dobila "četiri kuhana krumpira, malo čorbe, ½ konzerve, ali dobre, masne čorbe, komadi mesa, svakom i to ukusnog i najzad četvrtinu velikog svježeg kruha".[91] Prema popisima, dio zarobljenika nakon bjelovarskog logora grupiran je i upućen u mjesto prebivališta.[92] U naputku koji je 25. svibnja OZNA za oblast X. korpusa uputila Opunomoćeništvu OZNA-e za moslavačko područje stoji kako se svi zarobljenici bjelovarskog i moslavačkog područja trebaju odmah uputiti "dolinom Save pravac Vinkovci".[93]

Iz Bjelovara je manji dio zarobljenika odveden prema Koprivnici (gdje su se spajali s kolonom iz smjera Varaždina) i smješten u logoru Danica, u kojem su hranu dobivali jednom na dan, a zarobljenike su više puta prozivali, postrojavali i popisivali.[94] Konkretniji podaci o broju zarobljenika ovog logora ne postoje, a čini se da će ih biti teško utvrditi.[95] Prema literaturi, zarobljenike su otpremali i u logor Velika Pisanica.[96] U izvještaju stoji kako u Velikoj Pisanici "bilo je prilično neispravnosti sa strane Komande područja i OZN-e, pošto su oni upućivali u taj logor i one koji nisu bili pred sudom i sud nije za njih donesao nikakovu presudu".[97] Prema popisima, u spomenutom je logoru 6. srpnja 1945. bio 831 logoraš, od kojih je 288 zarobljeno na povlačenju kroz Sloveniju.[98] Nepuna tri mjeseca poslije, prema izvještaju Javnog tužitelja za Okrug Bjelovar, broj zarobljenika u logoru narastao je na 933.[99]

Prolazeći kroz Viroviticu i Slatinu, već prorijeđene kolone stigle su do Osijeka, točnije do logora Zeleno Polje (industrijski prostor Kolarove ciglane).[100]

[89] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 444.; J. HECIMOVIC, *In Tito's Death Marches and Extermination Camps*, 46.; Z. DUSPER, *U vrtlogu Bleiburga*, 43.; N. SULEJMANPAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, 116.; B. KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, 123.

[90] Z. DUSPER, *U vrtlogu Bleiburga*, 43.-44.; N. MULANOVIĆ, "Nas su ubijali komunisti!", 155.; Z. BRDARIĆ, "Moj put u nepoznato – Bleiburg, 1945. Dnevnički zapis", 167

[91] N. SULEJMAN PAŠIĆ, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik*, 118.

[92] Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska, 612.-614., 616., 788.-789.

[93] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 140.-141.

[94] *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu*, 259.

[95] Zvonimir DESPOT, *Vrijeme zločina. Novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941.-1948.*, Zagreb-Slavonski Brod 2007., 192. O prolasku kroz Podravinu detaljnije vidi Martina GRAHEK RAVANČIĆ, "Bleiburg i križni put – na putu povratka kroz Podravinu", *Podravina*, 7/2008., br. 13, 146.-166.

[96] *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Station eines Völkermords*, München 1998., 221.; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944 – 1948*, München 2003., 122.; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, Beograd 2004., 122.

[97] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 229.-230.

[98] *Isto*, 230.

[99] Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska, 773.

[100] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 326.; D. PAVLINA, *Sjećanja i zapisi*, 98.

"Tu su nas prisiljavali da kažemo kojoj smo vojsci pripadali."[101] U sjećanjima se iznose različite procjene o broju zarobljenika u logoru. Joso Rukavina kaže kako se na polju logora našlo oko 50 000 ljudi,[102] dok Dragan Truhli navodi da je bilo oko 20 000 zarobljenika.[103] Možda približnu procjenu nudi Dragutin Pavlina koji je pri popisivanju ljudi u stroju izbrojao 2 998 zarobljenika.[104] U logoru su se provodila i ispitivanja, nakon čega su zarobljenici otpremani dalje.[105] "Svaki dan su dolazili organi OZN-e i odvodili zarobljenike transportirajući ih u zatvorenim vagonima u njihova boravišna mjesta."[106] Među sjećanjima nema spomena o težim mučenjima, pronalazimo tek slučaj kada su zarobljenici bili prisiljeni nositi "krunu" od bodljikave žice, pri čemu bi ih udarali štapom po glavi.[107] Većina sjećanja navodi kako se oko logora okupilo mnogo mještana koji su, tražeći poznate, donosili hranu i odjeću.[108] Unatoč tome zarobljenici su bili sve nemoćniji, a logorom su se širile razne bolesti.[109] Rijetke su bolesnike nakon ispitivanja prebacivali u "neki dvorac" te odatle dalje prema Požegi.[110]

Iz osječkog je logora dio zarobljenika krenuo prema logoru Krndija, koji je od svibnja 1945. služio kao prolazni logor za ratne zarobljenike. Tim je putem krenuo i Petar Mikulić. Njegova se skupina u logoru zadržala do listopada 1945., nakon čega su prebačeni u druge zarobljeničke logore u Vojvodini i Hrvatskoj. Krajem lipnja Krndija je postala kažnjenički logor, a od sredine kolovoza logor za folksdojčere.[111]

Dolaskom u Požegu zarobljenici su smješteni u logor Glotež, bivšu vojnu radionicu i skladište, koji se nalazio uz desnu obalu rječice Orljave i željezničku prugu za Pleternicu.[112] Zarobljenici su smještani u barakama, ali i po dvorištu logora.[113] Prema svjedočanstvima, u logoru je bilo oko 30 000 do 40 000 zaro-

[101] Vladimir GEIGER, *Logor Krndija 1945. – 1946.*, Zagreb-Slavonski Brod 2008., 377.

[102] Joso RUKAVINA, "Sjećanje na 1945.", *Od Bleiburga do naših dana*, (gl. ur. Jozo Marević), 258.

[103] B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 210.

[104] D. PAVLINA, *Sjećanja i zapisi*, 98.

[105] B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 210.; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 445.; D. PAVLINA, *Sjećanja i zapisi*, 101.

[106] J. RUKAVINA, "Sjećanje na 1945.", 258.

[107] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 407.; J. HECIMOVIC, *In Tito's Death Marches and Extermination Camps*, 66.

[108] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 326.; Z. DUSPER, *U vrtlogu Bleiburga*, 47.-48.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 260., 318.; J. HECIMOVIC, *In Tito's Death Marches and Extermination Camps*, 65.

[109] Z. BRDARIĆ, "Moj put u nepoznato – Bleiburg, 1945. Dnevnički zapis", 168.-169.

[110] Vlado LIPAK, "Kroz Sloveniju i Zagorje kao vuk samotnjak", *Start* (Zagreb), 23. lipnja 1990., 72.-78.

[111] V. GEIGER, *Logor Krndija 1945. – 1946.*, 33., 39., 377.

[112] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 261., 328., 492.

[113] Josip PAPIK, "Moji doživljaji one tragične godine", *Bleiburg: uzroci i posljedice*, (prir. Vinko Nikolić), Zagreb 1998., 185.

bljenika.[114] Nakon dolaska uslijedila su popisivanja.[115] Iako je u logoru dijeljena "nekakva juha", zarobljenici su bivali sve nemoćniji.[116] Pred logor su dolazili civili i donosili hranu zarobljenicima.[117] Odlučeno je da uprava logora zaprimi i dijeli hranu, no čini se da se civili toga nisu pridržavali, nego su prilazili do logorske žice i samoinicijativno dijelili hranu. Stoga "stražarima nije preostalo drugo nego da upotrebe oružje".[118] Osim toga zarobljenici svjedoče: "vode nam nisu dali piti iako potok teče kraj logora, jedno 20 metara od žice".[119] Po logoru su se širile razne bolesti pa "je svakodnevno umiralo na stotine ljudi od trbušnog tifusa".[120] Zanimljivo je kako se na sjednici CK KPH (Zagreb) 6. srpnja 1945. navodi da partijski rukovodioci šalju neispravne izvještaje o stanju u svojim oblastima (okruzima), te se kao primjer ističe proširenost tifusa u logorima, za koji je "izjavljeno da ga nema, a u stvari ga je bilo".[121]

Dio mlađih zarobljenika (rođeni 1925.–1929.) pušten je kući ili su ih unovačili u JA.[122] Iz Požege je dio kolona upućen prema Vinkovcima, gdje im se pridružuju zarobljenici iz smjera Slavonskog Broda.[123] Većina je kratko zadržana u logoru u kojem je "straža lijepo postupala" sa zarobljenicima.[124] Možda se upravo zbog toga u dokumentima navodi kako se u spomenutom logoru radna snaga zarobljenika ne iskorištava dovoljno. Osim toga u logoru se pojavio pjegavi tifus od kojeg je oboljelo 20 zarobljenika.[125]

Ostatak zarobljenika tako je stigao do Srijema, odakle su kolone krenule prema Šidu, Srijemskoj Mitrovici, Zemunu, Beogradu, Pančevu i Beloj Crkvi te putem koji je vodio preko Iriga, Fruške gore, Kamenice, Petrovaradina, Novog Sada, Vršca do Kovina i dalje prema južnoj Srbiji i Makedoniji. Po izvještaju Dimitrija Georgijevića, opunomoćenika OZNA-e za Jugoslaviju, od 12. lipnja 1945., upućenom Aleksandru Rankoviću, načelniku OZNA-e, u Hrvatskoj je

[114] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 193.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 260.-261., 328.

[115] B. VLAŠIĆ, A. VOJINOVIĆ, *Križni put*, 339.; J. PAPIK, "Moji doživljaji one tragične godine", 185.

[116] J. PAPIK, "Moji doživljaji one tragične godine", 185.

[117] B. KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, 243.

[118] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 193.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 270.-271.

[119] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 260.-261.

[120] J. RUKAVINA, "Sjećanje na 1945.", 258.-259.; J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 261., 407.; B. KOVAČEVIĆ, *Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg, 2*, 125.

[121] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska,* 485.-486.

[122] J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust*, 407.; J. PAPIK, "Moji doživljaji one tragične godine", 186.

[123] S. KRPAN, "Na Križnom putu", 205.-206.

[124] *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, 336.

[125] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 141.-143.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 186.-187.

postojalo 12 logora u kojima se ukupno nalazilo 50 175 zarobljenika Nijemaca. Zarobljeni pripadnici OS NDH uglavnom su prebačeni u logore u Vojvodinu (Pazova, Apatin, Sombor i Glogonj).[126] Prema izvještaju poslanom mjesec dana poslije (12. srpnja), njemački zarobljenici nalaze se u Karlovcu, Petrinji, Sisku, Zagrebu, Ludbregu, Bjelovaru, Osijeku, Našicama, Vinkovcima, Podravskoj Slatini, Slavonskom Brodu, Novoj Gradiški, Virovitici, Daruvaru, Kninu, Splitu, Đakovu i dr. Prema navodima, većina pripadnika OS NDH i dalje je u Vojvodini te se spominje samo 118 domobrana iz logora u Vukovaru.[127]

Veći dio zarobljenika otpušten je nakon proglašenja opće amnestije 3. kolovoza 1945.[128] Dobivenom otpusnicom trebalo se vratiti u mjesto prebivanja – bez prava povratka.[129] Proglašenjem amnestije nisu završile patnje: napuštanjem logora dio osoba upućen je u brojne istražne zatvore, nakon kojih su slijedili sudski procesi i višegodišnje zatvorske kazne ili boravak u radnim logorima. Prema zapovijedi J. Broza Tita, vrhovnog zapovjednika JA, od 2. ožujka 1946., naređeno je "da se otpuste iz logora lica jugoslavenskih nacionalnosti – pripadnici neprijateljskih vojnih formacija, osim onih protiv kojih je poveden krivični postupak". Ova je odredba uključivala sve osobe koje su bile zarobljene ili u vrijeme rata ili tijekom kapitulacije, a nalazilile su se u logorima ili na raznim radovima. Bila je to, za rijetke preživjele, posljednja mogućnost "da dadu dokaza o svojoj privrženosti FNRJ i da radom na obnovi zemlje isprave učinjene greške i štete nanesene našim redovima".[130]

Prema izvještaju OZNA-e za Hrvatsku od 14. kolovoza, u logorima Bjelovar, Čemernica, Prečko, Dubovac i Maksimir prilikom primljene amnestije zatečeno je 6 227 zarobljenika, od kojih je 5 846 otpušteno. Njih 381 nije bilo obuhvaćeno amnestijom pa su zato upućeni okružnim odjeljenjima na daljnji postupak.[131] Ukupan broj amnestiranih spominje se u izvješću koji je Odjel za ratne zarobljenike Ministarstva narodne obrane FNRJ 20. veljače 1946. uputio Dimitriju Georgijeviću, opunomoćeniku OZNA-e, navodeći kako je po Ukazu amnestirano 41 320 zarobljenika te da je po dodatnim molbama otpušteno njih još 5 035.[132]

*

Biti pobjednik nakon četverogodišnjeg rata značilo je uživati određene privilegije, no postojale su i neke obaveze, pa je sveukupna događanja nužno sagledati u svjetlu tada važećih normi međunarodnog ratnog, humanitarnog i kaznenog prava, čiji su izvori Haške konvencije ("O zakonima i običajima kopnenog rata") iz 1899. i 1907. te Ženevske konvencije (o poboljšanju sudbi-

[126] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 161.-162.

[127] *Isto*, 198.-203.

[128] *Službeni list Demokratske federativne Jugoslavije*, god I, br. 56, Beograd, 5. kolovoza 1945., 1.-2. Tekst Ukaza o amnestiji objavljen je i u *Borbi* od 5. kolovoza 1945., 4.

[129] Zvonko SPRINGER, *Moj križni put*, Vinkovci 1999., 332.-333.

[130] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, 315.-316.

[131] *Isto*, 244.-245.

[132] *Isto*, 313.-314.

ne ranjenika i bolesnika u vojskama na bojnom polju i o postupanju s ratnim zarobljenicima) od 27. srpnja 1929. godine., čije su potpisnice bile i Velika Britanija i NDH i Demokratska Federativna Jugoslavija.

Prema tim odredbama, ratnim se zarobljenicima smatraju svi vojnici i časnici zarobljene vojske, kao i pripadnici dobrovoljačkih i policijskih odreda koji nose oznake pripadnosti vojnoj formaciji, te civili koji su se uključili u ratni sukob, a poštuju ratne zakone i običaje, kao i civili koji se ne bore, ali su u okviru poražene vojne snage.[133] Od trenutka zarobljavanja ratni su zarobljenici u vlasti neprijateljske države, a ne pojedinaca ili postrojbi koje su ih zarobile ili su za njih zadužene, te se prema njima mora odnositi humano, moraju biti zaštićeni od svih nasilnih čina i uvreda, a najstrože su zabranjene sve mjere odmazde (čl. 2.).[134] Zarobljene osobe zadržavaju svoja građanska prava (čl. 3.).[135] Zemlja u čijoj se vlasti nalaze ratni zarobljenici mora se brinuti za njihovo uzdržavanje (čl. 4.).[136] Osobe su dužne otkriti svoj identitet, a prema pravima mogu zadržati predmete za osobnu uporabu, osim oružja, vojne opreme i vojnih dokumenata (čl. 5., 6.).[137] Neposredno po zarobljavanju osobe se moraju smjestiti na položaje koji su dovoljno udaljeni od područja ratnih operacija, kako ne bi bili u opasnosti (čl. 7.).[138] Odredbe jasno govore o transportiranju zarobljenika i njihovu smještanju u logore. Prema njima, dopušteno je zarobljenike pješice evakuirati u logore, i to u etapama od 20 kilometara na dan (osim ako nije potrebno dosizanje izvora vode i spremišta hrane). Zarobljenike treba smještati u zgrade ili barake koje omogućuju sve higijenske i zdravstvene uvjete (čl. 10.).[139] Osim toga točno je propisana prehrana (čl. 11.)[140] te svi ostali uvjeti potrebni za ljudski odnos prema zarobljenicima, a posebno se zabranjuje svaki oblik okrutnosti i kolektivna kazna (čl. 46.).[141] Što se tiče kažnjavanja, određeno je kako vojničke i sudske vlasti zemlje koja drži ratne zarobljenike mogu iste kazniti onim mjerama koje su predviđene za ista djela protiv vojnih

[133] Navedene osobe morale su prema odredbama Haške konvencije zadovoljiti sljedeće uvjete: biti pod istim zapovjedništvom, imati jasno određeno i vidljivo znakovlje pripadnosti, otvoreno nositi oružje i djelovati u skladu sa zakonima i običajima rata. "Convention Relating to the Treatment of Prisoners of War", *The American Journal of International Law*, Vol. 27, No. 2, Supplement: Official Documents (travanj 1933.), 64.-65.; Dominik VULETIĆ, "Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina", *Pravnik* (Časopis za pravna i društvena pitanja), 41/2007., br. 2, 132.

[134] "Convention Relating to the Treatment of Prisoners of War", čl. 2., 65.

[135] *Isto*, čl. 3.

[136] *Isto*, čl. 4.

[137] *Isto*, čl. 5.-6., 65.-66.

[138] *Isto*, čl. 7., 66.

[139] *Isto*, čl. 10., 67.

[140] *Isto*, čl. 11.

[141] *Isto*, čl. 46., 75. Vidi i *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti*, ur. Rade Đukić, Zagreb 1979., 337.-358.; Jovica PATRNOGIĆ, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Beograd 1956., 76.; Boško PETKOVIĆ, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje, Zagreb 1992., 398.-424.; Stjepan HEFER, "Izručivanje hrvatske vojske god. 1945. u svjetlu međunarodnog prava", *Hrvatski kalendar*, Chicago 1955., 86.-92.

osoba njihove vojske. Zemlja koja drži ratne zarobljenike dužna je po završetku ratnih operacija omogućiti njihov povratak u domovinu.[142]

Prema velikom broju prije navedenih iskaza nužno se uočava razlika između onoga što norme konvencija propisuju i onoga što se činilo na terenu. Stoga je odgovornost jugoslavenskih snaga moralnog, ali i pravnog karaktera, te individualne i zapovjedne prirode, od samih jedinica na terenu do najvišeg državnog vrha.

[142] *Isto*. Vidi i Ivan GABELICA, "Pravna kvalifikacija zločina u Bleiburgu i na križnim putovima", *50 godina Bleiburga*, (ur. Jozo Marević), Zagreb 1995., 25.-33.

Summary

Martina GRAHEK RAVANČIĆ

The Camps of the "Death Marches" throughout Croatia in 1945

In the last phases of the Second World War masses of people started to withdraw toward British positions in Carinthia. The majority of the refugees were captured before they crossed the Austrian border. A portion of those people that made it to Carinthia were handed over to the Yugoslavian Army by British forces. Their columns were turned back for the long march home, referred to as the "Death Marches" Passing through Slovenia these columns made it to Croatia. Behind them remained a large number of camps and mass graves. Using the extensive literature and available documents this article analyzes the camps formed on the march through Croatia (Mirkovci, Orosavlje, Samobor, Jankomir, Kanal, Prečko, Maksimir, Karlovac, Čemernica, Sisak, Bjelovar, Lupoglav, "Danica" in Koprivnica, Osijek, Velika Pisanica, Krndija, Požega, Vinkovci). Numerous eye witness accounts tell of the daily experience of life in the camps – for the most part strict control of the camps, many citations, the sorting of inmates and the fear of being taken to the unknown, poor diet and unhygienic conditions, lack of medical supplies, and the general precariousness of one's existence. Many available sources clearly demonstrate the strict control exercised by the newly established postwar regime over the territory of Croatia, or Yugoslavia.

Key words: Croatia, Second World War, prisoners of war, the "Death Marches," camps, victims

UDK: 343.813(497.11)"1944/1950"
Izvorni znanstveni članak

Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944–1950.*

Nataša MILIĆEVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Republika Srbija

U radu se prate razne forme prinudnog rada u Srbiji u prvim godinama posle Drugog svetskog rata. Pored analize stava revolucionarnih snaga prema radu uopšte, uočava se da se za prinudni rad upotrebljava više naziva, da postoji nekoliko nivoa prinudnog rada i da su njime obuhvaćene različite socijalne strukture.

Ključne reči: Srbija, socijalne strukture, forme prinudnog rada, "izopšteni", "neproduktivni elementi", ratni zarobljenici, folksdojčeri, osuđenički rad, "dobrovoljni rad".

Prinudni rad u Srbiji, u prvim posleratnim godinama, javio se u specifičnim okolnostima i obuhvatio je različite socijalne strukture. On nije bio iznenađenje. Sa njim su se stanovnici Srbije upoznali u toku rata. Posleratni prinudni rad započeo je već sa oslobođenjem zemlje i u uslovima sprovedene revolucionarne smene vlasti. Prve "mobilizacije" odnosile su se na građanske mobilizacije medicinskog osoblja, a nešto kasnije i veterinara.[1] Njihovo uvođenje bilo je motivisano nedostatkom stručnih kadrova i potrebom da se pruži elementarna zdravstvena zaštita ljudi i stoke u tek oslobođenim delovima zemlje. One su, pored obavezujućeg karaktera, sadržavale i niz podsticaja za, kako se isticalo, "posebno marljiv, požrtvovan, uzoran ili udarnički rad", koji se ogledao u nagradama u novcu ili naturi. "Mobilizacija" veterinara ukinuta je krajem 1946, dok je "mobilizacija" medicinskog osoblja ostala na snazi još godinu dana.[2] Angažovanje pomenutih stručnjaka dobilo je novu dimenziju sa uvođenjem i ispunjavanjem petogodišnjeg plana razvoja zemlje.[3] Za razliku od

* Rad je deo projekta *Srbi i Jugoslavija – politika, država i društvo* (broj 147043), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

[1] *Službeni list DFJ*, br. 20 od 10. aprila 1945., Zakon o građanskoj mobilizaciji medicinskog osoblja; *Isto*, br. 36 od 29. maja 1945., Zakon o građanskoj mobilizaciji veterinara.

[2] "Mobilizacija" medicinskog osoblja je krajem 1946. godine dopunjena i potvrđena jednim novim zakonom. Njime je obavezna služba shvaćena kao "obaveza časti i služenja narodu". Lica koja se nisu odazvala na obaveznu službu ili su se odazvala, a nisu ispunjavala određene dužnosti mogla su biti kažnjena prinudnim radom bez lišenja slobode do godine dana (*Službeni list FNRJ*, br. 82 od 11. oktobra 1946, Zakon o potvrdi i izmenama Zakona o građanskoj mobilizaciji medicinskog osoblja).

[3] Oni su bili obavezni da posle fakulteta provedu dve godine u državnoj službi. U suprotnom bilo im je onemogućeno da vrše privatnu službu (*Službeni list FNRJ*, br. 85 od 3. oktobra 1947, Uredba o obaveznoj službi veterinara po završenom Veterinarskom fakultetu; *Isto*, br. 98 od 19. novembra 1947, Uredba o obaveznoj službi lekara u državnim zdravstvenim ustanovama).

tih specifičnih radnih obaveza, postepeno se u zakonske propise kojima su se oblikovale nove društveno-političke i ekonomske prilike, a posebno one krivično-pravnog karaktera, uvodila praksa osude na prinudni rad. Ona se mogla javiti sa lišenjem slobode ili bez njega, u lakšem ili težem obliku. U odnosu na te jasno vidljive oblike, prinudni rad je mogao imati i teže vidljive forme, kao u slučajevima doborovoljnog rada. Uporedo se koriste i drugi nazivi. Pojam "mobilizacija" se upotrebljava u periodu oslobođenja i neposredno posle njega, znači u vremenu dominacije vojne nad civilnom vlašću. Sa vremenskim udaljavanjem od rata na značaju dobija rad shvaćen kao "obavezna služba" ili "radna obaveza". Slično je i kada je reč o dobrovoljnom radu. Međutim, treba pomenuti da je ovde, u isto vreme, reč i o nivoima prinudnog rada. Na primer, vlast je određivala, doduše na određeno vreme, za pojedine društvene grupe "obavezan rad". Kršenje te obaveznosti nosilo je sankciju u vidu krivične ili administrativne kazne jasno obuhvaćene pojmom prinudnog rada, koja je bila i ozbiljnija i teža.

U neposrednoj vezi sa pitanjem prinudnog rada jeste i pitanje kako su revolucionarne snage videle pravo na rad. Po njihovom gledištu, pravo na rad, kao jedno od osnovnih prava čoveka i građanina, nije mogao imati svako, a posebno ne onaj pripadnik društva čije je držanje pod okupacijom bilo "nedostojno" i "nečasno". Osim toga, "pravo na rad" nije od strane revolucionarne vlasti uopšte viđeno kao pravo na rad, već samo kao "časna dužnost". Član 32 Ustava FNRJ kaže: "Svaki građanin dužan je da radi po svojim sposobnostima: ko ne daje zajednici, ne može od nje primati."[4] Tome se, prilikom rasprave o Ustavu, usprotivio građanski političar Dragoljub Jovanović insistirajući da je neophodno uneti i shvatanje da je rad i "pravo". Međutim, Edvard Kardelj je smatrao da je to moguće samo u socijalističkom poretku, a ne i na prelazu iz 1945. u 1946. godinu kada još uvek postoje kapitalistička preduzeća.[5] U svakom slučaju, shvatanje rada kao "časne dužnosti" a ne i prava, opredelilo je i odnos vlasti prema onim članovima društva koji zbog svog ratnog ili poratnog ponašanja nisu zaslužili da koriste tu "časnu dužnost". Oduzimanje "prava na rad" značilo je i oduzimanje mogućnosti rada i posla svima onima koji su se ogrešili o tekovine narodnooslobodilačke borbe, kao i onima koji su se ogrešili o novo zakonodavstvo i iskazali se kao protivnici novog koncepta društvenog i državnog uređenja; sve njih trebalo je sprečiti da se osećaju punopravnim članovima "novog društva" koji mogu da učestvuju najpre u obnovi a potom i izgradnji porušene zemlje i "boljeg društva". U skladu s tim, u prvih nekoliko godina posle rata, pojavile su se i razne forme prinudnog rada koje su zahvatile razne socijalne kategorije.

[4] *Ustav FNRJ*, Beograd 1946.

[5] *Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda* (10. decembar 1945.–4. januar 1946.), stenografske beleške, Beograd 1946., 38.-39.

Prinudni rad "izopštenih"

Pod prinudnim radom "izopštenih" lica podrazumevamo, naizgled, dve različite socijalne kategorije. Prvu kategoriju činili su pripadnici srpskog (i jugoslovenskog) društva koji su osudom sudova časti, pored osude na gubitak nacionalne časti, osuđeni i na izdržavanje prinudnog rada[6], dok je druga kategorija obuhvatala vojvođanske Nemce – folksdojčere koji su bili jugoslovenski državljani. Za obe kategorije je značajno to da su, prema stavovima nove jugoslovenske vlasti, zbog ponašanja u ratu žigosani i izdvojeni iz društva. Sam čin izdvajanja je sa sobom nosio i konfiskaciju njihove imovine, kao i gubitak raznih drugih prava.[7] Između te dve grupe postojale su i značajne razlike. U odnosu na prvu koja nije sabirana u logore, niti je slata u zatvore, druga je u celini, kao nemačka etnička zajednica, sabrana u različite vrste logora u kojima su vladali neuporedivo teži uslovi života. Osim toga, prvi su uglavnom izopštavani zbog idejno-političkog stava, pripadnosti drugoj strani u ratu ili socijalnog statusa, ali i zbog saradnje s okupatorom, a drugi zbog svog učešća u nemačkom okupacionom sistemu i nelojalnog ponašanja prema domovini Jugoslaviji. Takođe, prva kategorija je mogla da se, posle izdržane kazne, iako s značajnim problemima, uključi u društvo, dok je druga posle 1948. godine bila uglavnom prinuđena da se postepeno iseli iz zemlje. Ovde treba pomenuti da je, pored folksdojčera koje smo svrstali u "izopštena" lica, bilo i više grupa folksdojčera koje su različito tretirane. Tako su imovinska i građanska prava zadržali folksdojčeri koji su u toku rata učestvovali u NOB i pomagali je, a zatim i folksdojčerima koji se nisu izjasnili kao Nemci i nisu pripadali Kulturbundu i ostalim "neprijateljskim" organizacijama, dok su folksdojčeri koji su učestvovali u neprijateljskim jedinicama, posle hapšenja, sagledavani kao ratni zarobljenici.[8]

U slučaju prve kategorije "izopštenih", kazna prinudnog rada je mogla biti lakša ili teža u zavisnosti od njihovog ranijeg položaja i uloge u ratu. Često se radilo o vrlo uglednim ljudima u svojoj sredini, političarima, industrijalcima, trgovcima ili intelektualcima. Prema proceni istraživača, broj takvih lica iznosio je oko hiljadu.[9] Kazna prinudnog rada je, poput konfiskacije, izricana kao

[6] Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti osnovan je 11. novembra 1944. godine, a počeo je sa radom februara 1945. godine. Odlukom Predsedništva ASNOS-a od 11. decembra 1944. godine za zločin ili prestup protiv srpske nacionalne časti proglašena je svaka politička, propagandna, kulturna, umetnička, privredna, pravna, administrativna i druga saradnja s okupatorom ili domaćim izdajnicima (Наташа МИЛИЋЕВИЋ, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009., 250.-253.; *Службени гласник НР Србије* бр. 3 од 10. марта 1945.).

[7] Licima osuđenim na gubitak nacionalne časti imovina je oduzimana presudama Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, a folksdojčerima Odlukom Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine (*Službeni list DFJ*, br. 2 od 6. februara 1945.).

[8] Zoran JANJETOVIĆ, *Beetwen Hitlers and Tito. The Despparences of the etnic Germans from the Vojvodina*, Belgrade 2005., 226.

[9] O tome više u Н. МИЛИЋЕВИЋ, *Југословенска власт и српско грађанство*, 326.-348.

sporedna kazna u ukupnom kažnjavanju. Vremenski je bila određena i mogla je da bude donesena samo za period do deset godina.[10] Treba pomenuti da nisu sva lica koja su osuđena od suda časti bila kažnjena na prinudni rad. Glumica Žanka Stokić ili pesnik Sima Pandurović su osudom suda časti kažnjeni samo na vremenski gubitak nacionalne časti, koji je, doduše, podrazumevao i gubitak prava na rad ili penziju. Lica koja su osuđena na lakši prinudni rad bila su određena da rade na raščišćavanju ruševina ili na ulicama gde su svi mogli da ih vide. Trebalo ih je na taj način javno i privatno poniziti. Upečatljiv opis jednog takvog slučaja ostavio je književnik Branko V. Radičević. Reč je o posleratnom životu Radoslava Raše Gavrovića, predratnog predsednika čačanske opštine.[11] Njega je, kao i neke druge građanske pripadnike, revolucionarna vlast u prvo vreme posle rata, zbog besprekorne biografije, ugleda i uticaja, obilato koristila za pridobijanje nepoverljivih ili neutralnih lica. Međutim, ubrzo, kada je prestala potreba za njegovim uslugama, došlo je do njegovog uklanjanja iz društva. On je osudom suda časti kažnjen na gubitak ne samo nacionalne časti, već i na lakši prinudni rad koji je služio čisteći ulice.[12] Slično je bilo i sa prinudnim radom na raščišćavanju ruševina od bombardovanja, kopanju kanala i sl. U slučaju kazne na težak prinudni rad, na kakav je bio osuđen kraljevački industrijalac Miljko Petrović-Riža, kazna se izdržavala dalje od kuće i najčešće na teškim fizičkim poslovima u rudnicima.[13] Miljko Petrović-Riža je, zbog privredne saradnje s okupatorom, osuđen, pored kazne na trajan gubitak srpske nacionalne časti, uključujući tu i gubitak građanske časti, i na sedam godina teškog prisilnog rada. Kaznu prinudnog rada je izdržavao radeći u Ibarskim rudnicima mrkog uglja u Jarandolu i Ušće (Raška).[14] U to vreme rudnik je po izgledu ostavljao utisak primitivnog rudnika, u kojem su vladali teški uslovi rada, loše higijenske, sanitarne i stambene prilike.[15] Miljko Petrović je obaljao poslove bravara u bravarskoj radionici rudnika.[16] Treba pomenuti da su takva lica bila uglavnom lica u godinama i da su zbog toga bila uglavnom fizički slaba za teške radne napore. To je jedan od razloga zbog čega

[10] *Isto*, 252.

[11] Бранко В. РАДИЧЕВИЋ, "Господин са пелцом", *Такав је живот*, Београд 1988., 7.-23.

[12] *Isto*, "Преображење", *Такав је живот*, Београд 1988., 103.-113.

[13] Istorijski arhiv Kraljevo (IAK), Okružni sud Kraljevo 1945-1962, k-46, Zapisnik o saslušanju Miljka Petrovića, 25. mart 1945.; *Isto*, Presuda Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti za Miljka Petrovića, C. Br. 124/45, 2. jun 1945.; Зорица М. ПЕТРОВИЋ, *Човек звани Рижа*, Краљево 1995.

[14] IAK, Okružni sud Kraljevo 1945-1962, k-46, Mišljenje uprave Ibarskih rudnika kamenog uglja o radu i ponašanju Miljka Petrovića "Riže" – Okružnom narodnom sudu Čačak, br. 318, 1. februar 1947.

[15] Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo rada FNRJ, fond 25, fasc. 51, jed. 150 (25-51-150), Izveštaj o pregledu Ibarskih rudnika u Jarandolu, te rudnika i topionice olova i cinka Trepča.

[16] Prema mišljenju uprave Ibarskih rudnika, iako im "autobiografija, odnosno prošlost" Miljka Petrovića nije bila "detaljno poznata", on je na poslu i van njega bio "primerenog" vladanja i ponašanja, pa čak "služio je za primer ostalima". Pored toga, pokazao se "vrlo marljiv, zauzimljiv i pedantan u radu koji mu je poveren" (IAK, Okružni sud Kraljevo 1945-1962, k-46, Mišljenje uprave Ibarskih rudnika o radu i ponašanju Miljka Petrovića "Riže" – Okružnom narodnom sudu Čačak, br. 318, 1. februar 1947.).

su im već u jesen 1945. godine kazne u znatnoj meri ublažene. Ublažavanje nije obuhvatilo glavnu kaznu, kaznu gubitka nacionalne časti, koja je važila i dalje, već samo sporedne kazne. Oproštene su im kazne neizdržanog dela prinudnog rada bez lišenja slobode, kazne lišenja slobode, kazne lišenja slobode s prinudnim radom i neizvršeni deo novčane kazne bez obzira na visinu. Onima koji su navršili 55 godina kazna je oproštena u celini, dok je onima koji su bili mlađi ona ili oproštena ili smanjena u zavisnosti od njenog vremenskog trajanja. Ovim poslednjima je tako kazna prinudnog rada u vremenskom trajanju od dve do pet godina oproštena za polovinu, a licima kažnjenim prinudnim radom između pet i deset godina opraštana je trećina izrečene kazne.[17] Za građanske pripadnike (i ostala lica) to je značilo da oni i dalje nisu mogli da nađu posao, a ni obezbede odgovarajuće izdržavanje sebi i porodici. Isto tako, oni nisu mogli da polažu pravo na penziju i socijalno osiguranje. U svakom slučaju, ublažavanje je usledilo pošto je kazna, s gledišta vlasti, postigla svoj cilj: građanskim pripadnicima je oduzeta imovina, onemogućeno je njihovo glasanje na budućim izborima i izvedeno njihovo javno obeležavanje. Osim toga, ono je trebalo da bude u predizbornoj situaciji i gest dobre volje. S obzirom da je ublažavanje kazne obuhvatilo, kao što smo istakli, znatan broj starijih lica, ono je trebalo da pokaže i humanost novog režima. Ne treba izostaviti ni pozitivne efekte smanjenja kazni po kažnjena lica. Nije isto izdržavati dve i po godine umesto pet, ili, pak, šest godina umesto devet, koliko je shodno odluci trebalo da iznosi smanjenje.

Prinudni rad druge kategorije "izopštenih" – jugoslovenskih Nemaca, folksdojčera – počeo je već nekoliko dana posle oslobođenja i uspostavljanja nove vlasti. Neki među njima su, sve dok maja 1945. godine nisu u celini sabrani u logore, živeli i dalje kod svojih kuća, a svaki dan su morali da se javljaju na rad. Drugi su povremeno odvođeni na rad na nekoliko dana, pa su puštani kućama, i opet ponovo odvođeni. Treći su, kao odrasli ljudi, sabirani u radne logore i odatle, u pratnji stražara, odlazili na rad.[18] Radni logori su, zbog potrebe za radnom snagom, obrazovani gotovo odmah posle oslobođenja. U logore je, prema navodima Zorana Janjetovića, do maja 1945. godine smešteno 74 918 folksdojčera.[19] Procenjuje se da je, od jeseni 1945. do marta 1948. godine, postojalo najmanje sedamdeset raznih logora (na primer, sabirni, radni, bolnički, dečiji...) na tlu Vojvodine. U njima se, u tom periodu, prema zvaničnim podacima jugoslovenskih vlasti, nalazilo 96 769 folksdojčera.[20] Rad se odvijao

[17] *Службени гласник НР Србије*, бр. 35 од 27. октобра 1945., Ukaz o pomilovanju lica osuđenih za dela predviđena u Odluci predsedništva ASNOS-a o Sudu za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti od 11. decembra 1944. i u Odluci Predsedništva Glavnog narodnog odbora Vojvodine o Sudu za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti naroda Vojvodine od 30. aprila 1945., br. 706 od 19. oktobra 1945.; Н. МИЛИЋЕВИЋ, *n. dj.*, 345.-346.

[18] Z. JANJETOVIĆ, *n. dj.*, 214.-216.

[19] *Isto*, 260.

[20] Noviji rezultati pokazuju da je od 87 logora koliko je bilo u celoj Jugoslaviji, njih 75 bilo na tlu Vojvodine. Među njima je postojalo nekoliko različitih vrsta logora. Neki istraživači su razlikovali koncentracione, sabirne, radne, bolničke i dečje logore, dok su drugi prihvatali službenu

praktično u svim vrstama logora, iako su se logori, prema jednoj opštoj podeli, mogli podeliti na one za radno sposobne i one za radno nesposobne. Tako se u logorima za radno nesposobne radilo sedam sati dnevno (Bački Jarak), a u drugim logorima deset sati ili pak ceo dan. Folksdojčeri su na rad išli pod oružanom pratnjom ili u prisustvu nadzornika. Ponekad se dešavalo da se rad odvijao bez nadzora. Kao radna snaga oni su upotrebljavani za potrebe rada u logorima, za potrebe privatnika i državnih ustanova.[21]

Sam prinudni rad se obavljao u teškim uslovima. Pored loših uslova smeštaja, nedovoljne i jednolične hrane u logorima, on je često bio praćen i oštrim postupanjima stražara (batinanja i sl).[22] U zavisnosti od vrste posla koji su folksdojčeri obavljali rad je mogao da ima lakše i teže oblike. Zbog toga su neki od njih imali bolji položaj u odnosu na druge. U okviru lakših formi tog rada povoljan položaj imali su oni folksdojčeri koji su radili na stalnim radnim mestima u kuhinjama, perionicama, pilanama, bolnicama, dečjim vrtićima, radionicama i sl. U još povoljnijoj situaciji bili su Nemci koji su iznajmljivani na rad pojedincima, državnim ustanovama i preduzećima, kao i Nemice koje su, kao kućne pomoćnice, radile kod funkcionera raznih rangova. Prema istraživanju Zorana Janjetovića, iznajmljivanje je vršila uprava logora na određeno vreme i za određenu cenu. Najčešći kupci radne snage folksdojčera bili su seljaci koji su živeli u blizini logora. Cena iznajmljivanja zavisila je od toga koja radna snaga je u pitanju, deca ili odrasli. Za decu cena se kretala od 35 do 45 dinara, a za odrasle od 50 do 100 dinara. U odnosu na one u logoru, iznajmljeni folksdojčeri su imali priliku da se za neko vreme udalje iz logora, da se bolje hrane i oporave, pa čak i da uštede nešto novca i hrane. Nešto lošiji položaj imali su folksdojčeri koji su radili u poljima, vinogradima, u šumama na seči drva, te raščišćavanju puteva, izgradnji mostova i drugim sličnim poslovima. Izgleda da je za te radove korišćen i najveći broj folksdojčera. Posebno težak položaj bio je onih folksdojčera koji su radili na teškim fizičkim poslovima u rudnicima, na poslovima opasnim po život, poput čišćenja minskih polja u Sremu, ili, pak, na onim, psihološki teškim poslovima, kao što su ekshumacija leševa partizana radi dostojne sahrane.[23]

Do promene u pogledu prinudnog rada folksdojčera došlo je tokom leta 1947. godine. Tada je za ovu socijalnu kategoriju uvedena mogućnost prihvatanja "dobrovoljne radne obaveze". Ona je, kako to istraživanja pokazuju, najavljivala raspuštanje logora. Folksdojčeri su se obavezivali na trogodišnju službu (na primer, u rudniku, preduzeću ili na poljoprivrednom dobru) uglavnom

podelu na centralne radne logore, mesne i logore za radno nesposobne (Z. JANJETOVIĆ, *n .dj.*, 257.-262.).

[21] Z. JANJETOVIĆ, *n. dj.*, 266.-267.

[22] U njima su folksdojčeri spavali zbijeni na podovima, na kojima često nije bilo ni slame. Nisu smeli da lože vatru ili da kuvaju. Hrana koju su dobijali (vodene supe sa brašnom, žitaricama, ponekim pasuljem ili graškom) bila je nedovoljna i niskokalorična, kako bi se savladao logorski život i rad. Stanje u logorima se pod uticajem unutrašnjih i spoljnih prilika poboljšavalo od 1946. a posebno od 1947. godine (O tome više u Z. JANJETOVIĆ, *n. dj.*, 272.-280.).

[23] *Isto*, 214.-216., 266.-267.

u zamenu za puštanje iz logora, novac ili bolju ishranu.[24] To je trajalo sve do proleća 1948. godine kada su bili oslobođeni i otpušteni iz radnih logora. Prema odluci Vlade i MUP-a, 15. marta 1948. izjednačeni u svemu sa slobodnim građanima FNRJ.[25] To znači i u pogledu radnih odnosa. Međutim, u praksi su postojali različiti oblici regulisanja njihovog statusa. Tako su neka preduzeća sa njima regulisala odnose na isti način kao i sa ostalim građanima, druga sa njima sklapala ugovore, a treća su, što nije bio redak slučaj, plaćala im za 10% snižene nadnice, kao i za vreme boravka u logoru.[26] Ta praksa je bila rezultat i različitih uputstava koje su preduzeća dobijala od najviših vlasti. Tek sredinom avgusta 1948. godine donesen je jedan usaglašen stav povodom njihovog statusa. Prema tom stavu, njihova prava su izjednačena sa ostalim slobodnim građanima FNRJ, a shodno tome, poništeni su i ranije sklopljeni ugovori o radu, a radni odnosi su uređeni kako je to rešeno sa ostalim slobodnim građanima FNRJ.[27]

Prinudni rad ratnih zarobljenika

U odnosu na ostale kategorije, prinudni rad ratnih zarobljenika predstavljao je posebnu formu prinudnog rada. Često se zaboravlja da je u prvim posleratnim godinama postojao veliki broj ratnih zarobljenika. Prema nekim podacima, u završnim ratnim operacijama Narodnooslobodilačka vojska je zarobila ukupno 221 287 neprijateljskih vojnika, podoficira, oficira i generala. Od ovog broja, "prema vlastitom opredeljenju", bilo je 84 453 Nemaca.[28] Oni su do repatrijacije živeli u logorima i radili su najrazličitije poslove u zavisnosti od stepena stručnog obrazovanja. Visoko kvalifikovani stručnjaci ratni zarobljenici radili su kao lekari, inženjeri, arhitekte i slično, a oni sa nižom stručnom spremom obavljali su teške fizičke poslove u rudnicima, kamenolomima, u ciglanama, topionicama, livnicama ili na radovima opasnim po život, poput gradilišta. Na rad su odlazili u pratnji stražara. U Beočinskoj fabrici cementa nalazilo se krajem 1948. godine na prinudnom radu između 230 i 300 ratnih

[24] *Isto*, 280.-281.

[25] AJ, 25-102-266, Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ o regulisanju radnih odnosa Nemaca-folksdojčera, otpuštenih iz radnih naselja – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 2791, 15. maj 1948.

[26] AJ, 25-102-266, Akt Ministarstva rada NRS o regulisanju radnog odnosa biv. logoraša civilnih logora – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 1028, 15. april 1948.

[27] S jedne strane, zahtevalo se (Ministarstvo unutrašnjih poslova) da se njihova prava izjednače sa ostalim slobodnim građanima FNRJ, i, shodno tome, da se ponište ranije sklopljeni ugovori o radu, kao i da se urede njihovi radni odnosi kako je to rešeno sa ostalim slobodnim građanima FNRJ, ali, s druge strane, bilo je i mišljenja (Sekretarijat Vlade) da se oni mogu zaposliti i da se sa njima mogu sklopiti ugovori o radu ili da ranije sklopljeni ugovori ostanu na snazi, ali da ne mogu imati sva prava kao "kao naši državljani", jer pitanje njihovog državljanstva nije bilo definitivno rešeno (AJ, 25-102-266, Akt Ministarstva rada Bosne i Hercegovine o regulisanju radnih odnosa Nemaca-folksdojčera – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 4598, 5. avgust 1948.).

[28] Branko PAVLICA, *Jugoslovensko-nemački odnosi 1951-2004*, Beograd 2005., 80.

zarobljenika,[29] u železari – Smederevo oko 150,[30] u železari – Zenica 533 od kojih su 300 bili visoko kvalifikovani odnosno kvalifikovani radnici[31] itd. Vlast je u više navrata propisivala tablice sledovanja hrane za ratne zarobljenike. Prvih godina to su radile vojne vlasti, a kasnije ministarstvo unutrašnjih poslova. Poslednja, među tablicama sledovanja hrane, stupila je na snagu 15. aprila 1948. godine. U njoj se pravila razlika u dnevnim sledovanjima hrane između zdravih ratnih zarobljenika i onih koji su lečeni ambulantno i bolesnih ratnih zarobljenika koji su se lečili u bolnicama. Za prve, koji su mogli da rade, određeno je 700 grama crnog i belog hleba i 70 grama polumasnog sira, a za druge, bolesne 500 crnog i 100 grama belog hleba, 40 grama polumasnog sira, itd. U pogledu drugih proizvoda, pre svega variva, svežeg mesa sa kostima i masti, znatno je bila pojačana hrana za bolesne, pa je ona u dnevnim potrebama za oko petsto kalorija bila jača nego za zdrave ratne zarobljenike (2 520 kalorija za zdrave, odnosno 3 015 za bolesne). To je trebalo da omogući brže ozdravljenje i osposobljavanje bolesnih ratnih zarobljenika za rad. Bilo je preporučeno da se, doduše tek prema prethodnom odobrenju ministarstva unutrašnjih poslova, pojača hrana i onima koji su radili teške fizičke poslove.[32] Osim toga, ratni zarobljenici su dobijali i određenu naknadu za svoj rad. Jugoslovenska vlast je, u skladu sa moskovskom odlukom ministara inostranih poslova četiri velike sile od 17. aprila 1947. godine, donela odluku da ratne zarobljenike krajem 1948. godine oslobodi i repatrira u njihove zemlje. Ona je već do 18. januara 1949. godine repatrirala skoro 210 000 zarobljenika.[33] To je stvorilo ogroman vakum u radnoj snazi. Veliki broj preduzeća, posebno rudnika i železara, našao se u teškoj situaciji. Neka od njih su se tokom 1949. godine suočila mogućnošću da prekinu proizvodnju.[34]

Međutim, jugoslovenska vlast nije koristila samo ratne zarobljenike za prinudni rad. Ona je, uporedo, da bi nadomestila nedostatak stručnjaka, oslobađala zarobljeništva izvestan broj ratnih zarobljenika stručnjaka. Neke od njih je oslobodila već prvih meseci 1947. godine. Prema nekim podacima, ona je od 3. aprila do 18. oktobra 1947. godine oslobodila ukupno 292 ratna zarobljenika (u Srbiji 171, u Hrvatskoj 73, Sloveniji 42 i Bosni i Hercegovini 6).[35] Vlast je smatrala da bi od toga domaća industrija mogla imati velike koristi, jer se radilo o mladim i vrednim ljudima koji su se na poslu veoma zalagali.

[29] AJ, 25-154-406, Izveštaj Beočinske fabrike cementa – Komisiji državne kontrole Vlade FNRJ, Inspektorat za laku industriju, 22. jul 1949.

[30] Isto, Beleška Ministarstva teške industrije – Ministarstvu rada o pitanju problema radne snage u železari Smederevo, 21. decembar 1948.

[31] Isto, Akt Ministarstvo teške industrije – Ministarstvu rada o problemu radne snage u železari, 4. januar 1949.

[32] AJ, 25-87-219, Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ – Ministarstvu rada FNRJ, br. 5700, 26. mart 1948.; *Isto*, Tablice sledovanja hrane za ratne zarobljenike.

[33] B. PAVLICA, *n. dj.*, 46.

[34] AJ, 25-154-406, Beleška Ministarstva teške industrije – Ministarstvu rada o pitanju problema radne snage u železari Smederevo, 21. decembar 1948.

[35] Isto, 25-152-404, Spisak oslobođenih ratnih zarobljenika po narodnim republikama, 1947.

Ona je podsticala ratne zarobljenike da sa državnim ustanovama i preduzećima kojima je nedostajalo stručno znanje potpišu ugovore.[36] Naročito velika pažnja je usmerena na lekare svih profila, zubare, inženjere, arhitekte, ali i radnike-majstore. Oni su se u ugovorima obavezivali da će u zamenu za oslobođenje ostajati u zemlji na određeno, po mogućstvu što duže vreme. Postojale su dve vrste nacrta ugovora koji su sa njima sklapani. Prva vrsta nacrta ugovora je "ugovor o honorarnoj službi". On se sklapao sa srednje i visoko kvalifikovanim stručnjacima, koji su primani kao honorarni službenici. Drugu vrstu nacrta ugovora predstavljao je ugovor "o radu i radnim odnosima" koji se primenjivao sa onim stručnjacima koji su se plaćali prema Uredbi o platama i nadnicama radnika i nameštenika.[37] On se primenjivao s kvalifikovanim radnicima-majstorima. Ministarstvo rada je, da bi motivisalo oslobođene ratne zarobljenike-stručnjake da ostanu što duže u zemlji, naročito one koji su bili preko potrebni privredi, insistiralo da njihovi uslovi rada budu jednaki sa uslovima rada domaćih stručnjaka.[38] Osim toga, vlast je nastojala da oslobođene ratne zarobljenike stručnjake podrži u nekim njihovim zahtevima u pogledu uslova u kojima će da rade. Tako je jednoj grupi lekara, osim traženja šestočasovnog radnog vremena (a uobičajeno je bilo osmočasovno) i slanja paketa porodici, odobrila slanje uštеđevine u Nemačku u visini 50% mesečne zarade. Oni su mogli da, na osnovu potvrde preduzeća u kome rade, preko Narodne banke FNRJ, da pošalju deo zarade porodici. Prihvaćena je i mogućnost da im se obezbedi dopremanje ličnih stvari (odela, veša, knjiga...) iz Nemačke. Za oslobođene ratne zarobljenike "najvažnije" je bilo rešenje pitanja dolaska njihovih užih porodica. Međutim, vlast je smatrala da to u tom trenutku nije moguće, ali je predviđala da bi ono moglo da bude pozitivno rešeno u budućnosti. Pomenuti stručnjaci su zahtevali i da im se da obeštećenje, s obzirom da su plaćali puni iznos socijalnog osiguranja, a nisu imali mogućnost da koriste staračku penziju. Vlast je tada takvo traženje kategorički odbila, ali je ostavila mogućnost da, možda, Vlada FNRJ, onda kada budu uspostavljeni normalni odnosi s Nemačkom, prenese pune uplate socijalnog osiguranja.[39]

Što se tiče folksdojčera-ratnih zarobljenika, koji su se borili u sastavu neprijateljskih jedinica, za njih su važila ista pravila kao i za ostale ratne zarobljenike. I oni su odlukom Vlade FNRJ 15. oktobra 1948. godine oslobođeni zarobljeništva. Njima je dozvoljeno da rade u ustanovama i preduzećima u

[36] Isto.

[37] AJ, 25-87-219, Raspis Ministarstva rada o ugovorima sa oslobođenim ratnim zarobljenicima-stručnjacima – Predsedništvima Vlada narodnih republika, br. 2036, 14. jul 1947.

[38] Isto.

[39] AJ, 25-87-219, Akt Filijale Državnog zavoda za socijalno osiguranje u Sarajevu – Direkciji Zavoda za socijalno osiguranje u Beogradu, Pers. broj 2940, 12. avgust 1947.; Isto, Akt Ministarstva rada FNRJ – Ministarstvu Prinudni rad "besposličara" i "neproduktivnih elemenata"poljoprivrede i šumarstva FNRJ, br. 4775, 16. novembar 1947.; Isto, Akt Zavoda za proizvodnju veterinarskih cepiva i lekova u Zemunu – Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva, pov. broj 314, 6. septembar 1947.; Isto, Prepis prevoda zaključenih ugovora oslobođenih nemačkih ratnih zarobljenika u Zavodu Vetserum sa zahtevima, 1. septembar 1947.

kojima su i do tada radili kao zarobljenici. Oni koji nisu radili, mogli su da se zaposle kao i ostali građani. Međutim, pošto njihovim oslobađanjem nije rešeno pitanje njihovog državljanstva, oni su morali da se tretiraju kao stranci i na njih su se primenjivali propisi o radnim odnosima koji su važili za strane državljane.[40]

Nova revolucionarna vlast nije mogla da dozvoli da lica bez posla ili penzije, a bili su radno sposobni, ne rade ništa, ili, pak, da rade na poslovima koje ona nije kontrolisala. Ona je takva lica podvodila pod kategoriju "besposličara" ili "neproduktivnih elemenata". Oni ne samo što su posao i prihode gubili na osnovu činjenice da je vlast u njima prepoznavala "reakcionarne elemente" i "neprijatelje", već su, s gledišta vlasti, posle tih mera, postajali još ogorčeniji protivnici izgradnje novog društva i države. Zbog toga su, smatralo se, mogli još i da naštete toj izgradnji. Problem je predstavljala i činjenica da njihov broj u prvim posleratnim godinama nije bio mali, što je dodatno podsticalo podozrivost vlasti. Osim toga, penzioneri su, kao bivši državni činovnici, najjasnije socijalno definisani pripadnici građanstva ili "buržoazije". Iako je vlast neke od "besposličara" zapošljavala na honorarnim poslovima, najčešće u svojstvu savetnika gde je njihova stručnost trebala da bude što bolje iskorišćena, najveći deo njih je završio na prinudnim radovima koji su imali karakter lakšeg prinudnog rada poput raščišćavanja ruševina na ulicama ili popravke zgrada. Međutim, bilo je i slučajeva da su pojedini profesori radili u rudnicima. Ilustrativan je primer profesora Pravnog fakulteta Đorđa Mirkovića, koji je bio, pošto je kao "reakcionarni element" otpušten s fakulteta, star, bez posla i bez mogućnosti da ga nađe, "mobilisan" na rad u aleksinački rudnik.[41] Pušten je tek posle intervencije advokata Nikole Radovića kod Svetozara Vukmanovića-Tempa. Za razliku od onih "besposlenih", penzioneri su, prema viđenju vlasti, pre svega svrstavani u kategoriju "neproduktivnih elemenata". Oni su, s jedne strane, isticalo se, štetili budžet kao njegovi korisnici, a da državi i društvu nisu ništa doprinosili, a sa druge, među njima je bilo i onih koji su takve prihode stekli za vreme vlade Milana Nedića ili još i ranije, "na račun naroda". U ovom poslednjem slučaju reč je o penzionerima koji su bili bivši ministri, a godine u službi su im se računale desetostruko, ili su bili u službi bana, kada su im se godine u službi računale petostruko. Takođe, penzije su izgubili i lični penzioneri koji nisu navršili pedeset godina života, a sposobni su za privređivanje, kao i porodične penzionerke bez dece a koje nisu navršile četrdeset godina života a radno su sposobne. U svakom slučaju, već krajem 1944. godine doneseni su i prvi propisi koji su podvrgavali penzije reviziji. Na osnovu njih to pravo je, prema nekim podacima, u Beogradu i okolini, izgubilo oko 4 500 penzionera. Osim toga, na osnovu uredbi o ustanovljenju prava na penziju tokom 1945.

[40] AJ, 25-152-404, Dopis Predsedništva Vlade FNRJ o otpuštanju jugoslovenskih folksdojčera iz ratnog zarobljeništva – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 3103/48, 19. oktobar 1948; *Isto*, Akt Ministarstva unutrašnjih poslova o otpuštanju jugoslovenskih folksdojčera iz ratnog zarobljeništva – Ministarstvu rada FNRJ, Pov. IX broj 1358, 15. oktobar 1948.

[41] Svetozar VUKMANOVIĆ TEMPO, *Revolucija koja teče. Memoari* 2, Beograd 1971., 103.-104.

godine bez penzije su ostajali i oni penzioneri koji su kažnjeni nekom od revolucionarnih mera poput gubitka nacionalne časti, gubitka biračkog prava i sl.[42] Iako su takvi propisi kasnije unekoliko ublaženi, tokom 1947. i 1948. godine došlo je do novog pritiska na "neproduktivne elemente". On je podstaknut velikom potrebom za stručnjacima raznih profila koji su bili neophodni u izvršavanju Petogodišnjeg plana razvitka društva, a onda i posledicama koje je na privredu imao sukob sa SSSR-om. Vlast je zbog toga već tokom 1947. godine donela Uredbu o pozivanju u službu državnih penzionera i o regulisanju njihovih penzija.[43] Pritisak na penzionere je bio posebno izražen u toku 1948. godine kada se, zbog sukoba sa Sovjetskim Savezom i povlačenja sovjetskih stručnjaka, oslobađanja folksdojčera i ratnih zarobljenika, jugoslovenska privreda našla u ozbiljnoj krizi. Za vrlo kratko vreme mnoga preduzeća ostala su bez brojne radne snage koju je bilo teško naći, naročito onu srednje i visoko kvalifikovanu. Već pomenuti rudnik mrkog uglja u Aleksincu i železara u Smederevu bili su na ivici da obustave proizvodnju.[44] Zbog toga se vlast odlučila da intenzivnije primeni ranije donesenu uredbu i pozove u službu državne penzionere. U slučaju da se ne odazovu na pozvanu radnu obavezu, a radno su bili sposobni, zaprećeno im je i gubitkom penzije.[45] Vlast se nije rukovodila ličnim okolnostima penzionera, već jedino interesom službe i privrede. U prvo vreme oni su zapošljavani u formi honorarnih službenika na specijalnim radovima ili tamo gde nema dovoljno stručnih službenika (na primer, kao nastavnici, lekari, knjigovođe i sl.). Visina honorara od tog zaposlenja uticala je na njihovu penziju i isplaćivala im se razlika između tog dohotka i penzije, a ako je on bio veći onda im se penzija nije isplaćivala. Kada je u pitanju vrstan stručnjak moglo se desiti da mu se odobri i primanje honorara i penzije.[46] No, to su izuzetni slučajevi. Važno je napomenuti da penzioneri koji nisu reaktivirani u svojstvu državnog službenika, već kao honorarno zaposleni, nisu imali status državnih službenika. Zbog toga oni nisu plaćali na ime doprinosa za socijalno osiguranje 6,8% već 28%.[47] Za penzionere koji su se honorarno zapošljavali kao fizički radnici na poslovima za koje nije bila potrebna nikakva stručna sprema,

[42] О tome više u Н. МИЛИЋЕВИЋ, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, 206.-207.

[43] *Službeni list FNRJ*, br. 23 od 18. marta 1947., Uredba o pozivanju u službu državnih penzionera i o regulisanju njihovih penzija.

[44] AJ, Komisija državne kontrole FNRJ, fond 19, fasc. 54, j. 448, (19-54-448), Izveštaj Komisije državne kontrole FNRJ – Okružnom sudu Niške oblasti o kontroli mrkog uglja Aleksinac od 10. septembra 1948., br. 6950/1117, 22. novembar 1950.; *Isto*, 25-154-406, Beleška o pitanju radne snage u železari Smederevo, 21. decembar 1948.; *Isto*, Ministarstvo teške industrije FNRJ (Generalna direkcija crne metalurgije) o problemu nedostatka radne snage u železari Smederevo – Ministarstvu rada FNRJ, br. 21924, Sm/43, 10. avgust 1949.

[45] AJ, 25-102-266, Akt Ministarstva rada FNRJ – Komitetu za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti Vlade FNRJ, pov. br. 6530, 10. jul 1948.

[46] *Službeni list FNRJ*, br. 66 od 8. avgusta 1947., Uredba o dopuni Uredbe o pozivanju u službu državnih penzionera i regulisanju njihovih penzija; AJ, 25-102-266, Obaveštenje Ministarstva rada FNRJ o zaposlenju državnih penzionera – Vojnoj pošti 9878 – 8, br. 3179, 26. mart 1949.

[47] AJ, 25-102-266, Akt Ministarstva rada FNRJ – Komitetu za vodoprivredu FNRJ, br.15286, 28. oktobar 1948.

a ne kao državni službenici, važio je stav da im se penzije ne umanjuju a ni obustavljaju.[48] Pojedini penzioneri su za rad pored nagrade u novcu dobijali i nagradu u naturi (na primer, dobijali su određenu količinu šećera prilikom rada u fabrici šećera i špiritusa u Crvenki).[49] Posebnu grupu činili su reaktivirani penzioneri koji su kao državni službenici imali stalno zaposlenje. Oni su primali platu, a ne penziju i to ako im je ona bila veća nego penzija. Zanimljivo je pomenuti da se početkom 1949. godine ministarstvo rada žalilo na ogroman broj zaposlenih penzionera, koji su više na bolovanju nego na radu.[50] Bilo je i otpora reaktiviranju penzionera. Jedna grupa, kako su se potpisali, "starijih trudbenika", uputila je predstavku Josipu Brozu Titu, moleći ga da razmotri prilike u kojima se ona našla. Ta grupa je, po sopstvenoj proceni, pripadala starijoj generaciji, generaciji koja je imala preko pedeset godina života i koja je, posle ratnih stradanja i napora, bila ne samo u nepovoljnoj situaciji već i u znatno slabijoj životnoj snazi u odnosu na mlađe generacije ili pak one najstarije, koje su već završile radni vek. Ona se, nalazeći se u tom životnom i radnom međuprostoru, našla u poziciji da su njihove radne sposobnosti, pošto su preko glave preturili dva rata, umanjene prirodnim zakonom trošenja energije, da su bez penzije i da joj se ne raduju. Zbog toga su "stariji trudbenici" odlučili da predlože da radni dan traje bar jedan sat manje nego kod mlađe generacije, a to znači 6–7 sati, da bez obzira na godine službe imaju trideset dana odmora godišnje, pa i da se polovina tog odmora ne plati, ali i da se ne prinuđavaju da rade poslove koje ne mogu ili neće da rade.[51]

Zatvorski prinudni rad

Prinudni rad osuđenika obuhvatio je sva ona lica koja su osuđena na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom. U pomenutom periodu, na tu kaznu osuđivani su praktično svi slojevi društva po različitim osnovama. Takva lica su bila fizički izdvojena iz društva smeštanjem u zatvorene institucije kao što su kazneno-popravni domovi, odnosno zatvori ili logori. Takvih ustanova bilo je širom zemlje. Osuđenici su izdržavali kaznu samo u jednoj, ili pak u više njih. Nekada su zbog potrebe privrede ili nekih drugih razloga (disciplinskih kazni za neizvršavanje poverenih zadataka ili nekih drugih razloga) premeštani. Prema strukturi kažnjenika te ustanove se mogu podeliti na kaznenopopravne domove za muškarce i žene, maloletnike ili pak na zaštitne domove

[48] *Isto*, Objašnjenje Ministarstva rada FNRJ o uticaju zaposlenja penzionera u svojstvu fizičkih radnika na penziju – Gradskom narodnom odboru Zenica, br. 17258, 16. decembar 1948.

[49] *Isto*, Glavni Izvršni odbor NS APV, Povereništvo rada – Ministarstvu rada FNRJ, br. 15889, 25. avgust 1948.

[50] *Isto*, Akt Državnog zavoda za socijalno osiguranje, Direkcija u Beogradu o osiguranju upošljenih penzionera – Ministarstvu rada FNRJ, br. 136/48, 16. januar 1948; *Isto*, Akt Ministarstva rada FNRJ o osiguranju upošljenih penzionera – Državnom zavodu za socijalno osiguranje, Direkciji Beograd, br.1210, 28. februar 1949.

[51] AJ, 25-103-267, Akt Predsedništva Vlade FNRJ o Zakonskom predlogu o radnom vremenu starijih trudbenika od 10. marta 1949. – Ministarstvu rada FNRJ, br. 3328, 26. april 1949.

za osuđene porodilje.[52] Svaka od njih imala je svoja posebna pravila koja je određivalo ministarstvo unutrašnjih poslova.

Osuđenici su izdržavajući kaznu prinudnog rada bili prinuđeni da obavljaju najrazličitije poslove. Može se uočiti postojanje dve vrste takvog rada. Jednu vrstu predstavljao je rad od koga je zavisio zajednički život osuđenika u okviru kazneno-popravnih domova i logora. On je obuhvatao čišćenje prostorija, izvršavanje pojedinačnih poslova s vremena na vreme i slično. Drugu vrstu rada činio je rad osuđenika koji su bili zaposleni najmanje osam sati, kao stalni radnici, u radionicama, preduzećima i ekonomijama kazneno-popravne ustanove ili u drugim državnim preduzećima i ustanovama. Njima je, u skladu sa postojećim propisima, za taj rad pripadala i određena novčana naknada, odnosno nagrada. Prva vrsta rada nije novčano vrednovana pošto su ga obavljali suđenici koji su bili disciplinski kažnjeni. Za razliku od njega, druga vrsta rada je shvatana kao pravi rad i nagrađivana je određenom novčanom nagradom. Visina osnovne nagrade je zavisila od stručne sposobnosti osuđenog, od složenosti i težine posla koji je obavljao. Davale su se i nagrade za prekovremeni rad. Osuđenik nije dobijao nagradu, ako nije uspeo da dostigne predviđenu normu. Visinu nagrade određivala je uprava preduzeća ili zatvora u kojima su osuđenici bili zaposleni. Posebnu nagradu su dobijali oni osuđenici koji su se isticali racionalizatorstvom, novatorstvom i pronalazaštvom. Ona je mogla biti u obliku novca, knjige ili nekog drugog predmeta potrebnog u njihovom usavršavanju ili kao podstrek za dalje usavršavanje.[53] Pravilnik o nagradama za rad osuđenika, koji je stupio na snagu juna 1949. godine, nije precizirao kolika je nagrada. Međutim, u nacrtu pravilnika je određeno da osnovna nagrada bude od 5 do 15 dinara dnevno. Osuđenici, kao što su lekari, bolničari ili kuvari, čije radno vreme nije moglo da se ograniči na predviđenih osam sati, dobijali su veću nagradu. Ona je, prema nacrtu pravilnika, iznosila dvadeset dinara.[54] Nagrada se isplaćivala u tri dela. Osuđeni je dobijao samo jednu trećinu, koja mu je koristila za lične potrebe, drugu je mogao da šalje porodici, ako ju je imao, treću je čuvala uprava logora kao ušteđevinu koju je on trebalo da dobije prilikom izlaska iz zatvora.[55] Nagrada se razlikovala od nadnice, odnosno zarade koju je isplaćivalo preduzeće koje nije bilo vezano za kazneno-popravne ustanove i zatvore. Bilo je i raznih nedoumica oko plaćanja tog njihovog rada. Njih je uglavnom nametala praksa, ali i različita uputstva pojedinih ministarstava, kao i postojeći propisi. Neke nedoumice su, na primer,

[52] Zakonom o izvršenju kazni bili su predviđeni, kao posebne ustanove, i zaštitni domovi za trudne žene-osuđenice u vremenu tri meseca pre porođaja do navršene jedne godine starosti deteta. One su, u skladu sa svojim stanjem, bile oslobađane kazne prinudnog rada ili su pak radile lakše fizičke poslove.

[53] *Službeni list FNRJ*, br. 55 od 29. juna 1949., Pravilnik o nagradama za rad osuđenika koji se nalaze na izdržavanju kazne.

[54] AJ, 25-98-252, Pravilnik o nagradama za rad osuđenika koji se nalaze na izdržavanju kazni 1948.

[55] *Službeni list FNRJ*, br. 55 od 29. juna 1949., Pravilnik o nagradama za rad osuđenika koji se nalaze na izdržavanju kazne; AJ, 25-98-252, Pravilnik o nagradama za rad osuđenika koji se nalaze na izdržavanju kazni 1948.

iskrsavale iz pitanja da li osuđenik treba da dobija platu u vreme izdržavanja kazne, a druge iz pitanja da li preduzeće treba da plaća osuđenike u vreme prekida rada koji se nije dogodio njihovom krivicom. Kod odgovora na prvo pitanje, nije bilo mnogo dvoumljenja, pošto osuđenici nisu imali status slobodnih radnika već osuđenika, pa im nije pripadala plata od preduzeća kod kojeg su bili u radnom odnosu, već samo odgovarajuća nagrada od preduzeća kod kojeg su izdržavali kaznu. Njihova nagrada je bila deo nadnice, koju su primali, kao i ostali slobodni radnici, s tim što je nadnica uplaćivana u budžet ministarstva unutrašnjih poslova, a nagrada je direktno isplaćivana osuđeniku. Za rad nedeljom ili praznicima pripadala im je cela nadnica.[56] Drugi slučaj je bio nešto komplikovaniji. Naime, prema jednom viđenju, država je već plaćala njihov rad putem davanja odeće, hrane, obuće, posteljine i rublja te nije bilo potrebno da im ona daje još i novac. Međutim, Ministarstvo unutrašnjih poslova je bilo drugačijeg mišljenja. Ono je zahtevalo da im se plaća u skladu sa poslovima koje su obavljali, pošto, kako je isticalo, "od ubiranja nadnica za uposlenu osuđeničku snagu ovisi ostvarenje planiranih prihoda budžeta ministarstva unutrašnjih poslova narodnih republika".[57] Prema Pravilniku o nagradama osuđenika, osuđeniku je, ukoliko je radio manje od osam sati, pripadao odgovarajući deo nagrade prema vremenu koliko je radio.[58] Bez obzira na koji je način osuđenik primao nagradu ili nadnicu, ona se slivala u budžet ministarstva unutrašnjih poslova, a osuđenik je dobijao odgovarajuću nagradu kako je to propisivao pomenuti pravilnik.

U okviru prinudnog rada osuđenička, specifičnu kategoriju činili su takozvani ibeovci, odnosno informbirovci. Ne zna se pouzdano koliki je broj lica kažnjen zbog toga što su se izjasnili za Rezoluciju Informbiroa.[59] Zna se da je u zemlji u vreme Informbiroa bilo oko četrdeset logora i zatvora sa nekoliko desetina hiljada osuđenih. Neke procene ukazuju da je u logore i zatvore upućeno od 40 000 do 60 000 lica. Od toga je bilo između 22 000 i 35 000 kažnjenika na osnovu administrativnih i sudskih presuda.[60] Drugi podaci svode

[56] AJ, 25-98-252, Akt MUP-a FNRJ o isplati nagrade osuđenicima – Ekonomija Saveta za mašinogradnju Vlade FNRJ, 14. decembra 1950.; *Isto*, Akt Ministarstva rada FNRJ o plaćanju za vreme pritvora ili istražnog zatvora i za vreme izdržavanja kazne – Ministarstvu rada NR Bosne i Hercegovine, 30. maj 1949.

[57] AJ, 25-98-252, Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ o plaćanju nadnica osuđenika za vrijeme prekida rada – Ministarstvu rada FNRJ, 26. jul 1949.

[58] AJ, 25-98-252, Pravilnik o nagradama za rad osuđenika koji se nalaze na izdržavanju kazni 1948.

[59] Prema Draganu Markoviću, organi unutrašnjih poslova su od juna 1948. do 1963. godine "evidentirali" 55 663 lica koja su podržavala SSSR, dok Dragoslav Mihailović smatra da je broj lica koja su na razne načine "terorisana" (hapšena, batinana, izbacivana s posla i iz stanova, primoravana na promenu zanimanja i sl.) iznosio više od jednog miliona, dok je na kraće ili duže vreme zatvarano između dvesta i dvesta pedeset hiljada lica (D. MARKOVIĆ, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987., 15.; Драгослав МИХАИЛОВИЋ, *Голи оток* I, Београд 1990., XLIII).

[60] Драгослав МИХАИЛОВИЋ, *n .dj.*, I, XLIII. Informirovci su kažnjavani na osnovu Zakona o krivičnim delima i Osnovnog zakona o prekršajnom postupku (administrativno kažnjavanje).

broj ukupno kažnjenih i osuđenih na 16 731 lice.[61] U nacionalnoj strukturi kažnjenih ibeovaca, dominirali su Srbi i Crnogorci (Srbi (43,24%) i Crnogorci (20,55%)). Među njima se razlikuju dve grupe kažnjenika. Jednu grupu lica obuhvatali su "administrativno kažnjeni" koji su upućeni na "društveno-koristan" rad, a drugu, lica koja su sudski kažnjena na razne vremenske kazne.[62] Oni su izdržavali kazne u zatvorima na ostrvima, u Staroj Gradiški, u Bileći, Požarevcu itd. Informbirovci koji su služili kaznu na Golom otoku radili su u preduzeću Mermer i postali su poznati po svojoj kazni kao mermeraši. Taj logor se među logorima i zatvorima izdvaja zbog teških fizičkih i psihičkih pritisaka kroz koje su informbirovci prošli. Prva grupa kažnjenika, koja je na Goli otok upućena polovinom 1949. godine, došla je na nepristupačno i kamenito ostrvo. Ona je započela izgradnju prvih objekata (barake, pristanište, puteve, zgrade za upravnike i stražare...) kojima je ostrvo pretvoreno u koliko-toliko podnošljivo mesto za izdržavanje kazne.[63] Zgrade su zidane od kamena koji su obrađivali osuđenici. Tokom pedesetih godina su podignute i radionice u kojima su se osuđenici bavili raznim zanimanjima. U njima su sekli mermer, bavili se stolarskim, finoklesarskim radovima, šnajderskim i šusterskim poslovima i sl. Radilo se po ceo dan. Postojale su i norme i rad po normi. Onaj ko je prebacivao normu, dobijao je, na primer, više hrane i sl. Informbirovci koji su "revidirali svoj stav", ili "odkomandovali se" dobili su mogućnost da u budu članovi radnih brigada i odu na rad van ostrva. Oni su radili na velikim šumskim radovima (seči drva) na Velebitu, izgradnji grupe vila u Zagrebu i Rijeci, na gradilištima prvog petogodišnjeg plana kao što su izgradnja auto-puta, brana u Vinodolu, pruga Breza - Vareš i drugo.[64]

Prinudni rad seljaka

Seljaci su u prvim godinama posle rata socijalna kategorija koja se nalazila pod neprestanom i sveobuhvatnom prinudom. O tome svedoči, uvođenje prvo mere rekvizicije, a onda mere obavezanog otkupa na selu. Njen cilj bio je da, pored obezbeđenja ishrane za nepoljoprivredno stanovništvo, izvoz i druge potrebe, omogući i dalje smanjenje i ograničenje privatne svojine na poljoprivrednom posedu. Seljacima su razrezivana nerealna zaduženja u skladu s nerealnim otkupnim planovima. Nemogućnost ili odbijanje seljaka da ispune određene kvote u otkupnoj politici nosilo je kršenje te obaveznosti. Ispunjavanje se često sprovodilo uz pomoć sudskih i policijskih organa i uz primenu surovih metoda izvršenja.[65] Osim toga, seljaci su hapšeni i maltretirani i

[61] D. MARKOVIĆ, *n. dj.*, Beograd 1987., 79.

[62] *Isto*, 17., 79.

[63] *Isto*, 84.

[64] D. MARKOVIĆ, *n. dj.*, 86.; D. MIHAILOVIĆ, *n. dj.*, I, 381.-384.

[65] O tome više u Момчило ПАВЛОВИЋ, *Српско село 1944-1952. Откуп*, Београд 1997.; Јелена ПОПОВ, *Драма на војвођанском селу (1945-1952). Обавезни откуп пољопривредних производа*, Нови Сад 2002.; Милинко ЂОРЂЕВИЋ, *Седам левих година*, Београд 2000.

zbog odbijanja da uđu u seljačke zadruge, zbog toga što nisu zasejali prema setvenom planu narodnih odbora određene površine, što su prodavali bez dozvole, što su govorili, pevali ili psovali protiv otkupne politike i državnih rukovodilaca.[66] Među brojnim i raznovrsnim kaznama za ta dela posebno mesto imala je kazna prinudnog rada. Ona se javlja već od marta 1946. godine kada su zabeleženi i prvi slučajevi hapšenja i kažnjavanja seljaka za neispunjavanje razrezanih otkupa žita i vune. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je kazna prinudnog rada seljaka imala lakše ili teže oblike, ali i regionalne specifičnosti, kako u okviru Srbije tako i na nivou cele zemlje. Lakši oblik kazne prinudnog rada činile su osude seljaka na prinudni rad bez lišenja slobode, dok su teži oblik imale kazne osude na prinudni rad sa lišenjem slobode. Prema istraživanju Momčila Pavlovića, do polovine 1946. godine u celoj zemlji je osuđeno 2 886 seljaka. Od toga je najveći broj kazni izrečen u Srbiji (87%). Shodno tome, i najveći broj seljaka je kažnjen na prinudni rad (70%) i na lišenje slobode sa prinudnim radom (87%).[67] Sličan trend ima kaznena politika tokom 1947. godine. Opet je od 2 987 seljaka, koliko je uhapšeno tokom dva letnja meseca 1947. godine, skoro 70% otpadalo na Srbiju. U isto vreme je procenat uhapšenih u drugim republikama iznosio ispod 15% (u Hrvatskoj 8%, u Bosni i Hercegovini 14%, u Makedoniji 4,8%). Ta neravnomernost nije bila vidljiva samo između republika, već i u okviru Srbije. Tako je kod vojvođanskih seljaka (45%) bilo duplo više uhapšenih nego u užoj Srbiji (22%).[68] To je i razumljivo s obzirom na to da je Vojvodina imala najveći udeo poljoprivrednih površina. Procenat seljaka koji je osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u Jugoslaviji iznosio je preko 60%. Devetorica od desetorice tih osuđenika su bili iz Srbije, a sedmorica od desetorice iz Vojvodine. S druge strane, u Hrvatskoj je na ovu kaznu upućeno svega 6% seljaka, dok u Bosni i Hercegovini nijedan.[69] Nije bez značaja i činjenica da su, kako to primećuje Milenko Đorđević, upoređujući visinu kazne pomenutih kazni, srpski seljaci oštrije kažnjavani nego hrvatski. On ističe da je dve trećine srpskih seljaka bilo prinuđeno da ide na prinudni rad više od dve godine, dok je najveći broj hrvatskih seljaka išao na prinudni rad do dve godine.[70]

Seljaci osuđeni na prinudni rad sa lišenjem slobode izdržavali su kazne po zatvorima u Požarevcu, Sremskoj Mitrovici, Petrovaradinu, Nišu, Kruševcu, ili na kopanju rude u rudnicima. Takođe, radili su pod stražom na seči šuma, na radu u kamenolomima, na podizanju i gradnji hidrocentrala, gradnji puteva i drugih objekata. Za ovakve zatvorenike postojalo je i više logora, a najpoznatiji je onaj u Dečanima.[71] Osim toga, mnogi su, pošto su kažnjeni i konfiskacijom,

[66] М. ПАВЛОВИЋ, *n. dj*., 117.

[67] *Isto*, 122.-123.

[68] М. ЂОРЂЕВИЋ, *n. dj*., 177.-178.; Ј. ПОПОВ, *n. dj*., 378.-379.

[69] М. ЂОРЂЕВИЋ, *n. dj*., 177.-178..

[70] *Isto*, 179. On ukazuje da je 25 hrvatskih seljaka osuđeno na period do šest meseci, 45 od šest meseci do jedne godine, 32 od jedne do dve godine, dok je tek jedan dobio kaznu prinudnog rada između dve i tri godine i jedan preko četiri godine prinudnog rada.

[71] Ј. ПОПОВ, *n. dj*., 428.

ostali i bez ono malo pokretne i nepokretne imovine.

Treba pomenuti da je zbog neizvršavanja otkupa u brojnim porodicama kažnjeno više članova iste porodice. Nekada se radilo samo o muškim članovima, braći ili pak očevima i sinovima, a nekada i o supružnicima. Žene su redovno osuđivane kao drugo i trećeoptužena lica. Reč o vlasnicima, odnosno suvlasnicima imanja, koji su, kao takvi, nosili odgovornost za neispunjavanje otkupa. U slučaju žena, verovatno je da su one udajom donele kao dar roditelja deo imanja, te da je i on podlegao obaveznom otkupu.[72] U svakom slučaju, najveći broj porodica je ostajao bez više muških glava. Njihova imanja su, ako nisu konfiskovana, ostajala ili neobrađena ili su s teškom mukom obrađivana od strane žene i dece. To nije samo stavilo žene u tešku situaciju, već je dodatno pogoršavalo materijalni život porodice.[73]

"Dobrovoljni rad"

Pored dobrovoljnog rada može se govoriti i o dobrovoljnom radu pod prinudom. S obzirom na to da su radne akcije izvođene na principu dobrovoljnosti, u izvorima je najčešće teško uočiti kada je ona kršena. Neosporno je da je taj rad, posebno kada je reč o pristalicama nove vlasti i članovima Partije, zaista i bio dobrovoljan. Isto tako, ne treba zaboraviti da je prvih godina posle rata polet omladine u obnovi zemlje i izgradnji novog društva bio veliki. Međutim, u društvu u kome je Komunistička partija propisivala pravila igre, oblikovala ponašanje, isticala potrebu rada za dobro naroda, postavlja se pitanje da li se smelo neučestvovati. Književnik Branko Lazarević je zapisao, sa puno ironije, kako su aktivisti Partije popisivali "dobrovoljce" u njegovoj ulici tokom 1947.[74] Postojanje prinude u radu koji je trebao da bude "dobrovoljan", kao što su radne akcije, jasno se primećuje u činjenici da ga je nemali broj "dobrovoljnih učesnika" izbegavao. Izbegavanje se može uočiti kod različitih socijalnih grupa. Možda je u prvim godinama ono bilo naročito izraženo kod studenata poreklom iz građanskih slojeva i seljaka. Izbegavanje se odvijalo na različite načine. Neki građanski omladinci su obećavali da će ići ali se nisu upisivali, drugi su se upisivali a nisu odlazili, treći su izmišljali razna opravdanja. Najraširenije opravdanje za neodlazak na radne akcije bilo je vezano za bolest. U tu svrhu pribavljali su lekarska uverenja o lošem zdravstvenom stanju ili bolesti.[75] To je podrazumevalo postojanje bliskih veza s lekarima, ako ne rođacima ono bar prijateljima, koji su ih mogli izdavati. Studenti građanskog porekla su izbegavali radne akcije najčešće pod izgovorom da moraju da uče i polažu ispite. Za to su koristili svaku priliku koju je vlast dopuštala, poput onih u kojima su glavne ličnosti jugoslovenske revolucije isticale da je najvažniji zadatak stude-

[72] *Isto*, 425.

[73] *Isto*, 428.-429.

[74] Бранко ЛАЗАРЕВИЋ, *Дневник једног никога*, други део (1947.), Сабрана дела VIII, Београд 2007., 417.

[75] Borislav PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, II, Beograd 1989., 210.-213.

nata učenje i polaganje ispita.[76] Nisu retki slučajevi da su seljaci, koji su odbili da idu na "dobrovoljni rad" i napuste svoja imanja, bili stražarski sprovedeni na posao.[77] Potencijalnim dobrovoljcima je, pored navedenih razloga, odlazak na radne akcije bio neprivlačan i zbog raširenih vesti o lošim uslovima, pre svega u pogledu higijene i ishrane. U svakom slučaju, pored onih koji su s oduševljenjem učestvovali u obnovi i izgradnji zemlje, bilo je i onih koji su to doživljavali kao prinudu i na nju su odgovarali otporom. Vlast i Partija su insistirali na tome da se prilikom privlačenja lica na radne akcije i njihov rad na drugim poslovima, posebno na onim koji nisu bili privlačni, odnosno koje je odlikovala težina, poštuje princip dobrovoljnosti. To je značilo da su osnovna sredstva u njihovom pridobijanju trebalo da budu agitacija i propaganda. U okviru nje ljudi su ubeđivani o nužnosti rada, o njegovoj koristi za razvoj zemlje i sl. Međutim, potreba da se na vreme završi obnova zemlje i izgrade kapitalni objekti s jedne strane i nedostatak radne snage s druge, posebno u periodu posle sukoba sa SSSR-om, uticali su na primenu prinudnih sredstava i nepoštovanje principa dobrovoljnosti. Već smo pominjali da su oslobađanje i puštanje folksdojčera i ratnih zarobljenika tokom 1948. godine zahtevali pronalaženje drugih načina da se nadomesti vakum radne snage. Organi vlasti nisu vodili računa da se u privredu uvede stvarni višak radne snage, nego su, da bi što brže i lakše ispunili predviđeni plan, pribegavali svim sredstva prinude da bi ljude naterali na "dobrovoljni rad". Posebno je to bilo izraženo kod seljaka. Oni su, zbog toga što su želeli da obrade svoja imanja, odbijali da zaključe ugovore o "dobrovoljnom radu". Počinjalo se od najlakših sredstava prinude poput pretnje i ekonomske prinude, pa sve do najgrubljih (hapšenja, tuča, nasilnog kupljenja noću...). To nije karakteristično samo za Srbiju, već je primetno na prostoru čitave Jugoslavije. Tako se, na primer, u Bosni i Hercegovini događalo da su ljudima uskraćivana prava na obezbeđeno snabdevanje na koje su po pozitivnim propisima imali pravo ili su im pak onemogućivane kupovine za bonove po vezanoj trgovini. U Hrvatskoj je, posebno u Dalmaciji, pojedincima oduzimana "elektrika".[78] U Srbiji su poverenici rada u lokalnim organima vlasti da bi slomili otpor pojedinaca svakodnevno pozivali ljude u povereništvo. To je bilo posebno izraženo u kragujevačkoj i timočkoj oblasti. To je izgledalo otprilike ovako. Čitave grupe ljudi su pozivane u povereništvo gde su držani čitav dan u hodniku u čekanju na razgovor. Tek na kraju radnog

[76] Arhiv Srbije (AS), Centralni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS), Uprava agit - propa, 1949., k-28, Referat o neprijateljskom radu među omladinom na teritoriji NR Srbije u periodu od maja 1948. do maja 1949. godine, 18. maj 1949.

[77] AJ, 19-54-448, Izveštaj Savezne kontrolne komisije o izvršenom pregledu u rudniku Aleksinac. Pregled je vršen od 12. avgusta 1948. do 10. septembra 1948.

[78] AJ, 25-154-407, Javno tužilaštvo FNRJ, Odeljenje opšteg nadzora – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 331/50, 15. avgust 1950. Grubo kršenje principa dobrovoljnosti od strane organa vlasti i NF u Bosni i Hercegovini iskazivalo se i u činjenici da su pripadnici vlasti s puškama "nagonili" pojedince na "dobrovoljan rad", da su noću budili ljude i zahtevali da se pripreme za odlazak na radilište ili su ljude, zbog neodazivanja na rad, hapsili i držali zatvorene u štalama. U slučajevima kada neke od njih nisu našli kod kuće, vršili su pritisak na članove porodice. Tako se desilo da su u derventskom srezu majku i maćehu Rajka i Svetozara Rajkovića držali zatvorene na tavanu (*Isto*, Javno tužilaštvo FNRJ – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br.49/50, 27. januar 1950.).

dana su dočekali da budu pozvani, ali samo da bi im na pozivima bile izvršene ispravke i da bi opet bili pozivani da dođu sutra na početku radnog vremena. To se ponavljalo iz dana u dan. U pojedinim slučajevima trajalo je i nedeljama, pa i mesecima, zapravo, sve donde dokle nisu pristali da sklope ugovor o radu.[79] Međutim, tu se nije završavala drama tzv. dobrovoljaca. Ako se desilo da su pristali da potpišu ugovor, što je uglavnom bio slučaj, na radilištima su ih dočekali veoma loš smeštaj i hrana. To je ubrzavalo njihovo napuštanje.[80] S druge strane, napuštanje je značilo kršenje obećanja o dužini boravaka, zbog čega su kažnjavani od strane sreskih odbora na popravni rad, pa su ponovo vraćani na radilišta ili u preduzeća da odsluže kaznu.[81] Pored toga, bilo je prinudnog upućivanja lica samo zbog toga što su bila "poznata zbog svog neprijateljskog stava" ili su bili "špekulanti i stručni radnici zidari i ciglari".[82] Bilo je pokušaja da se na rad nateraju i Cigani. Razmatrano je tako da se njih oko tri hiljade iz podunavskog sreza kazne zbog skitničenja, pa da se onda upute na prinudni rad i na taj način uključe u privredu. Međutim, od toga se odustalo kako ne izbilo veće nezadovoljstvo i odlučeno je da se na njih utiče putem primera, tj. kažnjavanja pojedinih karakterističnih slučajeva. Zanimljiv primer predstavljali su i seljaci koji su imali ispod jednog hektara. U pojedinim slučajevima dešavalo se da oni budu svrstani u "besposličare". Tako je u bilo u beogradskoj oblasti u podunavskom srezu gde je takvih zemljoradnika bilo oko hiljadu. Oni su, iako se od toga odustalo, mogli da pošto su imali mali posed, zbog "besposličenja", budu kažnjeni prinudnim radom i oterani na radilišta ili u rudnike. Odbijanje da se jave, vodilo je čestim maltretiranjima od strane nižih organa vlasti.[83] Tako pojedinci ili čitave grupe ljudi nisu samo prisiljavani na učešće u "dobrovoljnom radu", već su zbog odustajanja administrativno kažnjeni na klasičan prinudni rad. Zbog toga se može reći da je "dobrovoljni rad" u prvim godinama posle rata imao sličnosti sa nekadašnjim kulukom.

*

Prinudni rad u Srbiji, u prvim posleratnim godinama, javio se u specifičnim okolnostima i obuhvatio je različite socijalne strukture. On je započeo već sa oslobođenjem zemlje i u uslovima sprovedene revolucionarne smene vlasti. Prvobitno se kao specifična radna obaveza javlja "mobilizacija", a onda se postepeno u zakonske propise kojima su se oblikovale nove društveno-političke i ekonomske prilike, a posebno one krivično-pravnog karaktera, uvodila praksa osude na prinudni rad. Prinudni rad se mogao javiti sa lišenjem slobode ili bez njega, u lakšem ili težem obliku. U odnosu na te jasno vidljive oblike, prinudni

[79] AJ, 25-154-407, Javno tužilaštvo FNRJ, Odeljenje opšteg nadzora – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 331/50, 15. avgust 1950.

[80] AJ, 25-154-407, Javno tužilaštvo FNRJ, Odeljenje opšteg nadzora – Ministarstvu rada FNRJ, pov. br. 331/50, 15. avgust 1950.

[81] AJ, 25-9-22.

[82] AJ, 25-154-407, Izveštaj Ministarstva rada FNRJ o nedostatcima radne snage za mesec avgust – Ministarstvu rada NRS, br. 10871, 20. septembar 1949.

[83] AJ, 25-154-407, Izveštaj Ministarstva rada FNRJ o nedostatcima radne snage za mesec avgust – Ministarstvu rada NRS, br. 10871, 20. septembar 1949.

rad je mogao imati i teže vidljive forme, kao u slučajevima dobrovoljnog rada. Uporedo su korišćeni i drugi nazivi. Pojam "mobilizacija" se upotrebljava u periodu oslobođenja i neposredno posle njega, znači u vremenu dominacije vojne nad civilnom vlašću. Sa vremenskim udaljavanjem od rata na značaju dobija rad shvaćen kao "obavezna služba" ili "radna obaveza". Slično je i kada je reč o dobrovoljnom radu. Međutim, treba pomenuti da je ovde, u isto vreme, reč i o nivoima prinudnog rada. Vlast je određivala, doduše na određeno vreme, za pojedine društvene grupe "obavezan rad". Kršenje te obaveznosti nosilo je sankciju u vidu krivične ili administrativne kazne jasno obuhvaćene pojmom prinudnog rada, koja je bila i ozbiljnija i teža. Tako, na primer, seljaci su, zbog nemogućnosti da ispune nerealne planove u otkupu, kažnjavani na prinudni rad. Pojedine socijalne kategorije (ratni zarobljenici i folksdojčeri) živele su u logorima i u celini su bile obuhvaćene prinudnim radom, druge socijalne kategorije su osudama sudova kažnjene na prinudni rad, koji su izdržavale na slobodi ili u kazneno-popravnim domovina, treće su, poput penzionera, zbog nedostatka stručnjaka, bile prinuđene da prihvate razne poslove, kako ne bi izgubile svoje penzije. Bez obzira o kojoj je kategoriji reč, prinudnim radom je praktično mobilisana besplatna radna snaga, koja je radila na brojnim gradilištima, u rudnicima ili drugim objektima prvog petogodišnjeg plana. Kolone ratnih zarobljenika, folksdojčera, građana, seljaka, neke sa statusom osuđenika, radile su uporedo sa "dobrovoljnim frontovskim brigadama". Velike razlike među njima nije bilo, sem što su "dobrovoljci" provodili na radu kraće vreme.

Summary

Nataša MILIĆEVIĆ

Certain Types of Forced Labour in Serbia, 1944-1950

Forced labour in Serbia, in the first postwar years, appeared in specific situations and affected various social groups, and it was carried out in the conditions of revolutionary political change. During the time of liberation and immediately afterward "mobilization" appeared as a specific form of required labour, while in the later period work referred to as "required service" or "required work" received special significance. Failure to comply with these orders carried sanctions in terms or criminal or administrative penalties. Specific social categories, the war prisoners and *Volksdeutsche* (ethnic Germans), who lived in camps were employed as forced labour and their freedom was restricted as a whole; other social categories were required to work through judgments of the courts and these sentences could be applied in jails or in freedom; a third type of required labour, which affected groups such as pensioners, occurred due to a lack experts, requiring them to accept various jobs in order to maintain their pensions. Regardless of the type of category, forced labour was in fact mobilized free labour, which was employed in numerous construction sites, mines, or other objects in fulfillment of the first Five Year Plan.

Key words: Serbia, social structures, types of forced labour, "exiled", "unproductive elements," prisoners of war, *Volksdeutsche*, penal labour, "volunteer labour"

UDK: 343.813(497.113=112.2)"1944/1950"
355.257.7(497.113=112.2)"1944/1950"
Izvorni znanstveni članak

Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944–1950.

Zoran JANJETOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Republika Srbija

U radu autor na temelju arhivske građe i literature analizira kako su jugoslavenske vlasti u samoj završnici Drugoga svetskoga rata i nakon njega upotrebljavali nemačku radnu snagu na području Vojvodine. Propisana mera prinudnog rada, koja se provodila u teškim radnim uslovima, lošoj opremljenosti i slaboj prehrani, odražavala je osvetničko raspoloženje partizanskih vlasti, ali i vapijuću potrebu za radnom snagom.

Ključne riječi: Folksdojčeri, Vojvodina, prinudni rad, logori, 1944-1950.

Okupacijom i rasparčavanjem Jugoslavije u Aprilskom ratu, položaj domaćih Nemaca na teritoriji Vojvodine se u prvom trenutku popravio. Njihova pre rata ograničena manjinska prava su znatno proširena u NDH (kojoj je pripao Srem) i Mađarskoj (koja je okupirala Bačku), dok su u Banatu, koji je formalno ostao deo okupirane Srbije, folksdojčeri postali vodeći faktor. Svoj povlašćeni položaj u Sremu i Banatu oni su koristili i za ekonomsko bogaćenje – pre svega prisvajanjem jevrejske i srpske imovine.[1] Međutim, njihov položaj nije donosio samo povlastice, već je nametao i obaveze – kako u naturalnim davanjima, tako i u vidu radne i vojne službe. Budući da je uskoro najveći deo muške radne snage u najboljim godinama bio uključen u razne vojne i policijske formacije, osetila se nestašica radne snage. Zbog nje je u Banatu, kao i u ostatku okupirane Srbije, uvedena radna obaveza do 60 dana. Srpsko stanovništvo je

[1] Akiko SHIMIZU, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941-1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Regensburg 2000., 255.-295., 412.-415.; Božidar IVKOVIĆ, "Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944", *Tokovi revolucije*, 1, 1967., 393.-401.; R. MITROVIĆ, "Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941", *Zbornik Jevrejskog muzeja*, 2, 266., 269.-270.; Karl-Heinz SCHLARP, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986., 299.; Ekkehardt VÖLKL, *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, München 1991., 160.-163., 170.-180.; Thomas CASAGRANDE, *Die Volksdeutsche SS-Division "Prinz Eugen". Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*, Frankfurt, New York [2003], 176.-177.; Teodor KOVAČ, "Banatski Nemci i Jevreji", *Zbornik (Jevrejskog muzeja)*, knj. 9, 2009., 77.-82.; *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini*, knj. 2, Srem, sv. 1, Novi Sad 1946., 49.; Petar VUKELIĆ, "Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme, Nezavisne države Hrvatske", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 35, 1963., 116.; Žarko ATANACKOVIĆ, *Srem u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1968., 80., 89.-90.; *Isti*, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962., 48.; Petar KAČAVENDA, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991., 52.-53.

moralo da radi na imanjima folksdojčera čije glave porodice su bile u vojnoj ili policijskoj službi.[2] Pored toga, postojali su i koncentracioni logori u kojima su bili zatvarani politički sumnjivi. Oni su takođe radili – obično na seči šume, raščišćavanju terena, istovaru vagona itd.[3]

U jesen 1944. situacija se za Nemce u Vojvodini iz korena promenila. Tokom dve sedmice između 28. septembra i 13. oktobra Banat i Bačka su došli pod vlast Crvene Armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.[4] Zbog prekasno datog odobrenja za evakuaciju oko 90% Nemaca iz Banata nije uspelo da se evakuiše, dok je iz Bačke uspelo da neorganizovano ode samo oko polovina folksdojčera. U ruke pobednika je palo oko 155 000 Nemaca.[5] Što se Srema tiče, on je sve do aprila 1945. ostao pod kontrolom NDH i nemačkih snaga, tako da je odatle tokom oktobra i novembra 1944. najveći deo folksdojčera evakuisan.[6] Zbog toga posle konačnog oslobođenja Vojvodine u proleće broj Nemaca pod novim vlastima nije značajnije porastao – pogotovo što je u prvim danima posle dolaska Crvene Armije i NOV bar 6 763 folksdojčera pobijeno u prvom talasu osvete[7] i jer je krajem 1944. i početkom 1945. godine između 10 000 i 12 000 Nemaca iz Vojvodine poslato na prinudni rad u Sovjetski Savez.[8]

Folksdojčeri koji su ostali u zavičaju su bili izloženi ubijanju, pljački i maltretiranju. Već prvih dana nove vlasti njihova sloboda kretanja je ograničena a uveden je i prinudni rad.[9] Ova mera se odnosila na sve Švabe između 12 i 60

---

[2] A. SHIMIZU, *n. dj.*, 419.-434.; T. CASAGRANDE, *n. dj.*, 178.; Sandor VEGH, "Le system du pouvoir d'occupation dans le Banate yougoslave 1941-1944", *Les systems d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Belgrad 1963., 517.-518., 526., 528., 537.-539.; P. KAČAVENDA, *n. dj.*, 41.-42.; Sepp JANKO, *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Graz, Stuttgart [1982], 173.-178.; Ljubica ŠIJAČKI, "Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941-1944", *Istraživanja*, 7, 1979., 293.-294.

[3] Božidar IVKOVIĆ, "Koncentracioni i radni logori u Banatu 1941-1944. (Primena fašističkih metoda genocida)", *Zbornik Matice srpske za Društvene nauke*, 39, 1964., 113.-114., 117.-118., 124.; P. KAČAVENDA, *n. dj.*, 43.-47.; S. VEGH, *n. dj.*, 541.-543.; A. SHIMIZU, *n. dj.*, 375.-382.

[4] *Heimatbuch der Stadt Weißkirchen im Banat* (dalje: WK), Salzburg 1980., 212.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, II. Erlebnisberichte *über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948* (dalje: LW), München, Sindelfingen 1993., 390.

[5] Michael PORTMANN, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien 2008., 228.

[6] Zoran JANJETOVIĆ, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2005 (2nd ed.), 163.-173.

[7] M. PORTMANN, *n. dj.*, 230.

[8] Pavel POLIAN, *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, Budapest, New York 2004., 259.-260.

[9] *Bukiner Heimatbuch. Werdegang, Aufstieg und Untergang der deutschen Gemeinde Bukin in der Batschka/Jugoslawien*, (ur. Benedikt Halminger), Magstadt 1974., 239.; Josef VOLKMAR SENZ (ur.*), Apatiner Heimatbuch. Aufstieg, Leistung und Untergang der donauschwäbischen Großgemeinde Abthausen/Apatin im Batscher Land*, Straubing 1960., 562.; Leni LENZ, *Franztal, ich muß dich lassen (Mit ergänzenden Beiträgen von Nikolaus Hafner)*, Freilassing 1957., 123.; Berta SOHL, *Heideschütz 1809-1945*, Freilassing 1960., 59.; WK, 222.; Ludwig TOUTNOUIT, *Setschan. Monographie einer deutschen Gemeinde im Mittleren Banat*, Freilassing 1982., 44.; Mar-

godina, a odražavala je koliko osvetničko raspoloženje partizanskih vlasti, toliko i vapijuću potrebu za radnom snagom. Nemci su pod oružanom stražom svaki dan sprovođeni na rad u poljima, vinogradima, na raščišćavanju ruševina, na seču drva, izgradnju novih ili popravku oštećenih zgrada, puteva, pruga i mostova.[10] Rad koji su oni obavljali, vlasti su ocenjivale kao samo četvrtinu od mogućeg i poželjnog.[11] Razloge treba tražiti u prvenstveno slabom kvalitetu "ljudskog materijala" – većina radno sposobnih muškaraca nije bila tu, pa su rad morali da obavljaju starci, žene i deca. Pored toga, na kvalitet i količinu obavljenog rada uticali su i teški radni uslovi, loša opremljenost i slaba hrana. Folksdojčeri su dobijali kratke rokove u kojima je trebalo da izvrše postavljene zadatke,[12] tako da su verovatno i nerealno postavljene norme posle izazivale nezadovoljstvo vlasti ostvarenim radnim učinkom.

Treba reći da prinudni rad nije uveden samo za folksdojčere već i za mađarske muškarce između 18 i 30 godina, kao i za deo Rumuna. Ovo je odražavalo svojevrsnu gradaciju krivaca u očima novih vlasti: najodgovornijima za strahote rata su smatrani Nemci, pa zatim Mađari, dok su Rumuni samo sumnjičeni kao nepouzdani.[13] Pored toga, "obavezan, ali ne prinudan rad" je uveden i za slovensko stanovništvo, što je narod nekad nazivao kulukom.[14] Iza svega se krila oskudica u radnoj snazi koja je proređena tokom rata, dok su je nove vlasti dodatno slabile regrutacijom slovenskog i ostalog življa. U takvim uslovima pojačan je pritisak na vojno nesposobne, a radno (bar delimično) sposobne civile svih narodnosti, a pogotovo manjinskih. Nemci su zbog svog svrstavanja na stranu Rajha tokom rata bili glavne žrtve ove situacije.

Folksdojčeri koji su išli na rad su delom živeli kod svojih kuća odakle su svako jutro odvođeni do radnih mesta, a delom su bili sakupljeni (zajedno sa Mađarima) u posebne logore – od kojih su u Banatu neki bili u istim objektima kao nekadašnji nemački koncentracioni logori. Iz njih su zatvorenici svaki dan pod stražom sprovođeni na rad.[15] Uslovi života u ovim logorima su bili vrlo loši. Smeštaj je bio nezadovoljavajući a hrana slaba i jednolična.[16] Kako je to jedan logoraš formulisao: "Premalo da se preživi, a previše da se umre."[17]

---

tin SCHNEIDER, *Mititsch*, Freilassing 1968., 251.; Anton ZOLLITSCH, *Filipowa. Entstehung, Wachsen und Vergehen einer donauschwäbischen Gemeinde in der Batschka*, Freilassing 1957., 178.; *50 Jahre Vertreibung*, (ur. Philip Sandles), Sindelfingen 1994., 20., 52., 86., 95.

[10] LW, 45., 62., 79., 82., 98.-100., 184., 319., 328., 342., 372., 379., 410., 420., 485., 597., 674., 697., 715., 749.

[11] Gojko MALOVIĆ, "Vojna uprava u Banatu 1944-1945", (magistarski rad u rukopisu), Beograd 1974., 106., 121.

[12] G. MALOVIĆ, *n. dj.*, 105.

[13] Vojni arhiv (Beograd) (dalje: VA), Mikrofilm Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine (dalje: IAPKSKV), 2/654.-655.

[14] G. MALOVIĆ, *n. dj.*, 122.

[15] *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Augsburg 1994., 212., 235.-236., 291.; M. PORTMANN, *n. dj.*, 241.-242.

[16] Nikolas ENGELMANN, "Vertreibung, Flucht und Verfolgung", *Heimatbuch der Donauschwaben*, ur. Hans Wolfram Hockl, München 1959., 220.

[17] LW, 45.

Organizovanje radnih logora se poklapa sa vremenom zavođenja Vojne uprave. Ona je uvedena Titovim ukazom od 17. oktobra 1944. i bila je podeljena na Vojne oblasti za Banat i za Bačku i Baranju.[18] Na njenom čelu se nalazio general-major Ivan Rukavina. Vojna uprava je funkcionisala do februara 1945, što je bilo kraće nego što je prvobitno predviđano,[19] a njeni proklamovani ciljevi su bili uklanjanje posledica okupacije, kažnjavanje krivaca za ratne nedaće i pripremanje narodno-oslobodilačkih odbora za preuzimanje vlasti posle ukidanja Vojne uprave. U suštini ona je bila uperena protiv nacionalnih manjina – u prvom redu protiv Nemaca i Mađara,[20] a jedan od glavnih ciljeva je bilo stavljanje ekonomskih potencijala Vojvodine pod kontrolu novih vlasti. Ova pokrajina je, zbog veće razvijenosti i relativno malih ratnih razaranja, trebalo da posluži kao materijalna baza za vođenje rata za konačno oslobođenje zemlje. Folksdojčerska radna snaga, baš kao i njihova imovina, trebalo je da pri tom odigraju važnu ulogu.

Da bi se sprečila dalja pljačka i razvlačenje nemačke imovine, praktično celokupna folksdojčerska imovina je odlukom Predsedništva AVNOJ-a 21. novembra 1944. preneta u državno vlasništvo.[21] Od ove mere su bili pošteđeni samo Nemci koji se za vreme rata nisu deklarisali kao Nemci ili su bili asimilovani u Slovence, Hrvate i Srbe, oni koji su živeli u braku sa pripadnikom/pripadnicom neke ne-nemačke nacionalnosti, kao i oni koji su učestvovali u Narodnooslobodilačkom pokretu ili su ga pomagali.

Što se radne snage tiče, nikakva odluka sa samog vrha nije došla u tako jasnoj i uopštenoj formi već je proces logorisanja nemačkog stanovništva tekao postepeno. Pri tom je korišćenje folksdojčerske radne snage bilo samo jedan od kriterijuma za ranije ili odloženo logorisanje. Da je pitanje korišćenja radne snage (koliko god da se u njoj oskudevalo) bilo samo jedno od onih koja su uticala na sudbinu folksdojčera, vidi se jasno po već spomenutoj deportaciji 10 000 do 12 000 Nemaca iz Vojvodine na prinudni rad u Sovjetski Savez. Radilo se o delu široke akcije koja je sprovedena u svim delovima istočne Evrope koje je su zauzele jedinice Crvene Armije. Još pre nego što su savezničke vođe na krimskoj konferenciji dale saglasnost za "reparacije u radnoj snazi", sovjetske vlasti su u zemljama istočne Evrope počele sa hvatanjem i deportovanjem nemačke radne snage u Sovjetski Savez – najviše u Ukrajinu. Ovi prinudni radnici je trebalo da pomognu da se popravi ono što su vojnici Vermahta i SS-a uništili tokom invazije Trećeg rajha na prvu zemlju socijalizma.[22] Jugoslovenske vlasti su takođe spremno odgovorile na zahtev sovjetskih saveznika da stave na raspolaganje traženi broj nemačkih prinudnih radnika. Iako je ovo bilo u suprotnosti sa ekonomskim potrebama zemlje, bilo je u skladu sa unutraš-

[18] G. MALOVIĆ, *n. dj.*, 36.

[19] *Josip Broz Tito, Sabrana djela 24*, Beograd, Zagreb 1982., 96.-97.

[20] IAPKSKV 2/654.-655.

[21] *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, I/1945, br. 2.

[22] Josef WOLF, *Deutsche Zwangsarbeiter aus Ostmittel- und Südosteuropa in der Sowjetunion 1945-1949*, München 2005.; P. POLIAN, *n. dj.*, 249.-260.; LW, 924.

njepolitičkim i spoljnopolitičkim prioritetima komunističkih vlasti. Naime, čini se da su jugoslovenske partijske vođe već krajem 1943. ili početkom 1944. donele odluku da posle rata proteraju folksdojčere iz zemlje.[23] S druge strane, jugoslovenski komunisti su u to vreme bili najverniji sovjetski saveznici, koji su u najvećoj meri bili zavisni od vojne i političke pomoći iz Moskve, tako da su bili spremni da žrtvuju i mnogo više od nekoliko hiljada nepoželjnih Švaba – čak i ako je bila reč o njihovoj najvrednijoj radnoj snazi. A za Sovjetski Savez su, pošto su ih partizanske vlasti privele sovjetskim medicinskim komisijama, odlazili zdravi nemački muškarci između 15 i 45 godina i većim delom, jer je ovih prvih bilo malo, zdrave nemačke žene između 17 i 35 godina, tj. najbolja folksdojčerska radna snaga koja je još preostala u Vojvodini.

Kao što je rečeno, proces logorisanja je tekao postepeno od sredine oktobra 1944. do sredine 1945. Pitanje koncentracije radne snage je samo delimično uticalo na njega.[24] Drugi faktori su bili očuvanje nemačke imovine, oslobađanje prostora za naseljavanje kolonista[25] ili strateški razlozi.[26] Što se Nemaca kao radne snage tiče, baš je potreba za njom negde uslovljavala da neko vreme ne budu logorisani: tamo gde je trebalo obaviti jesenje poljske radove, pripremiti uslove za dolazak kolonista, sačuvati imovinu – ili obučiti nevične koloniste obradi zemlje posle njihovog prispeća u Vojvodinu.

Zbog geografskih uslova Vojvodine i potreba za radnom snagom, folksdojčeri su logorisani u celim selima ili njihovim delovima, kao i u većim objektima pogodnim za lako čuvanje: napuštenim fabričkim halama, kasarnama, bivšim nemačkim logorima itd. U proleće 1945. u Vojvodini je bilo oko 70 logora,[27] a ukupni broj do kog su podunavsko-švapski istraživači došli za period od 1944. do 1948. je oko 75.[28] Treba imati na umu da nisu svi ti logori funkcionisali istovremeno, odnosno da su neki zatvarani a neki novi osnivani, odnosno da su logoraši iz jednog prebacivani u drugi itd. Na osnovu svedočanstava preživelih Švaba ne može se zaključiti da li su uzroci zatvaranja pojedinih logora ili premeštanja većih grupa logoraša bili uslovljeni i potrebom za radnom snagom, iako je očito da su pojedine grupe premeštane da bi bile blizu novododeljenih im radnih mesta.

U logorskom životu su svuda postojale neke konstante: vrlo slaba hrana, očajne higijenske i zdravstvene prilike i nehuman smeštaj u prenatrpanim

[23] Božo REPE, "'Nemci' na Slovenskem po drugi svetovni vojni", *"Nemci" na Slovenskem 1941-1955*, ur. Dušan Nećak, Ljubljana 1998., 147.

[24] M. PORTMANN, *n. dj.*, 249.

[25] Veća naselja, a posebno gradovi su pre očišćeni od Nemaca nego manja. (*Das Schicksal*, 92E.)

[26] Tako je opasnost od nemačkih padobranaca ubrzala proces logorisanja nemačkih muškaraca između 16 i 60 godina starosti krajem novembra 1944., posebno u Bačkoj za koju se smatralo da je ugroženija. (VA, Vojne oblasti, k. 1661, f. 1, d. 19; G. MALOVIĆ, *n. dj.*, 107.).

[27] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), F. 513, k. 25, III-3/139; Vladimir GEIGER, "Sudbina folksdojčera u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svetskog rata)", Isti, *Nestanak folksdojčera*, Zagreb 1997., 38.

[28] *Arbeitskreis Dokumentation, Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Stationen eines Völkermordes*, München 1998., 320.

objektima, kao i nedostatak odeće, obuće i lekova.[29] Sve ovo su u velikoj meri bile i karakteristike života celokupnog stanovništva zemlje u prvim posleratnim godinama, ali su se one u uslovima logorskog života ispoljavale u neuporedivo oštrijem vidu. Pored ovih opštih loših životnih uslova, iako su logori u načelu bili podeljeni na radne, sabirne, i logore za radno nesposobne, zatvorenici su u svim ovim logorima morali da, u skladu sa svojim sposobnostima, rade. To je važilo i za decu.[30] U logoru za radno nesposobne u Bačkom Jarku, svi koji su mogli da se kreću, morali su da idu na rad u trajanju od sedam sati, dok se u radnim logorima, gde se smatralo da su logoraši sposobni za rad, radilo deset i više sati dnevno – nekad i od svitanja do sumraka.[31] Radilo se u polju, ali često i na izgradnji puteva, pruga, mostova, kao i u fabrikama, na raščišćavanju ruševina itd.[32] Budući često bolje kvalifikovani, mnogi Nemci i Nemice su imali stalna radna mesta u kuhinjama, vešernicama, pilanama, bolnicama, vrtićima, radionicama ili kao kočijaši.[33] Folksdojčeri sa stalnim radnim mestom su bili u mnogo boljem položaju od ostalih koji su korišćeni gde god je potreba to zahtevala. Bili su obično bolje zaštićeni od vremenskih prilika i čini se mnogo manje maltretirani od običnih radnika u polju. Najgore je svakako bilo onima koji su raščišćavali minska polja u Sremu[34] i onima koji su iskopavali partizanske leševe radi pristojne sahrane.[35] Iz folksdojčerskih svedočanstava nije sasvim jasno da li je ova vrsta prinudnog rada bila prvenstveno rezervisana kao kazna za logoraše koji su nešto skrivili, ili su za tu vrstu posla folksdojčeri određivani nasumice.

Disciplina u logorima je bila različita. Ona je zavisila od broja stražara, a od nje je delom zavisio i učinak rada logoraša. Drugi faktori koji su uticali na efikasnost rada bili su starosna i polna struktura zatvorenika, kao i to da li je u logoru vladala neka zarazna bolest. Prirodno je da su najslabiji rezultati postizani u logorima za radno nesposobne, gde je samo manji broj logoraša mogao da se upotrebi za prinudni rad. U proleće 1945. preko 25 000 logoraša je smatrano nesposobnim za rad, dok je u Bačkom Jarku od 4 095 Švaba samo 400 bilo upotrebljivo za rad.[36] Iz ovoga proizilazi da je gotovo četvrtina logoraške populacije – po svakako restriktivnim kriterijumima vlasti – bila nesposobna za rad, dok je u logorima za radno nesposobne procenat onih koji su ipak

[29] Z. JANJETOVIĆ, *n. dj.*, 264.-266.

[30] IAPKSKV 2/63, 2/680; M. PORTMANN, *n. dj.*, 242., 252.; LW, 146., 623.; WK, 276. Jednom se desilo da je grupa trinaestogodišnjih dečaka poslata na gradilište mosta preko Dunava, između Beograda i Pančeva. Razumniji rukovodioci na licu mesta su tu "pomoć" odbili, iako su nesrećne dečake "počastili" psovkama – kao da je njihova ideja bila da dođu na gradilište (LW, 99.-100.).

[31] AJ, F. 513, k. 25, III-3/139.

[32] M. PORTMANN, *n. dj.*, 250.; Branislav DANILOVIĆ, *Gakovo i Kruševlje, logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945-1947*, Sombor 2008., 53.; LW, 194., 199., 232., 254., 271., 301., 306., 331., 427., 615., 623., 628., 686.-697., 703., 744.; *50 Jahre Vertreibung* , 35., 50., 86., 88., 107.; WK, 246.-247., 262.

[33] WK, 265.; AJ, F. 513, k. 25, III-3/139.

[34] LW, 105.

[35] LW, 106.

[36] AJ, F. 513, k. 25, III-3/139.

smatrani radno sposobnima, bio oko 10%. Treba pretpostaviti da bi primenom humanijih kriterija procenat prvih još porastao, dok bi se procenat ovih drugih dodatno smanjio.

Iako je formalno trebalo da logoraši budu plaćeni, u njihovim svedočanstvima nema traga o tome da su zaista i dobijali nešto novca za svoj rad. Naprotiv, postoje dokumenti koji svedoče o tome da su njihove nadnice uplaćivane u Fond za obnovu zemlje.[37] Tito, koji očigledno nije bio dovoljno informisan o uslovima života u logorima, konstatovao je u maju 1945. da se logoraška radna snaga u Vojvodini ne koristi efikasno, te da Nemce treba nagradama podstaći da bolje rade.[38] Bilo je očito da su vlasti koje su tvrdile da se bore za prava radnika i ostalih radnih slojeva, na najgrublji način iskorišćavale besplatnu radnu snagu folksdojčerskih logoraša.

Na određeni način, povlašćeni među izrabljivanima bili su Nemci koji su bili iznajmljeni kao "robovi" na rad raznim ustanovama, preduzećima[39] ili pojedincima – uglavnom seljacima iz okoline logora. Dnevna cena je varirala zavisno od snage, uzrasta i inteligencije "roba" a iznosila je između 5 i 40 dinara za decu i 50–100 dinara za odrasle. Švapski radnik se mogao iznajmiti i mesečno za 1000–1500 dinara.[40] U samom početku logoraši su se mogli dobiti besplatno. Međutim, kada je u septembru 1945. Sekcija za logore Uprave državne bezbednosti preuzela upravljanje logorima od vojske, uvidelo se da se Švabe više ne mogu bez naknade ustupati ustanovama i pojedincima jer je trebalo obezbediti novac za izdržavanje logora.[41] Sada se plaćalo u gotovini logorskim upravama, ali kasnije je, bar na nekim mestima, za to otvoren poseban račun u Poštanskoj štedionici[42] – svakako da bi se izbegle utaje. Folksdojčeri su iznajmljivani "na komad" a ne po imenu, tako da logorske uprave nisu mogle da znaju ko se gde nalazi u kom trenutku.[43] Ovo je bilo u skladu sa ne baš brižljivom administracijom, ali je istovremeno bio i izraz krajnjeg nipodaštavanja ličnosti logoraša.

Uprkos svoj sramoti ovakve "trgovine ljudima", folksdojčeri su je voleli i rado su odlazili na rad kao iznajmljena radna snaga. Njihovi privremeni "gospodari" su ih uglavnom bolje hranili i sa njima bolje postupali nego logorske vlasti. To je bila izvanredna prilika da se na neko vreme napusti logor, napuni stomak, prikupi snaga, možda uštedi nešto novca ili donese malo hrane sapatnicima u logoru. U nekim slučajevima, boravak kod "gazda" je iskorišćavan za planiranje bekstva. Sa nekim gazdama su se logoraši jako zbližili, a u nekim

[37] B. DANILOVIĆ, *n. dj.*, 52.

[38] Arhiv zgodovine delavskega gibanja SR Slovenije, k. 18, f. I.

[39] LW, 673., 676.

[40] M. PORTMANN, *n. dj.*, 252.; *Das Schicksal*, 240., 389., 396., 400., 411., 434., 531., 536.; LW, 51., 102., 134., 283., 286., 299., 305., 323., 331., 345., 403., 425., 501., 535., 540., 590., 592.-593., 673., 676.-677., 717.; WK, 276.; *Bukiner Heimatbuch.*, 253.

[41] M. PORTMANN, *n. dj.*, 252.

[42] LW, 676.

[43] LW, 425.

slučajevima su ih namerno iznajmljivale bivše komšije i prijatelji da bi im pomogli.[44] Naravno, situacija nije bila jednoznačno idealna. Bilo je gazda koje su svoje "robove" eksploatisale na najgori način i pod najtežim uslovima, ili ih izlagale vređanju i drugim poniženjima.[45]

Posebnu vrstu povlašćene folksdojčerske radne snage činile su Švabice koje su radile kao domaćice u kućama novopečenih komunističkih rukovodilaca.[46] Bio je to pervertirani produžetak tradicionalnog zanimanja dela švapskih žena koje su tokom međuratnog razdoblja davala dobar deo kućne posluge po boljim beogradskim i drugim kućama. Žene novih vlastodržaca su hvalile nemačke logorašice kao izvanredne domaćice, ali je, kada se za postojanje ovakve vrste prinudnog rada pročulo, Centralni komitet Komunističke partije morao da ga zabrani.[47] To je učinjeno da bi se očuvao ugled komunističkih rukovodilaca, a ne nemačkih žena – za koje postoje naznake da su u nekim slučajevima svojim gazdama bile i više od kućne posluge.[48] Pri tom je bilo očito da se nemoralnim nije smatrao sam prinudni rad žena koje su ni krive ni dužne, bez sudskog postupka strpane u logore, već činjenica da ga koriste funkcioneri Komunističke partije.

Budući da su se jugoslovenske vlasti tokom prvih posleratnih godina rukovodile željom da se "oslobode" folksdojčera preostalih u zemlji, a da to nisu uspevale da ostvare zbog protivljenja Saveznika koji nisu hteli da u Nemačkoj i Austriji dobiju još oko 100 000 "raseljenih osoba", tokom druge polovine 1946. i tokom prve polovine 1947. olakšavano je bežanje iz logora u inostranstvo. Plaćeni vodiči su dovodili noću grupe Nemaca do granice. Pri tom u nekim logorima nije više bilo noćnih straža, a iz nekih logora u unutrašnjosti deo logoraša je prebačen u logore bliže granici. Pretpostavlja se da je oko 40 000 Švaba na taj način uteklo od nemogućih životnih uslova u zatočeništvu.[49] Iako se bežanija nastavila do kraja 1947., u jesen te godine je postalo jasno da se politika prema nemačkoj manjini menja: nemačka radna snaga je ponovo dobila na ceni, a vlasti su počele pripremu za njeno korišćenje posle raspuštanja logora koje se pripremalo.[50] Počelo se sa vrbovanjem nemačkih radnika za rad na državnim poljoprivrednim dobrima, u rudnicima i fabrikama. Onima koji bi prihvatili obećavani su sloboda, plata i dovoljno hrane – što je bila primamljiva ponuda za one koji nisu imali novca da finansiraju beg, ili koji su bili zatvoreni

[44] *Das Schicksal*, 240., 389., 396., 400., 411., 418., 434., 536., 551.; LW, 162., 283., 331., 345., 403., 425., 501., 540.; WK, 266.; Valentin OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989., 466.

[45] LW, 41., 102., 276.

[46] LW, 270.; WK, 266.

[47] Milovan ĐILAS, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990., 411.

[48] *Slobodna Vojvodina*, 27. 7. 1945.; *Isto*, 27. 12. 1945.

[49] M. PORTMANN, *n. dj.*, 263.-266.; Z. JANJETOVIĆ, *n. dj.*, 278.-280.

[50] Na žalost, o ovome, kao i o mnogim drugim momentima procesa odlučivanja o sudbini jugoslovenskih Nemaca ne znamo gotovo ništa. Zbog toga smo osuđeni da na osnovu svedočanstava preživelih folksdojčera pratimo posledice donetih odluka.

suviše duboko u unutrašnjosti da bi mogli da se lako probiju do granice. Drugim rečima, prihvatali su ljudi koji nisu hteli da pomru od gladi, ali koji nisu mogli da beže.[51]

Pošto su se planovi o iseljavanju folksdojčera izjalovili, pošto je njihova imovina oduzeta i delom podeljena režimu vernim kolonistima a delom iskorišćena kao polazna osnova za izgradnju socijalističke privrede, i jer se broj pripadnika nemačke manjine smanjio na nivo kada ona više nije predstavljala nikakvu opasnost ni za bezbednost zemlje ni komunističkih vlasti, one su u proleće 1948. pristupile raspuštanju logora. Prvo su iz njih otpušteni oni koji su potpisali pristanak na rad na poljoprivrednim dobrima, u rudnicima i fabrikama.[52] Neki folksdojčeri koji su odbijali da potpišu radne ugovore, na to su bili primorani bukvalno pod pretnjom oružja.[53] Neki oslobođeni logoraši su morali da rade bez (obećane) plate, tako da su im se životni uslovi malo razlikovali od onih koje su imali dok su bili u logoru.[54] Neka poljoprivredna dobra su još uvek imala oružane straže.[55] Iz svedočanstava folksdojčera nije jasno da li su one bile postavljene da čuvaju poljoprivredna imanja od eventualne krađe ili da paze na još uvek sumnjive Nemce, ili iz oba razloga. Da ni pretpostavka o nadzoru nad Nemcima nije bez osnova svedoči činjenica da u mnogim slučajevima folksdojčeri nisu smeli da bez posebne dozvole napuštaju mesta u kojima su radili.

Zbog svega ovoga, a posebno zato što im konfiskovana imovina nije vraćena, velika većina folksdojčera je i posle raspuštanja logora živela vrlo bedno. Jedan dokument iz aprila 1949. govori o nedostatku hrane, odeće i smeštaja za folksdojčerske radnike na poljoprivrednom dobru "Novi Beograd". Tu je 59 Nemaca živelo u adaptiranom svinjcu u vrlo nehigijenskim uslovima, a na gotovo svakom krevetu je ležao po neki bolesnik.[56] Slični životni uslovi su vladali i drugde,[57] a na državnom dobru "Belje" su se u to mogli uveriti i Tito i njegovi najbliži saradnici. Po Đilasovom svedočenju, Tito, kome je očito bilo neprijatno, samo je kratko naredio da se Nemcima daju građanska prava kao i drugim građanima.[58]

Zbog ovakvih uslova života i zbog rada koji je prvih godina posle raspuštanja logora u dobroj meri još zadržao neke odlike prinudnog, jasno je što je ogromna većina folksdojčera rešila da se iseli iz Jugoslavije kada joj se uskoro pružila legalna mogućnost za to. Njihov rad će, umesto da doprinosi razvoju

[51] WK, 288.

[52] Anton LEHMANN, *Rudolfsgnad. Chronik einer Deutsch-Banater Militär-Grenzgemeinde*, s.l. 1966., 65.

[53] LW, 74.

[54] LW, 540.

[55] LW, 287.-288.

[56] Muzej istorije Jugoslavije, Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet maršala Jugoslavije – II –3-a-2/19.

[57] LW, 287.-288.

[58] M. ĐILAS, *n. dj.*, 411.

njihovog zavičaja, doprineti zapadnonemačkom "privrednom čudu". Surovim postupkom prema nemačkoj manjini komunistički čelnici su za ratne zločine najvećim delom kaznili potpuno nevine starce, žene i decu, počinivši time veliku nepravdu.[59] Sem toga, takvim postupanjem sa folksdojčerima oni su lišili prvorazredne radne snage zemlju u kojoj kod većine stanovništva radne navike i veštine nisu bile na visokom nivou. Na taj način su uz učinjenu nepravdu zemlji naneli i ekonomsku štetu koju rezultati prinudnog rada folksdojčera nisu mogli ni približno da poprave.

Prinudni rad za vojvođanske Nemce je uveden već prvih dana nove vlasti. On je bio koliko izraz stvarnih potreba za radnom snagom, toliko i svojevrstan vid kažnjavanja nemačke manjine za njeno svrstavanje uz sile Osovine tokom Drugog svetskog rata i za zločine koje je tokom rata počinio deo folksdojčera. Ovo je ostalo da važi tokom celog perioda postojanja logora za Nemce: radna snage je zaista bila potrebna, iako način na koji je ona korišćena nije bio racionalan. Ne samo što su životni uslovi logoraša bili daleko od toga da bi mogli da obezbede održavanje njihove radne sposobnosti, već su nedostajali bilo kakvi podsticaji da se radi bolje. Predugo radno vreme uz male pauze je dalje smanjivalo radni učinak. Ne postoje pouzdani podaci o vrednosti rada koji su logoraši obavljali, ali ne treba isključiti mogućnost da su svojim radom uspevali da privrede tek toliko za održavanje svog bednog načina života u logorima (koji su inkasirali ono što bi logoraši svojim radom zaradili.) Da li onda upotrebu folksdojčerske radne snage od strane novih vlasti treba videti kao čisti sadizam? Smatramo da ne, iako je sadizma sigurno bilo na nižim nivoima, u postupcima nekih stražara i logorskih komandanata. Komunističke vlasti jesu želele da i radom "kazne" folksdojčere, ali su to kombinovale sa stvarno postojećom potrebom za radnom snagom. Čak i kada se politika prema nemačkoj manjini promenila i kada su vlasti pokazale spremnost da počnu da i nju uključuju u jugoslovensko društvo kao što su već učinile sa drugim nacionalnim manjinama, one se nisu odricale korišćenja radne snage folksdojčera – što je dokaz da njihov prinudni rad nije bio samo "kazna" za grehe iz rata. Pri tom je način upotrebe nemačke radne snage bio samo jedna od neracionalnosti novih vlasti.

[59] Komisija za utvrđivanje ratnih zločina je proglasila svega 2 560 folksdojčera (od oko 500 000 koliko ih je bilo u Jugoslaviji pre Drugog svetskog rata) za ratne zločince, a 337 za narodne neprijatelje (M. PORTMANN, *n. dj.*, 247.). Pri nepristrasnim suđenjima verovatno bi se i ovi brojevi smanjili.

Summary

Zoran JANJETOVIĆ

The forced labour of *Volksdeutsche* in Vojvodina, 1944-1950

Forced labour for the Germans of Vojvodina was introduced in the first days after the new government was established. It was an expression of the necessity of making up shortages in the supply of labour as it was also seen as a punishment for the German minority's support for the Axis powers during the Second World War and the participation of some of its members in war crimes. Some people were marched under armed guard to work in forests, fields, vineyards, the clearing of rubble, the construction or repair of buildings, roads, railways, and bridges, while some people were concentrated in special camps from which they were taken to work every day. The organization of work camps overlaps with the period of martial law, while the whole process took shape in stages, in an attempt to concentrate labour supply, preserve German property, open areas for the settlement of colonists and others. Conditions in the camps were inadequate in terms of supporting and maintaining the ability of inmates to perform work, and there was a lack of any motivation to improve them. In the autumn of 1947 it became clear that the policy toward the German minority was changing, and in the spring of 1948 the Communist authorities began to dismantle the camps. Because of these types of conditions and the fact that in the first years following the dismantling of the camps their work in large measure retained the qualities of forced labour, a large majority of *Volksdeutsche* decided to emigrate from Yugoslavia when this became a legal possibility. Their work, instead of contributing to the development of their homeland, contributed to the West German "economic miracle."

Key words: *Volksdeutsche*, Vojvodina, forced labour, camps, 1944-1950

UDK: 322(497.1)"1945/1947"
282(497.1)"1945/1947"
347.93:262.1>(497.5 Osijek)"1945/1947"(094.5)
Izvorni znanstveni članak

Sudski procesi protiv katoličkih svećenika u Osijeku 1945.–1947. godine

Slađana JOSIPOVIĆ
Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, Republika Hrvatska

U radu su prikazani sudski procesi protiv katoličkih svećenika u Osijeku u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Glavna obilježja crkveno-državnih odnosa u vrijeme održavanja ovih procesa opisani su u uvodnom dijelu rada, a dan je i kratak prikaz kaznenog zakonodavstva poslijeratne Jugoslavije, koji je poslužio kao zakonska osnova za obračun režima s političkim neistomišljenicima. U nastavku rada opisano je šest pojedinačnih slučajeva potkrijepljenih dostupnim arhivskim gradivom, od čega osobito zanimljiv izvor predstavljaju autentični sudski spisi.

Ključne riječi: Sudski procesi, katolička crkva, Osijek, 1945.-1947.

Uvod

Posljednje godine Drugoga svjetskog rata i razdoblje koje je uslijedio neposredno nakon njegova završetka obilježeno je velikim brojem sudskih procesa protiv političkih neistomišljenika nove vlasti. S ciljem unutarnje konsolidacije, u prve tri godine komunističkog režima politička je represija dosegla svoj vrhunac, ali je kao jedno od glavnih obilježja sustava ostala prisutna i tijekom stabilnijeg razdoblja.

Radikalizam komunističkih vlasti prema političkim protivnicima, kako onim stvarnim tako i potencijalnim, očitovao se i u beskompromisnom obračunu s pripadnicima Katoličke crkve. Rezultat toga je i velik broj sudskih procesa protiv katoličkih svećenika u Hrvatskoj u razdoblju od 1945. do 1947. godine, ali, općenito gledano, stradanje katoličkog klera pod komunističkim režimom bilo je najintenzivnije upravo u prvim godinama nakon rata.

Iako će središnja tema rada biti sudski procesi, važno je naglasiti da je velik broj katoličkih svećenika i ostalih pripadnika Katoličke crkve u tim godinama stradao na masovnim stratištima na području Hrvatske i Slovenije tijekom rata ili su nakon završetka ratnih zbivanja, bez sudske presude, jednostavno odvedeni iz svojih župnih domova i ubijeni. Međutim, ni oni svećenici koji su dobili priliku da se brane pred sudom i pokušaju dokazati svoju nevinost nisu mogli očekivati pravedno suđenje budući da su poslijeratni sudovi predstav-

ljali produženu ruku Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja je pravosuđe koristila kao iznimno učinkovito sredstvo za rješavanje političkih problema.

Stradanje katoličkih svećenika nakon Drugoga svjetskog rata do sada je rijetko bivalo predmetom podrobnijeg znanstvenog istraživanja. Naravno, treba uzeti u obzir činjenicu da tijekom četrdesetpetogodišnjeg postojanja Jugoslavije društveno-politički uvjeti nisu dopuštali istraživanje ovakvih "osjetljivih" i režimski neprihvatljivih tema, uz iznimku nekolicine autora u emigraciji. No, čak i nakon raspada Jugoslavije i uspostave samostalne Republike Hrvatske, povjesničari su navedenu problematiku i dalje prilično zanemarivali pa se najveće zanimanje za ovu tematiku uglavnom zadržalo među pripadnicima Katoličke crkve, koji su poticaje za daljnje istraživanje nalazili i u vlastitim zatvorskim iskustvima u razdoblju komunističkog režima.

Do sada je, u zemlji i inozemstvu, objavljeno nekoliko popisa ratnih i poratnih žrtava pripadnika Katoličke crkve u Hrvatskoj. Među prve takve popise ubraja se i onaj Ive Omrčanina objavljen na njemačkom jeziku 1959. godine, u kojem autor navodi brojku od 327 ubijenih svećenika i redovnika od strane komunista.[1] Slične podatke, točnije 320 odnosno 330 ubijenih svećenika i redovnika, donose fra Lucijan Kordić i Ante Beljo, dok se prema popisu Vinka Nikolića, objavljenom u knjizi *Bleiburg: Uzroci i posljedice*, taj broj penje na 384.[2]

Među radovima objavljenim nakon osamostaljenja Republike Hrvatske potrebno je prije svega istaknuti djela Stjepana Kožula[3] – *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, u kojoj autor donosi podatke o stradalim i zatvorenim svećenicima Zagrebačke nadbiskupije u razdoblju od 1935. do 1949. godine, zatim njegovo drugo i dopunjeno izdanje *Martirologij Crkve zagrebačke* objavljeno 1998. godine te, posljednje u nizu, *Deset godina nakon Martirologija Crkve zagrebačke (1998.-2008.)*, objavljeno također u Zagrebu 2008. godine. Svaka od ovih knjiga predstavlja nezaobilazan izvor u proučavanju hrvatskog žrtvoslovlja 20. stoljeća.

Nadalje je potrebno spomenuti i knjigu *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata* don Ante Bakovića. U ovom iznimno opsežnom djelu autor u sedam skupina (biskupi, svećenici, svećenici-tifusari, bogoslovi, sjemeništarci, braća laici i časne sestre) iznosi broj od 663 pripadnika Katoličke crkve koji su tijekom 20. stoljeća stradali na različite načine – ubijeni na masovnim stratištima, osuđeni na smrt i smaknuti, poginuli, otrovani, nestali, umrli u zatvoru ili neposredno nakon njega od posljedica zlostavljanja ili bolesti.[4]

---

[1] Ivo OMRČANIN, *Kroatische Priester ermordet von Tschetniken und Komunisten*, München 1959.

[2] Lucijan KORDIĆ, *Mučeništvo crkve u Hrvata*, Chicago 1980.; Ante BELJO, *Yu-genocid*, Zagreb–Toronto 1990.; Vinko NIKOLIĆ, *Bleiburg: Uzroci i posljedice*, München–Barcelona 1988.

[3] Stjepan KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb 1992.; *Martirologij Crkve zagrebačke*, Zagreb 1998.; *Deset godina nakon Martirologija Crkve zagrebačke (1998.-2008.)*, Zagreb 2008.

[4] Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata*, Zagreb 2007.

Za ovaj je rad od posebnog značaja knjiga Antuna Jarma *Pribrojeni zboru mučenika*. U njoj autor donosi podatke o 38 svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije (što je činilo 20% ukupnog broja dijecezanskih svećenika, op. a.) koji su na različite načine bili proganjani, zlostavljani i ubijeni pri kraju i neposredno nakon rata (1945.–1947.).[5] Podaci o smrtno stradalim svećenicima i bogoslovima Đakovačke i Srijemske biskupije mogu se pronaći i u spomenutom Bakovićevu *Martirologiju*, u kojem se navode imena njih 30.[6]

Unatoč činjenici da se konačan broj žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća među katoličkim klerom u Hrvatskoj nikada neće moći točno utvrditi, približnu spoznaju o razmjerima stradavanja Crkve u ovom razdoblju mogu nam dati detaljniji prikazi pojedinih nadbiskupija, biskupija i redovničkih zajednica. S tom bi namjerom i ovaj rad, ograničen na područje Osijeka, trebao poslužiti kao skroman doprinos daljnjem istraživanju ove problematike i rasvjetljavanju nekih manje poznatih slučajeva. S tim u vezi potrebno je, prije svega, pobliže opisati osobitosti kaznenog zakonodavstva poslijeratnog razdoblja, o čemu govori iduće poglavlje.

Kazneno zakonodavstvo poslijeratne Jugoslavije

Jedan od prvih zakona donesenih u Hrvatskoj tijekom 1945. godine, na čijoj je osnovi započeo kazneni progon političkih neistomišljenika, bio je *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* donesena na sjednici Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) 24. travnja 1945. godine. Prema njoj, kaznenim djelima smatrala su se "sva, djela kojima se vrijeđala i vrijeđa čast naroda, ili su uperena protiv osnovnih interesa naroda i tekovina, na kojima se izgrađuje Demokratska Federativna Jugoslavija". Na osnovi te odluke u sjedištima okruga uspostavljeni se specijalni Sudovi za zaštitu nacionalne časti, koji nisu bili nadležni za djela ratnog zločina i izdaje, ali su njihove presude bile konačne i pravomoćne. U nadležnosti ovih sudova bila su, u prvom redu, kaznena djela političke, propagandne, kulturne, umjetničke, privredne, administrativne i druge suradnje s okupatorom i domaćim izdajicama. Moguće kazne za navedena djela bile su gubitak nacionalne časti (isključenje iz javnog života, gubitak prava na javne funkcije i gubitak svih građanskih prava), prisilni rad, djelomična ili potpuna konfiskacija imovine i izgon. U svibnju 1945. godine Ministarstvo pravosuđa izdalo je *Uputstvo za provedbu Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj*, u kojoj se detaljnije opisuje koja kaznena djela potpadaju pod nadležnost Sudova za zaštitu nacionalne časti. Tako u *Uputstvu* stoji da kaznena djela navedena u *Odluci* nisu konačna, "pak se ne isključuje postojanje i drugih djela

[5] Antun JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, Đakovo 2007.

[6] Za razliku od Jarma, Baković u svoj popis osim svećenika ubraja i bogoslove te isključivo one koji su smrtno stradali. Njih 29 stradali su tijekom Drugoga svjetskog rata i u razdoblju komunističke Jugoslavije, a jedan tijekom Domovinskog rata – tovarnički župnik Ivan Burik.

tu nenabrojenih, a koja bi u pojedinim slučajevima imala obilježja krivičnih djela". Nadalje se ističe da kazna gubitka nacionalne časti predstavlja glavnu kaznu i može se izreći samostalno, pri čemu se treba odrediti trajanje te kazne. Konfiskacija imovine izriče se onima koji su imovinu stekli tijekom rata na nečastan način (ratni bogataši, špekulanti, dobavljači okupatorske vojske i sl.) te onima kojima su imovinske prilike omogućile njihov nečastan rad, dok se kazna izgona izriče ako sud utvrdi da bi osuđenikov ostanak u mjestu boravka bio štetan po javne interese.[7]

Sukladno članu 7. *Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* da se sudovi osnivaju u sjedištu okruga, osnovan je i Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica sa sjedištem u Osijeku. Malobrojno i nepotpuno arhivsko gradivo ovoga suda čuva se u Državnom arhivu u Osijeku u sedam arhivskih kutija. Prema sudskom upisniku, od prvog upisa 13. lipnja do posljednjeg upisa 13. kolovoza 1945. godine zaprimljeno je čak 226 optužnica. Podaci o djelovanju Suda za zaštitu nacionalne časti u Osijeku nalaze se i u izvještaju Ministarstva pravosuđa o radu Sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj od 18. rujna 1945. godine, u kojem stoji da je sud u Osijeku izrekao 196 presuda. Iako ni ovi podaci nisu konačni, odnosno, kako se navodi u izvještaju, nedostaje oko 20% ukupne sudske dokumentacije za područje Federalne Hrvatske, izvještaj je zanimljiv jer daje podrobniju analizu izrečenih presuda. Tako je sud u Osijeku imao najveći broj osuđujućih presuda, njih 194 od 196, što je činilo 20,95% svih presuda na teritoriju Federalne Hrvatske, a prema nacionalnoj pripadnosti njih 186 bili su Hrvati, dok je 10 osuđenika bilo srpske nacionalnosti.[8]

Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj prestala je vrijediti 25. kolovoza 1945. godine, kada je donesen *Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države,* čija je konačna kodifikacija uslijedila tek u veljači 1951. godine. U skladu s tim, nadležnost Sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj prebačena je na okružne narodne sudove. Donošenjem novog kaznenog zakonika došlo je i do prijelaza s vojnog na redovno sudstvo, nakon čega se vojni sudovi ograničavaju na vojne osobe i ratne zarobljenike. Do tada su naime, na temelju *Uredbe o vojnim sudovima* donesene 24. svibnja

[7] Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 63.; Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine", *Časopis za suvremenu povijest* (*ČSP*), Zagreb 1992., br. 1, 64.; Stjepan SRŠAN, "Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek-Virovitica 1945. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (Osijek), 2005., br. 8, 263.-264., 285.-286.; "Uputstvo za provedbu Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj Ministarstva pravosuđa Narodne vlade Hrvatske", *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, Slavonski Brod 2006., 157.-158.

[8] S. SRŠAN, "Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek-Virovitica 1945. godine ", 265.; "Ministarstvo pravosuđa FD Hrvatske, Zagreb izvješćuje javnog tužitelja Hrvatske, Zagreb o radu Sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj", *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 429.-431., 434.

1944. godine, za sva važnija kaznena djela bili nadležni vojni sudovi, bez obzira na to je li počinitelj bio vojna osoba ili ne.[9]

Glavno obilježje svih spomenutih sudova i zakona, odnosno cjelokupne zakonodavne djelatnosti u Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj, bila je njihova ovisnost o državnoj politici koja je na taj način nastojala spriječiti i kazniti sve radnje čiji je cilj bio ugrožavanje ili rušenje postojećeg političkog sustava. Naglašen politički karakter jugoslavenskog zakonodavstva rezultirao je uspostavom pravnog sustava u kojem je provođenje državne politike bilo daleko ispred pravne sigurnosti građana. U skladu s tim nerijetke su bile pojave kršenja osnovnih građanskih i ljudskih prava te nepoštivanja ljudskog dostojanstva u obliku primjene nedopuštenih metoda psihičkog i fizičkog zlostavljanja s ciljem iznuđivanja priznanja. U kaznenom postupku prednost je dana što bržem izricanju presude, što je uglavnom išlo na štetu okrivljenika i njegove obrane. Učinkovitiji obračun s političkim protivnicima omogućila je i nedovoljna preciznost i nepotpunost zakonskih odredbi o kaznenim djelima, što je omogućavalo dodatnu širinu u njihovu tumačenju i praktičnoj primjeni. Osim toga, većina poslijeratnih zakona poslužila je i kao osnova za preuzimanje velikog dijela bankovnog i industrijskog kapitala od strane države. Tako su u prvim godinama komunističkog režima pokrenuti brojni kazneni postupci protiv novčarskih zavoda, poduzeća, kinematografa, tiskara i sl., čiji je konačni rezultat bila konfiskacija njihove cjelokupne imovine. Jedan od najočitijih pokazatelja ove sudske prakse podatak je o 117 industrijskih postrojenja i 189 posjeda i drugih nekretnina konfisciranih u Federalnoj Hrvatskoj presudama Sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u samo četiri mjeseca njihova postojanja.[10]

Sudski procesi protiv katoličkih svećenika u Osijeku 1945.–1947. godine

U skladu sa zakonodavnom praksom opisanom u prethodnom poglavlju održana su i suđenja katoličkim svećenicima na sudovima u Osijeku u razdoblju od 1945. do 1947. godine. Prema dostupnim podacima pronađenim u arhivskom gradivu Državnog arhiva u Osijeku, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu te Biskupskog arhiva u Đakovu, u tom je razdoblju na osječkim sudovima osuđeno šest katoličkih svećenika. Njihova sudbina i okolnosti suđenja bili su uskoj vezi s poslijeratnom državnom politikom prema Katoličkoj crkvi u cjelini, što će rezultirati dugogodišnjim sukobima na crkveno-državnoj razini, čiji će intenzitet dijelom oslabjeti tek sredinom 60-ih godina.

Uzroke crkveno-državnog sukoba ponajprije treba tražiti u nepremostivim ideološkim razilaženjima između Katoličke crkve i KPJ, odnosno dvaju

[9] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 62.-64.

[10] N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945.-1948.", *ČSP*, br. 1, 1993., 2., 5.-7.; N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Pravno utemeljenje državno-centralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine", 52., 56., 65., 70.

ideološki različitih shvaćanja svijeta: religijskog i ateističkog. Tumačenjem religije kao glavnog ideološkog oruđa eksploatatora u borbi protiv potlačenih masa i protiv oslobođenja čovjeka, komunisti su nastojali religiju učiniti privatnom stvari svakog pojedinca. Za KPJ su religija i vjerske zajednice predstavljale ostatke starog društvenog poretka koji nastoje onemogućiti širenje komunizma, a vjerske razlike, kao i one nacionalne, prema njihovu tumačenju, mogu dovesti jedino do novih nacionalno-vjerskih sukoba. Osim toga, religija je za komunističku ideologiju predstavljala "laž, magičnu pseudonauku, transcedentnu metafiziku, koja sobom nosi kompletno pogrešnu moralnost". Umjesto tog lažnog, neznanstvenog pogleda na svijet, komunisti su nastojali promovirati novi sustav vrijednosti koji se temeljio na kreativnosti, humanosti, proleterskom internacionalizmu, socijalističkom patriotizmu i ljubavi prema radu.[11]

S druge strane, ni Katolička se crkva nije mogla pomiriti s činjenicom da je na vlasti politički sustav koji počiva na programatskim načelima komunističke, samim time i ateističke ideologije i koji je svoj veliki uzor imao u komunističkom režimu u SSSR-u, gdje je obračun s vjerskim zajednicama od prvog dana bio nemilosrdan. Stav Katoličke crkve prema komunizmu kao društveno-političkom uređenju prvi je put javno iznesen u poslanicama pape Pia XI. *Quadragesimo anno* (1931.) i *Divini Redemptoris* (1937.). U prvoj poslanici Pio XI. zaključuje kako "nitko ne može biti čestiti katolik i pravi socijalista", dok u potonjoj ističe da je komunizam zlo i da mu nikakvu pomoć ne smije pružiti onaj koji je pozvan da brani kršćanstvo i građanski poredak. Vodeći se ovom poslanicom, stav većine katoličkih biskupa u Hrvatskoj prema partizanskom pokretu, započetom i organiziranom od strane KPJ, bio je izrazito negativan.[12]

Osim nastojanja da se učvrsti kao jedini ideološki autoritet, KPJ je imao zadatak da i na političkom polju osigura apsolutnu koncentraciju vlasti u svojim rukama, opravdavajući to zaštitom tekovina oslobodilačkog rata, revolucije i izgradnje socijalizma.[13] Postojanje bilo kakve oporbe bilo je u potpunosti onemogućeno strogim partijskim nadzorom i brojnim zakonskim zabranama. Međutim, vrlo se brzo ispostavilo da je Katolička crkva, kao jedina institucija koja je djelovala nezavisno, odvojena od države, vrlo pogodno mjesto za okupljanje alternativnih političkih struja, a s vremenom je, kao simbol otpora komunističkom režimu, postala utočište i onima koji je do tada nisu religiozno doživljavali. U strogo centraliziranom, jednopartijskom sustavu Katolička je crkva bila jedina vjerska zajednica koja je javno i učestalo iznosila svoja neslaganja s politikom i naravi novoga režima, što je otežavalo održavanje potpune

[11] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 98.-99.; Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945.-1970*., Beograd, 108.,116.

[12] Miroslav AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966*., Rijeka 2004., 8.; Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 98.; Boris VUČKOVIĆ, Srđan VRCAN, *Raspeto katoličanstvo*, Zagreb 1980., 27.

[13] N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine", 49.

komunističke dominacije u društvu. Suočene s mogućnošću stvaranja opozicije u okrilju Katoličke crkve, komunističke su vlasti raznim metodama nastojale staviti Crkvu na margine društvenih zbivanja i umanjiti njen utjecaj u društvu. Najčešći oblik pokušaja diskreditiranja Katoličke crkve u međunarodnoj i domaćoj javnosti bio je povezivanje s ustaškim režimom u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske (NDH) od 1941. do 1945. godine. Prema stavu vlasti, cijela se Katolička crkva u razdoblju rata kompromitirala stavivši se izravno ili neizravno u službu okupatora, čime se dokazala kao protunarodna i protudržavna organizacija, a svojom potporom vlastima NDH režim je u narodu dobio legitimitet kakav, uz pomoć nacizma i fašizma, nikada ne bi osvojio. Cilj tih optužbi bio je potpuna kompromitacija ne samo pojedinih svećenika, nego cijele Katoličke crkve kao institucije i suzbijanje "hrvatskog nacionalizma" koji je, prema komunističkom tumačenju, najveće poticaje dobivao upravo iz vrha katoličke hijerarhije. Tako je nespremnost Katoličke crkve u Hrvatskoj da se podvrgne komunističkom diktatu bila izravan povod za nemilosrdan obračun s Crkvom, koji je bio obilježen optužbama za suradnju s okupatorom, neprijateljsku promidžbu, sabotažu, podupiranje križarskog pokreta[14], pa čak i sudjelovanje u istom.[15]

Navedene inkriminacije bile su osnova i optužnicama protiv šestorice katoličkih svećenika na sudovima u Osijeku. Od šest u nastavku opisanih slučajeva, dva sudska procesa održana su pred sudom Vojne oblasti za Slavoniju, tri na Okružnom sudu u Osijeku, dok se u slučaju svećenika Petra Fischera, zbog nedostatka sudskih spisa, ne može sa sigurnošću utvrditi nadležna sudska instanca. Slučajevi su prikazani kronološkim slijedom, točnije po datumu izricanja presude, od kojih je prva izrečena 1. srpnja 1945., a posljednja 30. svibnja 1947. godine.

Josip Astaloš

Josip Astaloš rođen je u Osijeku 1897. godine. Nakon zaređenja u Đakovu 1921. godine, obnašao je službu upravitelja župe u Trnavi, Podravskim Podgajcima i Punitovcima. U vrijeme Drugoga svjetskog rata, točnije od 1937. do 1942. godine, bio je župnik u Dalju, a nakon toga u župi Osijek III–osječki Donji grad, gdje je i dočekao kraj rata.[16]

[14] Ostaci oružanih snaga NDH koji su se zadržali u zemlji nakon uspostave komunističkog režima 1945. ili su se naknadno ilegalno ubacili u zemlju. Osnova njihova programa bio je protukomunizam, protujugoslavenstvo i samostalna država Hrvatska. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, 128.

[15] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoi komunistički režim*, 8.; Viktor NOVAK, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 807.; N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Vrijeme političke represije…", 12.; Z. RADELIĆ, *Križari. Gerila u Hrvatskoj 1945.-1950*., Zagreb 2002., 129.-130.; Marijan JURČEVIĆ, "Crkva u razdoblju komunističke vladavine – Iskustva koja mogu biti korisna u novim prilikama", *Riječki teološki časopis* (Rijeka), br. 1, 1998., 19.

[16] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 15.; A. JARM, "Stradanja svećenika

Odmah po ulasku partizanskih snaga Astaloš je uhićen i izveden pred Vojni sud u Osijeku. Kako je suđenje Astalošu bilo među prvim suđenjima jednom katoličkom svećeniku, komunističkim je vlastima bilo iznimno važno da se suđenjem ostavi što jači dojam i pošalje poruka svima onima koji su se protivili novom političkom poretku. Tako se u izvještaju Okružnog komiteta KPH Osijek o političkom stanju u osječkom okrugu, upućenom 29. svibnja 1945. godine Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, ističe: "Pripremamo nekoliko javnih sudjenja, gdje ćemo nekoliko gadova i javno likvidirati. Medju tima u Dalju, mislimo javno osuditi popa Astaloša poznatog krvnika, koji se nalazi kod nas u zatvoru."[17]

Dana 1. srpnja 1945. godine Vojni sud u Osijeku osudio je Astaloša na smrt vješanjem s obrazloženjem: "Bio je član ustaškog pokreta još za vrijeme bivše Jugoslavije, ilegalno djelovao, rasturao ilegalnu ustašku štampu i odgajao omladinu u ustaškom duhu. Pri kapitulaciji bivše Jugoslavije sudjelovao je u razoružavanju jugoslavenske vojske i organizirao u Dalju ustašku vlast. Kao ustaški povjerenik i načelnik općine u Dalju progonio je Srbe i vršio prisilna prekrštavanja, davao naređenja za hapšenje, batinjanje i ubijanje srpskog stanovništva. Osim toga Srbe je masovno iseljavao u Srbiju. Aktivno je radio na okupljanju i mobilizaciji hrvatskog stanovništva u ustaški pokret i ustašku svojsku."[18] U optužnom postupku protiv Astaloša sud je uzeo u obzir i izjavu stanovnika sela Erduta i Dalja o prisilnom pokatoličenju srpskog stanovništva u kojem je sudjelovao i svećenik Astaloš te izjavu četvorice službenika općinske uprave u Dalju koje je Astaloš otpustio zbog toga što su bili Srbi.[19] S druge strane, u obranu Astaloša stala je skupina mještana iz Punitovaca, njegove bivše župe i pripadajućih filijala, koja je 6. srpnja 1945. uputila sudu u Osijeku peticiju za obnovu procesa i ublaženje smrtne kazne. U peticiji se navodi i niz konkretnih slučajeva u kojima je Astaloš u vrijeme rata od ustaša i Nijemaca zaštitio i spasio mnoge ljude, od kojih su neki bili i pripadnici partizanskog pokreta. No, za razliku od svjedočenja i izjava koji su optuživali Astaloša, sud u Osijeku nije uvažio ovu molbu.[20]

Nakon izricanja presude od strane Vojnog suda u Osijeku Astaloš je prebačen u svoju bivšu župu Dalj, gdje se trebalo održati javno, narodno suđenje. Suđenje je organizirano na mjesnom nogometnom igralištu i prisustvovao mu

Đakovačke i Srijemske biskupije u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata", *Đakovački glasnik* (Đakovo), 8. veljače 2004., 20.

[17] "Okružni komitet KP Hrvatske Osijek izvješćuje Oblasni komitet KP Hrvatske za Slavoniju, Osijek o političkom stanju u Okrugu Osijek", *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 192.

[18] Hrvatski državni arhiv (HDA), Komisija za odnose s vjerskim zajednicama (KOVZ), kut. 341, Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. god.

[19] *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946., 60.-61., 134.-135.

[20] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 17.; A. JARM, "Stradanja svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata", 20.

je velik broj stanovnika Dalja, ali i susjednih sela Erduta, Aljmaša, Bijelog Brda i Sarvaša, uglavnom srpske nacionalnosti. Astaloš je izvrgnut javnom ruglu i zlostavljanju, a tzv. narodni tužitelj Mirko Bošković izjavio je: "Smatram da se (Astaloša, op. a.) mora kazniti najstrože, tim više što je svećenik, a bio je svjestan da to ne smije činiti. On je nastojao zavaditi hrvatski i srpski narod. Mi znamo jedno, da je srpski i hrvatski narod u Dalju živio u bratstvu i jedinstvu, ali znamo još jedno, da je krivnjom Astaloša ovo bratstvo i jedinstvo uništeno."[21] Sve optužbe koje su izrekli narodni tužitelj i prisutni na suđenju Astaloš je odbacivao, ističući da mu je savjest čista.

Nakon održanog javnog suđenja u Dalju, Okružni komitet KPH Osijek u svom novom izvještaju o političkom stanju na terenu, upućenom 5. srpnja 1945. godine Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, osvrće se na suđenje riječima: "Da bi popravili političko stanje u planu smo imali: prirediti javno sudjenje popa Astaloša u Dalju. Sudjenje je obavljeno i imalo je prilično efekta."[22] Suđenje Astalošu spominje se i pet dana poslije u izvještaju javnog tužitelja Okruga Osijek upućenom javnom tužitelju Federalne Hrvatske, u kojem stoji: "U vezi sa zahtevima naroda za kažnjavanje ratnih zločinaca Vojni sud je u Dalju održao javno sudjenje petorici okrivljenika medju kojima je bio i zloglasni katolički svećenik Astaloš. Sam proces je bio sasvim dobro pripremljen i organiziran tako da je ostavio najbolji utisak. Pop Astaloš i jedan ustaški tabornik osudjeni su na smrt."[23]

Smrtna kazna vješanjem izvršena je javno u Dalju, 5. kolovoza 1945. godine. Tijelo je bačeno u kanal pokraj groblja, odakle je ubrzo nestalo te se pretpostavlja da ga je njegova rodbina potajice prenijela i pokopala u Osijeku.[24]

O Astalošu i njegovoj sudbini postoje i svjedočanstva nekolicine svećenika koji su bili svjedoci događanja u Drugome svjetskom ratu i poslije na području Đakovačke i Srijemske biskupije. Tako Stjepan Lovrić, kasniji daljski župnik, opovrgava optužbe o Astalošu kao inicijatoru rušenja pravoslavne crkve u Dalju: "Crkva i danas stoji. On je, naprotiv, crkvu spasio od rušenja. Poznavao sam dosta Srba koji su ga cijenili, znajući za sva njegova zauzimanja za Dalj i Daljčane (pravoslavce), a osobito što im je sačuvao crkvu. Crkvu su kanili srušiti Nijemci, njemačka fašistička vojska." U nastavku Lovrić ističe da je Astaloš osuđen na temelju lažnih svjedočanstava te dodaje: "On je za vrijeme ustaštva spašavao Srbe. Kao svećenik i čovjek bio je vrlo dobar, ali nagao! Pazite: dobar,

[21] *Glas Slavonije* (Osijek), 3. srpnja 1945., 3.

[22] "Okružni komitet KP Hrvatske Osijek izvješćuje Oblasni komitet KP Hrvatske za Slavoniju, Osijek o političkom stanju u Okrugu Osijek", *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*„ 235.

[23] "Javni tužitelj Okruga Osijek izvješćuje javnog tužitelja FD Hrvatske, Zagreb o radu Javnog tužiteljstva Okruga Osijek", *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, 265.

[24] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 17.; A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici crkveu Hrvata*, 22.

a nagao! Njegova glavna 'krivica' je bila što je u vrijeme NDH bio i župnik i (tabornika) načelnik općine Dalj. Dakle, u ustaškoj vlasti."[25]

Kako je suđenje Astalošu pratila velika protucrkvena propaganda u novinama i na radiju, u *Glasu Slavonije* može se pronaći nekoliko članaka koji su pratili sudbinu daljskog župnika Josipa Astaloša od njegova uhićenja do izvršenja smrtne kazne: *Vuk dlaku mijenja* od 24. lipnja 1945., *Suđenje razbijačima bratstva i jedinstva naših naroda* od 3. srpnja 1945. i *Vješanje zločinca Astaloša u Dalju* od 7. kolovoza 1945. godine.

Jakob Šeb

Jakob Šeb rođen je 1895. godine u Svetoj Heleni. Školovao se u Srijemskoj Mitrovici, Osijeku i Đakovu, gdje je i zaređen za svećenika 1919. godine. Obnašao je službu kapelana u župama Punitovci, Dalj i Srijemska Mitrovica, profesora vjeronauka u Srijemskoj Mitrovici i Osijeku, a 1941. godine postavljen je za ravnatelja Muške realne gimnazije u Osijeku.[26]

Pojedinosti samog suđenja Jakobu Šebu nisu poznate jer u sudskim spisima Državnog arhiva u Osijeku o njemu nema pisanih tragova, te jedine podatke pronalazimo u spisu iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu – *Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. god*. U njemu stoji da je Vojni sud u Osijeku 13. srpnja 1945. godine osudio Jakoba Šeba na kaznu smrti strijeljanjem i na trajan gubitak političkih i građanskih prava. Dana 28. kolovoza 1945. godine Viši vojni sud preinačio je smrtnu kaznu na kaznu od 20 godina lišavanja slobode s prisilnim radom te na 10 godina gubitka političkih i građanskih prava. U nastavku slijedi obrazloženje kazne: "Odmah po okupaciji naše zemlje Šeb je pristupio ustaškom pokretu i položio zakletvu. Tokom svibnja 1941. godine izvršio je zakletvu prvih ustaša pripremne Štirove bojne. Dana 10. travnja 1941. godine bio je imenovan za ustaškog povjerenika na osječkoj gimnaziji. Prilikom svojih propagandnih istupa u školi i izvan nje, slavio je i veličao zločinca Pavelića i ustašku NDH, a okupatore nazivao 'obnoviteljima Evrope'. Koristio je svaku priliku da kleveće NOP. Kao ustaški povjerenik i upravitelj muške realne gimnazije u Osijeku prijavio je ustaškim vlastima profesora Sekereš Stjepana, da se sa još nekoliko đaka sprema u partizane. Za đake, za koje je doznao da se pozitivno odnose prema NOP-u tražio je isključenje iz svih škola u tzv. NDH."[27]

[25] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 17.

[26] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 87.

[27] HDA, KOVZ, kut. 341, Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. god.

Nakon što mu je u kolovozu 1945. godine kazna smanjena na 15 godina, Šeb je ostao u kazneno-popravnom domu Stara Gradiška do početka 1951. godine, kada je po rješenju Ministarstva unutrašnjih poslova pušten na uvjetnu slobodu. Kao mjesto prebivališta Šebu je određen Osijek, uz mogućnost promjene prebivališta uz prethodno odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova. Na kraju rješenja navodi se: "Ako uvjetno otpušteni do kraja provede vrijeme za koje je uvjetno pušten ne dajući povoda za opozivanje uvjetnog otpusta, smatrat će se da je kazna izvršena. U slučaju opozivanja, vrijeme provedeno na uvjetnom otpustu ne uračunava se u izvršenje kazne."[28]

Nedugo nakon Šebova izlaska iz zatvora, đakovački biskup Antun Akšamović nadležnim je organima uputio molbu za promjenu njegova mjesta prebivališta iz Osijeka u Đakovo. Kao razloge navodi činjenicu da Šeb u Osijeku nema gdje boraviti niti ima sredstava kojima bi se uzdržavao, a da bi u Đakovu imao osiguran stan i službu koja bi u potpunosti odgovarala njegovim fizičkim i umnim sposobnostima. Nije poznat konačan ishod ove molbe, no prema posljednjoj Akšamovićevoj rečenici moglo bi se zaključiti da je odgovor najvjerojatnije bio pozitivan: "Potpisani je dobio vijest od g. Ministra unutrašnjih poslova u Zagrebu, da je posve saglasan time, da Šeb Jakob dobije stalni boravak u Djakovu. Tu vijest sam primio po narodnom poslaniku koji je ovih dana bio kod mene."[29]

Petar Fischer

Petar Fischer rodio se 1912. godine u Čalmi (Srijem). Osnovnu je školu završio u Kukujevcima, a osam razreda gimnazije u Vinkovcima. U razdoblju od 1932. do 1937. godine studirao je teologiju u Đakovu, gdje ga je 1937. godine biskup Antun Akšamović zaredio za svećenika. Prva mu je služba, kapelanska, bila u Cerni, a zatim u Županji. Od 1938. do 1943. godine upravitelj je župe u Surčinu, nakon čega dolazi u Dalj za upravitelja župe, gdje je dočekao kraj rata i uspostavu komunističke vlasti.[30]

Kako je bio njemačkog podrijetla, Fischer se našao u nemilosti novih vlasti koje su provodile sustavnu represiju protiv pripadnika austrijske i njemačke manjine – folksdojčera – smatrajući ih, gotovo bez iznimke, državnim neprijateljima koji su u prethodnom režimu, nastalom po uzoru na nacističku Njemačku, bili povlaštena skupina i surađivali s okupacijskim vlastima.

Petar Fischer uhićen je 6. srpnja 1945. u Dalju, kada je zajedno s njime uhićeno još 74 mještana njemačkog podrijetla, mahom žena, djece i staraca, budući da se velik dio njihovih sumještana iselio tijekom listopada 1944. godine. Nakon što su cijeli dan i cijelu noć proveli na trgu, ukrcali su ih u stočne

[28] Biskupski arhiv Đakovo (BAĐ), fond Biskupske kancelarije (BK), 370/1951. (15. siječnja 1951.).

[29] BAĐ, BK, 370/1951. (10. veljače 1951.).

[30] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 23.

vagone i odvezli u Osijek, odakle su pješice upućeni u logor Josipovac. No, po dolasku u Josipovac zatekli su prazan logor, koji je bio premješten u Valpovo, te je Fischer zajedno sa sumještanima upućen u Radni logor Valpovo. Na putu su im se priključile još neke skupine folksdojčera te ih je po dolasku u Valpovo bilo oko 3 000.[31] Prema planu državnih vlasti o protjerivanju, svi folksdojčeri iz valpovačkog, kao i ostalih logora, trebali su u dogledno vrijeme biti iseljeni na područje Austrije i Njemačke.

Nakon nešto više od dva tjedna provedenih u Valpovu, 22. srpnja 1945. godine Fischer je zajedno s ostalim zatvorenicima (njih oko 1 800) ukrcan i upućen prema Austriji i Njemačkoj. Dva dana poslije, 24. srpnja, transport u kojem se nalazio Fischer stigao je u Ljubljanu, no britanske okupacijske vlasti nisu dopustile ulazak u Austriju te je transport vraćen natrag u Jugoslaviju. Nakon nekoliko dana putovanja po velikoj vrućini, u zatvorenim i zaključanim vagonima, transport se zaustavio u Velikoj Pisanici kod Bjelovara.[32]

Tijekom boravka u Velikoj Pisanici, zahvaljujući intervenciji Biskupskog ordinarijata i žitelja Dalja, stigla je naredba da se župnika Fischera, kao asimiliranog Hrvata, pusti na slobodu. Dana 3. kolovoza 1945. godine Fischer je vraćen u Osijek te mu je naređeno da se odmah po dolasku mora prijaviti Oblasnom NOO-u, što je i učinio već idućega dana kada je, prilikom prijave, ponovno uhićen. Uhićenje je uslijedilo na temelju nove optužbe od strane daljskog učitelja Branka Zadrovića, koji je Fischera optužio "da je častio ust. dužnosnike, koji su došli u Dalj da apse Srbe. On da je za sve to znao i nije upozorio narod da se skloni, pa stoga smatraju njega krivim za ta apšenja. Nadalje mu se inkriminira, da je bio u Kulturbundu, da su mu roditelji gorljivi Nijemci, koji su otišli u Njemačku, a on da je to mogao spriječiti; da mu je brat bio kuhar u jednoj 'SS' jedinici i t.d."[33]

Nakon uhićenja u Osijeku, Fischer je stavljen pred sud koji je ocijenio da je „opasni fašist" i odredio njegovo upućivanje u kaznionicu Stara Gradiška. „Međutim, moj stražar nije dobro pazio kud me mora voditi pa me naprosto odvede natrag u Valpovo, jer je znao da sam iz valpovačkog logora."[34] Tako je

[31] P. FISCHER, *Meine Erlebnisse in den Umsturztagen 1944.-45.*, Linz, Lager 65, 23. 5. 1958.; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, 536.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito - Regime in der Zeit von 1944-1948*, München/Sindelfingen 1993., 769.; Vladimir GEIGER, *Radni logor Valpovo 1945.-1946. Dokumenti*, Osijek 1999., 378., 380.

[32] *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, 536.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito - Regime in der Zeit von 1944-1948*, 768.; V. GEIGER, *Radni logor Valpovo 1945.-1946. Dokumenti*, 378.

[33] BAĐ, BK, 1079/45, 22/1945. (4. kolovoza 1945.).

[34] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 24.; A. JARM, "Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata", *Da se ne zaboravi*, Zbornik radova Drugog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, (ur. Zvonimir Šeparović), Zagreb 2002., 85.

Petar Fischer nakon nekoliko sati slobode drugi put završio u Radnom logoru Valpovo.

Kada se ispostavilo da je Petar Fischer zabunom ponovno doveden u logor Valpovo, stigla je naredba da ga se prebaci u zatvor u Staru Gradišku. Budući da je intervencijom Biskupskog ordinarijata dokazano da je Fischer asimilirani Hrvat, određeno je da za njega više nema mjesta u logoru za folksdojčere, nego da kaznu treba izdržavati u Staroj Gradiški.[35]

Odlučan da pod svaku cijenu izbjegne odlazak u Gradišku, Fischer se odlučuje na bijeg iz logora, što mu je i uspjelo u studenome 1945. godine. Uz pomoć brojnih suradnika i lažnih dokumenata Fischer je u siječnju 1946. godine uspio prijeći austrijsku granicu i doći u Linz, gdje je nastavio obavljati svećeničku službu.

Unatoč velikoj nesreći koja ga je snašla po završetku Drugoga svjetskog rata, Petar Fischer doživio je duboku starost i bio najstariji živući svećenik Đakovačke (Bosanske) i Srijemske biskupije. Preminuo je u Linzu 23. rujna 2007. godine u 96. godini života.[36]

Josip Šeper

Josip Šeper rodio se 1889. godine u Unterwarthu (Gradišće, Austrija). Školovao se u Osijeku, Tata-Tóvárosu u Mađarskoj, Bratislavi i Đakovu, gdje je 1914. godine i zaređen. Od 1919. do 1925. godine obnašao je dužnost kapelana (Inđija, Nuštar) i vjeroučitelja u osječkim školama. Nakon toga postaje župnik u župi Osijek III (Donji grad), a od 1942. godine obnaša dužnosti župnika u Osijeku I (Gornji grad) i dekana osječkog dekanata.[37]

U kolovozu 1946. godine javni tužitelj okruga Osijek podignuo je optužnicu protiv Josipa Šepera, dr. Kamila Firingera, Dragutina Raškovića, Antuna Schmidta i Stjepana Cvingla zbog privredne suradnje s okupatorskim režimom. Šeper je naime od 1938. godine bio predsjednik Prve hrvatske dioničarske tiskare, u kojoj je Firinger obnašao dužnost potpredsjednika, Cvingl upravitelja poduzeća, a Rašković i Schmidt bili su među članovima upravnog odbora. Tiskara je osnovana u Osijeku 1902. godine na inicijativu biskupa J. J. Strossmayera i uobičajena je praksa bila da se za njezina predsjednika bira svećenik. Ukupan broj dionica Prve hrvatske dioničarske tiskare bio je 800, a svoje udjele u tiskari imali su i brojni svećenici, franjevački i kapucinski samostan, đakovački Kaptol te sam đakovački biskup Akšamović.

Dana 2. kolovoza 1946. godine u uredu Javnog tužitelja za okrug Osijek održano je saslušanje Josipa Šepera na kojem je, između ostalog, rekao: "Sje-

[35] Fischerovo pismo dr. sc. Vladimiru Geigeru, travanj 1995.

[36] Detaljnije o daljskom župniku Petru Fischeru vidi: Slađana JOSIPOVIĆ, "Odnos komunističkih vlasti prema svećenicima njemačkog podrijetla na primjeru daljskog župnika Petra Fischera", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Osijek 2008., br. 15.

[37] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*,, 88.

ćam se da je upravitelj tiskare Cvingl na sjednicama ravn.vijeća izvještavao, da se štampaju neke stvari za njemačku tiskaru u Dioničarskoj tiskari od vremena do vremena, no ne znam što se tiskalo. Tom zgodom izvjestio nas je upravitelj Cvingl, da je Kesler[38] upravitelj njemačke tiskare upoznat sa prilikama u Dioničarskoj tiskari i da smo prisiljeni to štampati, jer da bi nas prijavili ondašnjim vlastima radi sabotaže, te u slučaju ako bi odbili štampanje za njemačku tiskaru, da bi Kesler prijavio ravnateljsko vijeće da je antihitlerovski nastrojeno. Iz tih razloga smo bili prisiljeni to štampati. Za tiskanice, koje su u tiskari štampane za ustaške organizacije i ustaške vojne formacije nije nas upravitelj izvještavao, nego je sam primao i izdavao posao. Jednom nas je upravitelj Cvingl na sjednici ravnateljskog vijeća izvjestio, da je došao u tiskaru jedan gestapovački narednik sa novinarom Frauneheimom[39] i da su htjeli da se u tiskari štampaju novine za njemački propagandni ured, mislim novine 'Glas istine', te tom zgodom rekao, da ih je odbio izgovarajući se, da u našoj tiskari nema slagara. Na jednoj drugoj sjednici izvjestio nas je da se te novine u tiskari već štampaju, jer da su njemci sami doveli svoga slagara i urednika Frauenheima. Pošto smo stavljeni pred gotovu činjenicu nismo mogli to spriječiti."[40]

Nakon održanog saslušanja, 7. kolovoza 1946. godine podignuta je optužnica u čijoj 1. točki stoji: "U razdoblju od mjeseca travnja 1941.g. pa do mjeseca travnja 1945.g. u Osijeku za vrijeme okupacije i to: Šeper Josip kao predsjednik, Dr Kamilo Firinger kao p.predsjednik, Dragutin Rašković i Schmidt Antun a Cvingl Stjepan kao upravitelj Prve Hrvatske dioničke tiskare u Osijeku stavili rad tiskare u službu okupatora i ustaša izradjujući u tiskari za okupatora na njemačkom jeziku razne objave, pozive za propagandne skupove njemaca, razne političko propagandne obavjesti njemaca, njemačke propagandne brošure 'Die gemeinschaft', spomenice prigodom rodjendana Hitlera, tiskanice za oružane njemačke snage, pravilnik za vježbanje njemačkih oružanih snaga i druge potrebne tiskanice njemačke narodne skupine i njemačkih oružanih snaga, novine njemačkog propagandnog ureda 'Glas istine' kojima je vršena politička propaganda u korist sila osovine a protiv narodno oslobodilačke vojske i narodno oslobodilačkog pokreta, zatim za ustaški stožer, pozive za smotru, druge potrebne tiskanice, te za oružane snage vojne iskaznice zapovjedi za pozivanje u pripremnu bojnu i druge tiskanice s tim u vezi, dakle su za vrijeme rata privredno suradjivali s neprijateljem stavljajući svoje štamparsko poduzeće i svoju stručnu spremu na raspoloženje neprijatelju za ciljeve proizvodnje štampanih stvari."[41]

Suđenje Josipu Šeperu i ostalim optuženima održano je pred Okružnim sudom u Osijeku 20. rujna 1946. godine. Šeper je u svom iskazu uglavnom ponovio rečeno na saslušanju, ističući da je njegova uloga predsjednika bila samo

[38] Ime se ne navodi.

[39] Ime se ne navodi.

[40] Državni arhiv Osijek (DAO), Okružni sud Osijek, Strogo tajni upravni postupak (STUP) 1946., kut. 127, 1242/46 (2. kolovoza 1946.).

[41] DAO, Okružni sud Osijek, STUP 1946., kut. 127, fascikl "Šeper", 1242/46 (7. kolovoza 1946.).

nominalna te da je stvarnu upravu i poslovanje tiskare vodio njen upravitelj, tj. Stjepan Cvingl. Na kraju dodaje: "Mi smo uopće zaključili, da se nastoji, da se čim manje u tiskari radi da se sabotira rad izgovarajući se, da nemamo papira. Prema tome neosjećam se krivim u smislu optužnice, jer niti sam ja saradjivao sa okupatorom u privredi niti je to saradjivanje bilo sa mojim znanjem ili odobrenjem niti sam ja to želio. Poznato je općenito u Osijeku kakav sam ja stav zauzimao protiv okupatora i njegovih pomagača, te je u mnogim slučajevima došlo do toga da sam dolazio u sukob i imao neprilika. Moj se stav vidi i po tome, što nakon oslobodjenja nisam zauzeo stav protiv Narodnih vlasti i nisam čitao poslanicu Stepinčevu."

Konačna odluka suda bila je da se Šepera osudi po članu 18. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države na kaznu prisilnog rada bez lišavanja slobode u trajanju od 12 mjeseci, uz odgodu izvršenja kazne na godinu dana. Budući da nitko od optuženih nije dobio kaznu zatvora, moglo bi se zaključiti da je krajnja intencija suda, odnosno komunističkih vlasti, sadržana u sljedećoj odluci: "Podjedno se presudjuju svi gore navedeni na konfiskaciju dionica Hrvatske dioničarske tiskare u Osijeku, a podjedno se izriče konfiskacija cjelokupnog poduzeća Hrvatske dioničarske tiskare u Osijeku sa zgradama, sveukupnim inventarom i cijelim postrojenjem. Napokon izriče se konfiskacija svih dionica, koje se nalaze u rukama dioničara ili bilo gdje gornjega poduzeća."[42]

Kako dosuđena kazna prisilnog rada nije provedena niti nakon jednogodišnje odgode, u lipnju 1952. godine Okružni je sud u Osijeku utvrdio da je rok za izvršenje kazne prošao i budući da u njemu osuđeni Šeper nije počinio isto tako teško ili teže krivično djelo, Sud zaključuje da tom presudom nije ni bio suđen.[43]

Josip Šeper umro je 1960. godine u Osijeku i pokopan je na osječkom donjogradskom groblju.[44]

Stjepan Lovrić

Stjepan Lovrić rodio se 1903. godine u Donjem Viljevu. Osnovnu školu pohađao je u Viljevu, Punitovcima i Đakovu, a gimnaziju u Osijeku i Zagrebu. Za svećenika je zaređen 1927. godine. Obnašao je dužnost kapelana u Valpovu i Slavonskom Brodu. Kraj Drugoga svjetskog rata zatekao ga je na mjestu vjeroučitelja te duhovnika i dušobrižnika Zakladne bolnice u Osijeku.[45]

Uhićen je 31. listopada 1946., a konačna presuda izrečena je 16. prosinca 1946. godine po Okružnom sudu u Osijeku. Osuđen je na sedam godina prisil-

[42] DAO, Okružni sud Osijek, STUP 1946., kut. 127, fascikl "Šeper", 327/46 (20. rujna 1946.).

[43] DAO, Okružni sud Osijek, STUP 1946., kut. 127, fascikl "Šeper", II Stup 327/46 (30. lipnja 1952.).

[44] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 88.

[45] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 50.

nog rada s lišavanjem slobode i gubitak političkih i građanskih prava na dvije godine, i to po šest točaka optužnice:

"1. Godine 1941. u Osijeku stupio u ustaški pokret i ostao članom istoga za čitavo daljnje vrijeme okupacije te je na taj način stupio u političku suradnju s neprijateljem.

2. Od svibnja 1945. do uhićenja u listopadu 1946. godine primao letke od raznih osoba, koji su sadržavali propagandu protiv postojećeg državnog uređenja – zagovarala se nasilna promjena režima i očekivala skora intervencija Britanaca i Amerikanaca.

3. Pokušao prebaciti među "križare" pripadnika njemačke manjine Franju Brauna.

4. Pred građanima u Osijeku govorio za Josipa Broza Tita da je alkoholičar i da zbog toga ne može udovoljavati državnim poslovima te pjevao pjesmu rugalicu "A oj Tito đubre jedno staro – pitamo Te zašto si naroda varo".

5. Dana 25. listopada 1946. godine na glavnom osječkom trgu pred oko 60 građana narodnu vlast nazvao banditskom i lopovskom.

6. Izjavljivao da u današnjoj Hrvatskoj na visokim položajima koji pripadaju Hrvatima ima puno Srba, čime je počinio kazneno djelo izazivanja vjerske i nacionalne mržnje."[46]

Tijekom istražnog postupka Lovrić je u studenome saslušan četiri puta, a osim njega saslušana su još tri svjedoka. Za to vrijeme Lovrić se nalazio u samici zatvora u osječkoj Tvrđi. U nastavku teksta prikazani su pojedini dijelovi prvog, najopsežnijeg saslušanja, održanog 1. studenoga 1946. godine u uredu istražnog zatvora Odjeljenja UDBA-e za okrug Osijek.

"1.[47]

Opišite nam Vaš život i rad za vrijeme okupacije, te gdje ste se za svo vrijeme nalazili i dali ste bili kao član kakove neprijateljske organizacije?

> Za svo vrijeme okupacije nalazio sam se u Osijeku na dužnosti kao duhovnik bolnice i vjeroučitelj na pučkoj školi. Bio sam član ustaškog pokreta od početka osnutka 'NDH' te do konačnog oslobodjenja naše domovine kao i mnogi drugi činovnici. Iako sam bio član ustaškog pokreta, nisam se niti u kojem pogledu bavio sa ustaškom propagandom ili aktivnosti. Ja sam vršio samo svoje svećeničke dužnosti, a u politiku biv.ustaške države nisam zadiro.

2.

Dali ste sa simpatijom pratili razvoj ustaške države i dali ste vjerovali u njezino trajno postojanje?

> Priznajem, da me je uspostava biv. NDH razveselila i da sam se u samom početku sa njome oduševljavao, ali medjutim docnije sam se zgrazao nad nedjelima

[46] DAO, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica, kut. 1, STUP 497/46 (16. prosinca 1946.).

[47] Redni brojevi označavaju broj pitanja.

koje su ustaše činili, te sam počeo uvidjati da od svega toga neće biti ništa i da će jednom sigurno propasti.

3.

Kako ste se osjećali po istjerivanju okupatora i naših domaćih izdajnika iz naše zemlje i kako ste gledali na novo uspostavljenu narodnu vlast?

Istjerivanje okupatora i domaćih izdajnika iz naše zemlje dočekao sam radosno, jer sam bio sretan i predvidjao sam, da neće više biti cjepanja medju našim narodima. Novo uspostavljenoj narodnoj vlasti sam se isto veselio, jer sam oduvjek bio Jugoslavenski nastrojen i jer sam vjerovao da će zajedničkim radom svih naroda u novoj Jugoslaviji, naša zemlja ponovno procvasti.

4.

Zašto ste vi gospodine Lovriću odmah po oslobodjenju naše domovine, postali aktivni u borbi protiv FNRJ, šta vas je najviše rukovodilo da postanete kao takovi?

Nebih mogao reći da sam u samom početku po oslobodjenju naše domovine postao aktivan u borbi protiv novo nastalog poretka, već je to nastalo kasnije t.j. kada sam počeo razmišljati da rad sadašnje državne vlasti nije pošao tim progresom, kao što sam ja to sebi idealno zamišljao ranije. Napominjem, da moja aktivnost protiv novog poretka nije bila terorističkoga značaja, već sam tu i takovu borbu podržavao moralnim i propagandnim načinom.

6.

Dali ste vi odobravali tekst tih protunarodnih letaka i kako ste ih tumačili u javnosti?

Priznajem da sam i ja lično odobravao te letake koje su pisane protiv nove Jugoslavije, i to iz tih razloga, što je gotovo cjelu vlast uzela u svoje ruke komunistička partija Jugoslavije i što su mnogi Hrvati danas po logorima osudjeni sa visokim godišnjim kaznama. Osim toga sam pristajao na izjave u tim letacima, u kojima se tvrdi, da i u današnjoj novoj Jugoslaviji mnoga mjesta zaposješe Srbi u NR- Hrvatskoj, koja bi po svim pravima pripadala Hrvatima. Te letake sam odobravao i iz tih razloga: 1/ Što nema u zemlji opozicije. 2/ Nema slobode štampe kako političke tako ni vjerske. 3/ što u mnogim školama nema predavanja vjeronauka i 4/ što se pod firmom zatvaranja svećenika zapravo slabi vjerska pastva.

11.

Kako ste reagirali na razvoj procesa koji je u Zagrebu vršen nad jednim djelom visokog klera i kako ste primili konačnu osudu nad nadbiskupom Stepincem?

Na početak procesa u Zagrebu nad jednim djelom visokoga klera, da su činili sve ono što je štampa donijela nisam vjerovao, smatrao sam, da se stime želi pred narodom blatiti visoki kler, te na ovakav način ići postepeno ka uništenju katoličke crkve i svećenstva. Medjutim kasnije kako sam bio u Zagrebu sastao sam se sa svećenikom Ivanom Kokotom, koji mi je rekao, da je sve ono što pišu

novine istina i da su se zaista bavili protu narodnim radom. Lično za Stepinca dajem slijedeću izjavu: Priznajem, da sam za vrijeme sudjenja nadbiskupa Stepinca osudjivao izraze javnog tužioca Blaževića koje je upotrebljavao protiv Stepinca, jer sam tvrdo uvjeren da nadbiskup Stepinac nije lagao u svojim odgovorima.

15.

Opišite nam vaš protu narodni istup kojega ste učinili na javnome mjestu dne 25.X.1946.god. i šta vas je rukovodilo da to činite pred prilično okupljenim brojem naroda?

Za moj ispad na trgu slobode slobodan sam navesti slijedeće: Bio sam ugrijan od rakije i čim sam opazio karikaturu nadbiskupa Stepinca sa debelim trbuhom, izgubio sam ravnotežu živaca, pa sam otvoreno i dosta glasno povikao. "To je jedan škandal i za nas katolike uvreda, što sve već rade sa ovim čovjekom, a valjda neće ni ovo stanje dugo trajati" – Dali sam mislio sa time propast režima ili samo velike akcije protiv Stepinca, ne bih mogao sada reći, jer se ne sjećam točno, ali vjerojatno da sam mislio jedno i drugo. Na tome mjestu gdje sam ja to govorio bilo oko 50 osoba.

17.

Imate li još nešta za reći i možete li se na gore navedenu izjavu zakleti?

Sada sam još više uvjeren, da nakon izjava Maršala Tita i Dr Bakarića o njihovoj pripravnosti, da se vjerska pitanja obostrano urede, na nama je svećenicima velika dužnost, ako budemo lojalni gradjani naše nove Jugoslavije, poštivaoci državnih zakona, aktivni suradnici sa svojim narodom i u N.F.-u, da će nas se poštivati kao prave narodne svećenike, t.j. u stvarima nacionalnim i vjerskim. Žalim moj dosadašnji protu narodni rad do današnjega dana i najiskrenije obećajem, da ću se temeljito popraviti kao čovjek kao svećenik i član društvene zajednice. Inače na sve gore navedeno u zapisniku spreman sam položiti zakletvu da je istinito.[48]

Na samom suđenju, u nadi za blažom kaznom, Lovrić izjavljuje: "Napokon izjavljujem, da nisam imao nikakovih nakana, da s time činim, kakovu propagandu ili da utječem na koga, jer to su sve bili momentani osjećaji. Bez dubljeg razmišljanja, a naročito bez razmišljanja na posljedice. Priznajem sva ta djela, pa molim Narodni sud, da uvaži ta moja priznanja i kajanje naročito žaljenje za sve to i ja obećajem da ću svojim radom popraviti."[49]

Iako u prethodno prikazanom saslušanju i izjavi na suđenju Lovrić uglavnom priznaje djela za koja ga je sud teretio, ne treba zanemariti mogućnost da je navedeno priznanje nastalo kao rezultat prisile, što je u to vrijeme bila jedna od uobičajenih metoda u istražnom postupku.

[48] DAO, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica, kut. 1, zapisnik od 1. studenoga 1946.

[49] DAO, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica, kut. 1, STUP 497/46 (16. prosinca 1946.).

Nakon izricanja presude Lovrić je upućen u Lepoglavu, gdje se nakratko, u prolazu, susreo i sa zagrebačkim nadbiskupom Alojzijem Stepincem, da bi zatim bio prebačen u kaznionicu Stara Gradiška.[50]

Molbu za Lovrićevo pomilovanje uputio je 12. srpnja 1947. godine njegov otac, Matija Lovrić, Okružnom sudu u Osijek, uz koju je priložio i izjavu Mjesnog Narodnog odbora u Donjem Miholjcu kojom se potvrđuje da je Lovrić sudjelovao u NOP-u na način da je po odobrenju vodstva NOP-a poslao za vojsku 17 komada zimskih pulovera i 20 000 kuna u gotovom novcu.[51]

Okružni sud u Osijeku odbio je navedenu molbu, nakon čega je Matija Lovrić uputio žalbu Vrhovnom sudu NR Hrvatske u Zagrebu, no žalba je odbačena kao neosnovana.[52]

Na koncu, Ministarstvo unutrašnjih poslova ipak je u prosincu 1947. godine donijelo odluku o uvjetnom puštanju Lovrića na slobodu do isteka kazne 31. listopada 1953., odredivši mu kao mjesto boravka Osijek, no već u siječnju 1948. Lovriću je odobreno slobodno kretanje po cijelom teritoriju NR Hrvatske, sa stalnim sjedištem u Đakovu.[53]

Na navedene događaje iz 1946. godine osvrnuo se i sam Lovrić u razgovoru s Antunom Jarmom 1981. godine: "Ma ja sam bio običan brbljavac. Nisam bio diplomat. Znate onaj dućan 'Borovo' na Trgu slobode? Bila je tamo velika karikatura Stepinca, a ja, budala, mjesto da šuteći prođem, ja stao pa kritizirao. Svašta sam rekao: đubreta, lopovi, svašta. To im je bilo dosta. Nakon dva dana došla Udba i sa mnom u aps. Onda su mi tek svašta 'prikrpili': da sam pjevao neke pjesme rugalice. To je laž. Ja sam čuo da su to drugi pričali pa sam negdje prepričavao kao vic...Priznajem, nisam ja bio diplomata. Tko bi onda pomislio da će to potrajati i ostati. Nestat će kao vjetar, mislili smo. Ali to je došlo i zasjelo. Nije čovjek znao gdje što smije reći."[54] Stjepan Lovrić umro je 1982. godine u Đakovu, gdje je i pokopan.[55]

[50] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 51.-52.

[51] DAO, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica, kut. 1, bez oznake (12. srpnja 1947.).

[52] DAO, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica, kut. 1, bez oznake (23. kolovoza 1947.), 1930/47 (8. rujna 1947.).

[53] DAO, Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek–Virovitica, kut. 1, 71857-III-1947. (26. prosinca 1947.), 71.857-III-1948. (22. siječnja 1948.).

[54] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 51.

[55] A. JARM, *Pribrojeni zboru mučenika. Svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije svjedoci i žrtve u vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata*, 50.

Anselmo (Anzelmo) Canjuga

Anselmo Canjuga rodio se 1894. godine u Budislavcu pokraj Varaždina. Bio je svećenik kapucinskog reda i poznati skladatelj, orguljaš i glazbeni pisac.[56]

Kao i u slučaju Jakoba Šeba, trenutačno dostupni podaci o suđenju i daljnjoj sudbini Anselma Canjuge, tadašnjeg gvardijana kapucinskog samostana u Osijeku, nalaze se u već spomenutom *Pregledu osuđenih svećenika…* u kojem stoji: "Osuđen je po Okružnom sudu Osijek, presudom br. 346/47 od 30.V.1947. na 16 godina lišenja slobode s prisilnim radom i na 5 godina gubitka političkih i građanskih prava. Odmah poslije oslobođenja aktivno je pomagao ustaše, materijalno i organizaciono. Organizirao je sakupljanje sanitetskog materijala za križare i slao u šumu. Iz zatvora odbjegle ustaše sakrivao u svojoj crkvi. Radio na širenju križarske propagande, te je letke takvog sadržaja štampao i dijelio među svojim istomišljenicima. Sada je u KPD-u Stara Gradiška na izdržavanju kazne."[57]

Anselmo Canjuga umro je tijekom služenja kazne u Staroj Gradiški 1952. godine, a njegovo je tijelo 1965. godine preneseno u kapucinsku grobnicu na zagrebačkom Mirogoju.[58]

Zaključak

Završetak Drugoga svjetskog rata i dolazak KPJ na vlast 1945. godine označili su početak novog, dugogodišnjeg sukoba između vladajućeg režima i Katoličke crkve na ovim prostorima. Obračunavši se s ostacima građanskih stranaka iz prijeratnog razdoblja, na putu uspostave jednostranačkog, autoritarnog sustava komunističkom se režimu našla Katolička crkva kao potencijalno uporište oporbenih struja. U nastojanju da se nametnu kao jedini ideološko-politički autoritet u državi, komunističke su vlasti uspostavile zakonodavni sustav koji je omogućavao brzu i učinkovitu neutralizaciju svih protivnika novog režima, kako onih stvarnih tako i potencijalnih. Glavna obilježja kaznenog zakonodavstva poslijeratne Jugoslavije bila je njegova ovisnost o državnoj politici koja je na taj način nastojala spriječiti i kazniti sve radnje čiji je cilj bio ugrožavanje ili rušenje postojećeg političkog sustava. Učinkovitiji obračun s političkim protivnicima omogućila je i nedovoljna preciznost i nepotpunost zakonskih odredbi o kaznenim djelima, što je omogućavalo dodatnu širinu u njihovu tumačenju i praktičnoj primjeni.

[56] Stjepan KOŽUL, *Deset godina nakon Martirologija Crkve zagrebačke (1998.-2008.)*, Zagreb 2008., 81.

[57] HDA, KOVZ, kut. 341, Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. god.

[58] S. KOŽUL, *Deset godina nakon Martirologija Crkve zagrebačke (1998.-2008.)*, 81.

U skladu s takvom zakonodavnom praksom održana su i suđenja katoličkim svećenicima u Osijeku u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Unatoč činjenici da opisani sudski procesi predstavljaju samo djelić u istraživanju poslijeratnih žrtava iz redova klera, sudbina šestorice katoličkih svećenika jasno oslikava namjeru komunističkog režima – optužbama protiv pojedinaca diskreditirati Katoličku crkvu kao instituciju i na taj način umanjiti njen utjecaj u narodu.

Summary

Slađana JOSIPOVIĆ

Trials of Catholic priests in Osijek 1945-1947

This work reviews the judicial process directed against Catholic priests in Osijek in the period immediately following the Second World War. The main characteristics of Church-State relations at the time of these trials is described in the introductory part of this article, and a short review of criminal law in postwar Yugoslavia is provided, which was the legal basis by which the regime carried out its revenge against people who did not share its political views. In the next part of the work the author presents six individual cases substantiated by available archival documents, of which the authentic transcripts of the court are particularly interesting.

Key words: trials, Catholic Church, Osijek, 1945-1947

UDK: 343.261-052:321.64>(497.11)"1945/1985"
343.812(497.11)"1945/1985"
Izvorni znanstveni članak

Položaj političkih osuđenika u zatvorima Srbije 1945–1985.

Srđan CVETKOVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd, Republika Srbija

Rad prati evoluciju položaja političkih osuđenika u Srbiji u posleratnom periodu. Neposredno po okončanju rata položaj političkih osuđenika bio je izuzetno loš, a zatvorenici su neretko izlagani brutalnoj torturi. Zatvorski uslovi su u periodu od 1953. pa do 1985. doživeli postupnu evoluciju pa su od početka 50-tih, a naročito tokom 60-ih i 70-ih, težili stalnom poboljšavanju, ali je ipak njihov uspon bio limitiran materijalnim i političko-ideološkim faktorima i ostao je iza standarda u zapadnim demokratijama.

Ključne reči: politička represija, komunizam, KP domovi, položaj političkih osuđenika, Srbija.

> *… U zatvoru sve ono što je napolju zatvoreniku izgleda svetlo, lepo i krasno… čak i onaj ko je pre zatvaranja živeo u bedi, na strašnom dnu života posle nekoliko meseci zatvora zaboravlja zlo i pominje samo svetle momente života na slobodi…*[1]

O humanosti i stepenu emancipacije jednog društva, između ostalog, rečito govori i odnos prema ljudima na odsluženju zatvorske kazne i uslovi u kojima tu kaznu izdržavaju. Svi istraživači i defektolozi ponavljaju kako boravak u zatvoru dezintegriše ličnost na emocionalnom, socijalnom i moralno-psihološkom planu.[2] Ovde ne misle samo na materijalne uslove na odsluženju kazne, već na celokupni tretman na robiji, ali i odnos društva prema osuđenim licima po isteku kazne u procesu resocijalizacije. Pekić u svojoj opsežnoj studiji o zatvorskom iskustvu govori o svojevrsnoj "zatvorskoj civilizaciji" sa svojim

[1] Kosta TODOROV, *Iz mojih uspomena*, Beograd 1934. Sličnu misao nalazimo i kod Pekića: "Ničeg lepog u tom životu nije bilo, ničeg uzvišenog, ničeg uistinu slobodnog. Pa ipak, i takav, se život u zatvoru kao sloboda doživljavao i naknadno zadobijao lepotu koju dok je trajao ni izdaleka nije posedovao", Borislav PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, Beograd 1990., 493.

[2] Borislav MARIĆ, Milenko RADOMAN, *Pobune u zatvorima Srbije*, Beograd 2001., 22.-23. U literaturi se između ostalog kao dokaz ove tvrdnje navodi da je u KPD bolnici u Beogradu broj pokušaja samoubistava dvostruko veći od gornje granice nađene u civilnim psihijatrijskim bolnicama; Jovan SATARIĆ, Kosta BOŽIĆ, *Pokušaj samoubistava u penalnomedicinskoj ustanovi*, Beograd 1996., 71.-75.

mitovima, legendama, klasama i kastama i uočava da postoje svojevrsne "zatvorske karakteristike socijalističke slobode".[3]

Postupanje sa osuđenim licima u zatvorima u Srbiji posle Drugog svetskog rata prošlo je kroz nekoliko faza i bilo je uslovljeno ideološko-političkim, ali i širim društvenim kontekstom i vremenom i može se generalno ceniti kao loše, ali se vremenom ipak zapaža znatna evolucija. Odmah posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je ovo pitanje bilo regulisano zakonima o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS) i najpre u nadležnosti organa unutrašnjih poslova, a kasnije sudova. Već je 1945. po preuzimanju zavoda od vojnih vlasti izdato interno *Privremeno uputstvo za izvršavanje kazni*. Početkom 1947. donosi se novo interno *Uputstvo o nastavno vaspitnom radu u KP domovima* kao i *Pravilnik o Kućnom redu u kazneno popravnim ustanovama*, koji su kasnije dopunjavani i menjani. Tek Zakonom o izvršavanju kazne iz 1948. bila su opširnije regulisana i pitanja nastavnog vaspitnog rada u KP domovima.[4] Zakon je kasnije menjan i dopunjavan u smislu njegove određene liberalizacije i usavršavanja. Najpre 1952. *Zakonom o izvršavanju kaznenih mera bezbednosti i vaspitno popravnih mera u KP ustanovama*, a zatim *Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija* donetim 1961., koji je ostao na snazi do 1969. godine kada je opet noveliran u smislu decentralizacije u rešavanju nekih pitanja nastavno-vaspitnog rada i liberalizacije prema političkim osuđenicima. SFRJ je tokom 1966. potpisala paktove o građanskim, političkim i socijalnim pravima koja su se, između ostalog, ticala i prava političkih osuđenika (oslobođenje od fizičkog rada itd.). Veliki je bio uticaj međunarodnih konvencija koje su regulisale prava osuđenika, pre svega Univerzalne deklaracije OUN-a o ljudskim pravima iz 1948. koja člancima 4 i 5 reguliše prava osuđenih lica. ("Niko ne sme biti podvrgnut mučenju ili svirepom, nečovečnom ili ponižavajućem postupku i kazni".) Već 1955. Ujedinjeni narodi na kongresu u Ženevi usvajaju *Standardna minimalna pravila o postupanju sa osuđenicima (Standard Minimum Rules for the Treatment of prisoners)*. Dalje su potvrđena i kasnije 1966. pomenutim konvencijama o građanskim i političkim pravima i deklaracijama OUN-a o zaštiti ličnosti od torture, kao i dokumentima KEBS-a iz 1975. godine o ljudskim pravima. Pravila OUN-a su, između ostalog, pored detaljnog propisivanja kvadrature, uslova, medicinske nege, verskih obreda, rada i kažnjavanja, zabrane torture, predviđala i razdvajanje kriminalaca od političkih zatvorenika, kako prvi ne bi štetno uticali na druge.[5] Prema zakonima o izvršenju kazne do početka osamdesetih jugoslovensko zakonodavstvo je prihvatilo gotovo sve preporuke

[3] To su po Pekiću: "onemogućavanje komunikacija sa spoljnim svetom i razmena informacija, represija i teror zasnovan na strogim pravilima i širenje straha, manipulacije povlasticama i opšta korupcija, obožavanje rada ali i niska produktivnost, nepravedna i neracionalna raspodela dobara, nizak materijalni standard i život sveden na zadovoljavanje primarnih potreba, autarhična samodovoljna privreda, disproporcija između načela i prakse, hronična psihologija opsadnog stanja" itd.; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 360., 586. i dalje.

[4] B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj*.

[5] *Isto*; "Osuđenik je ljudsko biće", feljton "Politički zatvorenici u Jugoslaviji", *Borba*, 25. 5. 1987., 6.-7.

iz ovih pravila, osim verskih obreda i stavljanja političkih u posebnu grupu, tj. priznavanja njihovog statusa. U domaćoj službenoj praksi za političke delikte bio je u celom periodu odomaćen izraz "politički kriminal", a zvanično "političkih osuđenika" nije ni bilo.

Međutim, kako je u tadašnjem socijalističkom društvu postojala razlika između proklamovanog i stvarnog, tako je postojao ogroman jaz između zatvorskih pravilnika i realnih uslova robijanja. U prvoj dekadi komunističke vlasti politički osuđenici su često bili izloženi nečovečnoj torturi, i to ne samo u istražnom postupku, već i na robiji, primorani na težak, čak ubitačan, fizički rad. Ovakvo stanje najbolje odslikava pekićevsko-orvelovska sintagma o totalitarnoj državi kao velikom zatvoru, gde za čoveka od slobode duha gotovo da je svejedno da li se nalazi u onom malom, pravom zatvoru ili većem, imaginarnom – svemoćnoj državi. Iako je, naravno, kako u teoriji tako i u praksi, primetno postupno poboljšanje zatvorskih uslova, naročito od početka pedesetih godina, pa zatim i dalje tokom 60-ih i 70-ih, tokom celog perioda socijalizma položaj političkih i drugih osuđenika na robiji je i dalje bio težak i ispod međunarodnih standarda. Osnovni problem koji se provlačio kroz čitav period jeste skučenost kapaciteta, loši materijalni uslovi i odsustvo posebnog statusa (*Custodia honesta*) za političke delikvente, često čak stvarno i njihov lošiji status nego ostalih osuđenika.

Kapaciteti

U procesu dinamičnog razvoja srpskog društva u poslednjoj deceniji 20. veka došlo je do znatne promene broja i strukture osuđenih lica u smislu postupnog smanjenja političkih osuđenika (i pored delimičnog iskakanja sedamdesetih i osamdesetih) kao i njihovim praktičnim nestankom u poslednjim decenijama. Razvoj društva nametao je sve veću potrebu za penalizaciju klasičnih delikata (kriminal), ali isto tako i potpuno novih (narkomanija, saobraćajni delikti...) koji su pratili društveni razvoj i postajali iz godine u godinu sve masovniji. Uprkos stalnom povećanju saobraćajnih prestupa, porastom učesnika u saobraćaju (pravom revolucijom koja se desila u tom smislu tokom sedamdesetih i osamdesetih), skoro udvostručenim brojem stanovnika u odnosu na 1945. i usvajanjem tokom šezdesetih i sedamdesetih sve humanijih standarda za osuđena lica, zatvorski kapaciteti se ni do danas ipak nisu bitno povećali. Zadnji veći poduhvat u tom smislu bila je izgradnja Centralnog zatvora u Beogradu 1945.–1946. koji su radili logorisani Nemci i folksdojčeri. Kasnije je podignuto samo nekoliko manjih zatvora, poput Istoka na Kosovu. Najveći zatvori, Sremska Mitrovica, Zabela i Niš, potiču još iz 19. veka. Prvi je podigao ban Kuen Hedervari 1895.–1899. po naredbi austrougarskog cara Franje Josifa.[6] Drugi je građen za vreme dinastije Obrenović 1860.–1865. pa

[6] Na ulazu u KPD Sremska Mitrovica posetilac i danas može videti tablu osnivača bana Kuena Hedervarija koja je iz prkosa prema simbolu represije prema komunistima u predratnom periodu izrešetana mecima oslobodioca 1944., nap. a.

dograđivan do 1913., a treći, "Robijašnica", kako se tada nazivao, nastajao je u periodu od 1878. (po oslobođenju Niša od Turaka) pa do 1910., kada poprima približno današnji izgled.[7] Skučenost zatvorskih kapaciteta u odnosu na broj stanovnika i stepen kriminaliteta u Srbiji, više od lošeg materijalnog stanja, činio je boravak osuđenih kao i uslove za rad osoblja, naročito u godinama povećanog priliva, nepodnošljivim. Problem je i sa kadrovima pa se dešavalo da jedan vaspitač bude opterećen i sa preko 200 osuđenika, što je van svih humanih standarda i komplikuje ovaj ionako izuzetno stresan i naporan posao.[8]

U Srbiji do polovine 80-ih postoji svega dvadesetak institucija za izvršavanje sankcija. Prema kategorizaciji, postoje kazneno-popravni zavodi zavorenog tipa; to su samo tri: KPZ Sremska Mitrovica, KPZ Niš i KPZ Zabela (koji je strogo zatvorenog tipa), zatim jedan poluotvorenog tipa, ženski KPZ u Požarevcu, 17 okružnih zatvora (gde je najveći beogradski). Ovome treba dodati četiri ustanove otvorenog tipa (za prekršaje), zatvorske bolnice, kao i vaspitni dom (popularni "Sivi dom" u Kruševcu) i Dom za maloletnike (Valjevo).[9] Kao model je usvojen modifikovani irski progresivni sistem koji predviđa nekoliko faza kroz koje osuđeni prolazi u toku izdržavanje kazne (izolacija, manja grupa, poluotvoreno odeljenje, otvoreno odeljenje i uslovni otpust).[10]

Prema zatvorskim standardima koji su usvojeni pre više decenija, kapacitet svih zatvora u Srbiji je oko 6 200 osuđenika.[11] Najveći je kapacitet KPZ S. Mitrovica: projektovan je za smeštaj 1 150 osuđenih lica, a prosečno brojno stanje pedesetih bilo je i oko 5 000 lica, da bi se kasnije, od šezdesetih, prosečan broj

[7] B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 62.-92. Prema često prepričavanoj anegdoti, Miloš Obrenović je na zboru pitao narod Požarevca kako da ih nagradi za dobro držanje u ustanku, a oni su navodno predložili: "Sagradi nam zatvor Miloše da nam deca ne idu daleko!" U KPD Zabali robijali su Svetozar Marković, Vasa Pelagić (koji je u njemu preminuo), zatim komunisti Josip Cazi, Edvard Kardelj (2 godine), kao i atentator na Stjepana Radića Puniša Račić; "Ljudi ugašenog pogleda", *Politički zatvorenici u Jugoslaviji*, (10), 1. 6. 1987., 6.-7.

[8] Koliko su zatvorski kapaciteti i danas skučeni, možemo samo zamisliti šta bi bilo da je pravosuđe efikasnije ili da u našim zatvorima izdržavaju kaznu Albanci s Kosova, gde je višestruko veća stopa kriminaliteta. I bez toga u novije vreme nije nepoznat fenomen višegodišnjeg čekanja na red za izvršenje zatvorske kazne, a nastupajuća ekonomska kriza stvara preduslove za povećan broj osuđenika. Namera Ministarstva pravde početkom 2009. da bivšu kasarnu "Petar Leković" u Požegi pretvori u zatvor i tako reši probleme sa smeštajnim kapacitetima nailazi na oštre reakcije lokalne vlasti, svih političkih partija i građana koji najavljuju masovne proteste. Opština Požega neće dozvoliti da se u centru ove varoši pravi zatvor, svim legitimnim silama branićemo naše interese – saopštio je predsednik Opštine Požega Aleksandar Grbović, reagujući na izjavu Milana Obradovića, direktora Uprave za izvršenje zatvorskih sankcija, da će napuštena kasarna "Petar Leković" postati mesto gde će robijaši izdržavati kazne; "U požešku kasarnu neće biti preseljen zatvor", *Blic*, 4. 3. 2009.; "Poslanici u Zabeli", *Politika*, 18. mart 2009.

[9] B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 62.-92.

[10] Drugi, stariji sistem, nazvan "pensilvanijski", podrazumeva separatni način izdržavanja kazne kažnjenika u samicama. Irski model, kao ekonomičniji, preovladao je u većini zemalja, a naročito u socijalističkim, gde se zatvorska populacija pokazala neuporedivo većom u odnosu na demokratije. B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 32.-33.

[11] "Poslanici u Zabeli", *Politika*, 18. mart 2009.

sveo na oko 2 000, a u poslednjim decenijama na oko 1 300.[12] Kapacitet Zabele je nešto manji, projektovan je za 750 osuđenih lica u zatvorenom, poluotvorenom i otvorenom odeljenju; u njemu se takođe pedesetih nalazilo i do 5 000 da bi se kasnije taj broj višestruko smanjio i kretao u okvirima 1 500–2 000 lica, a najnoviji prosek je 1 300 lica. U KPZ Niš, koji je osnovan 1945., realni kapaciteti su oko 1 200 lica, a prosečna popunjenost je bila oko 1 150 lica. Nakon pedesetih, kad se ovde nalazilo i do 3 000 lica, situacija je postala nešto komotnija posle rasterećenja i formiranja zatvora u Istoku (i proširenja u Kosovskoj Mitrovici), kada je prebačeno više stotina osuđenika, mahom Albanaca, u kosovske zatvore. Druga seoba oko 300 osuđenika u pokrajinske zatvore zbila se posle velike pobune Albanaca u KPD Zabeli krajem 1977.[13]

Još od početka 60-ih naročito se uočavao veliki problem nedostatka uslova za smeštaj i prevaspitavanje mlađih delikvenata s obzirom na ograničenost kapaciteta vaspitno-popravnih domova, dok je delikvencija bila u naglom porastu s procesom urbanizacije.[14] Sličan problem beleži se i u drugim republikama, naročito u Makedoniji, gde je 2008. broj zatvorske populacije od prosečnih 1 500 narastao na 2 200 lica. Od tog broja, 1 350 je u Idrizovu, što premašuje njegove kapacitete za 400. Zatvor u Šutki je takođe pun, nakon nekoliko masovnih čistki. Na zatvorske uslove se u poslednje vreme žali makedonski ogranak Helsinškog komiteta za ljudska prava i druge nevladine organizacije, kao i rodbina i advokati zatvorenika.[15]

Zatvorski tretman

Univerzalna deklaracija OUN-a iz 1948., kao sve konvencije pre (Haška i Ženevska) i posle toga (Konvencija o građanskim i političkim pravima iz 1966. i dokumenti KEBS-a iz 1975.), govori o tome da "Niko ne sme biti podvrgnut torturi i okrutnom nečovečnom i degradirajućem tretmanu ili kazni". "Nijedna država ne sme dozvoliti ili tolerisati torturu i drugi okrutan i nečovečan degradirajući postupak i kaznu", upozorava još jedna deklaracija OUN-a iz 1975.[16]

[12] Tokom pobune 2000. godine potpuno je uništen Treći paviljon u Mitrovici, čiji je kapacitet 500 lica, a u Zabeli su potpuno uništeni Peti i Šesti, a oštećen Sedmi paviljon. Takođe je KPZ Niš pretrpeo znatna oštećenja na više objekata, nap. a.

[13] Pored ovih u Srbiji, najveće robijašnice u SFRJ bile su Lepoglava (građena 1908.–1914. prema projektu penologa Jana Havelanda), Slavonska Požega i Stara Gradiška u Hrvatskoj, Zenica i Tuzla u Bosni i Hercegovini, Velje brdo i Ulcinj u Crnoj Gori, Idrizovo u Makedoniji i Dob pri Mirni u Sloveniji. AJ, Predsedništvo SFRJ, 803-fasc. 658, str. pov. 03.-05., 1978.; B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 62.-92.

[14] AJ, Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, str. pov. 13/66, Stenogram razgovora druga Tita sa sudijama Vrhovnog suda Jugoslavije, 19.

[15] http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/bs/features/setimes/features/2008/03/24/feature-02

[16] Univerzalna deklaracija OUN-a o ljudskim pravima iz 1948., čl. 5 i Deklaracija OUN-a iz 1975. o zaštiti ličnosti od torture, čl. 3.

Ipak, i pored svega, izveštaji međunarodnih organizacija prepuni su primera torture i nečovečnog ponašanja, naročito prema političkim osuđenicima.[17]

U tom smislu krivično zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije poznavalo je ipak znatne olakšice za izdržavanje kazne političkih osuđenika. U posebnom propisu, *Osnova za raspoređivanje osuđenika u pojedine kaznene zavode*, čak su naročito izdvojene izrazom *Custodia honesta*. Politički zatvorenici su bili privilegovani, jer su oni samo drukčije misleći protivnici etičke, verske ili političke vlasti koje država u cilju održanja sme ukoriti, ali ne sme s njima postupati kao da ih želi ukrotiti, popraviti ili eliminisati. Privilegovani zatvorenici imali su pogodnije uslove, česte posete, mogućnost da razviju intelektualni rad (npr. Moša Pijade je na robiji preveo *Kapital* i slikao pejzaže) i druge podobnosti o kojima su oni za kriminalne delikte mogli samo da sanjaju. Na taj način su potpuno razlikovani od nepolitičkih delikvenata. Nezgoda je bila ta što je presuda o tome koje se krivično delo smatralo političkim prepuštala sudovima, a to nije bilo precizno zakonski određeno.[18]

Posle Drugog svetskog rata situacija se u Jugoslaviji u potpunosti obrnula pa se često moglo čuti od kriminalaca: "Nemoj mene s njim, on je politički!", a u zatvorskom žargonu oni su podsmešljivo nazivani "političari".[19] Status političkih osuđenika u KP domovima je u FNRJ dakle objektivno bio lošiji nego u Kraljevini Jugoslaviji. Zakonski su imali izjednačeni status sa kriminalcima, a praktično su tretirani mnogo lošije. Čak su često mešani sa kriminalcima u povratku, koji su ih na mig uprave maltretirali ne bi li dobili kakvu privilegiju. Uprava je imala razumevanja za takvo raspoloženje "jer većina njih, jesu ljudi koji vole svoju otadžbinu i ne mogu da slušaju njene ekstremne neprijatelje".[20] Neki koji su iskusili i predratne i poratne zatvore, poput Dragoljuba Jovanovića, mogli su samo da žale za udobnošću i komocijom kraljevskih zatvora u

[17] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 308.-309.

[18] Jedan od tada vodećih stručnjaka za krivično pravo, dr. Dolenc, zalagao se da se politička represija podredi načelima pravne države te je zahtevao nezavisnost sudstva kojem treba poveriti zadatak da nepristrasno reši šta jeste, a šta nije politički delikt. Međutim, i on je prihvatao ideju o anarhizmu, komunizmu i nihilizmu kao "socijalnom krivičnom deliktu protiv čovečanstva", koji se ne mogu uvrstiti u političke delikte. S druge strane, dr. Ivo Politeo, poznati advokat koji je branio mnoge komuniste (pa i A. Alijagića, atentatora na ministra Draškovića), smatrao je da protiv političkih zločina ne može da bude kaznene prevencije, već da se "politički delikt prevenira dobrom politikom a kažnjava političkom kaznom"; Ljubo BAVCON, *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*, Zagreb 1988., 68.; I pored toga što se više stotina komunista, ustaša i drugih oglašenih državnim neprijateljima našlo u zatvorima (po zvaničnim izvorima osuđeno je na smrt manje od 200 lica u međuratnom periodu, od toga tek 50-ak za političke delikte), broj političkih zatvorenika i stanje ljudskih prava, kao i uslovi u samim zatvorima, neuporedivi su ipak sa stanjem u posleratnom periodu. Stoga se ipak može zaključiti da je Kraljevina Jugoslavija bila država manje-više ograničene demokratije (osim kratkog perioda monarhističke diktature), uporedive u tom smislu sa državama regiona i evropskim demokratijama, ali daleko od totalitarnih nacističko-fašističkih i staljinističkih društvenih konstrukcija, nap. a.

[19] Pekić navodi da su kriminalci mrzeli političke bar iz dva razloga: prvo, smatrali su ih "varalicama i lopovima na veliko", drugo, što su im zbog njih uslovi na robiji daleko lošiji nego ranije. B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 282.-283.

[20] "Dno ispod dna", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, *Borba*, 23.-24. 5. 1987., 6.

staroj Jugoslaviji (kada se moglo krišom i politički delovati).[21] Naročito je u istražnom postupku, ali i u zatvorima do 1951. (a sporadično i kasnije), bila česta tortura, batine i prebijanja kako u cilju iznuđivanja priznanja kod osumnjičenih (što je metod preuzet od NKVD-a), ali i kasnije kao kazna za zatvorske prestupe. Osim batina i psihičke torture, česte su bile metode kažnjavanja teranje na težak prinudni rad (Goli otok, rudnik Trepča, Lonjsko polje), zatvaranje u mračne i hladne samice i spavanje na golom betonu (često mokrom) ili premeštaj u drugu, "težu" robijašnicu i sl.[22] Vrhunac psihofizičke torture ipak je dostignut u logorima poput Golog otoka i to u periodu 1949.–1951., gde je na stotine lica podleglo najgorim vidovima represije u tzv. prevaspitavanjima koje su sprovodili sami robijaši, o čemu će napred biti više reči. Da su kasnije na robiji uslovi ipak bili kudikamo liberalniji nego u prvom desetleću posle rata, a neuporedivi sa Golim otokom i sličnim gulazima, svedoči i činjenica da je M. Đilas na robiji napisao 3 127 strana teksta ili čak 38 manjih ili većih rukopisa.[23] Do polovine pedesetih bio je težak položaj političkih u istražnom zatvoru, gde su neretko izlagani NKVD-ovskim metodama iznuđivanja priznanja. Tako je Lazar Marković posle izlaska iz istražnog zatvora u CZ-u 1954. na pitanje kako je bilo odgovorio: "Teža su mi bila dva meseca u UDB-i nego šest godina na robiji, a ni na robiji nije bilo lako".[24] A sličnu izjavu, samo poredeći robiju na Golom otoku do polovine pedesetih i požarevački zatvor iz sedme i osme decenije, dao je po izlasku s robije Vlada Dapčević: "Teži mi je bio jedan dan na Golom otoku od sve dosadašnje robije u KPD Požarevac!" (skoro 14 godina, nap. a.)[25] Kako bi se izigrale norme, neretko su za maltretiranje "političkih" angažovani kriminalci ili su pak ovi i sami to činili želeći da se dodvore zatvorskoj upravi i poboljšaju svoj status (kao u slučaju profesora R. Berbakova).[26]

Poput broja i strukture osuđenika, kao i uslova izdržavanja kazne u kazneno-popravnim zavodima, i zatvorski tretman u socijalističkoj Jugoslaviji bio je veoma promenljiv. S tog stanovišta mogu lako uočiti i komparirati nekoliko perioda u vremenu od kraja Drugog svetskog rata:

[21] Dragoljub JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi…*, Beograd 1974., 174.

[22] Mnogi su podlegli torturi, drugi su posledice osećali tokom celog života: S. Mavrenović je nakon batina u istrazi 1948. izgubio sluh, Pekić je bio takođe svojski šamaran i zatvaran u samicu, V. Krompić je radio na sedmom nivou u rudniku Trepča bez opreme, Mihajlov je ležao u *ledari* u Zabeli koja je ukinuta posle njegovog štrajka glađu; Svedočenje S. Mavrenovića autoru, 25. maj 2009.; Svedočenje Vojislava Krompića autoru, maj 2006.; Svedočenje M. Mihajlova autoru, 3. oktobar 2007.; Borislav PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, Beograd 1988., 143. i dalje.

[23] Rajko DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja*, Beograd 2002., 129.

[24] Jastreb OBLAKOVIĆ, *Titovi kazamati u Jugoslaviji*, Čikago 1960., 161.

[25] Slavko ĆURUVIJA, *Ja ibeovac Vlado Dapčević*, Beograd 1990. Relativizam vremena na robiji uočava i Pekić, zaključujući da će se, ma kako kratka, istraga činiti suviše dugačkom, sud će izgledati suviše kratak, a robiju će se doživeti kao oslobođenje posle istrage kao kazne. Takođe sličan paradoks subjektivnog doživljaja vremena važi za godine na robiji, gde će se poslednje godine činiti sve dužim, a mesec dana u samici kao čitav beskraj. Takođe uočava da kod dužih vremenskih kazni pojam o vremenu kod osuđenika jednostavno postepeno nestaje. B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, 19.-24.

[26] Biljana ŽIVKOVIĆ, *Nekrštena vremena, Veličanstvena umetnikova usamljenost* Radivoj Berbakov, Beograd 2004., 37.

1945.–1953. – najveći broj osuđenih u zatvorima u istoriji Srbije, mahom političkih, u krajnje nehumanim materijalnim uslovima, spavanje na golom betonu, zatvorska tortura…

1953.–1968. – delimična liberalizacija u zatvorskom životu i postupno poboljšavanje uslova iz smanjenja priliva zatvorenika, ali bez posebnog tretmana političkih;

1968.–1989. – poboljšanje uslova, primena međunarodnih standarda, povećane slobode i pored većeg priliva osuđenika, poboljšan tretman političkih osuđenika;

1990.–2000. – jako smanjen priliv osuđenih lica, nestanak političkih osuđenika, ali drastično pogoršavanje materijalnog položaja usled opšteg osiromašenja društva;

2000.–2009. – povećanje broja osuđenih lica zbog kriminala i mlađih delikvenata uz relativno poboljšanje materijalnih uslova, problem skučenosti zatvorskih kapaciteta (potreba poštovanja standarda).

Iako vremenom nesumnjivo dolazi do pozitivne evolucije, u tretmanu prema pojedincima se primenjuje sila i tokom 70-ih, pa i 80-ih. Dobroslav Paraga je optužen i osuđen 1987. na 6 meseci uslovno (posle čega je emigrirao u SAD i tamo iznosio svoja iskustva) zbog "širenja lažnih vesti" nakon što je u *Novoj reviji* i *Mladini* obelodanio u člancima da je prema njemu na Golom otoku ipak primenjivana tortura, doduše daleko blaža nego ona u poratnom periodu (batinan je od milicionera, zatvaran u samicu, bio bez odeće itd.). Iako se naročito posle 1966. i pada Rankovića sve više pazilo na zakonsko postupanje prema političkim osuđenicima, u krajevima i violentnim sredinama sa otvorenim sukobima, Bosni i Hercegovini, Kosovu, Makedoniji, ili lokalnim provincijskim sredinama i dalje je dolazilo do teških pojedinačnih oblika torture.[27] Pri tom, kako primećuje Pekić, ni režim u pojedinim zatvorima u Srbiji nije bio isti: "U Mitrovici se zatvorenici nikad nisu kretali sami, uvek su bili u pratnji, a i tada oborene glave i sa rukama na leđima, u Nišu su se slobodno kretali i stražari se jedva videli. U Mitrovici je vladala grobna tišina, Niš je vašarski bučao, u Mitrovici su sobe preko dana zaključavane, u Nišu se to preduzimalo jedino u samicama Bele kuće, a zajedničke sobe su se zaključavale tek predveče... Ista filozofija je vladala i Upravom i zatvorenicima ali praktični režim te filozofije – ono što se broji – bio je drugačiji".[28] Najliberalniji režim ipak je vladao u slovenačkim zatvorima gde su osamdesetih razmišljali čak i o uvođenju *dana otvorenih vrata* zatvora za građane. Neke kategorije lakših političkih osuđenika su putovale na posao van zidina autobusom, a uveče se vraćale u zatvor.[29] Osamdesetih zvanično barem fizička tortura popušta pa 1986. nije bilo ni jed-

[27] R. DANILOVIĆ, *n. dj.*, 133.-134.

[28] U Nišu su kazne bile u proseku blaže, a politički osuđenici bezopasniji, a po strukturi bilo je više kriminalaca i osuđenih Albanaca. B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 267.-268.

[29] "Čuvari bez palica", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, (10), 30.-31. 5. 1987., 6.-7.

nog doma u SFRJ u kojem broj upotrebljenih gumenih palica prelazi 10 godišnje, mada je veliki broj, naravno zbog straha, ostao neprijavljen.[30]

Smeštaj i ishrana

U vremenu 1945.–1951., broj zatvorenika u KPD Zabela, Sremska Mitrovica i dr. bio je izuzetno visok (čak i do deset puta veći nego kasnije).[31] Pre rata u Zabeli je boravilo oko 500 robijaša godišnje, i to uglavnom nepolitičkih delikvenata, u poratnom periodu bilo ih je prosečno oko 6 do 7 000, tek posle 1951. pada na oko 2 000 i ispod. Za evidenciju zatvorenika 1946. godine potrošene su skoro dve debele matične knjige, dok je kasnije, 50-ih, jedna služila i za desetinu godina. To potvrđuje i Dimitrije Đorđević navodeći da je u momentu kad je napuštao požarevački zatvor, marta 1947., u njemu bilo preko 10 000 robijaša i da ih je u zatvor pristizalo oko 500 mesečno. Sava Banković takođe svedoči da je i u Mitrovici tokom 1947. broj prešao 7 000, a u prostorije u Drugoj zgradi, gde je ranije bilo oko 40 robijaša, 1949. je bilo smešteno i preko 240 sa ograničenim prostorom za spavanje 2 m x 38 cm koji je kredom po podu crtao sobni starešina. To potvrđuju i Dragi Stojadinović i Borislav Pekić, s tim što poslednji tvrdi da ih je bilo 150 do 200, a prosek je bio oko 120 lica po spavaoni.[32] Paviljon br. 7 u Zabeli imao je 121 ćeliju u kojima je u vreme stare Jugoslavije boravio samo po jedan zatvorenik: imao je sto, krevet, stolicu i kiblu. Posle rata je u ćelijama bilo 10 do 14 zatvorenika koji su spavali na patosu, zbijeni "kao sardine", a samo u 7. paviljonu bilo je 1 350 osuđenika. U isto vreme, kako saznajemo iz drugog izvora, u S. Mitrovici je 1951. bilo više od 3 500 političkih osuđenika, dok se ukupan broj kretao između 5 i 8 hiljada. Tamo gde je nekada bilo 10–15 kreveta, sada je boravilo i do 150 zatvorenika koji su spavali na podu, "često na smenu i ili u vidu bočno presovanih haringa u buretu s okretanjem na komandu" – kako kaže Pekić.[33] Slično je bilo i u Lepoglavi u Hrvatskoj, gde je pre rata boravilo oko 600 zatvorenika, a potkraj 40-ih bilo je već oko 4 000 lica.[34] Da bi se pretrpana Zabela i Mitrovica rasteretili, osuđenici sa manjim kaznama su slati na prisilne radove u Dečane, Trepču, Crni vrh, Borski rudnik, rudnik Aleksinac Kukavicu, Prokletije, Lonjsko polje

[30] "Svi žele na Kosovo", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, (10), 30.-31. 5. 1987., 6.-7.

[31] Za 1945. godinu nedostaju potpuni podaci do septembra 1945. Procenu smo dali na osnovu kretanja broja zatvorenika u poslednjem kvartalu 1945., Arhiv KPZ Zabela, Matična knjiga zatvorenika I.

[32] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 137.; Intervju Dragomira Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974. – audio dokument.

[33] "Ako se spavati uopšte moglo. Ja nisam", kaže Pekić. "Pošto sam bio nov ležao sam kraj vrata za nužnik. I uvek sam imao osećaj da mi neko s… po glavi." O uslovima i smeštaju u našim zatvorima još i u drugim ispovestima zatvorenika koja se uglavnom podudaraju Sava BANKOVIĆ, *U predvorju pakla*, Vršac 1993., 73.; Audio dokument, Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974., Milan RAJIĆ, *Srpski pakao u komunističkoj Jugoslaviji*, Beograd 1991., 72.; Dragoljub JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi…*, Beograd 2008.

[34] Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, Zagreb 2006., 153.

i drugde, mahom na teške infrastrukturne radove, seču šume i u rudnike. Više iz političkih, a manje iz razloga poboljšavanja uslova, pribegavalo se povremenim amnestijama, a najveće su bile 9. maja 1947., zatim 1951. (do kada su otišli i osuđeni Nemci prema međudržavnom sporazumu) i naročito za Dan republike 1953., a po smrti Staljina, i 1977. u vreme konferencije KEBS-a, kada je zatvore napustilo više hiljada političkih.[35] Ipak, Rajko Katunac opisuje da je u Zabeli i kasnije 60-tih bilo "tesno", ali ni izbliza kao do 1953. "Tamo gde su pre rata bili jedan ili dvojica sada se nalazilo 5-6 robijaša i da je bilo u tom momentu oko dve hiljade ljudi na robiji od toga tek nekoliko stotina političkih delikvenata".[36] Ljudi koji su iskusili kako predratne tako i poratne zatvore, poput Dragoljuba Jovanovića, mogli su najbolje da osete razliku. Tako je na njegovu primedbu jednom zatvorskom starešini kojeg je poznavao sa robije u staroj Jugoslaviji, kako su uslovi robijanja tada bili neuporedivo bolji, ovaj smireno odgovorio: "E, zato je i propala!"[37] Svakako najilustrativniji podatak o intenzitetu represije u ovom periodu je činjenica da je do 1951. godišnje u KPZ Zabeli bilo otprilike isto toliko zatvorenika, tj. oko 40 000, koliko je boravilo i u narednih pola veka.[38]

Stvarni kriminalci su vremenom sve više prevladavali nad političkim, čiji se broj naglo počeo smanjivati posle 1953. i 1955. godine. Bilo je čestih primera do početka 70-tih da su kriminalci u sporazumu sa Upravom korišćeni za pritisak, terorisanje i disciplinovanje političkih i da su sarađivali sa zatvorskim službama (što je fenomen viđen i u Rumuniji, SSSR i drugim zemljama). Tek u proleće 1956. u KPD Sremska Mitrovica odvojeni su politički od ostalih pa su svi smešteni u Treću zgradu. U tom momentu političkih je bilo oko 2 000 pa su tokom vrelog leta imali čak i na otvorenom u dvorištu osećaj "kao da su na dnu nekog užarenog kazana".[39] Najveći problem koji se provlači kroz gotovo sve zatvorske izveštaje do kraja istraživanog perioda jeste veliki broj osuđenih na malo vaspitača. Tako se obično 9–10 vaspitača rasporedi na čak i do 1 700 osuđenih, pa prosečna vaspitna grupa dosеže i do 170 lica po jednom vaspitaču, što čini svaki pokušaj rada besmislenim kada se zna da je preporučena grupa od 50 pa do najviše 100 vaspitanika.[40] Iako se broj političkih rapidno smanjivao, ograničeni kapaciteti su uslovili da prostor po osuđeniku i u najliberalnije vreme šezdesetih i kasnije bude svega oko 4 kvadratna metra, daleko ispod 8 kvadrata po osuđeniku, kako je nalagao pravilnik UN-a o minimalnim zatvorskim standardima (čl. 10).[41] Čak i u vreme kada su uslovi već znatno po-

[35] S. BANKOVIĆ, *n. dj.*, 73.

[36] Rajko KATUNAC, "Pogledaj gospode na drugu stranu", *Naša reč*, New York 1978., 59., 73., 150.-151.

[37] D. JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi…*, 174.

[38] Arhiv KPZ Zabela, Matične knjige osuđenika 1945-2000, I-XII.

[39] M. RAJIĆ, *n. dj.*, 374.

[40] Arhiv KPD Zabela, Godišnji izveštaj za 1986. godinu.

[41] Pokret za zaštitu ljudskih prava u Jugoslaviji, *Beogradski psihijatrijski Goli otok*, Raport o uslovima života, medicinskoj nezi i zaštiti i opštem tretmanu u psihijatrijskoj bolnici Centralnog zatvora u Beogradu, Beograd 1990., 13.

boljšani, 80-ih, politički su relativno manje mogli da koriste pogodnosti nego ostali osuđenici.[42] Marko Sovilj, zamenik upravnika KPD Zabela, objašnjavao je praktičnu razliku u tretmanu: "Kao što lopov ne može izaći van doma ako će ponovo krasti tako ni politički ne može koristiti pogodnosti ako ne menja svoje stavove i daje povoda za pretpostavku da će ponovo učiniti isto".[43]

Za zatvorske uslove naročito su zanimljiva svedočanstva mnogih bivših političkih robijaša mada naravno mnogi vole da "presole" sa tragikom svog zatvorskog iskustva. S druge strane zvanični zatvorski izveštaji i brošure kao i pisanje bivših zatvorskih radnika idilično slikaju zatvorski život. Ipak se u mnogim detaljima podudaraju tako da nas upućuju da im verujemo. Prema mnogim sećanjima najpre se spavalo na golom betonu, sa malo slame (koja je "ubadala kao ekser" – kaže Pekić), u odelima, a veliki neprijatelj osuđenika bile su vaši i stenice. Krevete su u S. Mitrovici i Zabeli dobili tek 1951. (posle 6 godina ležanja na betonu), štampu krajem 1952., kada je instaliran i razglas, a grejanje tek krajem 1953. U zatvorima Slovenije i Hrvatske izgleda da su barem u materijalnom smislu uslovi bili nešto bolji.[44] Posle 1951. postaje liberalniji i režim poseta i paketa. Vojnički kreveti na kojima se spavalo bili su najpre četiri, a kasnije dva u vertikalnom nizu. Najpre nije bilo ormana, već su se stvari držale oko i ispod kreveta i jastuka, a kasnije se dobijaju tzv. kasete. Od štampe dobijala se samo *Politika* i *Borba*. Danju su osuđenici terani na rad od četiri do devet uveče, a ako se i ne ide na rad, moralo se ostati na nogama. Dnevno je bilo dva sata šetnje, jedna pre podne od sat, po dvoje sa rukama iza leđa i uz zabranu razgovora (tzv. mrtva šetnja) Okretalo se po ceo sat u jednom krugu pa su robijaši to duhovito krstili – "vrša".[45] U "slobodnoj šetnji" priča je bila dozvoljena mada je i ona bila strogo kontrolisana. Robijaši su nosili okrugle kape, bluzu, pantalone i teške cokule. Svi osuđenici su bili izmešani, politički i ostali, teški i laki kriminalci, bolesni i zdravi. Jedan berberin je brijao istim priborom

[42] Tako 1985. izlazak van doma koristi svega 4% političkih (28% ostalih), razgovore bez nadzora 6% (47% ostalih), a u grupi sa najvećim pogodnostima nije bio ni jedan politički. U Zabeli samo trojica od 63 odlaze kući na odmor i koriste vandomske posete. Redovna pomilovanja od Uprave ili republičkog Sekretarijata su retka pa je tako iste godine od 11 njih koji su izašli iz zatvora 8 izdržalo celu kaznu, dok je kod ostalih proporcija bila obrnuta, tj. samo 20 procenata je izdržalo celu kaznu; "Šest kubika po glavi osuđenika", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, *Borba*, 28. 5. 1987., 6.; "Kakvi dolaze takvi odlaze", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, *Borba*, 28. 5. 1987., 6.-7.

[43] Slavko ĆURUVIJA, "Uglavnom rešetke zabluda", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, (20), *Borba*, 12. 6. 1987., 6.

[44] "Dok sam bio u Sremskoj Mitrovici ni jednom nisam spavao na robijaškom krevetu. Uvek na podu. Najviše do čega sam dospeo bila je slamarica, u kojoj je slama zamenjena fakirskim klinovima. Pitam se šta je bilo s onim krevetima na kojima su u toj Mitrovici spavali predratni politički krivci" navodi Pekić i istovremeno duhovito primećuje da su možda "odneti u Sloveniju" budući da su tamo uslovi u zatvorima bili bolji jer Vitomil Zupan u svom *Levitanu* govori o gvozdenim krevetima, stolovima, stolicama i umivaonicama. "Slovenija je srednja Evropa, a Srbija jebeni Balkan", zaključuje; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, 141., 154.; Vitomil ZUPAN, *Levitan*, Zagreb 1983.

[45] Budući da se na sličan način u krajevima sa ekstenzivnom poljoprivredom upotrebom konja i stoke, koji se okreće u krug, gaze snopovi žita i odvaja pšenično zrno, nap. a.

sve osuđenike, a kupanje je bilo retko, voda često hladna (Pekić navodi da je 1949. doživeo prvo veliko pranje tek posle 10 meseci zatvora).[46] Nasuprot ovim skučenim zatvorskim uslovima, odmah preko puta KPD prema Fruškoj Gori niklo je od početka pedesetih za tadašnje prilike luksuzno naselje za zatvorske funkcionere i osoblje, koje je projektovao arhitekta-osuđenik Pavle Bunjević, u luksuznom kitnjastom stilu sa parkom, igralištima za odbojku, tenis i fudbal koje su gradili robijaši. To je posebno iritiralo osuđenike koji su spavali na slami i golom betonu i u ovome videli stvaranje nove privilegovane klase o kojoj je tih godina počeo da piše partijski jeretik Milovan Đilas.[47]

Grejanje počinje da funkcioniše tek posle 1953., ali u "ledarama" (kako su ih popularno nazvali robijaši) i kasnije ga nije bilo. Sava Banković opisuje kako su se u KPD Sremska Mitrovica zbijali jedni uz drugoga i uvijali u ćebad i spavali u opancima ne bi li prebrodili ljutu zimu 1947. dok im je profesor Dragoljub Jovanović predavao "Narodno sveznanje", takođe u opancima i dobro ogrnut.[48] Osuđenik Dragoslav Cile Marjanović je krajem pedesetih u "ledari" zaradio zapaljenje i trajno oboljenje pluća. Mihajlov opisuje kako je nateran u "ledaru" KPD Zabela po kazni, ali je zbog njegovog štrajka glađu (do tada nepoznat metod borbe!) zatvorska uprava popustila i ubrzo ukinula ovakav vid kažnjavanja. Osuđenicima je u KPD Zabela, kao i u Mitrovici, poseban problem bila oštra košava koja je nalazeći svaku rupu pored tela ledila i srce povećavajući depresiju i nervozu: "Od košave drhte prozori, dali je Knjaz Miloš znao za ovu Košavu, kada je odredio da se ovde zida kaznionica? Kako samo taj vetar otkiva po okovanim ljudskim dušama!"[49] Isti taj stud i beznađe tokom ljute zime, kada su im se "kratki zimski dani činili kao večnost", dobro je osetio početkom 50-ih i osuđenik S. Mavrenović kada je zajedno sa ostalima po zimi i vetru otjeran na poljske radove na zabelskom dobru *Preporod*.[50] Ipak posledice zime najviše su se osećale na proleće, kada se naglo povećavao broj obolelih i umrlih osuđenika. "U to vreme osuđenici izgledaju kao kuvani, podnaduli i sa sivom i bezizraznom mrtvačkom bojom lica."[51] Leti je usled velike žege i sparine, i usled prevelikog broja osuđenika, dolazilo često do gušenja. Često su se javljali i problemi sa vodom, naročito za sušnih letnjih meseci. Takođe su 50-ih česte žalbe na restrikciju svetlosti. Katunac svedoči da je baš nekako u vreme pada Rankovića 1966. svaki paviljon u Zabeli dobio po jedan televizor (na kome su mogli da prate osudu Rankovića), pa čak i bazen s toplom vodom, travnate terene za košarku, odbojku i fudbal, ali su takođe, kako kaže, podrumi sedmog paviljona za političke i druge teže dalje ostali sa svojom tminom, vlagom i pacovima.[52]

[46] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 85.-86.

[47] M. RAJIĆ, *n. dj.*, 266.-281.

[48] S. BANKOVIĆ, *n. dj.*

[49] Dragoslav MARJANOVIĆ CILE, *Oprosti im, sine*, Beograd 2001.

[50] Svedočenje autoru Slobodana Mavrenovića, advokata iz Beograda, maja 2007.

[51] M. RAJIĆ, *n. dj.*, 275.

[52] R. KATUNAC, "Pogledaj gospode na drugu stranu", 59., 73., 150.-151.

Momčilo Jokić, neoibeovac, osuđen u "Pećkoj grupi" pripadnika NKPJ posle 1974. sa Barskog kongresa tvrdi da su zatvorski uslovi bili lošiji u manjim i „siromašnijim" zatvorima. Iako je od 7. jula 1975. kaznu izdržavao u zatvoru Velje brdo kod Spuža, u vreme kada su uslovi znatno poboljšani, tvrdi da je ležao na golom betonu, u ćeliji "prepunoj stenica, bubašvaba i pacova, navodeći: Video sam samo malo kad je doprlo svetlo kroz ključaonicu izgrebano nečim ‚Ubiće me sutra zlotvori 1944...' Kad sam posle sedam dana video dnevno svetlo mislio sam da ću oslepeti."[53]

Ishrana

Do početka 50-ih, prema pisanju nekih osuđenika, bili su više gladni nego siti. Porcije su još uvek bile skromne i sastojale su se najčešće od parčeta kukuruzne proje, oko 150–200 g dnevno ("kukuruzna granata"), i 2 g masnoće. Bile su i geršle, ujutru parče skorelog crnog hleba i cigara, providna vodena tekućina koju su "čas zvali kafa čas supa", a u oba slučaja najviše je ličila "na talog za pranje sudova". U podne i uveče bila je i čorba zvana *mutna voda*, a u kojoj bi sretnijima "plivala pokoja ljuska od graška i pasulja". Dragi Stojadinović se slaže da su porcije bile itekako skromne, ali on je ipak jedan od retkih koji je voleo geršle, kojih je bilo samo dok je bio u istražnom zatvoru u Glavnjači (na mestu današnjeg PMF-a), dok Pekić kaže da je sa zadovoljstvom gulio *granatu* kao i da zbog hronične gladi ipak nikad slađe nije jeo nego na robiji i pod okupacijom.[54] Spas su bili paketi, ali za one koji su ih imali. I oni su bili limitirani na ili 5, 7 i 10 ili 14 kg, zavisno od perioda i ograničeni na jedan do dva mesečno.[55] Zbog loše ishrane se često razbolevalo i umiralo, a naročito lica koja nisu imala pakete (poput siromašnih Albanaca). Broj pisama je do druge polovine 50-ih takođe bio limitiran na dva ili jedno mesečno, 14 ili 36 redova. Kasnije su, 50-ih i 60-ih, dobijali i kuvani pasulj, grašak, krompir, kupus, boraniju i drugo, ali su se osuđenici žalili na njihovu svežinu. Čak su i meso, doduše sumnjivog kvaliteta, dobijali tri puta nedeljno. Osuđenici su pak tvrdili da se za njih kupuje najlošija hrana od nabavljača, ona koja je gotovo bila za bacanje. U početku je u KPD S. Mitrovica bio ograničen čak i broj cigareta, a polovinom pedesetih osuđenik je mogao da kupi mesečno tri stotine komada.[56]

Pored opšteg poboljšanja standarda u društvu, poboljšanoj ishrani tokom šeste i sedme decenije pogodovala je i činjenica da su kazneni zavodi raspolagali i sopstvenim ekonomijama (i to u slučaju Zabele i Mitrovice u plodnim

[53] Milan LAZIĆ, "Kostolomci iz Spuža", Intervju sa Momčilom Jokićem, *Ilustrovana politika*, 26. avgust 2006.

[54] Intervju Dragomira Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974., u posedu autora; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 162., 271.

[55] Koliko je režim paketa i dalje bio strog svedoči profesor Anđelko Akrap: paket koji je njegova porodica slala bratu u KPD Zabela bio je vraćen jer je bio teži svega nekoliko stotina grama od propisanih 10 kg; Svedočenje prof. Anđelka Akrapa iz Zagreba dato autoru 13. maja 2009.

[56] M. RAJIĆ, *n. dj.*, 279.-280.; Intervju Dragomira Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974., u posedu autora; Svedočenje Mihajala Mihajlova autoru, 20. avgust 2008.

sremskim tj. stiškim ravnicama) na kojima se proizvodila ogromna količine hrane čijim je viškovima raspolagala država. Za sedamdesete Mihajlov, disident sa podužim zatvorskim iskustvom, kaže da hrana i nije bila toliko loša, da je moglo gotovo svega da se kupi u kantini, i da je s te strane što se njega tiče bio zadovoljan, iako politički nisu imali poseban status.[57] D. Marjanović Cile, koji je robijao u Zabeli od kraja 50-ih do kraja 60-ih, pak kaže sledeće: "Ipak najgora od svega je bila ishrana. Nije mogla biti gora. Hrana se delila na tačkice, tako da su postojale tabele R1, R2 i najgora G koja je dodeljivana onima koji ne rade. Dali bi po svega 250 g proje za ceo dan". U KPD Niš je izgleda ishrana tada bila još lošija: "Hleb je bio neka žuta proja, tvrda kao kamen. Kako se nekom ne bi zalomilo više nekom manje, napravili smo malu testericu, pa smo sekli jedan hleb od 800 grama na četiri dela", pripoveda Mihailo Danilović, koji je od polovine 50-ih služio devetogodišnju robiju kao bivši četnik-odmetnik.[58]

Prinudni rad

Od početka obnove zemlje težilo se da se uz znatnu uštedu finansijskih sredstava postigne što veći efekat obnove. Računalo se na visok moral i entuzijazam stanovništva po oslobođenju, ali je masovno korišćena i robijaška radna snaga. Savezna planska komisija kalkulisala je u velikoj meri sa ovim efektom. Tokom 1946. vrednost neplaćenog rada prema plaćenom bila je čak 5:1. Po okončanju rata naročito je eksploatisana radna snaga stranih i domaćih ratnih zarobljenika u raščišćavanju ruševina. Pri tom je naročito cenjen potencijal zarobljenih Nemaca, a u manjem obimu italijanskih zarobljenika. Oni su, na primer, gradili stadion u Vršcu, korišćeni su za obnovu infrastrukture, ali i na sezonskim poljoprivrednim radovima. Đilas svedoči o tome kakva je bila "otimačina" između raznih državnih institucija oko angažovanja vrlo cenjene radne snage nemačkih zarobljenika.[59] Tako je, na primer, inženjer Verner, inače oficir Vermahta, oslobođen iz logora, a kao vrhunskom stručnjaku čak mu je dodeljen rekviriran stan.[60] Prepuni zatvori u posleratnom periodu takođe su bili znatan izvor *domaće* radne snage. Prinudni rad se po pravilu izricao kao sporedna kaznena mera uz konfiskaciju. Na izgradnji hidroelektrane Jablanica u kamenolomu su radili robijaši pripadnici ravnogorskog pokreta, a žene "četnikuše" iz KPD Zabela uposlene su u močvarama Lonjskog polja (kao ispostava KPD S. Mitrovica i Zabela), radeći do pojasa u vodi po ceo dan. Naročito je teška sudbina i velika smrtnost bila kod onih u rudnicima, pre

[57] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 198.; Svedočenje Mihajala Mihajlova autoru, Beograd 20. avgust 2008.

[58] Mihailo DANILOVIĆ, *Predanje i amanet*, Gornji Milanovac 2007., 123.

[59] Milovan ĐILAS, *Vlast*, London 1983., 8.

[60] Oficir Verner bio je toliko zadovoljan da je kasnije u Beograd preselio celu porodicu pa je u šali govorio: "Opet smo se mi Nemci vratili u Beograd!" Svedočenje arhitekte Predraga Ristića, januar 2005.

svega Trepči (olovo i cink), koji su pritisnuti olovnom prašinom radili na pola kilometra dubine ("Sedmi horizont"). Osim toga bili su angažovani i u Raši (Istra) kao i u Borskom i Aleksinačkom rudniku te kamenolomima u okolini Prizrena. Išlo se na akcije seče drveta na Crni vrh (Homolje), Kukavicu itd. Dovoljno je poznat rad robijaša u tzv. preduzeću *Mermer* na Golom otoku. Vremenske kazne "žitari" su izdržavali po zatvorima u Požarevcu, Sremskoj Mitrovici, Petrovaradinu, Kosovskoj Mitrovici, Kruševcu, Nišu ili na kopanju rude u rudnicima, kamenolomima, podizanju hidrocentrala, puteva i drugih objekata. Postojalo je i nekoliko radnih logora, a najpoznatiji je bio u okolini manastira Dečani. Na oko 600 metara od manastira početkom 1947. izgrađena je baraka, kao prvo prihvatilište, a kasnije 3 kilometra prema Prokletijama još jedna. Postojala su još dva logora u Kožnjeru i šumama planine Junik. Na lošoj hrani zatvorenici su po ceo dan krčili put prema Albaniji i kaldrmisali ga kamenjem iz reke Bistrice. Logoraši su uglavnom bili "žitari", mada je bilo i političkih. Dovoženi su vagonima do Peći, a do Dečana su išli peške. U jednoj baraci bilo je i do 600 zatvorenika. Budući vremešni i slabi, često su umirali, a sahranjivani su u okolini bez ikakvih obeležja. Kroz logor je u periodu 1947.–1952. prošlo blizu 1 000 osuđenika.[61] Još tokom 1947. D. Medaković je video kolone iscrpljenih vojvođanskih seljaka – kulaka u okolini manastira Dečani, angažovanih na obnovi putne infrastrukture na Kosovu.[62]

U ovim radnim logorima se po pravilu spavalo u barakama na zemlji i radovi su počinjali na proleće, a završavali se u kasnu jesen. Radni logor Lonjsko polje je rasturen, a uslovi u ostalima poboljšani su nakon što se zapadna javnost počela interesovati za položaj robijaša početkom pedesetih. U požarevačkoj Zabeli "žitari" su angažovani na "spoljnim radovima" i po najvećoj zimi. Neretko su robijaši od struke pozajmljivani na privremeni rad državnim institucijama. Osuđenici su gradili zgradu JRB-a u Sarajevskoj ulici. Inž. Petar Ristić, na robiji u S. Mitrovici (1952.–1957.), projektovao je centralno grejanje u klubu poslanika u Tolstojevoj ulici na Dedinju; arh. Mika Janković je takođe kao robijaš projektovao stadion JNA i zgradu CK na Novom Beogradu, dok je arh. Bauer projektovao zgradu policije u ulici 29. novembra. U Sremskoj Mitrovici, robijaš arh. P. Bunjević je projektovao naselje za zatvorsko osoblje (u netipičnom kitnjastom stilu za to vreme), a zatvorsku crkvu preuredio u dom kulture za zatvorenike.[63] Pekić navodi kako su na prisilan rad okopavanja repe u Čortanovcima, "kao besposličari i huligani", slati učenici koji se nisu prijavili za dobrovoljne radove, slušaoci džez ploča iz Američke čitaonice, kolporteri „'Grolove' Demokratije, frajeri" i "mondeni" i drugi osuđeni nenarodni elementi. A često su pretnjama i ucenama, srednjoškolskom i studentskom omladinom, navodi Pekić, punjene radne brigade za omladinske pruge.[64]

[61] "Goli otok u Metohiji", *Pogledi*, br. 2, 1991., 85.

[62] Dejan MEDAKOVIĆ, *Efemeris III.*, Beograd 1997.

[63] Svedočenje arhitekte Predraga Ristića iz Beograda dato autoru novembra 2004.

[64] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 63., 82.

Početkom 50-ih prema nekim izveštajima u sremskomitrovačkoj kaznioni su obrazovani robijaši u odeljenju koje je brojalo od 50 do 300 intelektualaca, među kojima su K. Kumanudi, M. Rajić, D. Gregorić, D. Stojadinović, D. Joksimović, L. Marković, D. Jovanović, advokat S. Barle,[65] novinar *Pravde* – V. Davidović i pedesetak drugih, bili angažovani na prevođenju i pripremi mnogih važnih državnih dokumenata (čak i za nastupe naših delegacija na zasedanju OUN-a u Parizu 1952.), a zauzvrat su dobijali povoljniji tretman. U prizemlju Druge zgrade, gde su inače bili koncentrisani, bile su grupe koje su radile za MUP, na prvom spratu za Ministarstvo vojske, a na drugom je bila smeštena radio-stanica čija je prislušna služba hvatala i prevodila sve što se ticalo propagande protiv Jugoslavije. O svom je radu izdavala bilten koji je svakog jutra po kuriru slat nadležnima u Beograd, a kasnije je nešto od toga Tanjug objavljivao. Prevođeni su članci i rasprave iz novina iz svih oblasti, svaki je bio otkucan i slat u Beograd na analizu. Tako je nastala čitava jedna biblioteka o svemu i svačemu; naročito su prevođene vojne stvari čiju grupu je nadgledao jedan oficir jugoslovenske vojske. Često su kao ispomoć, kada je to bilo hitno, u drugu zgradu dolazili i državni činovnici iz Beograda.[66] Zanimljivo je da je čak deo borbe protiv Kominforma, u vreme agresivne štampane, radio i druge propagande iz svih istočnoevropskih zemalja, pao na teret političkih osuđenika u Mitrovici, što su oni zdušno prihvatili i *tukli* iz svih oružja prema Istoku. Čak se od uprave tražio neko ko je u vreme okupacije bio na poljskom stratištu u Katinu kako bi se što bolje moglo odgovoriti Staljinovoj propagandi.[67] Polovinom 1953. ispraznili su Drugu zgradu i raspustili jedan deo odeljenja, a radio stanicu prebacili u Batajnicu. Drugi deo vojnog odeljenja prebačen je u Beograd i tamo su u kasarni na Banjici i u zgradi Vrhovnog vojnog suda u Ustaničkoj ulici nastavili da rade sličan posao. Novinar Danilo Gregorić, neformalni vođa i koordinator cele te grupe, nagrađen je skraćenjem kazne i kasnije prebačen u CZ u Beograd, gde je umro u nerazjašnjenim okolnostima 1957. godine.[68]

[65] Dr. Slavko Barle, advokat i bivši diplomatski činovnik stare Jugoslavije, obesio se u zatvoru marta 1950., nap. a.

[66] "Cela Druga zgrada je bujala kao košnica jer je neprekidno kucalo pedeset pisaćih mašina, a radne ekipe se smenjivale. Mi smo radili sve elaborate, sve statističke podatke, celokupnu dokumentaciju, sva pitanja i sve moguće odgovore (…) a zatim su zatvorski predstavnici primali gotov materijal i slali ga u Beograd i dalje." Ovako opisuje svoju aktivnost u prevodilačkoj grupi, svojevrsnom zatvorskom naučnom institutu, politički osuđenik Milan Rajić. J. OBLAKOVIĆ, *n. dj.*, 151.; Dragoljub JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi…*, IV, Beograd 2007., medaljon Milana Bate Jovanovića Stojimirovića, 256.-258. Audio-dokument – Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974., u posedu autora; Hrvoje MAGAZINOVIĆ, *Kroz jedno mučno stoljeće*, Zagreb 2006.

[67] Milan Rajić opisuje da je domska uprava tražila nekog ko je bio u Katinu ili Vinici kako bi mogao da opiše zločine koji je počinio Staljinov režim. Kad je neko predložio književnika Svetislava Stefanovića, robijaši su odgovorili da je streljan još 1944., na šta im je rečeno da je šteta jer bi sad dobro poslužio za propagandu protiv SSSR-a; M. RAJIĆ, *n. dj.*, 310.

[68] *Isto*; Hrvoje MAGAZINOVIĆ, *Kroz jedno mučno stoljeće*, Beograd 1990.

Od polovine 50-ih masovno korišćenje robijaške radne snage na infrastrukturnim projektima i u rudnicima i drugim javnim delatnostima polako nestaje kao masovna pojava. Robijaška radna snaga sada je uglavnom korišćena u okvirima zavodskih privrednih ekonomija koje su uklopljene u državni privredni sistem s mogućnošću osuđenika da se na robiji usavršavaju, stiču zanatske i druge kvalifikacije, pa i da "zarade koji dinar". Ovi privredni subjekti osnovani su pri svim većim KP domovima raspisom ministarstva unutrašnjih poslova još 15. novembra 1946. i bili su prilično efikasni tako da su pokrivali troškove robijašnica, a ostatak zarade je vraćan u državni budžet. Do 1973. važio je zakon o samofinansiranju KP domova, kada je ukinut pod izgovorom da je rad ipak terapeutsko sredstvo, a ne mesto za bogaćenje osuđenika.[69] Naročito su bila ekonomična preduzeća pri KP domu Zabela i S. Mitrovica, u plodnim stiškim odnosno sremskim ravnicama, kao i neka u Hrvatskoj, poput Slavonske Požege (sa metalnim i konfekcijskim pogonom) ili Dob pri Mirni u Sloveniji. Zatvorska dobra nose idilične nazive kao *Preporod* u Zabeli i *Proleće* u Sremskoj Mitrovici. U zatvorskim ekonomijama su pored poljoprivrednih proizvoda i hrane nastajali i kvalitetni zanatsko-industrijski proizvodi. Tako je u *Preporodu* u zatvorskom krugu KPD Zabela u Požarevcu jedno vreme izrađivana čuvena furuna – bubnjara ("naftarica"), zatim koturovi za fabriku kablova u Svetozarevu, vešalice za odela, montažne vikend kuće itd. U zatvoru Sremska Mitrovica, u okviru zatvorskog preduzeća *Dubrava*, pored poljoprivrednih proizvoda, opasača, uprtača, fišeklija i amova, izrađivan je ručno vrlo kvalitetan nameštaj za državne institucije i funkcionere (stolovi i stolice, drveni sanduci, kreveti i drugi komadni nameštaj...). Ovde je čak izrezbarena i kancelarija Aleksandra Rankovića, a "crnotravci" robijaši zidali su kuće lokalnim funkcionerima.[70] U zatvorskom industrijskom preduzeću *Deligrad*, u okviru KPD Niš, osuđenici su bili uposleni u ugostiteljstvu, na izradi aparata za domaćinstvo, stolarije, šahovskih tabli, poljoprivednih i prehrambenih proizvoda i drugog. Takođe su kao zidari radili na građevini u naselju *Kolonija* itd.[71] Goli otok, od 1953. KP dom druge klase, spadao je u red manjih domova (1985. oko 400 osuđenih, 26 političkih), siromašan i bez nekih ekonomskih potencijala, relativno lošijim materijalnim uslovima (ishranom, smeštajem i primanjima), iako je tokom osamdesetih na održavanju ogromnog kompleksa radilo 250 zaposlenih. Kao takav ukinut je 1988. odlukom republičkih vlasti.[72]

[69] "Ljudi ugašenog pogleda", 6.-7.

[70] Svedočenje autoru Ranka Mataruge, vaspitača u KPD Sremska Mitrovica, 15. jun 2008.; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 361.-362.

[71] Borislav MARIĆ, Ivan BULATOVIĆ, *Sistem izvršavanja zatvorskih sankcija*, Beograd 2004.; M. DANILOVIĆ, *n. dj.*,123.-128.; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 212.; S. BANKOVIĆ, *n. dj.*, 137.

[72] "Kamen sa povjesnim žigom", feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, 26. 5. 1987., 67.

Prevaspitavanje

Preodgajanje na robiji kao potreba se posebno nametalo u zemljama socijalističkog lagera i nije ostalo rezervisano samo za kriminalce, već se mahom odnosilo i na političke krivce. U Jugoslaviji ovaj proces pre svega ostaje rezervisan za osuđenike na Golom otoku i drugim gulazima za ibeovce, i to u najviše periodu do 1953., dok je toga bilo sporadično i na farsičan način prema drugim političkim osuđenicima u KP domovima. Pekić primećuje da su uslovi u robijašnicama, iako loši, ipak bili za nijansu ispred Golog otoka zbog toga što su do izvesne mere bili regulisani propisima. Ovde su osuđenici prepušteni arbitrarnosti u atmosferi kada zatvorenici odrešenih ruku sami obavljaju posao uprave. Za razliku od političkih zatvorenika u predratnom periodu, koji su bili privilegovani i nije se diralo u njihova politička ubeđenja, nad ovim kažnjenicima su primenjivane specifične mere prevaspitavanja. Oni koji nisu priznavali vlastitu krivicu tučeni su, maltretirani i ponižavani, dok su i sami zatvorenici, podsticani i naterani od logorske uprave, organizovali raznovrstan i razvijen sistem prevaspitavanja. Maštovitost mučenja i torture na Golom otoku i drugim zatvorima bili su bezgranični. Naizgled sami, robijaši organizuju primenu torture da bi dokazali da su prevaspitani ili da se domole zatvorskim vlastima i izbore povoljniji status. Revidirci su bili stroži prema vlastitim zatvorskim drugovima nego što je bila zatvorska uprava. Ovakvom krajnje neljudskom tretmanu samo prema zvaničnim podacima podleglo je blizu 500 lica samo na Golom otoku, tokom 1951. čak 175 lica.[73]

[73] Ozloglašena je bila brigada revidiraca koju je na Golom otoku predvodio Osman Pašić.

"Kad sam odlučio da se promenim, odlučio sam da budem rigorozan prema onim koji su ostali tvrdi. Znao sam da sa njima nema mira, da ne mogu živeti sa dva lica, na dve stolice", svedoči jedan od poznatih revidiraca u Bileći B. Petričević, koji je bio član tamošnjeg tzv. štaba za agitaciju i propagandu. Neposredni akteri torture bili su sami zatvorenici, koji su na taj način okajavali svoj greh, dok je zatvorska uprava delovala iz pozadine, podržavajući i odobravajući takvo ponašanje zatvorske samouprave. Kreativnost i surovost mučenja dojučerašnjih partijskih drugova prevazilazila je svaku granicu čovečnosti. Neke metode su presađene iz sličnih logora, kao što je Pitešti u Rumuniji ili sovjetski gulazi. Navodimo samo neke od oblika zlostavljanja koji su se sprovodili na Golom otoku, ali i drugim logorima:

Topli zec – Novopridošli robijaš vezanih očiju prolazi kroz špalir logoraša koji ga divljački tuku do iznemoglosti ne bi li sebe abolirali. Naročito su na meti bili "reponje". Biti "reponja" značilo je da još nisi revidirao i da ne želiš da otkriješ imena informbirovca na slobodi.

Tiganj – Kažnjenik vezan za stolicu danima sedi na užarenom suncu bez vode.

Labud – Dve grede od po 12 metara spojene debelim daskama na koje se tovare teški komadi klesanog kamena nose zatvorenici i po nekoliko kilometara.

Mina – Posuda od aluminijuma i gusa napunjena sa 180 litara vode, nose je 4 km, od Velike do Male žice, a najteži zadatak je bio odneti je na kotu 105 (na isto toliko metara nadmorske visine), gde se gradio bunker.

Ipak, najdrastičnija kazna bio je tzv. bojkot koji je trajao dva meseca i duže. Osobi je bio zabranjen svaki razgovor, radila je najteže poslove tucanja kamena, požarčila svake noći od 2–4 ujutru, podnosila prezir kolektiva: pljuvanje, psovanje, pretnje i udarce.

Primenjivana je i specifična vrsta kazne "sipanje vode u nozdrve", koja nije ostavljala nikakve tragove na telu zatočenika.

Organizacija nastavno-vaspitnog i kulturnoprosvetnog rada u KP domovima bila je po zakonu poverena pomoćniku upravnika (obično pripadniku UDB-e). Početkom 1955. Radovan Marković, šef zavodske UDB-e u KPD Sremska Mitrovica, organizovao je prevaspitavanje ne bi li se i građanski politički krivci revidirali. Pri tom su spremane muzičke i dramske predstave s političkom konotacijom (tu se posebno isticao Krsta Novaković, bivši gradonačelnik Kruševca)[74] kao i javna predavanja u zavodskom domu kulture koji je u stvari adaptirana bivša zavodska crkva. Prema svedočenju robijaša, taj je posao mnogo teže prolazio kod pripadnika JVO. Ipak su neki to rado prihvatali, što zbog teških uslova, što zbog želje da se što pre nađu na slobodi, i javno revidirali kao bivši sudija Gvozden Ivanović, bivši sreski načelnik iz okoline Čačka D. Popović, K. Novaković, apotekar iz Kruševca i bivši predsednik opštine, novinari S. Jakić i M. Dimitrijević iz Beograda i neki drugi. U tom poslu naročito se istakao, prema svedočenju Dragoljuba Jovanovića, Užičanin Gvozden Ivanović koji je držao pokajničko predavanje kriveći mnoge za izdaju, kolaboraciju i ratne zločine. Po Dragoljubu, Gvozdenovo predavanje čitano je i dopunjavano u UDB-i u Beogradu gde je ubačeno da je Dragoljub za vreme okupacije bio "u mišijoj rupi" i dodat je napad na Živka Topalovića. Na tome su mu ibeovci pljeskali, ali pojedinci poput Ljube Petrovića i Petra Lekića i drugih su mu upadali u reč, kritikovali i ismejavali ga, zbog čega su bili i disciplinski kažnjavani. Na kraju bi se sam Radovan odao kao režiser ovih javnih pokajanja ustajući sa stolice uz povik: "Kuš bando, ćuti!" Marković je primao pokajnička pisma, pre svega znamenitijih političkih osuđenika, dok je ona manje važna prosleđivao zameniku Periću.[75] Zahvaljujući gotovo opštem otporu političkih osuđenika, "prevaspitavanje" nije imalo nikakvog znatnijeg efekta. S tim u vezi interesantan dijalog vodio se prilikom posete D. Ćosića KPD S. Mitrovica, koji je tamo skupljao materijal za svoje romane. Časlav Protić, komandant JVO Lazarevca koji je osuđen najpre 1945. na smrt pa pomilovan na 20 godina, kritikovan od Ćosića kako se "ništa nije popravio, odbrusio mu je ja nisam ovde da se

Dvomotorac je nadimak za lice koje je bilo povratnik u logor, obično kažnjavano najtežim kaznama i izloženo opštem preziru i torturi.

Samo za 17 dana u julu 1951. od posledica bojkota i torture umrlo je 5 kažnjenika, a 4 su izvršila samoubistvo. No ni "normalni" uslovi nisu bili mnogo bolji, jer su u istom periodu bila 42 smrtna slučaja –17 od sunčanice i srčanog udara, 9 od distrofije i iscrpljenosti itd. Dragoslav MIHAILOVIĆ, *Goli otok*, Beograd 1990., 44., 101.; Dragan MARKOVIĆ, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987.

[74] Bratislav Novaković svedoči da njegov otac Krsta zaista nije bio ideološko-politički obojen, već ga je pre svega zanimalo kako da što pre izađe i radi svoj posao. Zbog toga se rado odazivao da glumi i peva u zatvorskom kabareu (što je i inače obožavao), kao i da piše pokajnička pisma i njemu samom. On tvrdi da je on i pre i tokom okupacije bio takav i da se vodio lukrativnim i pragmatičnim razlozima egzistencije, preživljavanja i boljeg života, spasavajući pri tom što se spasiti može, što je potvrđeno i priznanjem 2004. Jevrejske zajednice za spasavanje mnogih Jevreja u Drugom svetskom ratu, ali i svedočenjem mnogih da je uspeo svojim uticajem da smanji represalije u Kruševcu tokom okupacije (naročito 1943.) zbog ubistva nemačkih vojnika; Svedočenje Bratislava Novakovića, advokat, Beograd, 12. januar 2008.

[75] D. JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi…*, rukopis, medaljoni Radovana Markovića i Ljube Petrovića.

popravljam, već da izdržavam kaznu."[76] Borislav Pekić navodi kako je pokušaja prevaspitavanja bilo i u KPD Niš, ali se ubrzo takođe pretvorilo u farsu i brzo bilo napušteno. On zaključuje stoga da binarna pozicija, u kojoj ljude uprave ništa ne spaja sa ljudima kojima se upravlja i koji se prevaspitavaju, očigledno ne pogoduje metodama koje pored "izvesnih instikata, samo na tu vezu mogu računati."[77]

Kao jedan od mnogih osuđenika koji se takođe nije popravio u dokumentima se navodi i politički "robijaš-povratnik" Kosta Kumanudi upućen u S. Mitrovicu 1951. godine.[78] U njegovom zatvorskom dosijeu nalazi se više zahteva za uslovni otpust, koji su redom odbijani uz obrazloženje: "U političkom pogledu ostao je neprijatelj postojećeg poretka u našoj zemlji, ali to čini vrlo oprezno i u užem krugu njegovih istomišljenika."[79] "Spada u red boljih prevodioca. Na poslu je veoma pedantan čak i suviše, i prevodi su mu dobrog kvaliteta. Inače kao osuđenik nije disciplinski kažnjavan. U političkom pogledu drži se pasivno i ne ispoljava se ni u kom smislu."[80] Početkom 1956., pa i kasnije, dobijao je ocene da je "star za političke diskusije", a prema službenicima miran i pomirljiv;[81] kako se dobro vladao, bio star i nesposoban za fizički kao i politički angažman, preležavši više od polovine kazne, zakonski je stekao uslove za otpust. Pušten je na uslovnu slobodu tek osam meseci pre isteka kazne (5. novembra 1956.) pošto je odslužio više od šest godina robije – u 82. godini života.[82]

Od kraja 50-ih se odustaje od ovako javnih i organizovanih metoda prevaspitavanja. Ideološko-politički sadržaji nastoje da se učitaju na sofisticiraniji način kroz društveno-kulturni život osuđenika, organizovanje zatvorskog samoupravljanja i druge sadržaje, ali bez većih uspeha. Na robiji, a i kasnije po puštanju na slobodu, i dalje je bio vidljiv jaz između osuđenih komunista-ibeovaca i građanskih neprijatelja, gde su naročito prvi smatrali da su oni pravi stradalnici budući da su se zalagali za komunističku ideologiju, dok su ostali bili stvarni neprijatelji poretka te su to i zasluživali (možda samo u boljim uslovima).[83]

---

[76] Pisano svedočenje Dušana Vojinovića, bivši robijaš iz Beograda.

[77] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 28.-29.

[78] *– A jesi opet došao, stara magarčino*! *Ovog puta nećeš živ izaći odavde!*

– Bog zna možda i hoću – sasvim je mirno odgovorio čika Kosta.

– E, ni taj ti tvoj bog neće više pomoći! David DAMJANOVIĆ, *Život i doživljaji*, Beograd 1985., 218.-219.

[79] Arhiv KPZ S. Mitrovica, *Dosije K. Kumanudija*; Uoči Dana republike 1953., ambicijom režima da se prikaže u novom demokratskom ruhu, kazna mu je ipak (kao i mnogim drugim robijašima) smanjena na 3 godine. Budući široko obrazovan, ispoljio je želju za saradnjom sa zatvorskim vlastima u prevodilačkom odeljenu, a zauzvrat je dobijao povoljniji tretman.

[80] Arhiv KPZ S. Mitrovica, *Dosije K. Kumanudija, Mišljenje za K. Kumanudija upućeno na Odeljenje za izvršavanje kazni SUP-a RS. od 20. januara 1956.*

[81] *Isto*, *Mišljenje o K. Kumanudiju od 1. aprila 1956.*

[82] Arhiv KPZ S. Mitrovica, *Rešenje o uslovnom puštanju na slobodu K. Kumanudija od 5. septembra 1956.*

[83] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 283.; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, II, 444.

Zdravstvena služba

Zatvorska bolnica u KPD S. Mitrovica, kao i drugim KP domovima, bila je posle 1945. pretrpana i u prilično jadnom i zapuštenom stanju. U opštem siromaštvu i nestašici kuburilo se sa lekovima, čak i sa običnim aspirinom sve do 1955. Svi bolesnici su bili izmešani (osim tuberkuloznih), higijena je bila na lošem nivou, a zatvorski lekari obično regrutovani od osuđenih lica, mahom političkih, nedovoljno stručni ili prilično nezainteresovani za svoj posao. Njima su bili nadređeni lekari koje je određivala Uprava ili Ministarstvo unutrašnjih poslova. U najlepšoj uspomeni kod osuđenika u Mitrovici ostali su dr. Koh, dr. Eler, dr. Ridl, iako Nemci, kao i dr. Ćira Topuzovski-Grk ili mladi Filip Brajković. U izuzetno negativnom kontekstu kod živih svedoka (kod Pekića, Dragoljuba Jovanovića, M. Rajića, D. Stojadinovića i drugih) pominju se dr. Dezider Lanji i dr. Vladislav Vajdić. Njima je, kao odanim saradnicima zatvorske uprave, stavljana na dušu nebriga, nestručnost koja je koštala života mnoge osuđenike. Dr. Dezider Lanji je bio ginekolog, inače i sam osuđen kao hortijvac, a Vajdić kao pripadnik ustaškog pokreta. Od zvaničnih lekara bio je loše zapamćen dr. Komnen Barac, mladi stažista i jedno vreme upravnik bolnice, a kasnije i Petar Popović. Ipak od polovine 50-tih bolnički uslovi se znatno popravljaju, kako u higijenskom i materijalnom smislu tako i u odnosu zatvorskih lekara. Tome je doprinela i činjenica da je od početka 60-ih broj osuđenika gotovo desetkovan u odnosu na period po okončanju Drugog svetskog rata, ali i to što su taj posao sve više radili profesionalci i u mnogo boljim uslovima.[84] Ipak, uslovi u zatvorima i zatvorskim bolnicama su bili daleko od idealnih i početkom osamdesetih. Polovinom 80-ih osuđenici koji su boravili u psihijatrijskoj bolnici u Beogradu imali su primedbu na grejanje, lošu ishranu, prenatrpanost, loše higijenske i sanitarne uslove, bolnički tretman, odsustvo adekvatne nege i zaštite i uskraćivanje osnovnih ljudskih prava tako da lica zapravo izlaze u mnogo lošijem stanju nego kad su ušla u bolnicu.[85]

Smrtnost u zatvoru bila je izuzetno velika u periodu do 1951. godine. Samo je na Golom otoku preminulo najmanje 500 lica.[86] Takođe od posledica torture i loših uslova na desetine je umrlo u Lepoglavi, Mitrovici i Zabeli, dok su neki izvršili i mnogi pokušali samoubistvo. Samo od jeseni 1945. do 23. jula 1946., prema Savi Bankoviću, preminula su čak 82 zatvorenika u Mitrovici.[87] Ipak, znatnim poboljšanjem uslova, ishrane i standarda lečenja, kao i izmenom režima u zatvorima, smrtnost je do kraja 50-ih počela lagano da opada. To može imati veze i s tim što su osuđenici bivali sve mlađi i što su kazne postale neuporedivo blaže nego ranije. Statistički podaci za KPD Niš govore da se da

[84] M. RAJIĆ, *n. dj.*, 291.-300.; D. JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi…*, IV, medaljon dr. Lanji i drugi lekari, 243. i dalje; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I.

[85] Pokret za zaštitu ljudskih prava u Jugoslaviji, *Beogradski psihijatrijski Goli otok*, Raport o uslovima života, medicinskoj nezi i zaštiti i opštem tretmanu u psihijatrijskoj bolnici Centralnog zatvora u Beogradu, Beograd 1990., 25.

[86] D. MIHAILOVIĆ, *n. dj.*, 44., 101.; D. MARKOVIĆ, *n. dj.*.

[87] S. BANKOVIĆ, *n. dj.*, 73.

je od 1944. do 1964. umro 421 osuđenik, najviše 1946., čak 68, da bi se 1968. broj sveo samo na trojicu, odnosno 1944.–1957. 390 ili oko 30 godišnje, da bi u periodu od 1957. do 1964. njih 31, oko 4-5 godišnje, dakle ukupno koliko i prosečno za jednu godinu ranije. Slična situacija je bila i u ostalim većim zatvorima u Srbiji, a najčešći uzrok smrti bila je tuberkuloza.[88] Najviše obolelih od tuberkuloze bilo je među Albancima, najpre zbog loše ishrane, budući da su poticali iz ekonomski-socijalno zaostalih krajeva i nisu dobijali česte i obilne pakete. Povećana smrtnost u zatvorima na Kosovu bila je faktičko stanje, ali isto tako je činjenica da su tamo bili pretrpani i neuporedivo lošiji higijenski uslovi, kao i da su Albanci poticali često iz socijalno zaostalih porodica sa niskim nivoom edukacije o bolesti. Izražen mortalitet Albanaca zbog gore navedenih razloga uostalom, bio je činjenica i u ostalim zatvorima, pre svega u KPD Niš, gde ih je bilo relativno najviše do izgradnje KPD u Istoku krajem 50-tih.[89]

Ubistva i samoubistva

Zbog nepodnošljivih uslova u zatvorima, muka i stresova koje su pretrpeli u istrazi, zatvorenici su često umirali ili se smrtno razbolevali. Takav je slučaj npr. advokata D. Joksimovića 1951.,[90] bivših političara T. Jančikovića 1951. i V. Popovića 1951.,[91] R. Lajtmanovića, direktora Hipotekarne banke u Skoplju, bivšeg profesora trgovačke akademije u Beogradu 1954., novinara D. Gregorića 1957. i S. Moljevića 1959. te mnogih drugih. Nekima se zdravlje ozbiljno pogoršalo tako da su odmah po izlasku iz zatvora preminuli, kao na primer

[88] Službenici iz zatvora navode da je i mladi Pekić, koji je boravio u KPD Niš, preživeo tuberkulozu zahvaljujući pre svega paketima koje mu je često donosio otac Vojislav, inače visoki savezni činovnik. Velimir ĐOKIĆ, *Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića*, rukopis, 182. Navode se podaci iz monografije o KPD Niš 1944.–1964.

[89] V. ĐOKIĆ, *n. dj*., 183.

[90] Dragić Joksimović kaznu je počeo izdržavati u Beogradu (Obilićev venac), posle osude upućen je u sabirni zatvor u B. Crkvu, a odatle u KPD Zabela u Požarevcu na konačno robijanje. Posle nekoliko meseci prebačen je u S. Mitrovicu, gde je raspoređen u Treću zgradu, u sobu broj dva, na drugom spratu, gde je ostao do smrti. Na robiji je bio jako vitalan i politički aktivan među robijašima, a uprava je posebno motrila na njega: "Osuđenik Joksimović Dragić boluje od srčane bolesti sa čestim napadima, i kao takav ne radi nigde. U političkom pogledu je neprijateljski orijentisan kao buržoaski element, govori protiv današnjeg uređenja u našoj zemlji. Kazna do sad nije imala popravnog uticaja na njega, te je Uprava doma mišljenja da njegovu molbu za ublaženje kazne ne treba uvlažiti, već je kao neumesnu odbiti", kaže se u pismu uprave Okružnom sudu u Beogradu. Ubrzo posle ovog, u noći 31. jula 1951., oboleo u surovim zatvorskim uslovima, preminuo je od posledica bolesti (srčani napad i angina pektoris). Njegove posmrtne ostatke porodica je tek posle dve godine, na svoj zahtev, uspela da prenese u porodičnu grobnicu u Bačini. Arhiva KPZ Sremska Mitrovica, *Dosije D. Joksimovića.*

[91] Velja Popović se po prijemu u KPD naglo razboleo iznuren postupkom u vreme istrage, a nebrigom zatvorskih vlasti ubrzo izdahnuo 18. juna 1951. od izliva krvi u mozak (*apoplexia*). Porodica je saznala o njegovoj smrti tek nedelju dana kasnije, kada se vratio paket sa hranom. Kada su došli da preuzmu telo pokojnika, rečeno im je da ono mora da ostane u Mitrovici "jer je odležao samo godinu dana od dvanaest godina" pa je ostatak morao da odrobija na Mitrovačkom groblju, Arhiva KPZ Sremska Mitrovica, *Dosije D. Joksimovića*.

lekar i kraljevski namesnik Radenko Stanković, koji je pušten iz zatvora 1953. da bi nakon nekoliko meseci preminuo. Sličnu sudbinu doživeo je i poznati advokat i docent Pravnog fakulteta u Beogradu dr. Strahinja Subotić, koji je februara 1951. osuđen na *7* godina zatvora "zbog pisanja antidržavnog referata i učešća u antidržavnoj zaveri". Posle torture u beogradskom istražnom zatvoru (Glavnjača), većim je delom kaznu odležao u Zabeli, gde se teško razboleo od tuberkuloze, da bi po izlasku iz zatvora ubrzo umro.[92] Advokat sličnog prezimena, Slobodan Subotić, nakon montiranog političkog procesa 1973. i pretrpljene psihičke torture (već jednom hapšen 1949.), nakon što mu se zdravlje naglo pogoršalo, ubrzo je preminuo. Drugi su podlegali torturi još u istražnom postupku, kao Aleksandar Dajč, industrijalac i liferant u predratnoj Jugoslaviji, uhapšen u Beogradu sredinom oktobra 1948. Pošto je više meseci mučen i saslušavan (spavao je na podu nakvašenom vodom), preminuo je u proleće 1949. u istražnom postupku, a porodici je rečeno da je reč o samoubistvu. [93]

Drugi su neretko dizali i ruku na sebe u nameri da si prekrate muke. Na taj način su skončali pukovnik P. Simić 1948., M. Đorđević, koji se 1949. obesio kao i advokat S. Barle 1950. Samoubistvo su počinili i činovnik R. Atanasijević 1950., M. Jeličić – bivši predsednik opštine Požarevac – 1952., B. Popadić – doktor agronomije i član Centralnog nacionalnog komiteta JVUO. Dragi Stojadinović navodi kako je tokom 1949., zbog nepodnošljivog života u zatvoru, tri puta na različite načine pokušavao samoubistvo. Isto je pokušao i sveštenik Gojko Ristić iz Visokog (Bosna), koji je preživeo skok na kamenu podlogu.[94] Drugi su u zatvorskim uslovima podlegli ludilu (poput studenata Z. Zvezdića, G. Kneževića, potpukovnika Petra Sabljaka). Najdepresivniji meseci na robiji bili su februar i maj (posle amnestija), kada je naglo skakao broj prekršaja i pokušaja samoubistava. Prema zakonu, telo osuđenika moralo je preostali deo kazne da odleži na zatvorskom groblju, gde je sahranjivano bez ikakvih oznaka i opela, pa je tek onda predavano porodicama.[95]

Bilo je slučajeva da su neki pod sumnjivim okolnostima "ubijeni u bekstvu" pred samo isticanje kazne (npr. Đoka Jovanović iz Mitrovice). Telo ubijenog u bekstvu često je ostavljano na uvid ostalima kako isto ne bi pokušali. Drugi su bili žrtve nebrige zavodskih lekara dr. D. Lanjija i dr. V. Vajdića, o čemu govore izvori iz zatvora.[96] Naročito su česti smrtni slučajevi usled neiskustva i uslova rada bili u isturenim radnim logorima: u rudnicima (Trepča, Senj, Resava, Raša, Bor, V. Crljeni), pri isušivanju močvara (Lonjsko polje) i u kamenolomima u okolini Prizrena. U Trepči su političke osuđenike upućivali

[92] M. RAJIĆ, *n. dj*., 324., 325.; Radovan KALABIĆ, *Srpska emigracija*, Beograd 2001., 261.

[93] Svedočenje Harisa Brasidasa Dajča dato autoru 28. februara 2006.

[94] Jedan od tih pokušaja bio je pomoću gutanja izuzetno velike količine lekova; Audio-dokument – Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974., u posedu autora; S. BANKOVIĆ, *n. dj*., 122.; M. RAJIĆ, *n. dj*.

[95] Takav je na primer bio slučaj advokata Dragića Joksimovića koji je, nakon što je preminuo na robiji, kasnije sahranjen na Novom groblju, kao i bivšeg oficira JVO S. Varanješević krajem 70-tih, koji je sahranjen na mitrovačkom groblju, nap. a.

[96] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III; M. RAJIĆ, *n. dj*., 293.-295.; S. BANKOVIĆ, *n. dj*., 143.-145.

u "sedmi horizont", na preko 500 metara dubine, bez adekvatne opreme, gde su naročito oni sa slabijim srcem brzo umirali pritisnuti olovnom prašinom.[97]

Tokom 1951. komandir N. Đorđević ubio je prilikom pokušaja bekstva iz KPD Sremska Mitrovica političkog osuđenika Ljubomira Savića, a na sličan način je godinu dana kasnije ubijen dvadesetogodišnji osuđenik Jovan Stefanović, koji je pokušao beg sa obale Save (gde se vadio pesak) iako je imao svega 6 meseci do puštanja iz zatvora.[98] Navodi se slučaj kada je u KPD Sremska Mitrovica 1956. otvorena vatra iz stražarnice sa zida jer je navodno pokušano masovno bekstvo. Stražar zvani "Žika Cigla" ubio je tom prilikom jednog četnika, a dvojicu ranio. U krugovima političkih osuđenika sumnjalo se da se u stvari radilo o organizovanom činu kako bi se zastrašili, jer se načulo da je takvih incidenata bilo i u drugim zatvorima, npr. u Lepoglavi (gde su navodno ubijena trojica).[99]

Ukoliko računamo broj Nemaca i ostalih preminulih u logorima neposredno posle Drugog svetskog rata, zatim mnogih stradalih na Golom otoku, kao i političkih u zatvorima širom Srbije i Jugoslavije posle Drugog svetskog rata, broj podleglih teškim uslovima robijanja penje se na više hiljada. Ne mogu se svi pripisati na dušu revolucionarnih vlasti (iako bi možda mnogi slučajevi mogli), već i teškim ekonomsko-socijalnim uslovima u prvoj deceniji posle rata. Od kraja 50-ih, s poboljšanjem ishrane i zdravstvene zaštite, ukidanjem teških oblika prinudnog rada i ublažavanjem kaznene politike i prilivom mlađih osuđenika u zatvore, smrtnost je u zatvorima i do deset puta manja.

Štrajkovi, pobune, bekstva

I pored nesumnjivo sve boljih uslova u zatvorima, od početka 60-ih dolazilo je do sporadičnih pobuna i štrajkova u kojima su prednjačili politički osuđenici. Oni se mogu tumačiti izvesnom demokratizacijom društva i liberalizacijom prava osuđenika budući da je tako nešto bilo nezamislivo do 1953., kada su politički često bili izloženi sistematskom i brutalnom progonu i torturi na robiji, a za tako nešto se mogla izgubiti i glava. Stoga pobuna i štrajkova gotovo i da nema u prvoj deceniji iza rata, osim pojedinačnih samoubilačkih pokušaja. Odgovor na pitanje Zašto? treba tražiti u trouglu uticaja liberalizacije uslova u zatvorima (kao i celom društvu) – dnevnopolitički kontekst – broj osuđenika. Zavisno do istorijskih društvenih okolnosti, samo je jedan razlog naglašeniji od drugog.[100] Pekić, koji je robijao u tom periodu, sam zaključuje da je robijašku nevolju bilo pametnije primati bez protesta jer se otporom samo udvostručivala.[101]

[97] Svedočenje Božidara Stojića i Vojislava Krompića iz Beogarda dato autoru 25. marta 2005.

[98] M. RAJIĆ, *n. dj.*, 265-266.

[99] *Isto*, 265.-266.

[100] B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 164.

[101] Zupanovo dobro držanje na robiji Pekić na primer objašnjava i time što se on kao bivši *Soko* osećao kao pobednik u "svom zatvoru", što mu je davalo moralni legitimitet da pruža znatan ot-

Da su pobune u zatvoru po pravilu često bile povezane sa političkim momentom i stepenom liberalizacije društva vidi se i iz masovnih pobuna koje su počele u KPD Sremska Mitrovica i zahvatile sve veće zatvore u Srbiji posle petooktobarskih promena 2000. (tačnije posle 5. novembra 2000. godine). Ako je ova imala i politički kontekst, uz moguću upletenost tajnih službi u vreme previranja, kasnije česte pobune govore nam da liberalizacija i demokratizacija političkog života idu na ruku ovom fenomenu. Štrajk glađu u Sremskoj Mitrovici 1975. i pobuna u Zabeli u vreme velike abolicije političkih osuđenika padaju u vreme posle održane konferencije KEBS-a u Beogradu 1977.[102] Isto se može primetiti i za štrajk Albanaca, koji ne slučajno pada u kontekstu pada Rankovića i liberalizacije režima na robiji, naročito prema Albancima.

Pobuna u zatvorima nije bio u prvoj i drugoj deceniji posle Drugog svetskog rata budući da je režim na robiji bio izuzetno strog i nije se mnogo marilo za prava osuđenika. Pre rata, kada je u Mitrovici postojao privilegovan status *custodia honesta* za političke osuđenike (mada su i tada uslovi na robiji za većinu bili daleko od idealnih), dolazilo je ipak do čestih štrajkova i manjih pobuna (1928., 1935.). Mogla bi se postaviti jednačina, da sa usvajanjem većih stepena sloboda u društvu i podizanjem standarda osuđenika rastu šanse da dođe do štrajka ili pobune jer su htenja i želje osuđenih (anomija) uvek ispred dostignutih sloboda. Ovu zanimljivu tendenciju rasta koji prati liberalizaciju društva takođe smo uočili u slučaju cenzure i stepena kriminaliteta.[103] Primećena tendencija "društvene anomije" (težnja društva ili pojedine društvene grupe, ovog puta osuđenika, za većim slobodama od propisanih ili dozvoljenih) primerenija je društvima koja su u tranziciji iz autoritarnog ili totalitarnog u demokratsko. Za zemlje sa dužom tradicijom sloboda i pravne države te uređenim i humanizovanim sistemom izdržavanja kazne dugog trajanja, ova kretanja ne bi trebalo da važe.[104]

Kao važan element otpora u zatvorima naročito treba naglasiti brojnu grupu Albanca-nacionalista na čelu sa Ademom Demaćijem, koja se dugo i čvrsto držala maoističkih, ali i separatističkih stavova i ispoljavala izuzetnu solidarnost na robiji u odbrani svojih prava i borbi protiv zatvorske torture. Adem Demaći bio je nezvanični poglavica svim političkim Albancima, često je odbijao da radi, i vršio je političku propagandu među Albancima koji su ga slepo sledili. Oni su, prema svedočenju Mihajlova, bili solidarna i osvetoljubiva grupa tako da su je zatvorski stražari respektovali i retko kad izlagali torturi strahujući od osvete. Adem Demaći već 1965 u KPD Niš sa grupom Albanaca

por upravi, zatvorskoj torturi i uslovima. B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 141., 154.; V. ZUPAN, *n. dj.*; B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 164.

[102] B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*, 164.

[103] Srđan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića*, Beograd 2006.

[104] Slična anomija kao kod političkih sloboda uočava se danas još i više kod zahteva kada je u pitanju životni standard građana. Pa tako na primer masovni i česti štrajkovi izbijaju i u zemljama kao što je Francuska, traži se povećanje plata, penzija ili ukidanje poreza, iako je prosečna plata i do deset puta veća nego u zemljama Istočne Evrope, a standard relativno najveći u novijoj istoriji Francuske, nap. a.

organizuje jedan od prvih štrajkova glađu koji izaziva uznemirenje kod uprave.[105]

Jedan od prvih štrajkova koji se desio u Zabeli, koji opisuje Rako Katunac, bio je već 1966., u vreme posle pada Rankovića (opet u vreme liberalizacije!), dok se masovniji i organizovaniji štrajk glađu desio početkom sedamdesetih u KPZ Niš kada je veća grupa Albanaca bila raseljena po zatvorima širom SFRJ (Zabela, Mitrovica, Lepoglava, Gradiška i dr.), a sam lider Demaći prebačen na dalje izdržavanje kazne iz Niša u Zabelu.[106] Među prvim buntovnicima među političkima na robiji, pored Adema Demaćija, bio je i disident Mihajlo Mihajlov koji se prvi u KPD Zabela 1967. odlučio na štrajk glađu tražeći od zatvorskih vlasti da ispoštuju međunarodne obaveze koje se tiču prava političkih osuđenika. Mihajlov se nakon štrajka glađu 1967. i pozivanjem na međunarodnu konvenciju *Pakt o ekonomskim i socijalnim pravima* (za čije je potpisivanje decembra 1966. čuo od majke koja ga je posećivala) izborio da se prekine sa primoravanjem političkih osuđenika na rad. Mihajlov se pozivao na pravo garantovano Ustavom i međunarodne konvencije, dok je Pravilnik o odsluženju kazne ipak predviđao rad suđenika. Držan je u "ledari"[107] i posle nekoliko nedelja zbog upale pluća završio je u bolnici. Zbog toga je zatvor posetio Vidak Popović, zadužen za nadzor ispred ministarstva, i ubeđivao ga da štrajk obustavi, obećavajući da će mu svi zahtevi biti ispunjeni i da će raditi u biblioteci (što se kasnije ispostavilo kao laž). Po izlasku su *ledaru* počeli da greju, a zatvorenike su sve manje pritiskali da rade, dok su njega prebacili u KPD S. Mitrovica. Mihajlov svedoči da su uslovi za sve, a posebno političke, bili bolji u Sremskoj Mitrovici, primećujući duhovito da se u njoj ipak osećala austrougarska ruka. Naime ovaj zatvor je smatran "elitnim" i u njemu su mahom kaznu služili poznati politički osuđenici stranci i trebao je biti za primer.[108]

Krajem 1975. organizovan je ponovo štrajk glađu u KPD S. Mitrovica, u kojem je učestvovalo 15-tak osuđenika: M. Mihajlov, Sava Banković, Komnen Jovović i drugi. Neki su, kao Mihajlov, izdržali čak 33 dana tražeći isti status "koji su komunisti imali pre rata" (*Custodia honesta*), pravo na pisaću mašinu i političko odeljenje, pa čak i pravo da nose bradu. Uprava je pokušala da kompromituje upornog Mihajlova lansiranjem vesti da se tajno hranio iz zatvorske menze.[109] Štrajk se, nezgodno po vlast, pogodio pred predstojeću konferenciju KEBS-a u Beogradu pa se štrajkačima uglavnom izašlo u susret i udovoljeno je gotovo svim zahtevima, osim da imaju poseban status (*Custodia honesta*).

[105] Arhiv KPD Zabela, Dosije Adema Demaćija, Svedočenje Mihajla Mihajlova autoru, Beograd, 5. oktobar 2007.

[106] Arhiv KPD Zabela, Dosije Adema Demaćija, Svedočenje Mihajla Mihajlova autoru, Beograd, 5. oktobar 2007.

[107] "Ledara" – kaznena ćelija s golim betonom koja se ne greje u KPD Zabela, nap. a.

[108] Arhiv KPD Zabela, Dosije Mihajla Mihajlova, Svedočenje Mihajla Mihajlova autoru, Beograd, 5. oktobar 2007.; R. KATUNAC, "Pogledaj gospode na drugu stranu", 59., 73., 150.-151.; Srđan CVETKOVIĆ, *Portreti disidenata*, Beograd 2007.

[109] AJ, Predsednistvo SFRJ, 803, fasc. 632 06-11, 1975./1976., Informacija o držanju i ponašanju Mihajla Mihajlova.

Političkim osuđenicima (često studentima iz dobrih kuća) najviše je smetao upravo takav status u kojem su se odjednom našli među svetom kojem ne pripadaju, ubicama, lopovima i drugim delikventima, pa im je tim više socijalizacija u zatvoru, ali i kasnije na slobodi, bila otežana, a neki su osećali i trajne posledice takve robije. Kriminalci su sada bili većina u robijašnicama, za razliku od poratnog perioda (i to u 70% slučajeva povratnici, a 20% sa psihološkim devijacijama). Držali su podzemnu vlast tako da su se sada "političari" našli stešnjeni između kriminalaca i uprave koji su se utrkivali u njihovom kažnjavanju.[110]

Vidljiv je sindrom anomije, tj. da kada se dostigne određeni standard, društvo ili društvena grupa teži ostvarivanju daljih sloboda. Tako je Mihajlov 1967. štrajkovao protiv torture političkih osuđenika i njihovog primoravanja na rad, da bi u drugom zatvorskom štrajku u Mitrovici 1975., kada su uslovi bili kudikamo bolji, išli i korak dalje tražeći političko odeljenje. Dok je 1967. štrajk bio protiv torture i primoravanja na fizički rad, tokom 1975. zahtevi su već više političke prirode.[111] Konačno, 80-ih osuđenici poput I. Jankovića u Padinskoj Skeli traže da se oslovljavaju sa Vi umesto sa Ti, što je bilo nezamislivo u prve dve decenije iza rata.[112]

Najveća pobuna izbila je ipak u KPD Zabela 1977., a trajala je više nedelja. Radnici KPD uzeti su za taoce, a mnogi iz uprave i obezbeđenja su izlagani torturi. Predvodili su je, pored ostalih, Albanci koji su bili osuđeni kao politički. Jedan od vođa pobunjenika, Đerđ, osuđen je kasnije na smrt. Nekoliko je stražara povređeno, a jedan radnik, Matović, izboden je 24 puta i preminuo.[113] Pobuna je došla ubrzo (verovatno ne slučajno) posle održavanja konferencije KEBS-a u Beogradu i posle abolicije mnogih političkih osuđenika. Mnogi su bili nervozni jer se nisu našli na spisku za otpust i za to krivili upravu. Posle pobune, nekoliko stotina osuđenih Albanaca (250–300) je raseljeno po zatvorima širom Srbije i SFRJ, a istovremeno je insistirano da se u KPD Niš (s obzirom da znatan deo zatvorske populacije čine Albanci) obezbedi da jedan pomoćnik bude Albanac, kao i nekoliko stražara.[114] Franjo Herljević tom prilikom posećuje Zabelu i ističe probleme: "Saznajemo da se u nekim zatvorima ne posvećuje dovoljno pažnja praćenju političkih osuđenika i da se u njima formiraju centri u kojima se vrši priprema za njihov kasniji rad na tom planu, odnosno

[110] "Tamo smo zatekli najrazličitije prestupnike uključujući i najgori ološ: ubice, siledžije, silovatelje, psihopate, homoseksualce, izvršioce najrazličitijih bludnih radnji i perverzija uključujući i incest (…) Nikad ranije u životu nijedan od nas nije imao dodira s takvim svetom niti sklonosti ka takvim devijacijama i porocima i tim nam je teže padalo boraviti godinama na istom mestu i s takvim svetom. Morao si biti oprezan i danju i noću da te neki otakačeni robijaš ne sačeka tokom noći – a događalo se – sačeka negde i prebije, opljačka ili čak ubije", seća se M. Nikolić svoga robijanja tokom 1973.; Vladimir MARKOVIĆ, *Disidentske uspomene*, Beograd 1999, 10; vidi više u "Dno ispod dna", 4.

[111] Svedočenje M. Mihajlova autoru, 5. oktobar 2007.

[112] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 225.

[113] B. MARIĆ, M. RADOMAN, *n. dj.*

[114] AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 657-03, Zaključci Predsedništva Kosova SFRJ, 8. oktobar 1977, 1.-2.

da se politički osuđenici koriste metodama kojim smo se mi nekada koristili u zatvoru (misli se verovatno na štrajk glađu, nap. a.) To znači da nemamo kontrole, da nemamo snage da to sprečimo. Ta kontrola treba da bude stalna, ali u kontroli moramo biti elegantni (*podvukao S. C.*) ... a u tom smislu mora se uspostaviti maksimalna saradnja s odgovarajućom službom (...)". [115]

Jedan od poslednjih štrajkova glađu političkih osuđenika zabeležen je 1984. u vreme hapšenja grupe "Kućnog univerziteta", kada je posle hapšenja u istražnom zatvoru došlo do ovog oblika protesta M. Nikolića, P. Imširovića, V. Mijanovića, pa je posle pritiska probuđene domaće intelektualne javnosti posle došlo do njihovog puštanja da se brane sa slobode.[116] Osamdesetih, sa liberalizacijom društva, štrajkovi su sve češći, naročito Albanaca koji su zahtevali bolji tretman, oslobođenje od rada, kao i da budu prebačeni u KP domove na Kosovu gde mogu češće da primaju pakete i posete.[117]

Najčešći oblik prekršaja zatvorske discipline bila je tuča (skoro 30% svih), zatim odbijanje posla, drzak odnos prema službenom licu, držanje nedozvoljenih predmeta, upotreba alkohola, nasilničko ponašanje, krađa, priprema bekstva, homoseksualizam, lutanje po krugu, iznošenje hleba iz trpezarije, odbijanje hrane… Za zatvorske prekršaje najčešće su kazne bile ukor, zabrane, uslovne kazne, strogi nadzor, samice do 10 dana (najčešća!), do 20 dana i preko 20 dana (po zakonu u Srbiji najduže godinu dana bez prekida). Samice su uglavnom bile male, zagušljive i bez dnevnog svetla. Tokom 1986. u Zabeli se nalazilo pod pojačanim nadzorom 40 lica, od toga 11 političkih. Politički nisu u značajnoj meri učestvovali u izgredima budući da je njihov broj relativno mali u odnosu na ukupnu populaciju (ispod 10% 70-ih i 80-ih). Kao disciplinovani su se pokazali i osuđeni za ubistvo. Ipak, prema jednom izveštaju, iako su osuđeni za albanski iredentizam i separatizam činili svega oko 3,2 % svih osuđenih u Zabeli ili 40–50 lica, oni su učestvovali u izgredima u više nego dvostrukom procentu – blizu 8% 1985. godine. Albanci su u zatvoru 1985. najčešće odbijali da prime hranu, zbog čega je izrečeno čak 9 najstrožijih kazni do 30 dana samice.[118] Homoseksualizam je statistički zanemarljiv (npr. 1986. samo jedan slučaj u Dob pri Mirni), ali budući da je prikrivan, procenjivalo se čak da se u pojedinim domovima procenat lica koja su imala ovakvo iskustvu kreće i preko 20%. Stoga su zatvorske vlasti tokom 80-ih počele da otvaraju "kuće ljubavi" (mogućnost ženske/muške posete u posebnim prostorijama bez nadzora).[119]

[115] Arhiv KPZ Zabela Požarevac, S. Mitić, *Službena beleška o poseti Franje Herljevića rukovodioca Službe državne bezbednosti SFRJ KPD Zabela*, 28. mart 1977.

[116] R. DANILOVIĆ, *n. dj.*, 328.-329.

[117] "Šest kubika po glavi osuđenika", 11.

[118] Arhiv KPD Zabela, S. Mitić, *Mesto disciplinskih kazni u sistemu drugih mera prevaspitavanja osuđenih lica*, oktobar 1986, 12.; Arhiv KPD Zabela, *Primena represivnih mera u 1980. godini*, Požarevac 1981.

[119] "Izlasci u grad protiv izlaska u susret", Politički zatvorenici u Jugoslaviji (189) , *Borba*, 10. jun 1987., 6.-7.

Bekstva iz zatvora bila su prilično retka, naročito uspešna. U prvoj deceniji iza rata strogo su kažnjavana. Nisu bili retki primeri i streljanja lica za pokušaj bekstva: "Disciplina je bila izuzetno stroga i rigorozna. Između ostalog za pokušaj bekstva se bez procedure – ubijalo! I to uhvaćenog ne ubijaju negde drugde brzo i skriveno da niko ne vidi… već u samom KP domu. Da svi vide i znaju, bez ikakve dileme, šta se dogodilo! Time se po mišljenju zatvorske uprave preventivno delovalo na druge zatvorenike, da nikad ne pomisle a kamoli pokušaju nešto slično…" – seća se robijaš iz Stare Gradiške, katolički sveštenik dr. Nikola Soldo, koji je tamo robijao do 1953. godine.[120] Kasnijom liberalizacijom, blažom kaznenom politikom i slobodnijim statusom, skače i broj odbeglih iz zatvora. Begunci su retki iz redova političkih. Osim psiholoških, tu su svakako i fizički razlozi: politički su uglavnom pripadali intelektualnim krugovima koji nisu sposobni za ovakve avanturističke poduhvate. Pekić u svojim uspomenama navodi i zanimljive, duhovite razloge protiv bekstva političkih osuđenika.[121] Često su se osuđenici i sami vraćali, ili na nagovor svojih bližnjih, uviđajući ono što je Pekić spekulativno dokučio.[122] Begunci su najčešće pre ili kasnije hvatani pa je tako tokom 1977. bilo 304 osuđenika u bekstvu, ali je od toga čak 294 osuđenika vraćeno.[123]

Cinkaroši (otkucači, cinkaroši, cinkeri u robijaškom žargonu) su najčešće to postajali voljno i uz obećanje povlastica u zatvoru ili što skorijeg puštanja na slobodu. Bilo je i obrnutih primera, kada je njihova pozicija bila iznuđena ucenama koje se tiču porodice ili bliskih rođaka i prijatelja. U Rumuniji je postojalo posebno odeljenje "K" u okviru tajne službe, koje je bilo zaduženo za vrbovanje osuđenika, prisluškivanje, a u određenim slučajevima za njihovu tihu likvidaciju, najčešće insceniranjem samoubistava.[124] Najčešće su cinkaroši vrbovani među osuđenima za kolaboraciju, često među starijom populacijom, jer je njima robija dvostruko teže padala. Zatim su bili rizični psovači i pevači i osuđeni za privredni kriminal (naročito bivši članovi Partije). Pripadnici ravnogorskog pokreta (koji su imali podzemnu vlast u robijašnicama do polovine pedesetih) dobro su se držali i kao profesionalni kriminalci. Kao jednog od najpoznatijih cinkaroša u zatvorima u posleratnom periodu i saradnika zatvorskih službi politički zatvorenici složno navode Danila Gregorića (po-

[120] V. MARKOVIĆ, *n. dj.*, 39.

[121] "Prvo, na robiji imate više istomišljenika, veći komfor pa čak i pakete", kaže Pekić, "čega ste sve lišeni dok ste u bekstvu i pita se konačno čemu bekstvo iz jednog zatvora u drugi veći čak i da vas ne uhvate što je retkost" B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 72., 82.-83.

[122] On navodi slučaj Đ. M.-a koji je u vreme "mrtve šetnje" preskočio motkom zid istražnog zatvora u Zemunu, krio se neko vreme, ali se na nagovor devojke i roditelja vratio "po svojih 18 godina". "Jedan od begunaca koji se iz tog spoljnog zatvora vratio u unutrašnji rekao mi je: '(…) Sada bar mogu da spavam mirno. Napolje su me svake noći u snu hvatali… Osim toga u bekstvu ti se robija povećava, na robiji smanjuje.' 'Kako to?' pitao sam ga. 'Lepo', rekao je. 'Ova ti se robija priznaje, ona u bekstvu, ne. Kad te uhvate počinješ iz početka ali sada tri odjednom; onu od koje si pobegao, onu ponovo koju si na slobodi već robijao i treću koju ti zbog bekstva prišiju.'"; B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 72., 82.-83.

[123] AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 664, Komisija za pomilovanje 03-118/78.

[124] J. PAĆEPA, *Crveni horizonti*, 194.-195.

znatog novinara pre Drugog svetskog rata), koji je ujedno jedno vreme bio i nezvanični šef svojevrsnog prevodilačkog odeljenja na robiji u KPD S. Mitrovica. Pored njega pominju se sudija G. Ivanović iz Ivanjice, publicista D. Janković, LJ. Golubović, bivši šef kabineta Velje Popovića, policijski pisar Cakić i drugi. Krstu Novakovića, predsednika opštine Kruševac, navode kao čoveka koji se isticao u kulturnoumetničkim predstavama i lojalnosti upravi, ali ne i kao potkazivača.[125]

Po nepisanom robijaškom pravilu, svaki ko je imao kontakt sa Upravom (osim na poziv ili zbog saopštenja) smatran je verovatnim doušnikom. U svakom slučaju, kada bi ih otkrili, robijaši bi ih najčešće izolovali ili podvrgavali teškoj fizičkoj torturi koja je ponekad završavala smrću. Cinkaroši su najčešće batinani (tzv. "ćebovanje"). Neretko su ih u znak odmazde silovali ili uvlačili drvene šipke i palice u telesne otvore, udarali bejzbol palicama u glavu ("šok terapija") ili primenjivali tzv. "metod roštiljanja" (cinkaroš se položi na sto i udara drvenom ili gumenom palicom od glave do pete).[126] Među njima je bilo dosta bivših rukovodioca, proneverioca narodne imovine, nad kojima su se posebno surovo vršila tzv. pedagoška premlaćivanja. Retki su osuđenici koji su se poput Borislava Pekića u KPD Niš mudro zalagali za taktiku "sačuvati cinkaroša", za to da se cinkaroš samo kontroliše i ne dira iz prostog i racionalnog razloga jer će u protivnom uprava ubaciti drugog njima nepoznatog.[127]

*

Iako su zvanični izveštaji svakako našminkani, ipak je u poređenju sa uslovima do 1953. stanje u zatvorima kasnije bilo neuporedivo bolje. Težilo se sve više primeni svetskih standarda u ovoj oblasti, ali kao i u drugim segmentima života, i ovde je bila primetna razlika između normativnog i stvarnog. Pozitivan uticaj nove, liberalnije politike prema osuđenim licima, a i političkim, jasnije je vidljiviji krajem 60-ih i početkom 70-ih. Politički osuđenik-povratnik Sava Banković, došavši po drugi put u Mitrovicu, morao je da primeti bazen, biblioteku, ružičnjake i druge pogodnosti o kojima je generacija osuđenika do polovine 50-tih mogla samo da sanja. "Drugi put na robiji je bilo razumljivo lakše nego onomad iako sam bio mnogo starije i razume se teže podnosio sve to (…) Osuđenici ne idu, kao nekada, u dvojne i četvorne redove. Nisu obavezni, kao nekada da skidanjem kape pozdrave stražare i sve službenike zavoda. Osuđenici imaju civilne cipele, a ne kao ranije velike gumene opanke."[128] Mihajlov takođe primećuje, kao Banković, da su uslovi na robiji vremenom

[125] Pekić daje studioznu analizu cinkaroša na robiji potkrepljenu u vlastitim iskustvom. On razlikuje nekoliko tipova cinkaroša: partijsko-ideološki tip, konformistički, egotičan, poslovan, mimikričan, emotivan, etnički, amoralni, filozofski, klinički i senzibilan tip. B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 244.-264.; Audio dokument: Intervju Dragomira Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću, London 1974.; S. BANKOVIĆ, *n. dj.*, 148.-149.

[126] V. ZUPAN, *n. dj.*

[127] B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, I, 148.

[128] S. BANKOVIĆ, *n. dj.*; Vladimir MARKOVIĆ, *Za ljudska prava, moje disidentske uspomene*, Beograd 1999., 20.

postajali neuporedivo bolji, prisećajući se da su jednom nedeljno imali bioskopsku predstavu, zatim da su radile razne sekcije i organizovani sportski turniri, ali uporno ponavlja "robija je ipak robija".[129]

Uslovi su ipak bili daleko od idealnog, a vlasti vrlo osetljive na pritiske međunarodnih i domaćih organizacija. Tako je 1987., nakon upornog pisanja Dobroslava Parage o torturi koju je pretrpeo u zatvoru kao i apela Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja, u tom smislu provedena medijska kampanja i pripremljen obiman feljton u *Borbi* (prvi takve vrste verovatno od 1945.) od ekipe "nepristrasnih novinara", koji je trebalo da amortizuje ovakve optužbe i pokaže kako u Jugoslaviji nema mnogo političkih osuđenika i kako su uslovi u zatvorima relativno dobri.[130] U istu svrhu po svoj prilici služe i ranije objavljivani idilični prikazi života u zatvorima, poput brošure *Istina o Golom otoku* posle Brionskog plenuma 1966.[131] Da je ipak stanje u jugoslovenskim zatvorima 70-ih i 80-ih bilo daleko bolje nego stanje u Čaušeskovoj Rumuniji ili SSSR-u i drugim zemljama realsocijalizma (mada još daleko iza standarda robijanja u zapadnim demokratijama), svedoče i neke ispovesti bivših političkih osuđenika. Damjan Opojević (sin stradalog ibeovca A. Opojevića prilikom otmice V. Dapčevića), osuđen zbog ilegalnog prelaska granice u Rumuniji 1987., ovako opisuje zatvor u predvečerje propasti Čaušeskovog režima: "U ćeliji predviđenoj za 50 zatvorenika bilo ih je 150, u krevetima na tri sprata spavalo je po devet ljudi. Hrana je bila grozna, neki bljutavi čaj ujutru uveče sa parčetom hleba a za ručak čorba od lišća topole. Dan smo provodili uglavnom stojeći i u prebrojavanju a begunci preko granice su imali plus tegove na nogama".[132] Ovakav opis u nekim segmentima podudara se sa sećanjima političkih robijaša u Jugoslaviji, ali na prve godine iza Drugog svetskog rata.

Do kraja 70-ih politički osuđenici u SFRJ su ipak uspeli, posle pritisaka međunarodnih organizacija i institucija, akcijama domaće intelektualne javnosti te kroz pojedine štrajkove i pobune, da izbore značajno bolje zatvorske uslove, ukinut je obavezan fizički rad i izboreno niz drugih sitnijih pogodnosti u zatvorskom tretmanu, ali osnovni zahtev, političko odeljenje na robiji (C*ustodia honesta*), ostao je i dalje nedostižan i pored mnogih apela i peticija domaće i

[129] Svedočenje Mihajla Mihajlova autoru, 3. oktobar 2007.

[130] Radi se o optužbama D. Parage i nekih stranih medija o više hiljada političkih osuđenika u SFRJ, doduše one se odnose na raniji period sedamdesetih i početka osamdesetih. Činjenica da je feljton potpisan tek u poslednjem nastavku i to od novinara S. Ćuruvije (inače bivšeg radnika SSUP-a), Z. Medveda, S. Modrić, E. Demirovića i A. Trifunovića, kao i da je novinarska ekipa bez problema u ono vreme imala uvid u sve domove bez ikakvih problema (a autor ovih redova ih je imao i 2004.), upućuje nas na sumnju da je imala logistiku državnih i partijskih organa kao i službi bezbednosti. S. Ćuruvija je kasnije od intervjua sa V. Dapčevićem napravio knjigu bestseler, *Ja ibeovac Vlado Dapčević*, Beograd 1990.; "Uglavnom rešetke zabluda", 6.-7.; za više vidi ceo feljton Politički zatvorenici u Jugoslaviji, *Borba*, 21. 5. 2009.–12. 6. 2009.

[131] Danijel JELINČIĆ, *Istina o Golom otoku*, Šibenik 1966.

[132] Svedočenje Damjana Opojevića u Ljiljana PONJAVIĆ, "Čekala ga robija na Golom otoku", feljton Zločin iz državnih razloga, (6), *Glas javnosti*, 20. 7.–10. 8. 2002.

strane javnosti.[133] Zatvorski uslovi u periodu od 1944. pa do 1990. doživeli su postupnu evoluciju. Od početka 50-ih, a naročito tokom 60-ih i 70-ih, težili su stalnom poboljšavanju, ali je njihov uspon ipak bio limitiran materijalnim i ideološkim faktorima i ostao je iza standarda u zapadnim demokratijama. Na položaj političkih osuđenika u zatvorima u SFRJ uticalo je nekoliko elemenata koji su bili međusobno uslovljeni i u tesnoj sprezi, a koje dalje treba istraživati. Pored ideološko-političkog faktora, naročito je bitan spoljnopolitčki kontekst, (ne)stabilno okruženje kao i međunarodnopravni okvir koji je pritiskao režim i gurao ga u liberalizaciju. Takođe u daljim istraživanjima više treba uzeti u obzir promenu socijalno-ekonomskih uslova, kao i antropološko nasleđe kao i druge tektonske faktore.

[133] Jedan od poslednjih bio je Apel Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja u kojem se upozorava na teške uslove u robijašnicama: "Pomešani i izjednačeni s kriminalcima, čije grupe vladaju robijašnicama, politički kažnjenici, suđeni po odredbama člana 133KZ SFRJ o neprijateljskoj propagandi m verbalnom deliktu i prestupu mišljenja-podvrgnuti su na robiji još težem režimu i kaznama" B. PEKIĆ, *Godine koje su pojeli skakavci*, III, 163.

Summary
Srđan CVETKOVIĆ

The position of political convicts in prisons
in Serbia from 1945-1985

The work follows the evolution of the position of political convicts in Serbia in post-war period. Shortly after the end of the war, the position of political convicts was extremely bad and the prisoners were often subject to brutal torture. Prison conditions underwent gradual evolution in the period between 1953 and 1985, so that since the beginning of 50s, and especially during 60s and 70s, they grew better and better. Still, their improvement was limited by material as well as political and ideological factors and remained behind the standards of the west democracies.

Key words: political repression, communism, prisons, position of political convicts, Serbia.